

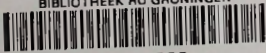
**Een
positieve
grondhouding**

**De geschiedenis
van het CDA**

Dik Verkuil

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

1406 7363

Een positieve grondhouding

II
chvi
CDA
32

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

DuPP

Een positieve grondhouding

De geschiedenis
van het CDA

Dik Verkuil

Sdu Uitgeverij, Koninginnegracht
's-Gravenhage 1992

Ontwerp omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Opmaak via DTP: Velotekst, (B.L. van Popering), 's-Gravenhage
Druk en afwerking: Ten Brink, Meppel

© Dik Verkuil, Zoetermeer, 1992.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 06599 2

Voorwoord

Dik Verkuil beschrijft de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA met een treffende titel: "Een positieve grondhouding". Die was er inderdaad:

– vanuit de kerkelijke oecumene: de "18" in de jaren zestig; naar het nu lijkt hopeeloos verzand;

– vanuit de politiek: ook de "18" aan het eind van de jaren zestig, die wél slaagden in het bieden van uitzicht op een *politieke* oecumene: het CDA.

Dat lukte omdat de christen-democraten erin slaagden zich te verenigen op politieke uitgangspunten met een duidelijk evangelisch gehalte: gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap. Politieke uitgangspunten die zeer toepasbaar waren op de problemen van de jaren tachtig en, naar het zich laat aanzien, van de jaren negentig. De overeenstemming over die politieke beginselen doorbrak de traditionele scheidslijnen tussen KVP, ARP en CHU, zij het voorbereid door jarenlange samenwerking in vele coalitiekabinetten.

Daarnaast bracht de feitelijke politiek de intrinsieke zwakte van verdeelde christen-democraten aan het licht. In 1973 werden de KVP en ARP wél toegelaten tot het kabinet-Den Uyl, de CHU niet; voor de socialisten: dineren à la carte. In 1977 wilde de PvdA opnieuw een keuze maken uit Andriessen, Aantjes en Kruisinga; twee van de drie wel, een derde was teveel.

Van Agt heeft dat dilemma politiek doorbroken, Rijpstra – "wij horen bij elkaar" – emotioneel. Zo kwam het CDA tot stand.

De voorbereiding heeft vele jaren in beslag genomen. De eerste jaren riepen de leden van ARP en CHU tot hun partijleiding: "Niet zo snel, wij zijn nog niet zover!" De KVP was ongeduldig. De laatste jaren riepen vrijwel alle leden: "Schiet eens op in Den Haag; plaatselijk en provinciaal zijn we allang klaar."

Achteraf gezien was dit de juiste volgorde en het juiste tempo. Leiding en leden moeten in wisselwerking samen beslissen. Op een splinter na is dat gelukt.

Verkuil neemt ons op boeiende wijze opnieuw mee op die reis van vele jaren. Voor mij was het lezen van het concept een omzien in verwondering en dankbaarheid.

J. de Koning

Inhoud

Inleiding 9

1 de confessionelen 11

- § 1 confessionalisme en christen-democratie 11
- § 2 de ARP 12
- § 3 de CHU 25
- § 4 de RKSP en de KVP 32
- § 5 christelijke samenwerking 47

2 het evangelie als opdracht (1967-1972) 57

- § 1 scheiding der geesten 57
- § 2 het spoor bijster 68
- § 3 op de rem 77
- § 4 op de drempel van de nieuwe tijd 87
- § 5 een laatste kans 93
- § 6 de Contactraad 103

3 de politieke hypotheek 113

- § 1 een notoir onwillig blok 113
- § 2 de oprichting van het CDA 124
- § 3 moeizaam verder 132
- § 4 de bergrede 141
- § 5 wij horen bij elkaar 150

4 een voortreffelijk man als lijsttrekker 169

- § 1 kies de minister-president 169
- § 2 de kabinetsformatie van 1977 181
- § 3 twee politieke culturen 190
- § 4 uitstel voor de ARP 199
- § 5 de fusie 208
- § 6 het vechtkabinet 222

5 een positieve grondhouding	236
§ 1 het CDA en het moderne levensgevoel	236
§ 2 het eerste kabinet-Lubbers	245
§ 3 een omgekeerde doorbraak	253
§ 4 de verantwoordelijke samenleving	260
§ 5 een nieuw bestand	269

Epiloog 282

Noten 284

Bijlage

    Protestants-christelijk Nederland 292

Literatuur 295

Register 304

Inleiding

Toen ik de opdracht voor dit boek aannam, wilde ik een kleine monografie schrijven, waarin de wetenschappelijke literatuur over de Nederlandse christen-democratie voor een breed publiek zou zijn samengevat. Al spoedig bleek dat het onderwerp te veel aardige en sprekende details opleverde om me hieraan te houden. Toen ik het eerste stuk, over de periode tot 1967, gereed had, had ik al 150 pagina's – meer dan het hele boek zou moeten bevatten. Voor de periode 1967-1980 deed zich een ander probleem voor. Er waren wel enkele onderhoudende en leerzame boeken over beschikbaar, zoals *Het verschijnsel Schmelzer* van Robert Ammerlaan, maar de bestaande literatuur was volstrekt ontoereikend voor een bevredigend overzicht. Alleen de laatste periode van de ARP was, in *De aftocht van de ARP* van Pierre van Enk, op minutieuze wijze vastgelegd, en dat ook nog alleen tot 1976. Voor inzicht in de laatste jaren van de CHU en de KVP en de eerste van het CDA was ik aangewezen op de archieven. Ook het opwindende gespeur in deze saae ruimten leverde weer een overvloed aan bruikbaar materiaal op, zodat ik, eenmaal beland in 1980, al 300 pagina's geschreven had. De periode 1980-1991 liet zich beknopter beschrijven. De gebeurtenissen in deze jaren waren minder gecompliceerd, en de christen-democraten bedreven de politiek met minder hartstocht en meer gezond verstand. Bovendien was mijn kennis over deze periode beperkt, doordat ik hiervoor vooral op perspublicaties was aangewezen. Maar dat kon de oorspronkelijke opzet niet meer redden. Toen het manuscript in de zomer van 1991 gereed kwam, bevatte het 400 pagina's. Alleen het eerste gedeelte heb ik nog geheel herschreven.

Hoewel schrijven bij uitstek een eenzaam avontuur is, voelen schrijvers niet zelden de behoefte anderen voor hun bijdrage te bedanken. Ik maak daarop geen uitzondering. Gemma Coumans en Maarten van Rossem bedank ik voor hun enthousiaste commentaar op mijn schrijfsels. Ik ben nooit aan vertwijfeling ten prooi geweest, maar vond het toch bijzonder prettig om af en toe te horen dat ik een aardig boek aan het schrijven was. Verder dank ik Pierre van Enk en Jan de Koning, die mij het vertrouwen gaven dat het boek feitelijk goed in elkaar zat, mijn vader, die om het verhaal kon lachen, en mijn moeder en mijn vriendin Ebitha, die mij ervoor behoedden dat ik tijdens mijn werk geheel van de medemens vervreemde.

De confessionelen

§ 1 confessionalisme en christen-democratie

Van de drie hoofdstromingen in de Nederlandse politiek is de christen-democratie verreweg de jongste. Kregen het liberalisme en de sociaal-democratie al in de negentiende eeuw gestalte, de christen-democratie dateert uit de jaren zestig. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (de CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) beschouwden zich voor die tijd niet als christen-democratisch. Wel waren er voor de oorlog enkele protestants-christelijke partijtjes die zich christen-democratisch noemden, maar die gaven aan het begrip "christen-democratie" een andere betekenis dan tegenwoordig gebruikelijk is. Zij duiden ermee aan dat ze "christelijk-voortuitstrevend op sociaal terrein" waren.¹ Daarmee zetten zij zich af tegen de ARP en de CHU, die zij verweten de gevestigde sociaal-economische orde te verdedigen. In 1946 fuseerde de enig overgebleven christen-democratische partij, de Christelijk-Democratische Unie, met een aantal andere partijen in de pvdA. Daarmee ging de vooroorlogse christen-democratie op in de sociaal-democratie.

Ook om een andere reden moeten we het ontstaan van de christen-democratie in de jaren zestig dateren. Het CDA is gebaseerd op een politieke doctrine. De partij fundeert haar optreden op haar politieke overtuiging en niet op een geloofsovertuiging. De leden zijn door de christen-democratische politieke overtuiging met de partij verbonden en niet door het christelijk geloof. Verreweg de meesten zijn weliswaar aangesloten bij één van de drie grote Nederlandse kerkgenootschappen, maar de partij laat zich niet zo min door kerkelijke uitspraken leiden als de pvdA of de VVD. Bovendien krijgt het CDA geen steun van de kerk en zijn er in de partij minder dominees en priesters actief dan in Groen Links, de pvdA en in de kleine rechtse partijen. Het CDA is, kortom, in geen enkel opzicht een confessionele partij.

Nu waren ook de drie oude christelijke partijen niet in alle opzichten confessioneel: ook zij verlangden van hun leden formeel geen geloofsbelijdenis. Toch waren ze alle drie nauw met één van de drie grote Nederlandse kerkgenootschappen verbonden. Bij de KVP was deze verbintenis het innigst. Voorzover bekend waren alle leden katholiek, en het Algemeen Staatskundig Program van de KVP meldde dat de partij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardde. Verreweg de meeste katholieken stemden KVP en de kerk gaf de partij actieve steun. Dat gebeurde niet bij de CHU. De top van de Nederlandse Hervormde Kerk had eerder een voorkeur voor de pvdA en van de hervormden stemde slechts een kwart op de CHU. Maar om-

gekeerd was de CHU zelf wel sterk op de kerk georiënteerd. Bijna alle leden waren hervormd en volgens het CH-beginselprogramma moest Nederland bestuurd worden als "een Christelijke staat in Protestantschen zin", waarbij "het oordeel der Christelijke kerk" richtinggevend hoorde te zijn. Het minst confessioneel was de ARP. De verhouding tussen kerk en partij lag hier precies omgekeerd aan die van de CHU. Het overgrote deel van de synodalen (de leden van het grootste gereformeerde kerkgenootschap) stemde ARP en de predikanten riepen de gelovigen niet zelden van de kansel op om ARP te stemmen, maar de partij zelf oriënteerde zich niet op de kerk. Het staatsgezag diende volgens de ARP aan Gods gezag onderworpen te zijn, maar die onderwerping kwam niet tot stand "door de uitspraak van eenige Kerk, maar in de consciëntie beide van Overheid en onderdaan". In haar samenstelling was de ARP interconfessioneel. De meeste leden waren gereformeerd-synodaal, maar onder de antirevolutionairen waren ook rechtzinnige hervormden, christelijk-gereformeerden, gereformeerd-vrijgemaakten en andere orthodox-protestantse christenen. De ARP bevorderde deze religieuze pluriformiteit door in de partijorganen en de fracties vaste plaatsen te reserveren voor leden van de Hervormde Kerk en van de kleinere gereformeerde kerkgenootschappen. De leden waren onderling verbonden door de antirevolutionaire beginselen en de partij baseerde op die beginselen haar politiek. Daarom was de ARP eerder een beginselpartij dan een confessionele partij. Toch was ook zij niet vrij van confessionele tendenzen. Niet alleen stemden de synodalen bijna allemaal antirevolutionair en was 75 procent van het AR-electoraat gereformeerd-synodaal, maar ook vertoonden ARP-politici niet zelden de neiging de dagelijkse politiek direct uit de bijbel, en niet uit de beginselen, af te leiden.

§ 2 De ARP

De Antirevolutionaire Partij was de oudste politieke partij van het land. Zij werd in 1879 opgericht als onderdeel van een volksbeweging die zich ook in het onderwijs en de kerk manifesteerde. Deze beweging keerde zich tegen de "geest der eeuw", de geest van rationalisme en Verlichting, die geen halt hield voor de bijbel en voor de geloofs zekerheden die de Synode van Dordrecht in 1619 had vastgelegd in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels van Dordrecht. Voor deze "drie formulieren van enigheid" stelde de Verlichting de rede in de plaats. De "revolutiegeest" maakte zich meester van de maatschappelijke elite en kreeg de samenleving steeds meer in zijn greep. Zo werd in de hervormde theologie het modernisme dominant, dat in zijn meest radicale vorm alle bovennatuurlijkheid afwees. Volgens de moderne theologen was de natuurwet van oorzaak en gevolg algemeen geldig en waren goddelijke ingrepen in de geschiedenis uitgesloten. God openbaarde zich uitsluitend via de rede en het geweten. De goddelijkheid van Christus werd ontkend. Hij diende uitsluitend te worden gezien als voorbeeld van deugdzaamheid. Dat Jezus met zijn lijden en sterven de zonden der mensheid op zich genomen had, was in de ogen van de moderne theologen een absurde en kwalijke misvatting, want de mens was van nature niet slecht, maar goed.

Zulke opvattingen kregen ook in het onderwijs de overhand. Dit was voor de rechtzinnige protestanten des te bedreigender daar de overheid in het onderwijs

rond 1870 aanzienlijke verbeteringen doorvoerde. De eisen aan het openbaar en bijzonder onderwijs werden fors verhoogd, zonder dat het bijzonder onderwijs voor subsidie in aanmerking kwam. De orthodoxe gelovigen zagen hierin een aanslag op hun identiteit. Terecht. De liberale premier Kappeyne van de Coppello sprak met zoveel woorden uit dat de rechtzinnige minderheid geen recht van bestaan had en onderdrukt diende te worden.

Het verzet tegen de modernisering in kerk en school groeide na 1870 uit tot een volksbeweging, waarvan de calvinistische predikant Abraham Kuiper de centrale figuur was. Van de kerk eiste Kuiper dat deze onverkort zou belijden dat Christus als zoon van God de dood had overwonnen en als enige het zondig mensengeslacht zalig kon maken. Hij weigerde samen te werken met de vrijzinnigen en daar hij niet geloofde in een zuivering van de hervormde kerk, bereidde hij van het begin af een breuk voor. Daaraan ging een jarenlange campagne vooraf, waarin de orthodoxen in veel hervormde gemeenten de macht overnamen en via een eigen landelijk dagblad en een eigen universiteit, de Vrije Universiteit in Amsterdam, een theologisch en maatschappelijk kader kweekten. In 1886 verliet Kuiper de hervormde kerk en in 1892 stichtte hij een nieuw kerkgenootschap, gebaseerd op de drie formulieren van eenigheid: de Gereformeerde Kerken in Nederland, waarvan een kleine 10 procent van de Nederlandse bevolking lid werd.

Toen Kuiper de hervormde kerk verliet, had hij de strijd tegen de geest der eeuw ook al ingezet in het onderwijs en de politiek. De orthodoxen verenigden zich in 1872 in het Anti-Schoolwet Verbond, dat zich verzette tegen het voortrekken van het openbaar onderwijs. Dit verbond zette zich twee jaar later om in een landelijke kiesvereniging, die zich in 1878 achter "Ons Program" stelde, een serie artikelen waarin Kuiper de antirevolutionaire beginselen had uiteengezet. Op basis van dit program verenigden de kiesverenigingen zich een jaar later in de ARP.

de antirevolutionaire beginselen

Kuipers verzet tegen de geest der eeuw ging uit van de notie dat alle menselijk handelen ondergeschikt diende te zijn aan Gods wil. Er was, aldus Kuiper, "geen duimbreed op heel het erf van het menselijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: 'Mijn'". Dit uitgangspunt was een omkering van het zogenaamde revolutiebeginsel, volgens welk de mens soeverein is. Het bracht een antithese aan tussen degenen die op revolutionaire grondslag stonden: de liberalen en de socialisten, en degenen die antirevolutionair waren: de rechtzinnige protestanten en de katholieken. Deze antithese zag Kuiper als de meest wezenlijke politieke tegenstelling.

Dat betekende echter niet dat hij iedere samenwerking met ongelovigen afwees. Volgens Kuiper vielen alle mensen onder de "gemene gratie". Hoewel hij een weinig optimistisch mensbeeld had, ontkende hij dat de mens "ganselijk onbekwaam tot enig goed" was. In zijn onbegrijpelijke goedertierenheid had God besloten het kwaad niet onbeperkt te laten voortwoekeren, maar de mens ook scheppende gaven toe te delen. Deze gemene gratie lag ten grondslag aan alle arbeid die orde in de chaos schiep en aldus de schepping in stand hield.

De politieke antithese leidde er ook niet toe dat Kuypers organisatorische eenheid met de katholieken wenste. Naast de gemene gratie onderscheidde hij een specifieke vorm van genade, de particuliere gratie, die alleen aan rechtzinnig-protestantse christenen toekwam. De particuliere gratie maakte een christelijke cultuur mogelijk, waarin alle levensuitingen rechtstreeks aan Gods bijzondere genade ontsprongen. Om deze cultuur in stand te houden en te doen bloeien was naast een politieke ook een organisatorische antithese nodig: op alle terreinen waarop de levensbeschouwing een rol speelde, moesten de belijdende christenen zich apart organiseren.

Centraal in het denken van Kuypers stond de vrijheid van de maatschappelijke organisaties ten opzichte van de overheid. Voor alle terreinen waarop het leven zich afspeelde, gold het beginsel van "de soevereiniteit in eigen kring". De kringen, zoals het gezin, de overheid, het onderwijs en de economie, stonden naast, niet onder elkaar, want ze ontleenden allen hun gezag rechtstreeks aan God en niet aan elkaar. De overheid mocht zich daarom niet vergrijpen aan de rechten van het gezin, de kerk en de maatschappelijke organisaties.

Kuypers schreef de overheid een heel beperkte taak toe. Volgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1619 had God de overheid ingesteld "uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts (...) opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde, en het alles met goede ordinantie onder de mensen toega. Tot dat einde heeft Hij de Overheid het zwaard in handen gegeven tot straf der bozen en bescherming der vromen." Zo zag ook Kuypers de overheid. De staat moest zich buiten de rechtshandhaving zo weinig mogelijk met het maatschappelijk leven bemoeien. Hij zou alleen in mogen grijpen als de maatschappelijke organisaties ernstig tekort schoten. Volgens de Nederlandse geloofsbelijdenis had de overheid ook tot taak "om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst", maar Kuypers vond deze regel niet terzake. Binnen de Nederlandse natie klonken namelijk drie "grondtonen", de roomse, de calvinistische en de revolutionaire, zodat alle geestelijke dwingelandij verworpen diende te worden. De overheid behoorde "in de consciëntie, voor zoover die het vermoeden van achtbaarheid niet mist en haar uitspraak geen afbreuk doet aan de vervulling van de noodzakelijke Overheidstaak, een grens te erkennen voor haar macht". Dat betekende niet dat Kuypers voorstander was van een neutrale staat. De overheid moest wel degelijk de volstreekte soevereiniteit Gods op alle terreinen des leven erkennen. Dit uitte zich echter niet in het luisteren naar de kerk, maar in het volgen van het geweten.

Ook de kerk viel onder het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Kuypers bepleitte niet alleen een strikte scheiding van kerk en staat, maar wees ook de bemoeienis van de kerk met de maatschappelijke organisaties af. Vandaar dat de christelijke organisaties niet alleen openstonden voor gereformeerden, maar alle belijdende christenen wilden omvatten. De kerk had slechts tot taak de rechte geloofsleer te bewaren en te dienen als "legerent des Heeren", waarin de strijders voor Christus kracht konden opdoen. Deze beperkte kerkopvatting hing samen met zijn kritiek op de hervormde kerk. Deze pretenteerde alles en allen te omvatten en fungeerde juist daardoor als het Trojaanse paard van de revolutie.

de emancipatie van "de kleyne luyden"

In Kuypers beweging waren de maatschappelijke bovenlaag en onderlaag ondervertegenwoordigd. De kern ervan werd gevormd door ambachtslieden, onderwijzers, kleine zelfstandigen, employeés, lagere ambtenaren en andere "kleine luyden". In de ARP was aanvankelijk een sterk aristocratisch element aanwezig, maar in de jaren 1890 werkte Kuypers "de heren met de dubbele namen" weg. De ARP werd een strak georganiseerde partij, een "Gideons-bende", die voor de emancipatie van het gereformeerde volksdeel streed. De antirevolutionaire leiders legden sterk het accent op dit emancipatiemotief. De kleine luyden hadden als "eenvoudige gelovigen" inderdaad hun kerk moeten bevechten op de hervormde elite en moesten hun organisaties op eigen kracht uit het niets opbouwen, zonder de steun van een maatschappelijke bovenlaag of van de overheid. Daarom had de zelfwerkzaamheid van de gereformeerden een sterk emancipatoir effect. Op de jongelingsverenigingen en de Vrije Universiteit werd in enkele decennia een politiek en maatschappelijk kader gevormd. Nadat aanvankelijk een beperkt gezelschap van predikanten en aristocraten het gereformeerde volksdeel had moeten leiden, kon reeds voor de Eerste Wereldoorlog dit nieuwe kader deze taak overnemen. Ook het gereformeerde volksdeel als geheel krom op de maatschappelijke ladder. Voor de periode tot de Eerste Wereldoorlog zijn hierover geen gegevens beschikbaar, maar sociologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de gemiddelde sociale status en het gemiddelde opleidingsniveau van de gereformeerden tussen 1919 en 1960 aanzienlijk sneller steeg dan dat van de overige Nederlanders.² De zelfwerkzaamheid waarmee de gereformeerden hun organisaties opbouwden en de intensieve bijbelstudie waaraan zij zich wijdde, gaven hen een actieve, strijdbare en studieuze levenshouding en een mentaliteit van trots en zelfvertrouwen. De keerzijde hiervan was dat de grens met de zelfingenomenheid veelvuldig overschreden werd. Vooral in het interbellum wekte dit in toenemende mate ergernis bij andersdenkenden. In diezelfde periode bleek ook dat de organisatie-drang van de gereformeerden hen in een geestelijk isolement bracht. Naarmate ze zich meer in eigen organisaties opsloten, kregen ze een sterkere neiging tot "wereldmijding". Zo hield "de antwoordman" van "onze eigen NCRV" – het was al suspect om naar een andere omroepvereniging te luisteren – zijn luisteraars eind jaren dertig inzake "het bioscoopvraagstuk" voor, dat de cinema volstrekt gemeden diende te worden. Weliswaar werden daar heel wat voor christenen aanvaardbare films vertoond, maar "de bioscoop behoort voor ons uitgesproken tot de sfeer van de wereld en die moeten we, naar Gods woord ons leert, mijden".³

de ARP van Colijn

De ARP bereikte in het interbellum het toppunt van haar macht. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog drong zij, samen met de katholieken, de liberalen in het defensief. Door de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht tot de lagere inkomensgroepen verloren de liberalen steeds meer terrein. Bij de verkiezingen van 1901 raakten ze definitief hun absolute meerderheid kwijt. Driemaal, in de jaren 1888-1891 (het kabinet Mackay), 1901-1905 (het kabinet-Kuypers) en 1908-1909 (het kabinet-Heems-

kerk), vormden de confessionelen een coalitiekabinet, telkens onder een antirevolutionaire premier. In de schoolstrijd, die al die jaren een politiek hoofdthema bleef, haalden de confessionelen vanaf 1889 steeds meer staatssubsidie voor het bijzonder onderwijs binnen, tot in 1917 met de volledige financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder lager onderwijs een pacificatie bereikt werd. In hetzelfde jaar werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd en werd het districtenstelsel vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Bij de eerstvolgende verkiezingen, in 1918, haalden de confessionelen gezamenlijk de absolute meerderheid en die zouden ze tot 1967 houden. In 1918 en 1922 formeerde de ARP samen met de katholieken en de CHU een parlementair kabinet onder leiding van de katholieke aristocraat Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, dat gebaseerd was op de antithese. In 1925 werd opnieuw een christelijk coalitiekabinet geformeerd onder leiding van de antirevolutionair H. Colijn, maar dit kwam nog in hetzelfde jaar ten val door een conflict tussen de christelijk-historischen en de katholieken. Na een maandenlange crisis werd een kabinet geformeerd onder leiding van D.J. de Geer (CHU), dat nogal wat partijloze figuren bevatte en, als gevolg van de spanningen tussen de christelijke partijen, geen parlementaire bindingen had. In 1929 kwam er weer een kabinet-Ruys de Beerenbrouck, waarvan bijna alle ministers tot de christelijke partijen behoorden, en van 1933 tot en met 1939 regeerden extra-parlementaire kabinetten onder leiding van Colijn. Tussen 1933 en 1937 regeerden op aandrang van de premier ook de liberalen en de vrijzinnig-democraten mee. Zo werden alle kabinetten in het interbellum gedomineerd door confessionelen, die op hun beurt, zeker vanaf 1933, weer gedomineerd werden door de ARP.

De periode aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was ook in een ander opzicht een keerpunt voor de ARP. Tot die tijd waren de liberalen de grote vijand geweest, nu werden de socialisten het. Deze rolverwisseling was alleen al het gevolg van electorale verschuivingen. Het percentage liberale Kamerzetels daalde dramatisch: van 37 in 1913, via twintig in 1918, tot tien in 1937, terwijl het percentage socialistische zetels opliep van zeven in 1909, via achttien in 1913, tot 26 in 1918. De SDAP zou in het interbellum op 27 procent blijven steken, maar zelf was zij er aanvankelijk van overtuigd dat ze de absolute meerderheid zou halen. De tegenstelling tussen de ARP en de SDAP kwam ook centraal te staan doordat in 1918 de onderwijskwestie als belangrijkste strijdpunt werd vervangen door het sociaal-economisch beleid. Hier stonden de antirevolutionairen samen met de liberalen tegenover de socialisten. De antirevolutionairen wezen het socialisme volstrekt af. Het was zowel in strijd met hun principes als met hun belangen. Principeel deugde het niet omdat het een krachtig staatsingrijpen in de economie voorstond en dus de soevereiniteit in eigen kring ondermijnde; praktisch niet omdat het de belangen van de arbeidersklasse vooropstelde, ten koste van de groepen die bij de antirevolutionairen het sterkst vertegenwoordigd waren.

Het keerpunt van 1918 werd gemarkeerd door de wisseling van het leiderschap. Kuyper werd in dat jaar als partijleider opgevolgd door Colijn. De nieuwe man werd zowel het symbool van de macht van de ARP – hij leidde vijf kabinetten en gold het hele interbellum als de machtigste man in de Nederlandse politiek – als van haar antisocialisme. Colijn zag het socialisme als het grootste gevaar en voerde een

conservatief sociaal-economisch beleid. Omgekeerd beschouwden de socialisten Colijn als hun vijand. Ze haatten hem als de duivel zelve en stelden hem aan de kaak als het toonbeeld van meedogenloos en hypocriet kapitalisme. Ook de dissidenten in gereformeerde kring, de christen-democraten, bekritiseerden hem fel. Zij verweeten hem de sociale koers van Kuiper verlaten te hebben en de ARP te hebben veranderd in een bolwerk van de gevestigde orde. Colijns koers had echter de instemming van het overgrote deel van de partij; alleen het CNV uitte er – voorzichtig – kritiek op. De enige keer dat Colijn een besluit nam dat zijn partij ongelukkig was, was in 1933, toen hij de liberalen in zijn kabinet opnam. Onder druk van fractieleider Jan Schouten moest hij de voormalige aartsvijand in 1937 weer lozen. Voor het overige ging werd hij geadoreerd als de strenge, maar rechtvaardige vader van de grote gereformeerde familie. Zijn populariteit reikte trouwens tot ver buiten de grenzen van het gereformeerde volksdeel. Hij was ook de roerganger die het schip van staat met vaste hand door de woelige baren van de wereldpolitiek leidde en de schildwacht die waakte over 's lands benarde veste. Ondanks het gesloten karakter van zijn partij kreeg de ARP onder Colijns leiding meer stemmen van andersdenkenden dan ooit daarvoor of daarna. Bij de verkiezingen van 1937 veroverde zij 17 procent van de stemmen, bijna dubbel zoveel als op grond van het ledental van de gereformeerde kerken te verwachten zou zijn.

de ARP van Schouten

De Tweede Wereldoorlog was net als de Eerste een keerpunt voor de ARP. Na de bezetting was het met haar macht gedaan. Haar overheersende positie in het interbellum had zij te danken gehad aan het onvermogen van de katholieken om een andere coalitie te vormen. In 1946 koos de KVP voor een kabinet met de PvdA en kwam de ARP aan de zijlijn te staan. De nieuwe coalitie was gefundeerd op de overtuiging dat met de politiek van Colijn gebroken moest worden. Die politiek was, zo meenden de nieuwe coalitiepartners, rampzalig voor de economie en wreed voor de armen geweest. Zij vonden dat een gezonde economische en sociale ontwikkeling actief overheidsingrijpen vereiste. De overheid moest de wederopbouw en de industrialisatie stimuleren en in goede banen leiden en mocht degenen die niet konden werken, niet aan hun lot overlaten.

De ARP wees deze moderne inzichten met kracht van de hand. Volgens haar zouden ze het land naar de verdoemenis leiden. De staatsbemoedening zou de volkskracht ondermijnen. Voor zijn activiteiten onttrok de staat immers middelen aan de particuliere sector, die aldus verzwakt werd en zich gedwongen zag op die staat te leunen. Dit was in de visie van de ARP des te schadelijker, daar het aansloot bij de zondige neigingen van de mens. Wanneer de staat alles regelde en voorzag in alle noden, was eigen initiatief overbodig en werd als het ware een premie gezet op luiheid en klaploperij. Zeker zo erg was dat een sterke staat "de bijl aan de wortel van de persoonlijke en geestelijke vrijheid"⁴ was. Wanneer de staat produktie en consumptie ging bepalen, zou dit ertoe leiden dat, wanneer "mentaliteit, moraliteit, geestelijke overtuiging daarvoor hindernissen opwerpen (...) de Staatsmacht aangewend wordt om die hindernissen en sta-in-de-wegs te overwinnen".⁵

De kritiek van de ARP richtte zich vooral tegen de PvdA, maar ook de KVP moest het ontgelden. De KVP verzaakte volgens de antirevolutionairen haar beginselen door met de PvdA samen te werken. Bovendien waren ook die beginselen zelf niet helemaal in orde. Volgens de ARP was het fundamenteel onjuist om, zoals de KVP deed, de mate van overheidsingrijpen af te laten hangen van de omstandigheden. Het economisch leven was immers *principeel* het terrein van de maatschappij – niet dat van de overheid.

Het regeringsbeleid was inderdaad in strijd met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Maar dat was niet de enige reden dat de ARP zich er zo fanatiek tegen verzette. Zeker zo belangrijk was dat zij zich niet kon verzoenen met de gewijzigde machtsverhoudingen. Zij was het als de natuurlijke toestand gaan beschouwen dat zij de lakens uitdeelde, en het abrupte einde van die toestand werkte traumatiserend. Daar kwam bij dat de antirevolutionairen de kritiek op Colijn als zeer onredelijk ervoeren. Het zette vooral kwaad bloed dat de katholieken hieraan meededen – zij waren immers medeverantwoordelijk geweest voor het beleid van Colijn. Door de aanvallen op hun voormalige voorman klampten de antirevolutionairen zich met des te meer energie vast aan hun vooroorlogse opvattingen. Dit alles gold vooral voor het oudere kader en voor de onbetwiste leider van de partij, Jan Schouten. Schouten, die zowel partijvoorzitter als fractieleider was, had tijdens de glorietijd van de ARP een hoofdrol gespeeld. Hij was al vanaf 1918 lid van de Tweede Kamer en vanaf 1933 fractieleider. De ARP was zijn leven. Hij was vrijgezel, had buiten de politiek geen noemenswaardige carrière gemaakt en had zichzelf – hij had slechts de lagere school doorlopen – geheel binnen het gereformeerde kader gevormd. Voor hem was verloochening van hetgeen de ARP gedaan had onmogelijk en hij kon aanvankelijk dan ook niet anders dan een negatieve oppositie voeren. Deze concentreerde zich niet alleen op de sociaal-economische politiek, maar ook op de Indonesisische kwestie. De ARP verzette zich emotioneel tegen iedere poging een oplossing te vinden die niet uitging van het volledige herstel van het Nederlandse gezag. Het verlies van Nederlands-Indië zag zij als een nationale ramp en een nationale schande. De ARP weigerde te geloven dat het Nederlandse gezag in Indië niet hersteld kon worden. Volgens haar was de regering door haar bereidheid te praten met de Indonesisische nationalisten zelf voor de “gezagsonderminning” verantwoordelijk.

het einde van de oppositie

Toch had Schouten voldoende realiteitszin om zijn koers te verleggen. Rond 1950 werd het onmiskenbaar dat hij met zijn negatieve oppositie vastliep. De rooms-rode samenwerking bleef stabiel, de ARP haalde teleurstellende verkiezingsuitslagen, bij de leden raakte de fut eruit en Indië ging definitief “verloren”. In 1948, toen de CHU en de VVD tot het kabinet toetraden, werd de ARP zelfs de enige democratische partij die niet in het kabinet vertegenwoordigd was. Als gevolg van dit alles openbaarde zich bij het gereformeerde volksdeel een groeiend verlangen om uit het isolement te raken.

Een van de eerste vertolkers van dit verlangen was de leiding van het CNV. De regering betrok de vakbeweging nauw bij het sociaal-economisch beleid en het CNV

kon dit, als een van de begunstigde partijen, positief waarden. De leiding van het CNV probeerde in de jaren veertig de partijtop op andere gedachten te brengen, maar de Indonesische kwestie maakte toenadering tot het kabinet onmogelijk. Toen Nederland Indonesië erkende, viel dit obstakel weg. Enkele weken na de soevereiniteitsoverdracht, in februari 1950, beloofde de gezaghebbende senator Anema het kabinet dat de ARP "geen politiek van napleiten, wrokken en mokken" zou voeren, maar bereid was "tot verenigden arbeid in ons aller nationaal belang".⁶ De KVP en de PvdA hadden hier wel belangstelling voor. Nadat de ARP bij de verkiezingen van 1952 weer wat verder weggezakt was, benaderde kabinetsformateur Donker (PvdA) een progressieve buitenstaander in het antirevolutionaire milieu: de jonge en begaafde hoogleraar economie Jelle Zijlstra. Zijlstra reageerde afhoudend. Hij zei dat hij als wetenschapper volkomen onbekend was in politiek Den Haag en toch minstens eerst Schouten om advies moest vragen. De informateur zond hem daarop naar Oosterbeek, waar Schouten in een pension de zomervakantie doorbracht.⁷ In Oosterbeek aangekomen trof Zijlstra de oude heer aan onder een parasol, ondanks de drukkende warmte in pak en vest met boord en das. Nadat hij Schouten van Donkers aanbod op de hoogte had gebracht, ijsbeerde deze enige tijd door de tuin, om tenslotte zuur mede te delen dat hij Zijlstra een ministerschap niet ontraden kon. Zijlstra kreeg nog een kopje thee, leende wat geld – hij had op de heenreis zijn allerlaatste gulden aan trein en taxi uitgegeven – en vertrok. Zo begon een nieuwe periode in de geschiedenis van de ARP. Weliswaar getuigde Schouten na de regeringsverklaring in de Kamer nog eens van "het principiële, alles beheersende meningsverschil tussen de PvdA en ons",⁸ maar dat kon niet verhullen dat hij zich had neergelegd bij de nieuwe verhoudingen. Van harte ging het echter niet. Met Zijlstra, die hij weinig beginselvast vond en als een soort "staatssocialist" beschouwde, kon hij niet gelukkig zijn. Maar hoe het wel moest, wist hij ook niet, en mede daarom kondigde hij in 1955 zijn vertrek uit de politiek aan.

de ARP van Zijlstra

Zijlstra had zich als hoogleraar doen kennen als aanhanger van het eigentijdse economisch denken. Zo had hij het beginsel van de soevereiniteit zinledig genoemd en had hij het rapport "De Weg naar Vrijheid", waarin de PvdA haar politieke strategie voor de jaren vijftig verwoordde, instemmend besproken. Als minister werd hij de representant van een nieuwe zakelijke stroming in de ARP, die de vergroting van de welvaart voorop stelde en terughoudend was met het gebruik van de bijbel en de beginselen.⁹ Zijlstra vond in tegenstelling tot Schouten dat de staat op sociaal-economisch gebied een wezenlijke taak had. Hij meende weliswaar dat de staat zich beperkingen moest opleggen, maar het vaststellen van de grenzen van het overheidsingrijpen was voor hem een kwestie van opportuniteit. Economische doelmatigheid en niet-principiële uitgangspunten achtte hij beslissend in de economische politiek. Hij was dan ook niet geneigd de scheidslijnen met de andere partijen te benadrukken. Bovendien kon hij persoonlijk goed overweg met zijn socialistische collega's, vooral met premier Drees, die hij als zijn leermeester in de politiek ging zien.

Zijlstra werd bij de achterban bijzonder populair. In de gereformeerde wereld

hadden zich sinds de bevrijding vrijwel onopgemerkt diepgaande veranderingen voltrokken. Onder invloed van de stijgende welvaart en de daarmee gepaard gaande verruiming van levenssfeer was "een stille revolutie" gaande. De "princiële tucht" was aan het verslappen en het calvinistische ethos van plicht en schuld werd vervangen door een meer zakelijke instelling. De gereformeerden kregen minder behoefte aan het accentueren van tegenstellingen en meer aan nuchtere belangenbehartiging. Politiek werd voor hen een kwestie van zakelijke administratie, in plaats van een zaak van principes. De godsdienstbeleving sloot hier bij aan. Steeds minder was men geneigd de nietigheid en zondigheid van de mens te stellen tegenover de grootheid en goedheid van God. Als gevolg van dit positievere mensbeeld werd het alrengs minder nodig geacht het leven aan gedetailleerde voorschriften te onderwerpen en de gelovigen van de zondige buitenwereld te isoleren.

Zijlstra paste volkomen in het profiel dat aan deze veranderende opvattingen beantwoordde. Hij was bij uitstek het antirevolutionaire symbool van "het einde van de ideologie". De achterban zag hem als de ideale leider en voor de verkiezingen van 1956 wezen de kiesverenigingen hem met grote meerderheid aan als lijsttrekker. In die functie bevestigde hij zijn faam. Hij presenteerde zich als kundig econoom, sprak zelden over de antirevolutionaire beginselen en steunde zo weinig mogelijk op de godsdienst. Zo vroeg hij de organisatoren van verkiezingsavonden af te zien van het zingen van psalm 134 ("Dat 's Heren zegen op u daal"), waarop belangrijke sprekers van de ARP zich tot dan toe hadden laten onthalen.¹⁰

geestelijk onderscheiden

Ondanks Zijlstra's populariteit bij de achterban was hij in de ARP bepaald niet onomstreden. In de top van de partij vond met name Schoutens rechterhand, J.A.H.J.S. Bruins Slot, dat Zijlstra de beginselpolitiek al te gretig overboord zette. Daarnaast kwam er felle oppositie van rechtse intellectuelen, die meenden dat de ARP met de kabinetsdeelname "onze eer" te grabbel gooide en haar ondergang versnelde. Deze opposanten kregen in 1956 de wind in de zeilen, doordat de ARP bij de verkiezingen van dat jaar inderdaad nog meer verloor dan gebruikelijk. Met Zijlstra als lijsttrekker haalde ze slechts 10 procent van de stemmen, waar ze in 1946 en 1948 nog 13, en in 1952 nog 12 procent gekregen had.

De verkiezingsnederlaag leidde tot een stroom van publikaties waarin de teruggang aan Zijlstra's weinig principiële politiek geweten werd.¹¹ Zijlstra had zich volgens de auteurs onvoldoende van de PvdA gedistantieerd. Hij had net als de PvdA ingespeeld op het materialisme van de kiezers. Wanneer de verkiezingen echter draaiden om het materieel gewin, dan werd de kiezers afgeleerd vanuit de beginselen te denken en zou de PvdA altijd winnen. Zij had dan immers altijd meer bieden dan de ARP. De meeste auteurs meenden, ten onrechte overigens, dat de ARP vooral aan de PvdA verloren had en voorspelden dat, nu velen de stap naar de PvdA hadden durven maken, talloze anderen weldra zouden volgen.

Zo werd ook in de partijtop gedacht. Zijlstra was daar de enige die het liefst met de PvdA doorging. Bruins Slot, die in 1956 fractieleider werd, en Wiert Berghuis, die hetzelfde jaar partijvoorzitter werd, wilden liever niet met de PvdA regeren en leg-

den daarvan in alle openheid getuigenis af – ondanks het feit dat Zijlstra toch weer minister werd in een kabinet met de pvdA. Volgens Bruins Slot was het “geestelijk onderscheiden” van de pvdA en de vvd de hoofdtaak van de ARP. Als de partij dat niet zou doen, zou zij geen reden van bestaan meer hebben. “De gehele constellatie van ons volk, dat de politiek maar al te zeer als een zakelijk geval ziet (...) eist een principiële duidelijke AR-politiek. Wij kunnen dan ook daarvan niet afzien terwille van de kabinetspolitiek”, zo verkondigde hij in de Tweede Kamer.¹² Berghuis, een conservatieve intellectueel die was benoemd om de behoudende vleugel tevrede te stellen, ging nog verder. Doordat er geen oppositie was, werden de politieke tegenstellingen afgedekt en ontwikkelde de samenleving zich, aldus Berghuis, ongemerkt in socialistische richting. Daarom diende “de politieke strijd in onze dagen zich vooral (te) richten tegen een ontwikkeling van de structuur onzer samenleving in socialistische richting, en daarmee in partij-politieke zin tegen de socialistische partij”.¹³ Bruins Slot en Berghuis juichten het dan ook van harte toe dat het in 1958 tot een breuk kwam tussen de KVP en de pvdA. Toen het kabinet gevallen was, jubelde Bruins Slot dat hij de gelukkigste dag van zijn leven gehad had.

twijfel

Berghuis en Bruins Slot waren weliswaar conservatief, maar zij wilden niet terug naar het gesloten wereldbeeld van de jaren dertig. Bij zijn aantreden zei Berghuis dat de ARP de beginselen niet mocht laten verwateren, “maar dat wij tegelijkertijd met ons belijden midden in de moderne wereld moeten staan en een boodschap moeten hebben met betrekking tot de actuele politieke problemen”.¹⁴ Hij constateerde een bedenkelijke verstarung in het reformatorische kamp, die er mede verantwoordelijk voor was dat er van de ARP weinig aantrekkingskracht uitging naar jongeren en intellectuelen en dat het protestants-christelijke element in de samenleving steeds meer werd teruggedrongen. Aanvankelijk zag hij niet wat hij hier tegenover moest stellen. Hij bepleitte een fusie met de CHU, die daar niets van moest hebben, en hoopte op een kabinet zonder de pvdA, zonder daarbij inhoudelijk iets concreets voor ogen te hebben.

In het begin van de jaren zestig gingen hij en Bruins Slot een heel andere richting uit. Het eerste signaal hiervan was de zogenaamde huizen crisis in 1960, waarbij de ARP het kabinet-De Quay ten val bracht omdat dit niet bereid was het aantal te bouwen woningwoningen voldoende te vergroten. De achtergrond van het conflict was onder meer dat Bruins Slots teleurgesteld was over de sociale politiek en de samenstelling van het kabinet. Bij de formatie in 1959 ging zijn eerste voorkeur uit naar een kabinet van de drie christelijke partijen, een coalitie op basis van de antithese, die zou laten zien dat een goed sociaal beleid ook zonder de pvdA mogelijk was. De KVP haalde echter de vvd in het kabinet, dat mede om die reden de naam kreeg een club van werkgevers te zijn. Maar de principiële aanleiding voor het conflict bleef tijdens de crisis op de achtergrond. De aandacht ging vooral uit naar de persoonlijke tegenstellingen tussen Bruins Slot en Zijlstra, die als minister van Financiën de wensen van de AR-fractie onaanvaardbaar vond, en naar het onmatige gebruik van jenever door de AR-fractie, dat tijdens de crisis de gemoederen in dat ge-

zelschap verhit zou hebben.¹⁵ Het conflict werd overigens snel bijgelegd. Bruins Slot kreeg geen steun van Berghuis en reeds na enkele dagen kon het kabinet zijn werk hervatten.

Een duidelijker signaal van verandering kwam er in de kwestie-Nieuw-Guinea, waarin Bruins Slot en Berghuis wel eensgezind optraden. Nieuw-Guinea was in 1949 tijdelijk buiten de soevereiniteitsoverdracht gebleven. Nederland en Indonesië hadden al jarenlang over dit achtergebleven gebied getwist, toen het conflict hierover in het begin van de jaren zestig escaleerde. Nederland zond troepen, Indonesië ondernam militaire infiltraties en een openlijke oorlog dreigde. De ARP had in deze kwestie altijd de harde lijn verdedigd, maar vooral bij Bruins Slot was in de loop der jaren de twijfel aan de juistheid hiervan gaan knagen. Aan het eind van de jaren vijftig waren Berghuis en hij er eens over gaan praten met zendingsmensen en tegen het einde van 1960 waren ze tot de slotsom gekomen dat Nederland Nieuw-Guinea maar beter aan Indonesië kon overdragen. Dat was geen geringe zelfoverwinning. Vooral bij Bruins Slot waren er jaren van gewetensnood, geworstel en gebed aan vooraf gegaan. Met de bereikte conclusie kantelde een heel wereldbeeld.¹⁶ Nieuw-Guinea was tien jaar lang object van nationale trots en ethische hoogdravendheid geweest. Bovendien had de ARP de Nederlandse positie verdedigd met een beroep op de beginselen en de bijbel. Nu moest Bruins Slot erkennen dat Nederland slechts een bescheiden plaats onder de volkeren innam en dat hijzelf met een beroep op Gods woord een ordinaire machtspolitiek ondersteund had. De ARP zou, zo was zijn conclusie, de bijbel heel anders moeten gaan lezen. De christelijke politiek zou gestalte moeten krijgen in het dienen in plaats van in het heersen en de christelijke gerechtigheid zou niet in de eerste plaats gezocht moeten worden in de handhaving van het juridische recht, maar in het recht doen aan de zwakken en onderdrukten.

het radicalisme van Berghuis

Berghuis heeft in zijn memoires gezegd dat voor hem persoonlijk de kwestie-Nieuw Guinea veel minder ingrijpend was dan voor Bruins Slot. Hijzelf vond eveneens dat het antirevolutionaire wereldbeeld en de gereformeerde geloofsbeleving grondig veranderd moesten worden, maar hij was geleidelijker en langs andere weg tot deze conclusie gekomen. Hij gebruikte "Nieuw-Guinea" echter wel als uitgangspunt om zijn partijgenoten langzaam te bekeren. Vanaf 1962 wees hij hen er in een aantal geruchtmakende redes op dat "wij thans bezig zijn de bocht te nemen naar de tijd waarin wij zeer reëel leven".¹⁷ Er golden andere verhoudingen dan in de tijden van Kuiper en Colijn. De partij moest hier rekening mee houden en daarbij niet bang zijn zichzelf ter discussie te stellen, want "christelijke politiek is naar haar aard radicaal, in de zin van een voortdurend bezig willen zijn de politiek tot op haar wortels terug te voeren en te beoordelen".¹⁸ De antirevolutionaire richting was, aldus Berghuis, naar haar aard "in het kerkelijke oecumenisch, in het politieke op de wereld gericht, mondiaal en in het sociale radicaal".¹⁹ Voor de praktische politiek betekende dit dat de ARP de welvaart eerst ten goede wilde doen komen aan de zwaksten in de eigen en de mondiale samenleving. Berghuis achtte "hulpverlening

aan en samenwerking met ontwikkelingslanden in andere delen van de wereld een sociale roeping van de eerste christelijke orde en (was) bereid voor dat doel zo nodig extra aan ons volk op te leggen lasten te aanvaarden".²⁰

Dat laatste was wel zeer opmerkelijk, omdat het regelrecht in strijd leek met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Op dit punt had Berghuis zijn opvattingen eveneens gewijzigd. Het eerste naoorlogse kabinet zonder socialisten was voor hem op een teleurstelling uitgelopen. Hij had gehoopt dat het kabinet het evenwicht tussen staat en maatschappij zou herstellen en na jaren van groeiende staatsinvloed weer meer verantwoordelijkheid bij de burger zou leggen. Maar aan het eind van de kabinetsperiode stelde hij vast dat het kabinet het beleid van zijn voorgangers in feite gewoon had voortgezet. Van het terugtreden van de overheid was niets terechtgekomen en daarom was er geen reden meer de PvdA als vijand te beschouwen. Berghuis hield zijn partijgenoten in 1963 zelfs voor dat "dat wij, anti-revolutionairen, met de socialisten (...) een sterkere democratische verwantschap hebben, dan met de andere partijen, ik zou haast willen zeggen, dan met alle andere partijen".²¹ De ARP was "in de politieke vraagstukken van vandaag sociaal gezien zowel nationaal als internationaal links", want "meer inzicht en ervaring hebben ons doen zien, dat de overheidstaak vanuit het christelijk geloof een meer actief-positieve inhoud heeft dan wij wel eens gedacht hebben".²²

Het was zelfs de vraag of het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring nog wel geldig was. Bob Goudzwaard, een jonge, zeer rechtschapen econoom, die Berghuis als denker terzijde stond, schreef in deze jaren dat het beter was te spreken van "roeping in eigen kring" en het christelijk-politieke beginsel samen te vatten onder de term "publieke gerechtigheid".²³ Het begrip soevereiniteit suggereerde volgens Goudzwaard dat iets of iemand in deze wereld soeverein was. Dat was een heidense, humanistische opvatting. In de christelijke visie viel alles onder het Koningschap van Christus en was de mens in alle situaties Hem verantwoording schuldig. Voor de staat betekende dit dat zij het volk de ruimte moest geven deze verantwoordelijkheid, deze roeping, in zijn verschillende kringen zelfstandig waar te maken. Goudzwaard meende dat de ARP in het verleden de positieve taak van de overheid onderschat had. De overheid moest namelijk niet alleen de maatschappij de ruimte geven, maar had vooral zorg te dragen voor de "publieke gerechtigheid". Zij was verplicht in te grijpen als groepen of individuen niet handelden overeenkomstig hun roeping en hierdoor derden schade toebrachten. De overheid moest, aldus Goudzwaard, alle belangen in de samenleving op rechtvaardige wijze tegen elkaar afwegen.

door de bocht

Berghuis en Bruins Slot waren in de kwestie-Nieuw-Guinea in het diepste geheim tot hun ommezwaai gekomen. Voor hun partijgenoten kwam hun bekering volkomen onverwacht en hun positiewisseling veroorzaakte dan ook grote onrust. Opnieuw kwam er een stroom van protest van de rechtervleugel. In artikelen en brochures stelden verontruste partijgenoten dat God Nederland over Nieuw-Guinea had gesteld en dat de ARP Gods geboden verzaakte door overdracht aan Indonesië te bepleiten. De kiesverenigingen waren zo geschokt dat ze bij de vaststelling van de

kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1963 een eind maakten de politieke carrière van Bruins Slot.

Berghuis echter slaagde er in de daaropvolgende jaren in zijn opvattingen in de partij ingang te doen vinden. Vooral bij jongeren en intellectuelen wekte hij enthousiasme. Onder zijn aanhangers waren veel leden van de generatie studenten aan de VU, die in de tweede helft van de jaren vijftig in Amsterdam was aangekomen. Aan de VU heerste in de vroege jaren zestig een stimulerend intellectueel klimaat, waarin geleidelijk afstand genomen werd van de traditionele antirevolutionaire denkwereld en de studenten zich, mede onder invloed van Berghuis en Bruins Slot, bekeerden tot een radicaal maatschappelijk engagement. Ook de jongerenorganisatie van de ARP, de ARJOS, stelde zich voluit achter de nieuwe koers. De jongeren, die in de jaren vijftig veelal nog zeer conservatief waren geweest, voelden zich "gegrepen door de progressieve verwoording van het AR-beginsel",²⁴ die Berghuis gaf. Daarnaast kreeg Berghuis steun van een deel van de intellectuelen die zich in de jaren vijftig tegen de naar hun mening te linkse koers van Zijlstra hadden verzet. De aanpassing aan de welvaartsstaat hadden zij verwerpelijk gevonden, omdat deze betaald werd met de uitverkoop van de beginselen, maar in het radicalisme van Berghuis herkenden zij zich wel. Voor Berghuis bleef de bijbel immers "een zaak van beginselen, van uitgangspunten, die op het terrein van de staatkunde ten diepste de visie op overheid en staat en maatschappij bepalen".²⁵ De voormalige rechtse dissident Johan Prins legde in 1964 onder de veelzeggende kop "Politiek als Geloofsbeleving" uit dat het evangelisch radicalisme uit dezelfde bron voortkwam als de rechtse kritiek van de jaren vijftig. Beide was het te doen om "de Ere Gods"; alleen lag in de jaren vijftig het accent op het gehoorzamen aan de vaste wetten in de scheppingsorde, terwijl nu de evangelische roeping om te werken aan een nieuwe aarde voorop stond.

de ARP en de Nacht van Schmelzer

De hulptroepen van Berghuis drongen de conservatieven langzaam in het defensief. Tot 1965 werd de toon op partijraden en partijcongressen gezet door de rechtse dissidenten, maar in 1966 werden de conservatieve critici overstemd door luidruchtige radicalen, die de sprekers die ze niet links genoeg vonden, fel attaqueerden. Vooral fractieleider Bouke Roolvink moest het ontgelden. Roolvink was in 1963 door de boze kiesverenigingen op de eerste plaats van de kandidatenlijst gezet. Hij verenigde in zich het type van de traditionele conservatieve antirevolutionair en dat van de moderne pragmaticus en was de kampioen van dat deel van de ARP dat van de nieuwe koers niets moest hebben. Roolvink vond het radicale gepraat over maatschappijvernieuwing en verandering van levensstijl ergerlijk. De jonge intellectuelen waren in zijn ogen – hij was zelf bankwerker geweest – verwenne betweters zonder levenservaring, die niet begrepen dat het autootje en het televisietoestel voor de gewone man van grote betekenis waren.²⁶

Ook in de coalitiepolitiek wees Roolvink de lijn-Berghuis van de hand. Berghuis ontwikkelde een voorkeur voor een coalitie met de PvdA en zag deze in 1965 gehonoreerd met de vorming van het kabinet-Cals. Voor Roolvink was de keuze tussen PvdA en VVD "lood om oud ijzer" en toen KVP-fractieleider Schmelzer het kabinet-

Cals in 1966 om zeep bracht, wilde Roolvink hem steunen. Berghuis en een deel van de fractie waren evenwel bijzonder tevreden met het kabinet en dwongen Roolvink zijn steun aan Schmelzer te onthouden. Nadat het kabinet toch gevallen was, vormde de ARP samen met de KVP een tussenkabinet onder leiding van Zijlstra, die in 1963 de politiek verlaten had, maar voor deze noodsituatie tijdelijk terugkeerde. Berghuis had hier, hoewel hij dit naar buiten toe niet liet blijken, grote zorgen over. Hij was er ongelukkig mee dat de PvdA niet in het kabinet zat en was op het optreden van Zijlstra niet gerust.²⁷ De ARP ging met de leuze "evangelische radicaliteit" de verkiezingen in, maar koos Zijlstra, die met deze radicaliteit weinig affiniteit had, als lijsttrekker. Berghuis was bang dat dit de ARP in een richting zou brengen die hijzelf verafschuwde: de richting van een vaag-christelijke middenpartij. Daarmee was de kern van het conflict gegeven waarmee de ARP worstelde tijdens het fusieproces met de KVP en de CHU.

§ 3 De CHU

De Christelijk-Historische Unie ontstond in 1908 uit twee protestants-christelijke groeperingen die elkaar vonden in hun afkeer van de ARP en van de moderne tijd, maar verder nogal van elkaar verschilden. Het beginselprogramma van de Unie verenigde het gedachtengoed van twee denkers, de theoloog Ph.J. Hoedemaker en de aristocraat A.F. de Savornin Lohman.

Hoedemaker ging ervan uit dat God Nederland als protestantse natie een uitverkoren plaats tussen de volkeren had toebedeeld. God maakte via de (hervormde) kerk, waar Hij Zijn woonplaats tussen de mensen had, Zijn wil bekend, waarvoor heel het volk, inclusief de overheid, diende te buigen. Het beginselprogramma van de CHU stelde dat "geheel het volk" zich aan "de ordeningen Gods te onderwerpen" had. Nederland moest bestuurd worden als "een Christelijke staat in Protestant-schen zin" en de kennis van Gods wil kon de overheid, aldus het beginselprogramma, ontlenen aan "de stellige uitspraken der Heilige Schrift", "de leiding Gods, waargenomen in de geschiedenis" en "het oordeel der Christelijke kerk".

Het bestaan van de gereformeerde kerk, het bijzonder onderwijs en de andere aparte christelijke organisaties was Hoedemaker een gruwel. Door de christelijke afzondering werd het vaderland immers gesplitst in een heidens en een christelijk deel en werd de kerk gemaakt tot een organisatie als alle andere. Maar de andere grondlegger van de CHU, De Savornin Lohman, was juist een fervent voorstander van aparte christelijke organisaties. Hij was lid van de gereformeerde kerk en zette zich krachtig in voor het bijzonder onderwijs. Doordat het CH-beginselprogramma op beider opvattingen was gebaseerd, had het op dit punt een enigszins gespleten karakter. De Unie verzette zich "tegen een groepering des volks in twee deelen naar Godsdienstige onderscheiding", maar hield er tevens rekening mee dat "door de loochening van het Goddelijk gezag op staatkundig gebied, het uiteengaan der politieke partijen ten aanzien van de al- of niet-erkenning van het gezag heeft plaats gehad".

Lohman was in de negentiende eeuw Kamerlid voor de ARP geweest, maar naar aanleiding van een aantal hoog oplopende ruzies met Kuyper had hij deze partij, sa-

men met andere aristocraten, verlaten. Aan het conflict met Kuyper lagen meningsverschillen over het kiesrecht en de partijdiscipline ten grondslag. Lohman bestreed Kuypers instemming met de uitbreiding van het kiesrecht naar de minder bedeelde, omdat hij meende dat dit zou uitlopen op een dictatuur van de meerderheid. Daarom eiste hij garanties voor de positie van de "betere kringen". Hij bepleitte een kiesstelsel dat het onderscheid in rangen en standen recht deed en verdedigde een dualistische staatstheorie, volgens welke de macht van de volksvertegenwoordiging beperkt moest blijven. Regering en parlement dienden naar zijn mening duidelijk onderscheiden functies te vervullen. Het parlement hoorde niet mee te regeren, maar had uitsluitend tot taak de regering te controleren. Ook in de relatie tussen partij en fractie eiste Lohman dualisme. Hij verwierp de fractiediscipline en partijdwang die Kuyper de antirevolutionaire Kamerleden oplegde. Kamerleden dienden volgens Lohman hun opstelling uitsluitend te baseren op hun beginselen en hun persoonlijk oordeel, en niet op besluiten van hun partij of fractie.

Het dualisme van Lohman werd een van de wezenskenmerken van de CHU. In haar beginselprogramma onderschreef de Unie de dualistische staatstheorie en ook aan haar organisatie (of beter: haar gebrek aan organisatie) lagen dualistische opvattingen ten grondslag. De Unie kende geen partij- en fractiediscipline en had zelfs geen partijprogramma; haar vertegenwoordigers werden alleen geacht het beginselprogramma te onderschrijven. De CHU mocht graag benadrukken dat zij eigenlijk helemaal geen politieke partij was, maar een Unie van gelijkgezinden. Bij het overheidsop treden diende volgens de CHU "niet de majoriteit maar de autoriteit", niet de wil van de meerderheid, maar het aan God ontleende gezag beslissend te zijn.

noodverbanden

De theocratische beginselen van de CHU hadden, in tegenstelling tot de dualistische, in de praktijk weinig betekenis. Een van de oorzaken daarvan was dat de hervormde kerk de haar toegedachte taak niet kon waarmaken. Zij bleef ook na het uitreden van Kuyper en de zijnen verlamd door verdeeldheid. Tekenend was dat het kerkelijk bestuur zelfs geen maatregelen nam tegen een voorganger die het boeddhisme predikte. Uit protest hiertegen richtten ultra-rechtzinnige gelovigen in 1906 de Gereformeerde Bond op, die binnen de "zieke" kerk bleef, maar theologisch geen verwantschap met haar wilde hebben. De kerk werd verder verzwakt doordat een steeds kleiner deel van de bevolking er lid van was. Bij de oprichting van de CHU waren de hervormden al in de minderheid. Bij de volkstelling van 1899 was 48 procent van alle Nederlanders hervormd en bij de volkstelling van 1947 was dit percentage gedaald tot 31. Van de gelovigen stemde bovendien nog geen derde deel op de CHU. De Unie moest het theologisch gezien hebben van het brede midden. De vrijzinnigen waren niet op de christelijke partijen georiënteerd en de gereformeerde-bonders voelden zich voor het overgrote deel aangetrokken tot de ARP en de SGP.

Een andere oorzaak van de steriliteit van het CH-beginsel was dat de Unie in het interbellum de leidende rol van de ARP moest aanvaarden. De CHU vond dat de regering "boven verdeeldheid des geloofs" uit alle bevolkingsgroepen moest worden samengesteld, maar omdat de ARP op basis van de antithese wilde regeren, kwam hier

niets van terecht. Vooral de samenwerking met de katholieken viel de CHU zwaar. Deze was onverenigbaar met het beginsel dat Nederland als protestantse staat bestuurd moest worden en de CHU had bovendien nogal eens last van antipapistische oprispingen. In 1925 leidde dit tot een kabinetscrisis, toen de CH-Kamerleden in meerderheid het vertrek van de vaste pauselijke gezant, de nuntius, eisten en de katholieken hierin aanleiding zagen het kabinet te verlaten. Maar omdat zonder katholieken geen kabinet met voldoende steun in het parlement mogelijk was, bleef de CHU tot samenwerking met hen veroordeeld.

Ook bij de organisatie van de samenleving moest de CHU zich in het overwicht van de ARP schikken. De CHU stond, zoals we zagen, ambivalent tegenover de verzuiling. Zij oordeelde negatief over de opdeling van de maatschappij in geloofsgroepen, maar vond aparte christelijke "noodverbanden" gerechtvaardigd, wanneer de ontkerstening zóver voortgeschreden was dat de christelijke identiteit in de verdrukking kwam. In de praktijk betekende dit dat sommige christelijk-historische kozen voor christelijke organisaties, en andere voor algemene. Dit had in het interbellum vooral bij de omroepkwesitie politieke gevolgen. Onder de CH-Kamerleden bevond zich zowel de voorzitter van de AVRO, die zich tegen een verzuild omroepbestel keerde, als een bestuurslid van de NCRV, die juist een volstrekt verzuild stelsel wenste. Toen hierover in 1930 beslist werd, stemde de CHU verdeeld. De meerderheid van de Kamer en van de CH-fractie koos voor een verzuild stelsel; de zendtijd werd opgedeeld tussen de AVRO, de KRO, de NCRV, de VARA en de VPRO.

Ook de aanhangers van de CHU waren verdeeld. In streken waar het protestantisme het openbare leven nog beheerste, kozen zij veelal voor het openbaar onderwijs, elders prefererden zij doorgaans de School met den Bijbel. In de loop der jaren ging de achterban aansluiting bij aparte christelijke organisaties steeds meer als vanzelfsprekend beschouwen. Het christelijk element in veel algemene organisaties werd – mede door het opdringen van de verzuiling – zo zwak, dat het christelijk-historische ideaal van de ongedeelde christelijk-nationale cultuur verbleekte. Zo paste de CHU zich langzaam vrijwel ongemerkt bij het antirevolutionaire organisatie-model aan.

Binnen de meeste protestants-christelijke organisaties waren de gereformeerden dominant, ook als ze geen numeriek overwicht hadden. Deze overheersing was terug te voeren op een mentaliteitsverschil. De hervormden waren veelal enigszins gedweeë mensen, vaak afkomstig uit een wat achtergebleven milieu, die hun kerktrouw waren gebleven, ook als ze het niet eens waren met alles wat daar gebeurde. Over het algemeen hadden ze een relativerender instelling, waren ze theologisch minder onderlegd en waren ze organisatorisch minder bedreven dan hun rechtlijnige en gedreven gereformeerde broeders, die hun hele leefwereld zelf hadden moeten opbouwen.

de Doorbraak

Niet iedereen legde zich bij deze ontwikkeling neer. Binnen de CHU ontwikkelde zich in de jaren dertig rond een groep oud-studenten een linkervleugel, die kritisch stond tegenover de verzuiling en de sociaal-economische politiek van Colijn. Deze

intellectuelen vonden dat hun geloofsgenoten het christelijk-nationaal ideaal verzaakten en hadden grote interesse voor het sociaal-economisch denken van de socialisten, dat een alternatief leek te bieden voor het bezuinigingsbeleid van de regering. Hun ideeën kregen geen weerklank bij de achterban, maar ze werden geprotégeerd door de eerste man van de Unie, jhr. D.J. de Geer, die wel wat verwachtte van het getalenteerde gezelschap. De Geer gaf hen de leiding over het CH-dagblad *De Nederlander* en hielp hen aan posities binnen de CHU. Tijdens de Bezetting viel de jongeren de leiding in handen van (wat er restte van) de Unie en kwam hun ontwikkeling in een stroomversnelling. Hun ideeën sloten nauw aan bij het toen heersende intellectuele klimaat. Zo was de leiding van de hervormde kerk ervan overtuigd geraakt dat de kerk in hoge mate schuldig was aan de opkomst van het nazisme. Doordat zij geen geestelijke leiding had gegeven aan het volk, was dit zijn geloofsanker kwijtgeraakt en gevoelig geworden voor totalitaire ideologieën als het nazisme en het communisme. De hervormde kerk moest, zo meende ze, een "Christus-belijdende volkskerk" worden, een geweten voor volk en overheid, die de natie zou herkerstenen en van het destructieve nihilisme zou bevrijden. In politiek-intellectuele kring kregen soortgelijke ideeën, onder de noemer van de Doorbraak, gestalte in de Nederlandse Volksbeweging (NVB). De NVB wilde de politieke verdeeldheid overwinnen en het Nederlandse volk op een hoger geestelijk peil brengen. De beste elementen uit de vooroorlogse partijen moesten, aldus de NVB, hun krachten bundelen en een nieuwe elite vormen, die het volk zou laven aan "de levende bronnen van christendom en humanisme". Verscheidene progressieve CH-leden waren zowel actief in de hervormde kerk als in de NVB en één van hen, de secretaris van de CHU G.E. van Walsum, vervulde in beide kringen zelfs een leidende rol. Hij was ervan overtuigd dat de CHU moest opgaan in een brede progressieve partij, die de oude Unie-idealen op moderne wijze vorm zou geven. Vanuit die overtuiging werkte hij mee aan de oprichting van de Partij van de Arbeid, die dank zij de inspanningen van de NVB in 1946 onstond uit de SDAP, de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en groepen katholieken en christelijk-historischen. Vrijwel alle progressieve hervormde intellectuelen volgden Van Walsum, in de hoop dat de PvdA een massale doorbraak van christenen uit de christelijke partijen zou bewerkstelligen. Die doorbraak kwam er echter niet. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen haalde de PvdA slechts 29 procent van de stemmen, minder nog dan de SDAP, de VDB en de CDU in 1937 samen hadden gekregen. De CHU handhaafde zich op haar zetel van voor de oorlog.

Gerretson

De terugkeer van de CHU was in niet geringe mate het werk van H.W. Tilanus, die in 1939 fractieleider was geworden. Tilanus had Van Walsum al in 1943 laten weten dat hij niet aan diens plannen voor opheffing van de CHU wilde meewerken en was rond de bevrijding het land afgereisd om de stemming in de afdelingen te peilen. Daar was hij tot de overtuiging gekomen dat de CHU dank zij "de onverzettelijke trouw van onze eenvoudigen in stad en lande"²⁸ nog wel kans op overleving had. Toch vond ook Tilanus de verkiezingsuitslag van 1946 een resultaat "boven bidden

en denken".²⁹ Desondanks bracht de Doorbraak de CHU grote schade toe. De hervormde kerk had in tegenstelling tot voor de oorlog nu wel een boodschap voor de samenleving, maar de leiding van de kerk had eerder sympathie voor de Doorbraak dan voor de CHU. Schadelijk was ook dat de kerk het dagblad *De Nederlander* overnam, zodat de CHU geen eigen krant meer had. En het ergste was dat de CHU door de Doorbraak vrijwel haar gehele intellectuele kader verloor. Dit verlies werd nooit meer goedge maakt. Sinds 1946 kozen jonge hervormde intellectuelen doorgaans als vanzelfsprekend voor de pvdA.

Door het vertrek van de linkervleugel werd het evenwicht in de Unie verstoord en kregen rechtse opposanten van Tilanus kans op een offensief. De leidende figuur in dit gezelschap was F.C. Gerretson, de zoon van een Unie-voorman van het eerste uur. Gerretson was voormalig directie-secretaris bij de Shell, hoogleraar Indologie aan de 'olie-faculteit' in Utrecht en, onder het pseudoniem Geerten Gossaert, tevens literator. Hij was een gecompliceerd man. Hij paarde een hoge mate aan intelligentie en beschaving aan een angstwekkend fanatisme, waarbij hij zich, ondanks zijn elitaire opvattingen, niet ontzag zich in verdacht gezelschap te begeven. Reeds voor de oorlog keerde Gerretson zich op lawaaijere wijze tegen de geest der tijd. Hij had "in dezen tijd van gezagsschamer" grote moeite met de democratie in het algemeen en de "verlinking" van de CHU in het bijzonder. Hij pleitte voor een sterk gezag dat de grauwe volksmassa's in toom kon houden en vond de CHU veel te slap. Tot zijn leedwezen werden de verfijsde aristocraten in de Unie steeds meer teruggedrongen door mensen uit de middenklasse, die hij beschouwde als grove types uit de heffe des volks.

Gerretson bleef voor de oorlog geïsoleerd, maar na 1945 kon hij inspelen op sentimenten die in bredere kring leefden. De eerste gelegenheid daartoe deed zich voor in 1947, toen Tilanus instemde met gedeeltelijke erkenning van de republiek Indonesië. Deze stap riep in de CHU verbazing en onbehagen op, want Tilanus had zich tot dan toe tegen alle concessies aan de Indonesische nationalisten verzet. Nog meer onbehagen wekte hij toen hij in 1948 de CHU tot het kabinet liet toetreden. Tilanus heeft achteraf gezegd dat hij beide stappen zette omdat KVP-leider Romme toch niet wilde terugkeren tot de verhoudingen van voor de oorlog en omdat hij de CHU alleen voor blijvend isolement kon behoeden door zich daarbij neer te leggen. Op het moment zelf gaf hij echter geen uitleg voor zijn koerswending en maakte zich daardoor extra vatbaar voor kritiek. Gerretson zag er geen nuchtere realiteitszin in, maar laf verraad. Voor hem waren de pvdA en de republiek Indonesië erfgenamen van "de revolutie", de opstand tegen de soevereiniteit Gods, waartegen volgens hem slechts twee houdingen mogelijk waren: "of weerstaan in Gods kracht, 'voor de gevolgen willig blind', of onderwerpen, hetzij onmiddellijk, hetzij middellijk door pacteren, met, in beide gevallen, volledige capitulatie als bezoldiging".³⁰

Met een schreeuwerige campagne slaagde Gerretson erin om, voor het eerst in de geschiedenis van de CHU, een groot deel van de leden in beweging te krijgen. Dit resulteerde in oktober 1949, kort voor de soevereiniteitsoverdracht, in een ongewoon roerige algemene ledenvergadering. Het publiek was zo opgewonden dat freule Wttewaall van Stoetwegen, een bondgenote van Tilanus, de zaal niet in durfde. Tilanus zelf verklaarde lijkbleek dat hij nog niet wist of hij voor of tegen de soevereini-

teitsoverdracht zou stemmen. Enkele dagen later stemde hij voor; de meerderheid van zijn fractie was tegen.

Na de soevereiniteitsoverdracht probeerde Gerretson Tilanus aan de kant te zetten. Daarbij speelde hij in op de sentimenten van de geboorneerde kleinburgers buiten het traditionele CH-milieu. In *De Telegraaf* gaf hij regelmatig zijn reactionaire visie op de nationale politiek, daarin bijgestaan door de journalist H. A. Lunshof, die zich opwierp als één van de leidende CH-dissidenten. Gerretson en Lunshof betoogden dat de CHU in nauwe samenwerking met de ARP en de VVD het staats-socialisme moest bestrijden en haar medewerking aan het kabinet diende op te geven. Het kabinet verbond immers de geestelijke dwingelandij van Rome met de economische dwingelandij van Moskou, want de PvdA streefde, ondanks de schijn van het tegendeel, naar dezelfde dictatuur van het proletariaat die in Rusland verwezenlijkt was.

Deze praatjes culmineerden in februari 1952 in een machtsgreep tegen Tilanus. In een brief aan de kiesverenigingen betoogden Gerretson en de zijnen dat Tilanus door zijn houding in de Indonesische kwestie het vertrouwen van velen binnen en buiten de CHU verloren had en daarom bij de verkiezingen van dat jaar niet langer als lijsttrekker kon optreden.³¹ Zij riepen op het Tweede-Kamerlid J. J. R. Schmal, eveneens scribent in *De Telegraaf*, tot partijleider te kiezen en alleen kandidaten aan te wijzen die tegen de soevereiniteitsoverdracht hadden gestemd. Toen een maand later de kandidatenlijsten voor de Kamerverkiezingen werden samengesteld, bleek een groot aantal kiesverenigingen Schmal bovenaan te hebben gezet. Het was echter niet voldoende om Tilanus van de eerste plaats te verdrijven. Tilanus werd na 1952 de onbetwiste leider. Gerretson bleef in *De Telegraaf* namokken, maar in de Unie keerde de bedaarde stemming van voor de oorlog terug.

de CHU van Tilanus

Tilanus maakte de CHU tot een betrouwbare regeringspartner van de PvdA. Bij de formatie van 1956 verwierp hij het denkbeeld van een kabinet zonder socialist en op de avond van 11 december 1958, toen het laatste kabinet-Drees ten val kwam, verzekerde hij de PvdA-ministers dat hij in ieder geval nog vertrouwen in hen had. De felheid waarmee de ARP en de KVP enerzijds, en de PvdA anderzijds elkaar die avond bestreden, bevreedde hem zó, dat hij midden in het debat, in een poging de gemoederen tot bedaren te brengen, uitriep: "Moet dat nu zo?" Deze exclamatie typeerde hem. Tilanus was een verzoener, zowel door zijn rustige aard als door zijn geringe belangstelling voor politieke ideeën. Hij stond bekend als een vriendelijke oude baas, die zich op de fiets kalm voortbewoog door het steeds jachtiger wordende stadsverkeer. Zo karakteriseerde hij ook de CHU als geheel. Hoewel zich in de Unie heethoofden bevonden, werd de toon gezet door oudere, conservatieve, maar niet-reactionaire leden van de hervormde kerk. De stemming in de CHU was in hoge mate a-politiek. De CHU had halverwege de jaren '50 naar verhouding minder politiek geïnteresseerde aanhangers dan enige andere partij. De Unie zelf leek meer een gezellige familie dan een politieke partij. De CHU stond, zo stond in een officieel rapport te lezen, niet voor een politieke doctrine, maar voor "een wijze van zijn".

Deze wijze van zijn kreeg het meest uitgesproken gestalte tijdens de jaarlijkse zomerconferentie in de Zeister bossen, waar deftige dames en heren, die vooral waren gekomen voor de gezelligheid, in het "oranjazonnetje" toespraken aanhoorden van nogal dorre, in donker krijtstreppak gestoken heren. Tilanus waakte er zo nodig zelf voor dat de samenkomsten ongestoord verliepen. Toen halverwege de jaren zestig een aantal jongeren de conferentie wilde bijwonen, nam hij hen apart en verzocht hen "geen herrie te schoppen", want "de mensen (waren) hier gekomen om er een paar dagen uit te zijn, niet om naar een politiek debat te luisteren".³²

Ook overigens bevorderde Tilanus naar beste kunnen de politieke vormeloosheid van zijn Unie. Hij hield zijn geestverwanten voor dat vertegenwoordigers van de CHU hun individuele geweten moesten volgen, en niet de partijlijn. Hij had niet de gewoonte zijn politieke opstelling met zijn fractie of met de geestverwante ministers te bespreken; discussie hierover achtte hij simpelweg overbodig. De vertegenwoordigers van de CHU kregen in beginsel net zoveel termijnen als zelf ze wilden; het was "niet netjes" hen tegen hun zin niet herkiesbaar te stellen. Voor posten in het kabinet benaderde Tilanus alleen personen die in de CHU geen rol speelden, want het was naar zijn mening niet de taak van de politieke partijen om het land te regeren. De bekendste bewindsman die de CHU in de jaren vijftig voortbracht, minister van Defensie C. Staf, was een kennis van Drees; Tilanus had, vóór Staf minister werd, zelfs niet van hem gehoord. Zo voerde Tilanus het dualisme zover door, dat iedere discussie over de politieke koers van de CHU bij voorbaat zinloos was. De diepste oorzaak van de tamheid van de CHU was echter de politieke pluriformiteit binnen de hervormde kerk. Van de kerk ging nauwelijks sociale druk uit om de CHU te steunen, zodat hervormden die zich in de Unie niet thuis voelden, zich simpelweg aansloten bij een andere partij. Hierin onderscheidde het hervormde milieu zich wezenlijk van het gereformeerde en het katholieke. Gereformeerden en katholieken werden geacht ARP respectievelijk KVP te stemmen en slechts weinigen brachten het op zich bij andere partijen aan te sluiten. Het gevolg daarvan was dat de politieke tegenstellingen binnen het gereformeerde en katholieke volksdeel wel uitgevochten moesten worden binnen de ARP en de KVP. Dat gaf aan de politieke cultuur van die partijen een geladenheid die in de CHU, zeker na het vertrek van de linkse dissidenten en de nederlaag van de rechtse, ten enen male ontbrak.

de CHU van Beernink

Rond 1960 trok Tilanus zich geleidelijk terug uit de politiek. In 1958 trad hij af als Unievoorzitter en in 1963 vertrok hij ook als fractieleider. In beide gevallen werd hij opgevolgd door H.K.J. Beernink, die jarenlang zijn kroonprins was geweest. Beernink zat al sinds de jaren veertig in de Tweede Kamer en had in 1951 een nieuwe versie van het beginselprogramma geschreven, die overigens nauwelijks verschilde van het toen al ruim achterhaalde document uit 1908. Ook als partijleider was Beernink niet bepaald tuk op veranderingen. Hij wilde met de zijnen, zoals de titel van een rapport uit 1958 luidde, "CHU zijn en blijven". In tegenstelling tot Tilanus besprak hij wel politieke kwesties met zijn fractie en met de geestverwante ministers, maar ook hij liet het individuele geweten prevaleren en ook hij voerde geen inhou-

delijke discussies over de politieke strategie. Met veel moderne verschijnselen, zoals de televisiedemocratie, kon hij slecht overweg. Hij meed de camera's en weigerde commentaar te geven op actuele gebeurtenissen. Omdat hij ook nog nors en hou-terig overkwam, ging hij door voor een onverbetterlijk conservatief.

Nu wás hij dat ook, maar voor een deel in een ander opzicht dan Tilanus. Politiek was hij rechtser en cultureel was hij minder verzuild dan zijn voorganger. In beide opzichten leek hij op Gerretson, die hem dan ook in het begin van de jaren vijftig beschouwde als één van de beste Kamerleden. Net als Gerretson was Beernink tegen de soevereiniteitsoverdracht en had hij goede connecties met het geboorneerde kleinburgerdom. *De Telegraaf* was zijn lijfblad en hij maakte deel uit van de lobby voor commerciële televisie. In overeenstemming met dit alles had hij een afkeer van de PvdA. Hij zei in principe wel voorstander van een kabinet met de PvdA te zijn, maar door de toegenomen radicaliteit en onhandelbaarheid van de socialisten niet met hen te kunnen werken. Reeds voor de kabinetscrisis van 1958 drong hij aan op een breuk met de PvdA en reeds voor de verkiezingen van 1963 sprak hij, anders dan de ARP en de KVP, een voorkeur uit voor een coalitie met de VVD. Toen het in 1965 tot een breuk kwam in het centrum-rechtse kabinet Marijnen, deed hij zijn uiterste best die te lijmen. Toen de ARP en de CHU het centrum-linkse kabinet-Cals voorbereidden, liet hij de CHU daarentegen zonder enig verzet buitenspel zetten.

De achterban vond het allemaal prima. Alleen met zijn negatieve opstelling tegenover de ARP was de achterban het waarschijnlijk in meerderheid oneens. Jarenlang probeerde Berghuis de CHU tot een serieus gesprek te verleiden, maar al die jaren weigerde Beernink aan deze lokroep gehoor te geven. Zijn achterban kreeg echter meer en meer het gevoel dat de historische tegenstelling tussen de ARP en de CHU achterhaald was. In 1964 kwam uit een enquête onder 450 mensen naar voren dat 92 procent van de aanhangers van de CHU vond dat de CHU en de ARP zouden moeten fuseren. Twee actiegroepen stelden zich die fusie ook daadwerkelijk ten doel. Toen Beernink de CHU buiten het kabinet-Cals manoeuvreerde, verloor hij zich echter in één klap van het eenheidsstreven. Berghuis constateerde in 1966 dat, nu de CHU zó conservatief bleek te zijn, het samengaan van de twee partijen "een gepasseerd station" was. Nog hetzelfde jaar nam Beernink met een gerust hart afscheid als Unie-voorzitter. Met de woorden "bewaart en onderhoudt de Unie wèl"³³ gaf hij de voorzittershamer over aan A.D.W. Tilanus jr., de zoon van "de oude Tilanus".

§ 4 De RKSP en de KVP

Tussen het katholieke en het gereformeerde volksdeel bestond één essentiële overeenkomst en één essentieel verschil. De overeenkomst zat in de voorkeur zich in eigen organisaties op christelijke grondslag af te zonderen van de rest van de bevolking; het verschil in de rol die de kerk daarbij speelde. Bij de gereformeerden bestond geen principieel onderscheid tussen geestelijken en leken. Weliswaar waren sommigen belast met het onderwijzen in de Schrift, maar allen konden op grond van de bijbel zelf weten wat God van hen verlangde. De kerk was slechts één organisatie naast vele andere. De gelovigen zelf namen het initiatief bij het bouwen en onderhouden van die organisaties. Bij de katholieken was dat geheel anders. Daar

was de kerk, als mystiek Lichaam, van bovennatuurlijke oorsprong en had zij een leidende rol in het geestelijk en maatschappelijk leven. De geestelijken, en niet de leken, namen het initiatief bij de bouw van de katholieke organisaties en in die organisaties hield de kerk het laatste woord.

De leidende rol van de kerk was verankerd in de officiële rooms-katholieke leer. Hierin werd een streng onderscheid gemaakt tussen de natuur en de boven-natuur. God had in de natuur onveranderlijke verhoudingen neergelegd: de "natuurlijke verhoudingen", waaruit onveranderlijke normen voortvloeiden: de "natuurlijke normen", die tezamen "de natuurlijke zedenwet" vormden. Deze zedenwet, waaraan ieder mens zich had te houden, kon in beginsel met behulp van de rede gekend worden. Dat gold niet voor de boven-natuur. Die ging de krachten van de mens principieel te boven en kon slechts via het geloof gekend worden. Hiervoor had God de mens de kerk gegeven. De kerk was boven-natuurlijk en besliste feilloos over de inhoud van het geloof. Met het onderscheid tussen natuur en boven-natuur correspondeerde een onderscheid tussen leken en geestelijken, die tot elkaar stonden als de kudde en de herder. De leken moesten in zaken des geloofs het gezag van de geestelijken aanvaarden. De lagere geestelijken moesten op hun beurt onvoorwaardelijk het gezag van de hogere geestelijke aanvaarden. Het oordeel van de hoogste geestelijke, de Heilige Vader, was onfeilbaar. Het streven naar vrijheid van godsdienst en geweten was volgens de kerk een van "de voornaamste dwalingen van deze treurige tijd". Als immers de mensen hun meningen tegenover elkaar konden stellen, zouden sommigen zich blijven verzetten tegen de Waarheid.

Het gezag van de kerk strekte zich niet alleen uit tot de boven-natuur. Natuur en boven-natuur waren weliswaar gescheiden, maar de natuur werkte niet geheel uit eigen krachten en rechten. Daarom was ook in het dagelijks leven het oordeel van de kerk doorslaggevend. Overeenkomstig de passieve rol die de leken werd toebedacht, namen zij aanvankelijk weinig initiatief bij de oprichting van eigen katholieke organisaties. Buiten het onderwijs kwam de katholieke verzuiling pas rond 1910 op gang, toen de bisschoppen ontdekten dat het ontbreken van katholieke vakbonden de arbeiders massaal naar het socialisme dreef. Vanaf toen besloten zij de katholieke vakorganisaties met kracht aan te bevelen. Hetzelfde gebeurde met andere katholieke organisaties. Na de Eerste Wereldoorlog werd de eigen katholieke organisatie regel. Van de KRO en de RK Vrouwelijke Jeugdbeweging tot de RK Boerenleenbank en de RK Coöperatieve Vereniging voor de Inkoop van Landbouwzaden – overal waar een niet-katholieke organisatie werd opgezet, volgde een katholiek tegeninitiatief. Deze katholieke organisaties hoorden volgens de leer der kerk tot de natuur en werden derhalve bestuurd door leken; de kerk deed zijn invloed gelden via de "geestelijk adviseur", die in beginsel in het bestuur van elke katholieke organisatie zitting had.

het katholieke pragmatisme

Ook bij de partijvorming kwamen de katholieken achteraan. Het katholieke volksdeel kreeg pas in 1926 een politieke partij: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Tot die tijd stemde de grote meerderheid van de katholieken op de Algemene Bond

van RK Rijkskieskringorganisaties, die niet meer dan een coalitie van regionale kiesverenigingen was. Eén oorzaak van deze late ontwikkeling werd gevormd door regionale tegenstellingen. In de katholieke politiek namen regionale belangen een centrale plaats in, vooral in de zuidelijke provincies, waar de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek was en weinig affiniteit had met de nationale cultuur. De katholieken van onder de grote rivieren wilden zich zo weinig mogelijk de wet laten voorschrijven door het volk van daarboven, ook niet door het katholieke deel daarvan, dat vanuit hun oogpunt net zo'n koele "calvinistische" mentaliteit had als de rest. Dit regionalisme werd nog versterkt doordat vooral in het zuiden de traditionele elites nog sterk waren en met de agrarische lobby en de katholieke middenstand de samenleving domineerden. De oprichting van een landelijke katholieke partij kon de invloed van deze groepen alleen maar ondermijnen.

Dat was precies de reden dat de katholieke arbeidersbeweging vóór zo'n partij was. Binnen het katholieke volksdeel waren de arbeiders numeriek sterk – de sociale samenstelling van het katholieke volksdeel was ongeveer gelijk aan die van het Nederlandse volk als geheel – maar in de katholieke politiek waren ze zwaar ondervertegenwoordigd. Als gevolg hiervan dreigde het katholieke volksdeel halverwege de jaren twintig in twee politieke stromingen uiteen te vallen. In 1925 veroverde de dissidente Rooms-Katholieke Volkspartij een zetel in de Tweede Kamer en dreigde de vooruitstrevende St. Michaël-beweging met de oprichting van een katholieke arbeiderspartij. De kerk zag deze ontwikkeling als uitermate bedreigend en verzocht de Algemene Bond omwille van "de heilige eenheid" concessies te doen. Het resultaat hiervan was de RKSP, die zich de evenredige belangenbehartiging van alle katholieken ten doel stelde. Om te voorkomen dat de ene groep bevoordeeld zou worden boven de andere, kregen de boeren, de middenstanders, de arbeiders en de werkgevers zogenaamde kwaliteitszetels in de partijorganen en de parlamentsfracties. Zo werd de RKSP de vertegenwoordiger van alle katholieken.

In 1936 omschreef de RKSP haar politieke beginselen in een Algemeen Staatkundig Program. De beginselen waren voor de katholieke politici echter van minder betekenis dan voor de antirevolutionaire. De werking ervan werd beperkt door de notie van de evenredige belangenbehartiging, die de katholieke politiek een sterk pragmatisch en weinig principieel karakter gaf. Dit pragmatisme werd ook versterkt door het primaat van de kerk. Veel katholieke bestuurders hadden de neiging de beginselen en het geloof als een zaak van de kerk te zien, waar zijzelf zich niet al te druk om hoefden te maken. Volgens het Algemeen Staatkundig Program stond de RKSP (en later de KVP) immers "op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardt". De natuurlijke zedenwet was hun terrein, het terrein van de leken, en daarop konden zij zich in beginsel redden met het gezond verstand; de Goddelijke Openbaring was het terrein van de kerk, en daarop hadden zij slechts te gehoorzamen.

het Algemeen Staatkundig Program

De politieke doctrine van de RKSP en de KVP was stevig ingebed in de leer van de kerk. De katholieke politieke beginselen en de katholieke sociale leer waren geloofsartikelen, die door alle katholieken moesten worden aanvaard. Het Algemeen Staatkundig Program was vooral gebaseerd op de encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931.

De katholieke sociale leer ging uit van drie kernbegrippen: personaliteit, solidariteit en subsidiariteit. Volgens het personaliteitsbeginsel was de mens als persoon gewikkeld in een oneindig proces van zelfvervolmaking en zelfontplooiing. Volgens het solidariteitsbeginsel kon hij die zelfvervolmaking en zelfontplooiing slechts in samenwerking met anderen realiseren. Alleen in een geordend verband konden de mensen worden tot Gods beeld en gelijkenis, zoals hun opdracht was. Zo werden de mensen met elkaar verbonden door een natuurlijke band, op grond waarvan zij gemeenschappen vormden, zoals het huwelijk en de staat.

In *Quadragesimo Anno* nu schreef de paus dat het negentiende-eeuwse kapitalisme de gemeenschappen verscheurd had, in het bijzonder de gemeenschappen waarin het economisch leven plaatsvond. De middeleeuwse samenleving was in overeenstemming met de natuurlijke band tussen de mensen georganiseerd geweest in standen en corporaties, maar het kapitalisme had deze harmonische samenwerking vernietigd en er onderdrukking en klassenhaat voor in de plaats gesteld. Daarom moest volgens de encycliek de natuurlijke orde hersteld worden door de vorming van corporaties: gemeenschappen waarin de eendrachtige samenwerking geregeld was van allen die bij de voortbrenging van bepaalde produkten betrokken waren.

De paus dacht de staat bij de vorming van deze corporaties een hoofdtaak toe. De staat moest, als hoogste gemeenschap, de corporaties de bevoegdheden geven waarop ze van nature recht hadden. Ook moest de staat erop toezien dat de lagere gemeenschappen niet handelden in strijd met het algemeen belang. In het algemeen moest het staatsoptreden uitgaan van het subsidiariteitsbeginsel. Dit hield in dat een hogere gemeenschap ervoor diende te zorgen dat individuen en lagere gemeenschappen hun taak zo goed mogelijk konden vervullen. De hogere gemeenschap diende alleen aanvullend op te treden wanneer de krachten van de individuen en lagere gemeenschappen tekortschoten.

Zo verschilde de katholieke staatsleer op wezenlijke punten van de antirevolutionaire. De staat was bij de katholieken niet een kring naast vele andere, die zich van interventie zoveel mogelijk had te onthouden, maar de hoogste gemeenschap, die ten bate van het algemeen belang waar nodig in de lagere gemeenschappen moest ingrijpen. Weliswaar ging het in beginsel alleen om aanvullend optreden, maar de staat moest zelf bepalen wanneer dit nodig was. Bovendien stond de staat, aldus de katholieke doctrine, voor de actuele taak om nieuwe gemeenschappen en daarmee een totaal andere samenleving te creëren.

"alleen bij uiterste noodzaak"

Van de uitvoering van deze taak kwam gedurende het interbellum niets terecht, omdat de katholieken zich met handen en voeten aan de antirevolutionairen gebonden hadden. Alleen door samen te werken met de socialisten, konden ze zonder de ARP regeren, maar de bisschoppen, de werkgevers, de boeren en de middenstanders voelden hier niets voor. De bisschoppen wilden zelfs dat onder geen voorwaarde met de SDAP geregeerd zou worden, maar toen de samenwerking met de protestanten in 1925 vastliep, liet fractieleider mgr. W.H. Nolens weten dat de RKSP wel een kabinet met de SDAP wilde vormen, zij het "alleen bij uiterste noodzaak". Dit hield, aldus Nolens, in dat de katholieken de samenwerking met de socialisten niet zouden zoeken, dat zij alleen met hen zouden samenwerken als er ook andere partijen aan meededen en dat de fractie unaniem met de samenwerking moest instemmen.

De bewegingsvrijheid die Nolens zich zo ten opzichte van de protestanten verschaft was miniem. In 1926 moest hij dan ook meewerken aan een nieuw kabinet met de ARP en de CHU en bovendien toestaan dat de pauselijke gezant – wiens aanwezigheid in Den Haag de inzet bij de kabinetscrisis was geweest – weggestuurd werd. In de loop van het interbellum nam de ontevredenheid over de samenwerking met de protestanten toe. De onvrede spitste zich toe op de godsdienstige geschillen – zo slaagden de katholieken er niet in het processieverbod benoorden de grote rivieren afgeschaft te krijgen – en op het sociaal-economisch beleid. De vakbeweging en een deel van de jonge intellectuelen raakten er in toenemende mate door gefrustreerd dat door de samenwerking met de ARP van de uitvoering van Quadragesimo Anno niets terecht kwam. De katholieke vakbeweging zegde in de jaren dertig het vertrouwen in het kabinet op en ging bij de RKSP aandringen op de vorming van een rooms-rode coalitie. Onder druk hiervan kwam fractieleider P.J.M. Aalberse in 1935 in conflict met Colijn, die hem uitdaagde hem het volledige vertrouwen te geven of anders zelf een kabinet samen te stellen. Aalberse weigerde het vertrouwen uit te spreken, maar kon voor een coalitie met de SDAP geen partners vinden, zodat hij zich bij de dictaten van Colijn moest neerleggen.

In 1939 brak de samenwerking tenslotte toch nog definitief. De aanleiding was een conflict over het werkloosheidsbeleid van de katholieke minister van Sociale Zaken, C.P.M. Romme, waarbij de twee grote grieven van de katholieken samenkamen. Colijn weigerde Romme meer geld te geven voor het opzetten van kampen voor jeugdige werklozen, zowel uit financiële overwegingen als uit vrees dat in de kampen de verroosming van de jeugd bevorderd zou worden. Colijn vormde na de breuk een kabinet zonder katholieken, maar overspeelde daarmee zijn hand. De RKSP liet het kabinet bij zijn eerste optreden in de Tweede Kamer vallen, waarop de CHU en de VDB de RKSP helemaal aan het eind van het interbellum alsnog aan een brede coalitie met de sociaal-democraten hielpen in het kabinet-De Geer.

de oprichting van de KVP

De bisschoppen gingen zich in de loop van de Bezetting zorgen maken over de terugkeer van de RKSP. Pater J.G. Stokman OFM en vakverbondsvoorzitter A.C. de

Bruijn attenteerden hen er in 1943 op dat het kader van de RKSP in de illegaliteit passief was, buiten de discussies over de naoorlogse politiek bleef en geen voorbereidingen trof om de partij na de bevrijding weer te doen herleven. Volgens De Bruijn was zo'n herleving echter vooral voor de katholieke arbeiders van groot belang. De RKSP zou, in nauwe samenwerking met de katholieke vakbeweging, de hervormingen door kunnen voeren waar de vakbeweging al in de jaren dertig op had aangedrongen. Bovendien zouden, als de RKSP verdween, de arbeiders ook andere katholieke organisaties kunnen gaan beschouwen als minder noodzakelijk. Stokman was vooral bezorgd om de jongeren. Volgens hem had de RKSP de vooroorlogse generatie van zich vervreemd en kon alleen een grondig hervormde partij de jongeren terugwinnen. Dat was nodig voor de behartiging van de katholieke belangen en voor het zieleheil van de gelovigen, want er waren niet veel "personen die hun katholieke inzichten in een gemengd milieu op behoorlijke wijze kunnen verdedigen".³⁴ De nieuwe katholieke partij moest, aldus Stokman, geen eenheidsverband van alle katholieken zijn, zoals de oude was geweest, maar een progressieve programpartij. Dat zou als consequentie hebben dat de partij ook open zou staan voor niet-katholieken en dat zij niet zou pogen om alle groepen katholieken tevreden te stellen.

Inderdaad sloten jonge katholieke intellectuelen, die geërgerd waren over de RKSP, zich aan bij de Nederlandse Volks Beweging, in de hoop dat dit zou leiden tot de oprichting van een brede middenpartij, waarin ook de katholieken een plaats zouden vinden.

De bisschoppen hadden Stokman inmiddels, aan het einde van de bezetting, opdracht gegeven een nieuwe katholieke partij voor te bereiden. Stokman stelde voor na de bevrijding de RKSP voorlopig te laten terugkeren met een nieuw bestuur, dat een discussie over politieke vernieuwing zou moeten voorbereiden. Zo geschiedde. Drie NVB'ers werden lid van het dagelijks bestuur en de NVB'er Jan de Quay werd voorzitter van een commissie die de discussie over de politieke toekomst zou leiden. In haar advies schreef de commissie dat een zelfstandige katholieke partij in beginsel moest worden afgewezen, maar voorlopig aanvaardbaar was. Een vernieuwde RKSP zou moeten streven naar een programakkoord met verwante partijen. Dat kwam overeen met het scenario dat de NVB inmiddels had voorbereid. De NVB vroeg de vernieuwingsgezinde partijen om als tussenstap naar een brede volkspartij een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma op te stellen.

De SDAP voelde hier echter niet voor, omdat een gezamenlijk programma met de oude RKSP de tegenstellingen teveel zou verhullen. Zij stuurde direct aan op een brede volkspartij. Maar dit stootte De Quay en de zijnen weer af. Daar een onmiddellijke fusie in hun kring onhaalbaar was, kon het streven van de SDAP alleen maar leiden tot een door de socialistische gedomineerde partij. Het merendeel van de katholieke NVB'ers trad daarom niet toe tot de PvdA, maar werd lid van de KVP, waarin de RKSP zich omzette. De KVP zou, zoals Stokman gewild had, een progressieve programpartij zijn, die ook openstond voor niet-katholieken. De KVP stemde haar verkiezingsprogramma af op dat van de PvdA en nodigde, op verzoek van De Quay, de socialisten uit voor besprekingen over een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma. De PvdA wilde zich niet al voor de verkiezingen binden, maar na de verkiezingen slaagden de twee partijen er in zeer korte tijd in een kabinet te vormen, dat onder leiding

kwam te staan van de katholieke premier L.J.M. Beel. Bij zijn eerste optreden in de Tweede Kamer verklaarde Beel dat de rooms-rode coalitie gefundeerd was op een nieuw bestand. Het oude bestand van de drie christelijke partijen was, aldus Beel, vervangen door de innige samenwerking tussen de twee progressieve partijen.

van rooms-rood naar brede basis

Stokmans concept van de open programpartij zou niet lang stand houden. In het eerste naoorlogse decennium viel de KVP volledig terug op het concept van de katholieke eenheidspartij. Stokmans eigen opzet was hier mede debet aan, doordat deze in hoge mate ambivalent was. Weliswaar wilde Stokman de programmatische zuiverheid niet opofferen om ontevreden groepen katholieken tevreden te stellen, maar zijn hele concept had hij bedacht, zo schreef hij de bisschoppen, om te "voorkomen dat het katholieke volksdeel politiek in twee of meer richtingen uiteenvalt, die elkaar openlijk gaan bestrijden".³⁵ Bovendien vond Stokman dat de KVP het Algemeen Staatkundig Program van de RKSP gewoon kon handhaven. De aanvaarding van het kerkelijk leergezag was volgens hem verenigbaar met het open karakter van de partij, omdat het gezag van de kerk de rede wel te boven ging, maar er niet mee in strijd was. Daarmee ging hij voorbij aan de opvattingen van de niet-katholieken. Die werden door het primaat van de kerk wel degelijk afgestoten en de KVP kon dan ook voorzover bekend geen enkele niet-katholiek als lid inschrijven.

Stokmans concept werd ook meteen in 1946 al ondergraven door de bisschoppen. Die lieten, in strijd met Stokmans advies, drie dagen voor de verkiezingen een boodschap in de kerken voorlezen volgens welke de gelovigen het zich "tot plicht" moesten rekenen "slechts die personen te kiezen", die zich lieten leiden door de christelijke normen, "welker naleving naar Onze overtuiging het best gewaarborgd wordt door de Katholieke Volkspartij".

De genadeklap voor de open programpartij werd toegebracht door fractieleider Romme, die zich al spoedig ontwikkelde tot de onaantastbare leider van de KVP. Romme wilde van de KVP een katholieke eenheidspartij maken. Hij streefde ernaar "het onverzoenlijke te verzoenen" en vond dat zijn fractie "de veelzijdige samenstelling van de KVP zowel maatschappelijk als regionaal zoveel mogelijk moet weerspiegelen".³⁶ Hij hamerde op de katholieke identiteit van de KVP. Op partijcongressen hield hij ten overstaan van duizenden aanhangers redevoeringen over katholieke doelstellingen als de verhoging van de kinderbijslag, de bestrijding van "onzedelijke literatuur" en de voorkoming van "lichtvaardige echtscheidingen". Ook pakte hij graag uit over de godsdienstige legitimatie van de KVP. "Wij hebben, zo riep hij in 1947, "de waarheid aan onze kant en wij hebben een tweeduizendjarige ervaring."³⁷

Omdat Romme een eenheidspartij wilde, was hij geen voorstander van de exclusief rooms-rode coalitie, die nog het meest tastbare resultaat van het vernieuwingsstreven van Stokman was. Regeren met de PvdA vond Romme noodzakelijk, maar een kabinet "op brede basis", dat wil zeggen een kabinet met nog "tenminste twee van de drie andere belangrijke constructieve groepen",³⁸ had zijn voorkeur. Op die manier zouden immers ook de groepen in de rechtervleugel van de partij aan hun

trekken komen. Na de verkiezingen van 1948 kreeg hij wat dit betref zijn zin. Tegen de wil van de PvdA drukte hij door dat de CHU en de VVD in het kabinet werden opgenomen. De concessie die hij hiervoor deed was het premierschap van PvdA-leider Willem Drees.

de pijlers onder de brede basis

Het fundament onder de brede basis was zo stevig dat Drees tien jaar lang premier zou blijven. Verder dan het verbreden van de basis wilde Romme, die zichzelf "een fervent voorstander"³⁹ van samenwerking met de PvdA noemde, niet gaan. De KVP en de PvdA moesten in zijn visie om tenminste vier redenen samen de spil van de regering vormen.

In de eerste plaats meende hij dat de samenwerking van belang was bij de afweer van het communisme. Zoals veel politici geloofde hij dat de naoorlogse toestand van chaos, ontredde en verwoesting een vruchtbare voedingsbodem was voor het communisme. Daarom vond hij het van groot belang dat via een krachtig sociaal beleid en een innige samenwerking met de vakbonden de arbeidsvrede bleef gehandhaafd. Bovendien meende hij dat de regeringsverantwoordelijkheid op de PvdA een matigende werking zou hebben, die de CPN in het isolement zou drukken. Als de PvdA buiten de regering bleef, dan zou zij radicaliseren, en met haar een deel van de arbeidersmassa. Ook met het oog op de afweer van een eventuele Russische invasie, waar sinds het begin van de Korea-oorlog serieus rekening mee gehouden werd, achtte Romme de samenwerking met de PvdA van grote betekenis. De PvdA was weliswaar voorstander van een krachtige defensie, maar wanneer zij in de oppositie kwam, zou in haar kring, zo meende Romme, het antimilitaristisch sentiment van voor de oorlog kunnen herleven.

Een tweede reden voor samenwerking met de PvdA was dat beide partijen het redelijk eens waren over het te voeren sociaal-economisch beleid. Romme meende dat de meningsverschillen met de ARP sinds de kabinetscrisis van 1939 alleen maar waren gegroeid. De ARP was naar zijn mening stil blijven staan en de katholieken hadden zich verder ontwikkeld in sociale richting en waren positiever gaan denken over de rol van de staat. Inderdaad stond de KVP in haar ideeën over de gewenste sociaal-economische orde lange tijd dicht bij de PvdA dan bij de andere partijen. Beide partijen zagen na de bezetting hun kans schoon het vooroorlogse kapitalisme te vervangen door een vorm van geleide economie, waarbij de staat in samenwerking met het bedrijfsleven het economisch leven zou ordenen.

Romme vond, in de derde plaats, ook op grond van godsdienstige overwegingen een coalitie met de PvdA wenselijk. Hij herinnerde er graag aan dat de protestantse vrees voor verrooiming één van de oorzaken van de breuk van 1939 was geweest. Bovendien had de PvdA, aldus Romme, lang niet zo'n anti-godsdienstige inslag als de SDAP. Verder dacht hij dat juist de samenwerking met de goddeloze PvdA de kans gaf de christelijke grondslag van de natie te versterken. Voor de buitenkerkelijke massa achtte hij het samengaan met de KVP van grote betekenis. Het was het middel bij uitstek om toenadering met het christendom tot stand te brengen. "In een van het geloof afgedwaalde massa", zo schreef Romme hoopvol, "moeten wij weer een

glimp zien te brengen van de mogelijkheid dat het christendom toch een te vertrouwen zaak is, de glimp die moet groeien tot de stralende overtuiging dat het christendom de enige te vertrouwen zaak is.⁴⁰

De vierde pijler onder Rommes voorkeur voor de pvdA was de zorg om de katholieke eenheid. Vooral in de tweede helft van de jaren vijftig, toen de kracht van de andere argumenten afnam, werd zijn voorkeur voor samenwerking met de pvdA ingegeven door vrees voor een breuk met de katholieke vakbeweging. Zoals voor de oorlog de coalitie met de SDAP niet bewust gezocht kon worden, zo kon in de jaren vijftig niet openlijk worden aangestuurd op beëindiging van de samenwerking met de pvdA. De linkervleugel zou een partnerruil alleen bij uiterste noodzaak accepteren. Vakverbondsvoorzitter De Bruijn dreigde in 1952 zelfs met de oprichting van een katholieke arbeiderspartij als de coalitie met de pvdA niet voortgezet zou worden. Maar ook zonder openlijk verzet van de vakbeweging leek de overstap naar een andere coalitie verre van ongevaarlijk. De KVP moest "oppassen dat de zorg om (ter rechterzijde) een stem te winnen of te houden er niet toe leidt dat er duizend of tienduizend stemmen verloren gaan".⁴¹

de materialistische massamens

Die stemmen gingen echter toch verloren. Bij de verkiezingen van 1948 haalde de Katholieke Nationale Partij (KNP), ondanks de bisschoppelijke vermaning KVP te stemmen, een zetel in de Tweede Kamer. De KNP vond dat de KVP aan de leiband van de pvdA liep en stelde tot haar afschuw vast dat het kabinet "rustig de inkomensverschillen mag nivelleren en de renteniers geruisloos mag afslachten".⁴² De basisverbreding kon de rechtse critici niet bevredigen. Rond 1950 manifesteerde zich in de KVP een groep dissidenten rond de Nijmeegse hoogleraar F.J.F.M. Duynstee die, zoals Gerritson in de CHU, luidruchtig en veelvuldig betoogde dat de coalitie met de pvdA het land naar de ondergang leidde. Volgens Duynstee waren door de inkomensnivellering "tallozen in de onmogelijkheid om volgens hun stand te leven"⁴³ en raakten door de collectieve voorzieningen de arbeiders het besef van eigen verantwoordelijkheid kwijt. Het respect voor zeden en tradities verdween en de verantwoordelijke mens maakte plaats voor de materialistische massamens. Wij stonden hiermee, zo meende Duynstee, "tegenover een revolutie van de menselijke ratio tegenover de menselijke bestemming, tegen God".⁴⁴ Duynstee en de zijnen wilden dat de KVP een principiële voorkeur voor een coalitie met de ARP en de CHU uitsprak. Volgens hen was samenwerking met de sociaal-democratie nog steeds alleen bij uiterste noodzaak aanvaardbaar.

De KVP reageerde op de kritiek door achter de schermen met de groep te onderhandelen. Romme wees daarbij resoluut de stelling van de hand dat regeren met de pvdA alleen bij uiterste noodzaak wenselijk zou zijn, maar was wel bereid een plaats voor de groep in te ruimen in het dagelijks bestuur en de Tweede-kamerfractie. Dit kon Duynstee niet bevredigen, terwijl het wel het wantrouwen van de katholieke arbeidersbeweging wekte, die daarvan ook publiekelijk blij gaf. De KVP slaagde er voor de verkiezingen van 1952 niet in de rijen te sluiten en de verkiezingsuitslag was er dan ook naar. De pvdA werd de grootste partij, de KNP won een zetel en de KVP

zakte weg van 31,0 procent naar 28,7 procent. Vooral in de zuidelijke steden was een aanzienlijk deel van de katholieke kiezers naar de PvdA doorgebroken.

voor een christelijk Nederland

Romme weet de nederlaag aan het gebrek aan politieke eenheid onder de katholieke elite. De geestverwanten van Duynstee en de katholieken in de PvdA waren volgens hem volledig voor de verzwakking van de KVP verantwoordelijk. In de Tweede Kamer zei hij dat vooral de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) in de PvdA de doorvoering van de enige juiste zedelijke beginselen ernstig ondermijnde. De KWG was weliswaar slechts een klein gezelschap van intellectuelen, maar door haar bestaan gaf zij tallozen de foute indruk dat katholieken niet op de KVP hoefden te stemmen.

Drie dagen na de verkiezingen zei Romme in het partijbestuur dat de KVP het politieke eenheidsverband van alle Nederlandse katholieken moest zijn en dat de KNP en de KWG geliquideerd moesten worden.⁴⁵ Hij had echter geen idee hoe hij de dissidenten op andere gedachten moest brengen. De KNP was misschien nog wel voor terugkeer in de moederpartij te vinden, omdat zij uitsluitend bezwaren had tegen de politieke koers van de KVP, maar de katholieke PvdA'ers wezen de KVP om principiële redenen af. Voor hen was partijvorming op confessionele grondslag als zodanig ondeugdelijk.

De KVP was niet als enige geschokt door de verkiezingsuitslag. Ook de bisschoppen maakten zich zorgen. Vooral het verlies aan de PvdA vonden ze alarmerend. Zij aanvaardden tot dan toe dat enkele katholieke intellectuelen openlijk in de PvdA actief waren, maar vonden het bedroevend dat dit slechte voorbeeld vele simpele zielen op het verkeerde pad bracht. Intellectuelen konden hun geloof in gemengd milieu immers wel verdedigen, maar eenvoudige katholieken zouden licht in de war raken. De bisschoppen wisten evenmin als de KVP hoe ze het probleem moesten aanpakken, maar één van hen, kardinaal De Jong, wilde niet wachten tot er een oplossing was. Mei 1953 zei de oude kardinaal vanaf zijn ziekbed voor de KRO-radio dat de staatkundige eenheid van de katholieken groot gevaar liep en dat hij niet kon "nalaten met de meeste nadruk erop te wijzen, dat het bewaren van de eenheid op elk terrein van het openbare leven (...) noodzakelijk en onmisbaar" was.⁴⁶

De KVP greep deze woorden aan om contact op te nemen met de KNP en de KWG. Beide namen de uitnodiging aan, maar de KWG interpreteerde de boodschap van de kardinaal op haar eigen wijze. Zij had al jaren gepleit voor een bezinningscentrum waar katholieken over de politieke scheidslijnen heen met elkaar in gesprek konden raken en wilde de oproep van de kardinaal, "een beetje schijnheilig"⁴⁷, in deze zin verstaan. Zo was bij voorbaat iedere kans op succesvol overleg uitgesloten. Maar daar niemand de verantwoordelijkheid voor de mislukking wilde dragen, sleepten de onderhandelingen zich voort tot mei 1954, toen de bisschoppen via "het mandement" intervenieerden. In het mandement veroordeelden ze het socialisme als een aan het katholicisme vijandige stroming en ontraadden ze de gelovigen ernstig het lidmaatschap van de PvdA.

Daar een verbod uitbleef, besloot de KWG, na "een enorme gewetensstrijd"⁴⁸, de

bisschoppen te trotseren. Daarop brak de KVP de onderhandelingen af met de mededeling dat de KWG "in flagrante strijd" met de wens van de bisschoppen handelde. Het gesprek met de KNP werd voortgezet en leidde nog voor de verkiezingen van 1956 tot liquidatie van deze partij.

Ondanks dit succes was het herstel van de politieke eenheid aan de top van de katholieke zuil goeddeels mislukt. De KVP-leiding bleef echter hopen op herstel aan de basis. Daarom liet ze de partij tijdens de verkiezingscampagne van 1956 een uiterste krachtsinspanning verrichten. Er werden 40.000 propagandisten de deuren langs gestuurd, de geestelijkheid werd gevraagd om actieve steun, er werden grote demonstratieve vergaderingen gehouden met missen in de open lucht en de PvdA werd voorgesteld als een gevaar voor kerk en christendom. Partijvoorzitter H.W. van Doorn benadrukte in verkiezingstoespraken dat "dit de tweesprong is, welke bepaalt of Nederland in socialistische dan wel in christelijke richting zal gaan".⁴⁹ In het pamflet *Overwinning '56*, dat bij de kerkdeuren werd uitgereikt, was afgebeeld hoe de kerk, de KRO, de bijzondere school en het katholieke ziekenhuis in vlammen op zouden gaan "als de rode haan victorie zou kraaien".

Op de verkiezingsdag bleek dat de KVP zich alle moeite vergeefs had getroost. Weliswaar had ze een winst van drie procent geboekt, maar die was voor een groot deel het gevolg van het wegvallen van de KNP en de natuurlijke aanwas van het katholieke volksdeel. Hield men hier rekening mee dan was de uitslag wel heel teleurstellend. Het percentage katholieke kiezers dat op de KVP of de KNP had gestemd was gedaald van 87,5 tot 85,9. Pijnlijk was ook dat de PvdA opnieuw de grootste partij was geworden. De socialisten hadden bijna 4 procent gewonnen. De KVP had vooral in Brabant en Limburg weer bij de PvdA ingeleverd. De socialisten kwamen in Noord-Brabant van 15,3 op 16,4 procent en in Limburg van 12,8 op 17,5 procent. Maastricht werd de eerste zuidelijke stad waar de PvdA boven de 30 procent uitkwam.⁵⁰

het einde van de brede basis

De kabinetsformatie verliep in 1956 moeizamer dan ooit. Het mandement en de verkiezingscampagne hadden de sfeer tussen de twee grote coalitiepartners verziekt, en drie van de vier pijlers onder de brede basis waren tijdens de afgelopen kabinetsperiode verdwenen. De dreiging van het communisme was niet acuut meer, de samenwerking met de PvdA had de ongelovigen niet dichter bij het christendom gebracht, maar, integendeel, de gelovigen dichter bij het socialisme, en de consensus over het sociaal-economische beleid was barsten gaan vertonen. Nu de economie hersteld was, meende de KVP dat de overheid minder kon en moest sturen, terwijl de PvdA wilde vasthouden aan strakke overheidsregulering en in toenemende mate harde eisen stelde. Zo kwamen beide partijen in 1955 tegenover elkaar te staan in een discussie over de handhaving van de centraal geleide loonpolitiek en ontstond in hetzelfde jaar een kabinetscrisis toen de PvdA een huurverhoging afwees. De verwijdering tussen de PvdA en KVP liep parallel aan de toenadering tussen de KVP en de ARP, die haar verzet tegen het overheidsingrijpen in de economie opgaf en de KVP trachtte te verleiden het eens alleen met haar en de CHU te proberen. Er was eigen-

lijk nog maar één argument om dat af te wijzen: de vrees voor nog verder verlies aan de PvdA.

Binnen twee jaar stortte ook deze laatste pijler onder de brede basis in. Bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958 leed de PvdA dramatische nederlagen met een verlies van 6 procent ten opzichte van 1956 en kwam de VVD met een winst van 5 procent als verrassende winnaar uit de bus. Terzelfder tijd bleek uit een rapport over "de katholieke arbeider en zijn politieke houding" dat vooral randkerkelijke geneigd waren op de PvdA te stemmen en dat arbeiders die regelmatig naar de kerk gingen geen enkele neiging vertoonden de KVP ontrouw te worden. De KVP bleef voorzichtig, besloot de indruk te vermijden dat zij met de PvdA wilde breken, maar deed geen pogingen de breuk uit de weg te gaan, toen de PvdA na de teleurstellende verkiezingsuitslagen besloot de christelijke partijen harder aan te pakken. Op 12 december 1958 kwam hierdoor het vierde en laatste kabinet-Drees ten val.

de liberale verleiding

Na de verkiezingen van 1959, waarin de VVD op winst en de PvdA op verlies bleef staan, hamerde Romme erop dat niet de KVP, maar de PvdA de breuk gewent had. Bij de formatie stond hij erop dat toch nog met de PvdA gepraat zou worden, en toen het eerste naoorlogse kabinet zonder socialisten, het kabinet-De Quay, gevormd was, zei hij te betreuren dat de PvdA was uitgevallen. De Quay wees erop dat hij in grote lijnen het bestaande beleid voortzette en de KVP-fractie drong aan op verdere uitbouw van de sociale zekerheid, prioriteit voor de aanpak van de woningnood en maatregelen om de laagst betaalden ruimer in de welvaart te doen delen. Dankzij de hoogconjunctuur lukte dit alles buitengewoon goed. Het nam de PvdA de wind uit de zeilen en reeds na een jaar kon de KVP-leiding in een interne notitie vergenoegd constateren dat de PvdA er niet in slaagde wezenlijke kritiek op het kabinetsbeleid uit te oefenen. Het gevaar kwam nu eerder van de VVD. Door de stijgende welvaart zat de sociaal-democratie in het defensief en werd het liberalisme bevorderd. De KVP zou volgens de partijleiding stelling moeten nemen "tegen liberale vrijzinnige politiek van de VVD". "Omdat voor vele katholieken de onaanvaardbaarheid van de liberale levenshouding minder duidelijk spreekt dan die van de socialistische" zouden de aanvallen op het liberalisme "zelfs krachtiger dienen te geschieden" dan die op het socialisme.⁵¹ Het liberalisme moest, zo meende de partijleiding, niet in de eerste plaats met levensbeschouwelijke argumenten bestreden worden, maar met sociaal-economische. De werkgevers en middenstanders moest gewezen worden op het gevaar dat het economisch liberalisme kon leiden tot terugkeer van de chaos uit de jaren dertig, die ook voor hen nadelig was geweest. Tegelijk moest duidelijk gemaakt worden dat de KVP met elke democratische partij wilde regeren en in elke combinatie hetzelfde beleid zou voeren. Bij de verkiezingen van 1963 bleek dat deze aanpak succesvol was. De KVP hield het vertrouwen van haar kiezers en boekte met 31,9 procent van de stemmen en een winst van één zetel de beste score uit haar geschiedenis. De VVD hield de stijgende lijn door een verlies van drie zetels niet vast en de PvdA leverde zelfs vijf zetels in.

kerk en partij in beweging

De keuze om in de propaganda het accent te leggen op sociaal-economische argumenten hing samen met het teleurstellende resultaat bij de verkiezingen van 1956. Die verkiezingen brachten de partijtop tot het inzicht dat de KVP, door de binding met kerk en geloof te benadrukken, de afvallige kiezers niet terugwon, maar juist afstootte. Naarmate het opleidings- en welvaartsniveau steeg, zo begreep men nu, werden de gelovigen minder geneigd de leiding van de kerk te aanvaarden. Veel katholieken hadden zich van de kerk losgemaakt, waren er onverschillig tegenover komen te staan of hadden in ieder geval kritiek op de autoritaire wijze waarop de kerk de gelovigen voorschreef hoe ze moesten leven en denken. De partijleiding trok hieruit radicale consequenties. Ze besloot dat de partij zich moest wenden tot de randkatholieken, daartoe de band met de kerk moest losmaken en in de propaganda het accent moest leggen op sociaal-economische issues. Even overwoog de partijleiding zelfs de KVP geheel "open te breken", om zo de niet-katholieke kiezers aan te spreken, maar omdat zij meende dat het antipapisme in de Nederlandse samenleving daarvoor nog te sterk was, zag zij hiervan af.⁵²

In de kerk braken terzelfder tijd soortgelijke inzichten door. Hier werden de traditionele opvattingen vooral ondermijnd door de aanzwellende kritiek uit intellectuele kring, de afnemende volgzzaamheid van de gelovigen, het toenemend gebrek aan jonge priesters en het optreden van de hervormingsgezinde paus Johannes XXIII. In 1959 kondigden de bisschoppen aan dat ze de leken meer eigen verantwoordelijkheid wilden geven en voortaan uitsluitend nog zouden onderrichten "wat in de gemeenschap leeft", zodat "het organisatorisch karakter van de Kerk toch wel een heel andere waardering"⁵³ zou krijgen. Vanaf dat jaar werden de gelovigen overspoeld door veranderingen. Zo verklaarden de bisschoppen in 1960 dat de katholieke organisaties zelf inhoud moesten geven aan hun katholiciteit, trokken ze in 1965 het mandement in en verklaarden ze in 1967 dat de gelovigen in hun partijkeuze volstrekt vrij waren.

Deze mentaliteitsverandering had voor de KVP twee ingrijpende gevolgen. In de eerste plaats werd de katholieke sociale leer, een produkt van de oude kerk, stilzwijgend losgelaten. Ervoor in de plaats kwam een vage, algemeen-christelijke gezindheid, die de partij nog pragmatischer maakte dan ze al was. De partij deed geen poging een nieuwe uitgewerkte maatschappij-theorie te ontwikkelen. Een tweede, bedenkelijker, gevolg was dat de evenredige belangenbehartiging moeilijker realiseerbaar werd. Doordat de geloofsbanden zwakker werden, traden de sociaal-economische tegenstellingen sterker op de voorgrond. In 1963 leidde dit ertoe dat de katholieke vakbeweging en de met haar verbonden *Volkskrant* publiekelijk verkondigden dat de KVP weer met de PvdA moest gaan regeren. De katholieke vakbeweging bracht dit standpunt zelfs naar voren in een gezamenlijk program met de socialistische vakbeweging.

Bij de kabinetsformatie van 1963 droeg de verscherping van de tegenstellingen bij tot de problemen van de nieuwe fractieleider van de KVP, Gerard de Kort, die Romme na een zenuwinzinking in 1961 als zijn opvolger had aangewezen. De Kort probeerde de PvdA en de VVD tegen elkaar uit te spelen, maar slaagde hier in het geheel niet in. Door onhandig gemanoeuvreren leverde hij flink in bij de VVD, die uiteindelijk coalitiepartner werd, en haalde zich zo de woede van de linkervleugel en de PvdA op de hals. De Kort's positie werd hierdoor onhoudbaar, zodat partijvoorzitter P.J.M. Aalberse jr., de zoon van de vooroorlogse fractieleider, hem aan het eind van het jaar aan de kant zette ten gunste van Norbert Schmelzer.

Schmelzer gold al jaren als een politiek talent. Romme had hem in 1947 ontdekt, nadat Schmelzer tijdens een bal onder het dansen één van Rommes dochters over zijn politieke ambities had verteld. Romme bezorgde zijn jonge vriend een baan op het ministerie van Economische Zaken, introduceerde hem bij politieke kopstukken, loodste hem het partijbestuur binnen en nodigde hem en zijn vrouw regelmatig uit voor etentjes bij hem thuis, waar hij hem na het diner onder het genot van cognac en sigaren inwijdde in de geheimen van het politieke métier. In 1956 maakte hij hem tot staatssecretaris en in 1959 noemde hij hem als kandidaat voor het premierschap. Hoewel Schmelzer uiteindelijk slechts opnieuw staatssecretaris werd, ontwikkelde hij zich in de daaropvolgende jaren tot de belangrijkste raadsman van De Quay.

Schmelzer was in een aantal opzichten voor de KVP van de jaren zestig de uitgelezen partijleider. Hij was ervan overtuigd dat politiek op basis van christelijke inspiratie heilzaam was, maar zijn geloof had een moderne inslag. In 1952 al meende hij, als één van de weinigen, dat de verkiezingsnederlaag van dat jaar verklaard moest worden uit het verzet van de kiezers tegen de te grote bemoeizucht van de kerk. Ook de wijze waarop hij de partij leidde, paste bij de democratische mentaliteit van de jaren zestig. Romme was een autoritair leider geweest, die zich door zijn fractiegenoten met "professor" liet aanspreken en zijn collega's zelf slechts bij de achternaam noemde, maar Schmelzer trad op als primus inter pares. Hij liet zijn fractiegenoten op alle relevante punten meepraten en probeerde hen via diplomatiek optreden op één lijn te krijgen. Hij wist van geven en nemen, kende de stukken tot in de details, had een scherp oog voor de onderlinge verhoudingen, de gevoeligheden en psychologische eigenaardigheden in de fractie, gaf aandacht en strijkages waar dat nodig was en was een grootmeester in het bedenken van compromisformules. Schmelzer had echter twee zwakke plekken: hij liet te onverhuld blijken dat hij van het spel met de macht hield en hij kwam onder hoogspanning over als koel en beheerst. Daardoor werd zijn handigheid vaak gezien als gladheid, leek zijn vriendelijkheid vals en wekte zijn soepelheid de indruk van beginselloosheid.

Schmelzer paste ook beter dan Romme bij de KVP van de jaren zestig doordat hij, in tegenstelling tot zijn leermeester, een zekere voorkeur had voor coalities met de VVD. Voor een deel was dit een gevolg van de tijdsomstandigheden. Romme en zijn generatiegenoten leefden sterk vanuit de ervaringen in de jaren dertig en hechtten in dat kader in hoge mate aan de uitbouw van de verzorgingsstaat. Schmelzer en zijn

leeftijdsgenoten waren de verzorgingsstaat als een vanzelfsprekendheid gaan zien en begonnen zich zorgen te maken over de groei van de collectieve uitgaven. Halverwege de jaren zestig liepen die zo snel op dat, zo vreesde Schmelzer, het evenwicht tussen de collectieve sector en de marktsector en tussen de collectieve verantwoordelijkheid en de individuele verantwoordelijkheid verstoord dreigde te raken. Schmelzer meende dat met de PvdA in de regering de grens van het toelaatbare eerder overschreden zou worden.

De voorkeur van Schmelzer en zijn geestverwanten kwam overeen met de stemming de KVP-fractie. Daarin was de invloed van de katholieke vakbeweging in 1963 aanzienlijk teruggedrongen. Deze was bezig zich van de KVP los te maken, en het aantal vakbondsleden in de fractie was in 1963 gedaald van tien tot zes. Het aantal vertegenwoordigers van de boeren, tuinders, middenstanders en andere groepen die van nature weinig affiniteit met de PvdA hadden, was toegenomen. De publiekelijk beleden voorkeur van de vakbeweging voor een kabinet met de PvdA irriteerde dit gezelschap en vergrootte de neiging duidelijker blijk te geven van de eigen voorkeur.

Schmelzer wilde echter de deur naar de PvdA wel open houden. Om een kabinet met de VVD voor de linkervleugel aanvaardbaar te maken, moesten de liberalen gedwongen worden tot aanzienlijke concessies en dat was het gemakkelijkst als de KVP naar de PvdA kon overstappen. Bovendien moest Schmelzer voor de linkervleugel duidelijk kunnen maken dat een kabinet met de VVD noodzakelijk was en dat niet hij de PvdA, maar de PvdA zichzelf buitenspel zette. Omgekeerd gold hetzelfde: voor de rechtervleugel was een coalitie met de PvdA alleen aanvaardbaar als de VVD zichzelf onmogelijk maakte en de KVP de socialisten flink strak hield. De KVP moest, kortom, met de VVD een links beleid voeren, en met de PvdA een rechts beleid.

de Nacht van Schmelzer

Dit leidde in het kabinet van de KVP-premier Marijnen, dat in 1963 gevormd werd, vanaf het begin tot problemen. In dit kabinet zaten twee vertrouwelingen van de katholieke vakbeweging, P.C. Bogaers en G.M.J. Veldkamp, beide daadkrachtige en explosieve naturen, die de uitgaven op hun departementen, Sociale Zaken en Volkshuisvesting, flink wilden verhogen en voortdurend voor een geprikkelde sfeer in het kabinet zorgden. Schmelzer had daarom weinig vertrouwen in dit kabinet, en toen er een conflict met de VVD ontstond op een punt waarvan de hele KVP-fractie inzag dat er met de PvdA beter zaken te doen zouden zijn dan met de VVD, de omroepkwestie, wisselde hij, voorjaar 1965, van coalitiepartner. De partnerruil kwam zonder veel wrijving en zonder tussentijdse verkiezingen tot stand, maar toen het nieuwe kabinet er eenmaal zat, groeide de weerzin snel. Het kabinet, onder leiding van de KVP'er J.M.L.Th. (Jo) Cals, presenteerde zich als een ploeg van politieke krachtpatsers, die na jaren van gestuntel eindelijk weer eens echt zouden regeren en de grote problemen zouden aanpakken die de vorige kabinetten hadden laten liggen. Deze stijl riep enthousiasme op bij de linkervleugel van de KVP, maar stuitte de rechtervleugel tegen de borst. Cals was in dit gezelschap toch al niet geliefd. Hij was een intellectueel met linkse voorkeuren en een cynische, scherpe humor, die nooit had verborgen dat hij geen hoge dunk had van zijn provincialistische partijgenoten.

De stemming raakte nog verder geprikkeld toen het kabinet, in het najaar van 1965, de uitgaven voor 1966 fors opschreefde. Schmelzer en Aalberse gaven uiting aan het onbehagen in de partij. Najaar 1965 en voorjaar 1966 spraken ze op vergaderingen van de partijraad harde woorden tot het kabinet. Ze waarschuwden dat de KVP weliswaar niet uit was op een nieuwe kabinetscrisis, maar evenmin bereid was alles te slikken wat ze kreeg voorgezet. Ze wilden dat het kabinet de begroting beter in de hand hield en eisten tegelijkertijd dat de belastingbetalers via een belastingverlaging 700 miljoen gulden zouden terugkrijgen die ze als gevolg van de inflatie teveel hadden betaald. De minister van Financiën, PvdA-leider Anne Vondeling, wilde dat geld echter gebruiken voor de dekking van het begrotingstekort. Een frontale botsing over deze kwestie leek onvermijdelijk toen de PvdA haar standpunt na een schokkende nederlaag bij de Statenverkiezingen verhardde. In het kabinet kwam het bij het begrotingsoverleg over 1967 op het laatste moment tot een compromis, dat echter het meest tegemoet kwam aan de wensen van de PvdA en de uitgaven fors deed stijgen. In de KVP ontladde zich nu nog meer dan voorheen de woede over het kabinet. Twee derde van de partijbestuurders en een groot deel van de fractie wilden van het kabinet af. Schmelzer moest zijn uiterste best doen het kabinet nog een kans geven. Door het stellen van de portefeuillekwestie overtuigde hij het partijbestuur ervan dat het kabinet moest voortbestaan indien het zou voldoen aan een aantal voorwaarden. De fractie wist hij – op vier leden na, die het kabinet sowieso wilden laten zitten – te verenigen op eenzelfde gedragslijn, nadat tien leden hadden gedreigd met een motie van wantrouwen van de VVD mee te stemmen. Hij stelde een drietal vragen op waarop Cals in de Tweede Kamer “vertrouwenwekkende antwoorden” moest geven.

Deze vragen bleken de doodsteek voor het kabinet. Cals kon ze niet bevredigend beantwoorden, maar vroeg op 13 oktober 1966 toch nadrukkelijk het vertrouwen. In de nacht van 13 op 14 oktober diende Schmelzer daarop een motie in waarin hij de regering uitnodigde voorstellen te doen om de dekking voor 1967 te verbeteren en een extra uitgavenstijging voor 1968 te voorkomen. Het kabinet vatte deze uitspraak op als motie van wantrouwen en trad af.

§ 5 christelijke samenwerking

Voor de relatie tussen de KVP en de ARP was het jaar 1952 een keerpunt. De verwijdering tussen de KVP en de PvdA, die dat jaar begon, liep parallel aan een toenadering tussen de KVP en de ARP. Na de verkiezingsnederlaag van 1952 ging Romme de principiële verbondenheid tussen de christelijke partijen benadrukken, nadat de KVP ervoor nog officieel had laten weten dat zij “geen enkele voorkeur [had] voor samenwerking met één of meer bepaalde partijen, dan met die, wier medewerking het meest zal bijdragen tot verwezenlijking van het op 's lands belang gerichte beginselenverkiezingsprogramma”.⁵⁴ Romme zei in 1951 dat de vraag of de KVP een principiële voorkeur had voor samenwerking met de ARP nog nooit aan de orde was geweest. Hij vond het verre van zeker dat een coalitie met de ARP tot een meer christelijk beleid zou leiden. De KVP zou voor een coalitie met de ARP net zo goed offers moeten brengen als voor een coalitie met de PvdA.

Toen hij na de verkiezingen de Katholieke Werkgemeenschap in de pvdA ging bestrijden, verschoof Romme echter het accent van de praktische politiek naar de levensbeschouwelijke grondslag. In de brochure *Katholieke Politiek* stelde hij dat "de socialistische maatschappij-opvatting lijnrecht in strijd met de christelijke waarheid" was, want "van O.L. Heer wordt daar in de partij niet gerept".⁵⁵ De kerk leerde dat de mens onder een door God gesteld gezag moest leven en dat zijn hele leven moest dienen "tot eer en glorie van zijn Schepper", maar de pvdA wilde van deze verheven bestemming niet weten. Zij richtte zich volledig op het aardse en bevorderde aldus dat de mens zijn bestemming vergat. Met de protestanten hadden de katholieken meer gemeen. Er was weliswaar "te weinig gemeenschappelijks aan zedelijke ondergrond, om in één partijverband samen te gaan", maar, zo meende Romme, "wij hebben met de protestanten meer gemeenschappelijks in de zedelijke ondergrond dan met de socialisten of de liberalen. Wij hebben het gezamenlijke geloof in Christus en wij erkennen, met alle verschil van interpretatie en exegese, gezamenlijk Zijn Evangelie."⁵⁶

Met het mandement werd de afwijzing van het socialisme verder verscherpt. Het mandement was als uiting van kerkelijke dwang weliswaar ook met het protestantisme principieel onverenigbaar, maar in de CHU en de ARP werd het toch over het algemeen positief ontvangen. AR-fractie leider Schouten vond het zelfs "een zegen"⁵⁷ dat in het mandement weer eens werd gewezen op het christelijke beginsel in de politiek. In de verkiezingscampagne van 1956 bereikte de wederzijdse verketting van KVP en pvdA een hoogtepunt en begonnen de KVP en de ARP te denken aan herstel van de christelijke coalitie van voor de oorlog. Maar al bracht de bestrijding van de pvdA hen dichter bij elkaar, van een verlangen naar eenwording was nog geen sprake. Daarvoor hield de KVP te veel vast aan het primaat van de kerk. Romme vond dat "wij de uitspraken van het kerkelijk leergezag broodnodig hebben om niet direct af te dwalen van de ware zedelijke beginselen".⁵⁸ Daarom was de periode 1952-1956 eerder een terugkeer naar het verleden, dan de start van iets nieuws.

dynamisch veroveren

Buiten de landsgrenzen brachten de drie confessionele partijen in dezelfde periode wel iets nieuws tot stand. In 1953 traden de ARP en de CHU toe tot de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI), het samenwerkingsverband van de Europese christen-democraten. Zij vormden samen met de KVP, die zich al in 1947 had aangesloten, de Nederlandse equipe binnen de NEI, en namen met de KVP zitting in de christen-democratische fractie van het Europees parlement. Dit werd na de verkiezingen van 1956 binnen de KVP uitgangspunt van discussies over de vraag of een dergelijke samenwerking ook op nationaal niveau wenselijk en mogelijk zou zijn.

In 1958, nadat besloten was de band met de kerk los te maken, werd deze zaak aan de orde gesteld door K.J. Hahn, die voor de KVP op Europees niveau actief was. Hahn betoogde in een notitie aan het partijbestuur met machtspolitieke argumenten dat de vorming van een christen-democratische volkspartij wenselijk zou zijn.⁵⁹ De KVP zou volgens hem haar electorale neergang op zijn best tot staan kunnen brengen, maar nooit nieuwe groepen kiezers kunnen aanspreken. Het zou steeds moei-

lijker worden de kiezers vast te houden, want door de industrialisatie en urbanisatie werden de vervlakking en de vermaterialisering van de bevolking in de hand gewerkt. Doordat niet alleen de KVP, maar ook de ARP en de CHU door dit verschijnsel getroffen werden, werd het christelijke element in de politiek steeds verder teruggedrongen. Volgens Hahn konden de christelijke partijen alleen aan verdergaande neergang ontkomen als ze streefden naar de vorming van een christen-democratische volkspartij. "Vele kiezers, die voor een deel mee kunnen gaan met het program van de K.V.P. van de A.R.P. of de C.H.U., maar om godsdienstige redenen menen niet op één dezer drie partijen te kunnen stemmen, zullen wel bereid zijn zich tot een christelijke partij te bekennen", zo meende hij.

Hahn was niet optimistisch over de mogelijkheden om zo'n partij op korte termijn te realiseren. De oprichting van een CDU, een partij van katholieken en protestanten zoals die in Duitsland bestond, achtte hij voorlopig onmogelijk. Naar zijn mening stond het Nederlandse calvinisme principieel veel verder van het katholicisme af dan het Duitse lutheranisme, en leefden er in protestantse kring nog sterke antipapistische gevoelens. Daarom zouden de protestanten langzaam rijp gemaakt moeten worden voor nauwere samenwerking. Door de samenwerking in Europa en een nauwer contact in het nationale parlement zou het wederzijds begrip bevorderd moeten worden. Maar de KVP zou ook met verdergaande initiatieven moeten komen. Dit zou, aldus Hahn, "ook binnen de KVP propagandistisch een goede uitwerking hebben, omdat de partij daarmee uit het meer defensieve en behoudende werken zou overgaan, tot een dynamisch veroveren van nieuw terrein".

keerpunt 1959

Hahn kreeg aanvankelijk weinig respons. De partijleiding had het te druk met de beëindiging van de rooms-rodé samenwerking en herwon bovendien haar optimisme dank zij gunstige uitslagen bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958. Pas toen Hahns sombere prognose bij de verkiezingen van 1959 bevestigd was – de protestanten verloren en de KVP boekte geen winst – werd in het partijbestuur opnieuw gediscussieerd over de toekomst van de partij.⁶⁰ Verscheidene bestuursleden betoogden met dezelfde argumenten als Hahn gebruikt had, dat de toekomst voor de KVP lag in een Nederlandse CDU, maar de top van de partij stond hier sceptisch tegenover. W.J. Andriessen, vakbondsmansman en oud-voorzitter van de KVP, dacht dat een CDU de katholieke arbeiders niet zou aanspreken. Volgens hem zou een CDU van katholieke zijde niet meer, en van protestantse zijde beslist minder stemmen krijgen. Romme, partijvoorzitter Van Doorn en het jonge bestuurslid Piet Steenkamp vonden dat men het pessimisme over de KVP niet moest overdrijven. Van Doorn achtte het "niet noodzakelijk, dat wij nu eens stevig gaan studeren op deze vraagstukken. Dit zou de indruk wekken alsof er 'ik weet niet wat' aan de hand is. En dat is beslist niet het geval." Steenkamp zag "niet dat wij zoveel gemeen hebben" met de protestanten. "Ten aanzien van de korte-termijn punten is dat misschien het geval, maar niet t.a.v. langere-termijn punten." Er waren volgens hem talrijke punten waarop de katholieke een eigen visie hadden. Hij vreesde bovendien dat samengaan met de protestanten de manoeuvreerruimte van de KVP zou beperken. Omdat

de protestanten nogal conservatief waren, zou het de relatie met de PvdA onder druk zetten. Romme dacht wel dat het steeds moeilijker zou worden "onze mensen te behouden", maar over de gevolgen hiervan was hij niet al te somber. "Een kwantitatieve verkleining van de KVP behoeft niet per se een vermindering van politieke invloed te betekenen." Als de KVP er beter in zou slagen de relatie tussen haar levensbeschouwing en haar financieel-economische inzichten duidelijk te maken, dan zag Romme bovendien nog wel groei in het verschiep liggen.

Desondanks wilde Romme als tegemoetkoming aan de christen-democraten wel een gebaar in de richting van de protestanten maken. Op de partijraad van najaar 1959 riep hij daarom de ARP en de CHU op om bij eventuele Europese verkiezingen naar een gezamenlijk verkiezingsprogram met de KVP te streven. Dat zou het begin kunnen zijn van nauwere samenwerking op alle gebieden. Dit voorstel was echter weinig ingrijpend. De Europese politiek lag ver achter de horizon en bovendien stelde Romme als voorwaarde voor een gesprek dat de twee protestantse partijen het eerst onderling eens werden.

het eigen muurtje

De ARP en de CHU reageerden afhoudend. Berghuis, de voorzitter van de ARP, zei het positief te waarden dat de katholieken zich aan het bezinnen waren, maar dit betekende naar zijn mening niet dat aparte reformatorische partijvorming minder noodzakelijk was. Volgens hem bleef "de eigen zelfstandige organisatorische gestalte van de reformatie in het staatkundig bestel van ons land een wezenlijk element".⁶¹ Tilanus liet weten dat het nuttig kon zijn eens "over het eigen muurtje heen te kijken",⁶² maar voor nauwe samenwerking achtte hij de tijd beslist niet rijp.

De protestanten waren veel meer dan de katholieken geneigd de principiële verschillen te benadrukken en hechten veel minder betekenis aan de samenwerking in Europa. De meeste deelnemers aan de Nederlandse equipe ervoeren de samenwerking met de KVP wel als positief, maar interpreteerden deze vooral in de zin die de christelijke samenwerking voor de Tweede Wereldoorlog had gehad. Ze voelden zich tot de samenwerking gedwongen, omdat ze op eigen kracht in Europa niets betekenden. Het gaf hen allermint aanleiding tot de gedachte dat het Europese model nu ook maar in Nederland geïmporteerd moest worden. Vooral het Duitse voorbeeld stootte af. Zo meldden de antirevolutionairen na een bezoek aan de CDU geschrokken dat men daar zomaar op zondag vergaderde. Erger nog was dat de CDU werd overheerst door katholieken en nauwelijks liet blijken dat zij op christelijke grondslag stond.

Het dreigende perspectief van een Nederlandse CDU was voor Berghuis zelfs een van de redenen om naar fusie met de CHU te streven. Als deze fusie niet lukte, dan zouden naar zijn mening de protestantse partijen verder afbrokkelen en zou ook in protestantse kring steeds meer de gedachte van een Nederlandse CDU gaan leven. Op haar beurt liet ook de CHU zich leiden door reserves tegenover de KVP. De Unie hield de samenwerking met de ARP juist af omdat die te welwillend tegenover de KVP zou staan. De leiding van de CHU schreef in 1962 aan de kiesverenigingen dat er "een kenmerkend verschil in houding van antirevolutionairen en christelijk-histori-

schen ten opzichte van Rome" was. "Zijn de antirevolutionairen in sterke mate in politicus tot een samenwerking met de rooms-katholieken geneigd, in christelijk-historische kring pleegt bezorgdheid voor het gevaar van de grote rooms-katholieke invloeden voor het zoeken van die samenwerking een duidelijke belemmering te vormen."⁶³

discussie gesloten

In katholieke kring nam de belangstelling voor de christen-democratische gedachte wél toe. De socioloog S.W. Couwenberg kwam in de publiciteit met analyses volgens welke de maatschappelijke ontwikkeling moest leiden tot een driepartijensstelsel met een sterk gedeconfessionaliseerde CDU in het centrum, en de jongeren in de KVP drongen erop aan de vorming van zo'n CDU te bevorderen. Naar aanleiding van de groeiende publieke interesse kwam het partijbestuur van de KVP op 8 en 9 april 1960 bijeen voor een bespreking van het probleem. Twee inleiders, de Limburgse kringvoorzitter J.M. Peters⁶⁴ en Andriessen⁶⁵, zetten voor deze vergadering de argumenten pro en contra nog eens op een rijtje. Peters betoogde in zijn bijdrage dat "de wenselijkheid van een Nederlandse CDU wordt bepaald door de noodzaak tot herstel van de werfkracht van de Christelijke maatschappelijke idee, bijzonder nu de gezamenlijke Christelijke partijen hun meerderheid dreigen te verliezen door afbrokkeling van de Protestants-Christelijke sector". Bovendien was "een Nederlandse CDU gewenst omdat aanpassing aan het buitenlandse patroon van Christelijke partijformatie (Duitsland-België) de Christelijke samenwerking op internationaal niveau vergemakkelijkt". Peters vond de samenwerking ook gerechtvaardigd omdat er "behoudens soms belangrijke modaliteiten gelijkheid in de christelijke opvatting [bestond] omtrent de herkomst en de bestemming van de mens en de waarde van zijn persoon, de betekenis van de godsdienst en de godsdienstvrijheid, de basis van het gezag en de verhouding tussen de Staat en zijn burgers".

Andriessen herhaalde het standpunt dat hij eerder uiteengezet had. Volgens hem waren de verschillen tussen de protestantse en de katholieke beginselen juist wezenlijk en bovendien meende hij dat de KVP met de PVDA meer bereikt had dan met de ARP en de CHU.

Tijdens het gespreksweekeinde bleek dat de meeste bestuursleden wel naar nauwere christen-democratische toenadering toe wilden, maar dat ze de mogelijkheden niet al te hoog inschatten. Ook Peters achtte de verwezenlijking van een CDU op korte termijn uitgesloten, maar hij geloofde wel dat een vorm van federatieve samenwerking mogelijk zou zijn. Van Doorn voelde hier echter niets voor. Aan het eind van de discussies concludeerde hij dat de KVP het beste zichzelf kon blijven. Wel beloofde hij dat het dagelijks bestuur zich binnenkort zou beraden of het nog "tot enige studie" moest komen. In de daaropvolgende maanden werd de beslissing hierover uitgesteld en aan het eind van het jaar liet de partijleiding tenslotte weten dat het ongewenst zou zijn als de voorstanders van een christen-democratische partij zich te duidelijk zouden uitspreken. Daarmee was de zaak wat de KVP betreft van de baan. Het AR-Kamerlid Barend Biesheuvel stelde in 1962 nog voor eens te bekijken in hoeverre de christelijke partijen een gezamenlijk program zouden kunnen

presenteren bij de volgende Kamerverkiezingen, maar Van Doorns opvolger Aalberse wimpelde dit af met de opmerking dat de ARP en de CHU het eerst onderling maar eens moesten zien te worden.

het structuurrapport

Van Doorn hield de discussie over de christen-democratische samenwerking af, maar bij zijn aftreden, in 1962, kondigde hij toch de instelling van een commissie aan, die advies zou uitbrengen over de toekomst van de KVP. Na de verkiezingen van 1963 ging deze "structuurcommissie" aan het werk. De commissie kreeg een zware bezetting. Kopstukken als Aalberse, Schmelzer en Marga Klompé werden er lid van, en voor haar werk raadpleegde ze alle geledingen van katholiek Nederland. Mede als gevolg van deze grondige aanpak bracht de commissie pas in januari 1966 verslag uit. Haar rapport *Grondslag en karakter van de KVP* had een optimistische inslag. De commissie verwachtte dat de KVP nog jaren mee zou kunnen, een verwachting die was gewekt door de verkiezingen van 1963, waarbij de KVP met 31,9 procent van de stemmen de hoogste score uit haar bestaan geboekt had.

Het structuurrapport was vooral gebaseerd op de visie van één man, pater Stokman, wiens ideeën in 1945 ook al ten grondslag aan de oprichting van de KVP hadden gelegen. Stokman had sinds 1945 meer begrip gekregen voor andersdenkenden, maar zijn opvattingen waren verder niet diepgaand gewijzigd. De inhoud van het rapport kwam in hoge mate overeen met hetgeen hij twintig jaar eerder al naar voren had gebracht. Ook nu stelde hij zich met argumenten die deels ontleend waren aan zijn critici tweer tegen de opvatting dat een aparte katholieke partij niet meer nodig was.

In haar inleiding schreef de commissie dat de katholieken zich de laatste jaren beter bewust waren geworden van het tijdgebonden karakter van veel van hun opvattingen. Bovendien waren zij meer dan voorheen gaan bescffen dat ze het christelijk erfgoed niet alleen in pacht hadden. De uitspraken van de kerk werden niet meer gezien als geloofswaarheden of onveranderlijke beginselen, maar als leidraden die telkens weer doordacht en aangezuiverd moesten worden. Daarbij diende te worden bedacht dat niet-christenen tot praktisch dezelfde conclusies konden komen.

Het gevolg hiervan was dat de KVP zich ten opzichte van de kerk zelfstandiger en ten opzichte van de andersdenkenden coöperatiever opstelde. De commissie juichte toe dat de partij deconformaliseerde in die zin dat ze met iedere overdreven kerkgebondenheid brak. De KVP moest haar beleid onafhankelijk van kerkelijke instanties vaststellen. De bepaling dat de partij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardde, moest uit de statuten worden geschrapt.

Politiek omschreef de commissie als ordening ten bate van het algemeen welzijn. Heel deze ordening lag "op het binnenwereldlijk terrein; zij heeft eigen wetten en doelmatigheden en moet door en voor alle mensen, van welk ras en godsdienst ook, tot stand worden gebracht".⁶⁶ De KVP moest daarom nu echt, zoals ze zich al bij haar oprichting voorgenomen had, een open partij worden, die zich in de publieke organen ook door niet-katholieken liet vertegenwoordigen. De commissie had overwogen de partij christen-democratisch te noemen, maar toch besloten vast te

houden aan de oude naam, omdat zij de term "christen-democratie" te beperkt vond voor een partij die open stond voor alle Nederlanders.

In verband hiermee stelde de commissie dat de KVP zich moest opstellen als een programpartij. Zij zou geen eenheidspartij meer zijn. De commissie vond dat de politiek van de KVP in het verleden niet duidelijk genoeg was geweest. In de toekomst zou ze duidelijk en concreet moeten aangeven wat ze wilde bereiken en hoe ze dat wilde doen. Het partijbeleid kon niet meer de gemene deler zijn van de wensen van alle katholieken. Dat hield tegelijk ook in dat niet meer alle gelovigen geacht konden worden KVP te stemmen. Hun politieke voorkeur moest los gezien worden van de vraag of ze betere of minder goede katholieken waren, want de partij kon zich niet aanmatigen de christelijke waarheid in pacht te hebben.

Dit alles betekende niet dat het geloof in de politiek nu zonder betekenis was geworden. Integendeel, de openheid naar de wereld was juist mogelijk omdat het christendom een superieure inspiratiebron was. Het leverde wel geen pasklare conclusies, maar op een dieper niveau was het toch richtinggevend. Het christelijk geloof wierp "een helder licht op het wezen van de mens" en gaf "leiding en inspiratie aan de politicus, wiens denken en handelen als zodanig in het binnenwereldlijke vlak liggen, maar niettemin een belichaming zijn van zijn christelijke overtuiging".

In strijd met haar pleidooi voor openheid meende de commissie dat de KVP een partij van katholieken moest blijven. Prominente katholieken, onder wie de theoloog E.C.F.A. Schillebeeckx, hadden op grond van de ook in het structuurrapport gesignaleerde maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen betoogd dat confessionele partijen uit de tijd waren. Maar volgens de structuurcommissie ging dit te ver. Beraad van katholieke politici onderling bleef van belang, omdat het nodig was het beleid te laten inspireren door het christelijk geloof. Bovendien was het voor de katholieke machtsvorming efficiënt de katholieke politici te bundelen in één partij. Daarnaast wees de commissie erop dat de KVP een heel eigen visie op de samenleving had, die zowel van het liberalisme verschilde als van het socialisme. Zolang de liberalen de nadruk legden op het individu en de socialisten op de staatsgemeenschap, was het "nuttig en nodig een katholieke partij te bezitten, die de maatschappij ziet als een organisch geheel, waarin individu en gemeenschap als twee eigen grootheden in wederzijdse wisselwerking tot ontwikkeling en bloei moeten komen". In tegenpraak hiermee haastte de commissie zich eraan toe te voegen dat thans niet meer gesproken mocht worden van de "noodzakelijkheid" van een katholiek partijverband. Tenslotte ging de commissie nog in op de samenwerking met de protestants-christelijke partijen. Op zich kon ze wel instemmen met de gedachte van één christelijke partij, maar ze vond dat de KVP zich hier terughoudend moest opstellen. De ARP en de CHU konden het onderling al niet eens worden en te krachtige initiatieven van de KVP zouden, zo meende de commissie, in hun kamp alleen maar weerstand oproepen. "Een fusie van de drie genoemde partijen" zou geen goede weg zijn, "omdat zulk een fusie een zekere ballast van het verleden van den beginne af met zich zou dragen." Wel leek het de commissie nuttig om de mogelijkheden tot bredere christelijke partijvorming eens te laten onderzoeken door een groep christenen van verschillende politieke richting. Ook vond de commissie het zinvol te streven naar nauwere politieke samenwerking van alle vooruitstrevende christenen.

Na de publicatie werd het rapport toegestuurd aan de ruim 300 KVP-werkgroepen, waarmee de partij sinds haar oprichting de leden bij de ideologische discussies betrok. Halverwege het jaar bleek dat de meeste werkgroepleden het rapport onderschreven en zelfs vonden dat, zoals Romme in een commentaar gesteld had, de KVP haar bestaansrecht nog wel wat krachtiger mocht uitspreken. De KVP zagen zij als broodnodig, want er was volgens hen "nog steeds sprake van een schromelijke achterstelling van katholieken in de openbare diensten, de rechterlijke macht en het hoger onderwijs". Een minderheid daarentegen zag geen wezenlijke verschillen meer tussen de KVP, de ARP en de CHU en wilde daarom meer initiatief tot de stichting van een algemene christelijke partij. Weer anderen wilden de "κ" uit de naam schrappen en de openheid van de partij meer benadrukken.

De laatsten waren publicitair het meest actief. Onder hen waren Couwenberg en de KVP-jongeren, precies diegenen die in het begin van de jaren zestig nog gepleit hadden voor de vorming van een CDU. Op hun jaarlijkse congres, in juni, stelden de KVP-jongeren voor de partij een nieuwe naam te geven, waarin noch het begrip "christelijk", noch het begrip "katholiek" zou voorkomen. Het samengaan van de confessionele partijen stond, zo lieten ze weten, voor hen niet meer voorop. Zij wilden een "politieke programpartij", die zich uitsluitend zou laten inspireren door "de christelijke opvatting van de mens", maar die ook open zou staan voor humanisten.

Couwenberg ging nog verder. Hij bepleitte "een christelijk-humanistische centrumformatie, met een brede geestelijke en sociale basis, zonder scherp omlinnende ideologie".⁶⁷ In april 1966 richtte hij met een aantal medestanders het Democratisch Centrum Nederland (DCN) op, een pressie- en studiegroep, die de discussie over de partijpolitieke vernieuwing moest stimuleren. Het DCN richtte zich niet alleen op de KVP, maar op alle democratische partijen. In "het plan-Couwenberg" pleitte het DCN voor een nieuw partijstelsel waarin de tegenstellingen christelijk-niet-christelijk en socialistisch-liberaal geen rol meer zouden spelen. De partijvorming moest geschieden op basis van "de fundamentele idee van de menselijke waardigheid".⁶⁸ Dat zou moeten leiden tot een twee- of driepartijstelsel, met een progressieve concentratie ter linker-, en een conservatieve concentratie ter rechterzijde. De KVP moest volgens het DCN met anderen het initiatief nemen tot de vorming van een centrum-linkse volkspartij. Links diende daarbij te worden opgevat in de zin van "princiepelijk dynamisch" en "een principieel kritische instelling tegenover iedere gevestigde orde".⁶⁹ de partij zou flexibel moeten reageren op de snel veranderende werkelijkheid.

Couwenberg kreeg voor zijn opvattingen steun van enkele bekende partijleden, onder wie het Tweede-Kamerlid Th.E. Westerterp, maar de partijleiding wees zijn visie van de hand, zonder dat zij met hem in discussie ging. Bij het DCN zette dit kwaad bloed. Het centrum raakte ervan overtuigd dat de KVP-top niet werkelijk geïnteresseerd was in discussie en slechts op zelfhandhaving uit was. Na de discussies in de werkgroepen schreven 22 prominente katholieken op initiatief van het DCN-lid F.C.L.N. Crijns in een open brief dat "van een echte discussie over de uit-

gangspunten en conclusies van het structuurrapport nog geen sprake is geweest".⁷⁰ Volgens de groep kon een werkelijke hervorming van de KVP slechts plaatsvinden in het kader van een totale heroriëntering van alle partijen. Het hele partijstelsel was aan vernieuwing toe en er was volgens de 22 "geen gemeenschappelijke christelijke inspiratie, die geobjectiveerd kan worden en als uitgangspunt kan dienen voor een partij en een programma: op basis van dezelfde christelijke inspiratie kan men in politicus de meest verschillende kanten uit".⁷¹

geen gesprek tussen de christelijke drie

De partijleiding probeerde na de publicatie van het rapport het gesprek over de verbreding van de christelijke partijvorming op gang te krijgen. Aalberse en Schmelzer wilden daarbij voortvarender te werk gaan dan de meesten van hun partijgenoten. Zij lieten weten dat de KVP weliswaar nog steeds bestaansrecht had, maar dat het toch echt de bedoeling was dat er een nieuwe christen-democratische partij zou komen. Het onderzoek naar de mogelijkheden hiertoe kwam echter niet van de grond, onder meer omdat veel KVP'ers er heel wat ambivalenter tegenover stonden. Prominente partijleden stonden erop dat bij het onderzoek ook christenen uit de PvdA en de VVD betrokken werden, zoals in het structuurrapport was voorgesteld. Direct na de publicatie van het rapport werd geklaagd dat Aalberse de indruk had gewekt dat het overleg over de nieuwe partijvorm uitsluitend met de ARP en de CHU zou plaatsvinden.⁷² Aalberse antwoordde dat deze indruk beslist onjuist was en dat hij zou proberen een representatieve onderzoeksgroep te vinden, waarin ook socialisten en liberalen zouden zitten. Dit bemoeilijkte de voortgang echter aanzienlijk, omdat de christenen in de PvdA en de VVD de vorming van een christen-democratische partij uit principe afwezen.

De start van de discussies werd ook opgehouden door de crisis rond het kabinet-Cals, die vanaf het voorjaar alle energie van Aalberse en Schmelzer opslokte, en door de aarzeling bij de ARP en de CHU. In protestants-christelijke kring was de sympathie voor de christen-democratische gedachte sinds 1959 wel toegenomen. De hervormingsbeweging in de katholieke kerk had de gevoelens van verwantschap aan protestantse zijde aanzienlijk versterkt. Zelfs in de CHU waren prominente leden gaan pleiten voor christen-democratische samenwerking. De nieuwe voorzitter, Tilanus jr, zei het structuurrapport van de KVP toe te juichen en stelde voor dat de wetenschappelijke instituten van de drie partijen gezamenlijk zouden gaan studeren. De theoloog G.C. van Niftrik, één van de meest gezaghebbende figuren in de CHU, die in de jaren vijftig nog fel anti-katholiek was geweest, vond dat "de christenen elkaar broodnodig hebben in deze tijd van secularisering". Volgens hem zaten er in de drie confessionele partijen mensen "die alleen door afkomst in een bepaalde partij terecht zijn gekomen". Maar helaas waren er "in onze gelederen nogal wat mensen die nog steeds niet tot zich hebben laten doordringen hoe ver ons volk reeds is gesecculariseerd".⁷³ Tot die doven en blinden behoorde partijleider Beernink, die in het structuurrapport niets zag en nog altijd vreesde dat de KVP het protestantse Nederland "een Rooms chachet" zou opdrukken. In de ARP was de eerste man, Berg-huis, inmiddels wél voor nauwere christen-democratische samenwerking gaan voe-

len. Hij nodigde de KVP uit het voorgestelde gesprek te voeren en stelde in oktober 1966 zelfs voor bij de verkiezingen van 1967 uit te komen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst. Dit voorstel suggereerde echter meer liefde voor de KVP dan de ARP kon opbrengen. Zowel bij de conservatieve als de radicale leden van de partij stuitte het op grote bezwaren en ook Berghuis zelf stond, zoals we nog zullen zien, in hoge mate ambivalent tegenover de toenadering tot de KVP.

Het evangelie als opdracht (1967-1972)

§ 1 scheiding der geesten

De verkiezingsuitslag van 15 februari 1967 was voor de KVP een onaangename verassing. Voor het eerst sinds 1918 veroverden de drie confessionele partijen minder dan de helft van de zetels in de Tweede Kamer en dit treurige resultaat kwam geheel op rekening van de katholieken. De christelijke drie verloren samen zeven zetels, de KVP alleen verloor er acht. Zij zakte van 50 naar 42 zetels en van 31,9 naar 26,5 procent van de stemmen. Dit was des te pijnlijker, daar er niet op was gerekend. Bij de Statenverkiezingen van 1966 had de partij ten opzichte van 1963 weliswaar 2 procent verloren, maar de partijleiding had verwacht dat deze teruggang eenmalig zou zijn. Kort voor de Nacht van Schmelzer rekende ze nog op 48 zetels. De gunstige score van 1963 zou, zo meende zij, niet geëvenaard worden, maar het ongunstige resultaat van 1966 zou evenmin maatgevend zijn.

Na de Nacht van Schmelzer werd de KVP van de kant van de PvdA en de linkse media geconfronteerd met een spervuur van kritiek. Het debat dat leidde tot de val van het kabinet had een technisch karakter gehad en was voor het overgrote deel van de media nauwelijks te volgen geweest, maar wekte juist om die reden verontwaardiging. Schmelzer werd afgeschilderd als een sinistere goochelaar met cijfers en zijn partij als een onbetrouwbare bondgenoot en een bolwerk van dom conservatisme. De partijleiding zag in de felle negatieve reacties echter geen reden voor paniek. Cals gaf wel blijk van zijn gekwetste gevoelens – hij meende het slachtoffer geworden te zijn van een smerig machtsspel –; bij de KRO en *De Volkskrant* kon de partij geen goed meer doen en de katholieke vakbeweging deed zeer verontwaardigd, maar de grote meerderheid van de leden bleef achter de partij staan. Het partijbestuur sprak in meerderheid zonder aarzeling zijn vertrouwen in Schmelzer uit en de partijraad van november 1966 gaf hem zelfs een staande ovatie. Vakverbondsvoorzitter C.G.A. Mertens noemde op de partijraad het gedrag van de fractie onbegrijpelijk, maar beloofde desondanks dat hij lid van de KVP zou blijven en schudde Schmelzer voor het oog van de camera's breed lachend de hand. De KVP-top mocht erop rekenen dat bij de verkiezingen de woede over de breuk met de PvdA gekoeld zou zijn en de katholieke kiezers de partij zouden steunen. De katholieke vakbeweging had vaker dreigende taal uitgeslagen en de KRO en *De Volkskrant* hadden zich al langer van de KVP gedistantieerd, maar het publiek leek te weinig geïnteresseerd om zich hierdoor te laten beïnvloeden.

Deze opvatting was ook juist. Uit de opiniepeilingen die rond de verkiezingen zijn gehouden, blijkt dat de Nacht van Schmelzer de stembusuitslag nauwelijks heeft beïnvloed. De KVP was het slachtoffer geworden van een verschijnsel dat de partij door de gunstige uitslag van 1963 en de consternatie rond de Nacht van Schmelzer tijdelijk uit het oog verloren had: de erosie van de band tussen geloof en politiek. Sinds de partij zich daarover in 1956 zorgen was gaan maken, was de geloofsinhoud van de katholieken veel vrijzinniger geworden en was het geloof voor hen snel minder gaan betekenen. Deze deprofessionalisering had ertoe geleid dat het percentage katholieken dat KVP stemde zelfs bij de verkiezingen van 1963 was gedaald. Bij de verkiezingen van 1967 werd de structurele neergang dus in een aanzienlijk versneld tempo voortgezet. Was het percentage KVP-stemmers onder het katholieke volksdeel tussen 1948 en 1963 gezakt van 90 naar 85, in 1967 kelderde het ineens naar 70. Deze scherpe daling hield echter minder verband met de politieke schermutselingen dan met de crisis in de kerk. Die kreeg rond 1967 eveneens te maken met onthutsende cijfers. In enkele jaren vertienvoudigde het aantal ambtsverlatingen door priesters; het aantal gelovigen dat wekelijks de mis bezocht liep terug van tweederde in 1966 tot minder dan de helft in 1970 en het percentage katholieken dat geloofde in het bestaan van de hemel, in Christus als de zoon van God en in een God die zich met ieder persoonlijk bemoeit, bleek in 1966 te zijn gedaald tot 60.

de evangelische boodschap

Voor Aalberse en Schmelzer was de verkiezingsuitslag aanleiding haast te maken met de christen-democratische samenwerking. Zij beseften dat de zelfverzekerde toon in het structuurrapport misplaatst was geweest. De KVP zou het niet lang meer maken. Alleen een christen-democratische volkspartij, die een exclusief christelijke grondslag zou hebben, maar tegelijk elke suggestie van gebondenheid aan de katholieke kerk zou vermijden, kon redding brengen. Zo'n partij kon, zo wisten ze, alleen tot stand komen als ook de ARP en de CHU meewerkten. Zou de KVP zich alleen omvormen, dan zou zij niet loskomen van haar katholieke imago. Zou zij zich met niet-christelijke partijen verbinden, dan zou zij niet kunnen vasthouden aan een exclusief-christelijke grondslag. Bij de vorming van de nieuwe partij was, aldus Aalberse en Schmelzer, haast geboden. Bij de volgende Kamerverkiezingen moesten de drie partijen minstens als eenheid optreden.¹ Alleen dan was er hoop voor de christelijke politiek. Nog op de verkiezingsavond herinnerde Aalberse zijn collega's Tilanus en Berghuis aan het voorstel om eens te gaan praten over nauwere samenwerking. Die waren het met hem eens dat de partijen op korte termijn met elkaar om de tafel moesten gaan zitten. Reeds twee maanden later, op 24 april 1967, ging het overleg tussen de drie partijen officieel van start. In een commissie bestaande uit zes leden van elke partij, de zogenaamde Groep van Achttien, gingen de partijen praten over de grondslag en inhoud van de eigentijdse christelijk politiek.

Al snel bleek dat in de Groep van Achttien de ARP volstrekt domineerde. De KVP had, net als de CHU, nauwelijks ervaring met principiële discussies en was, zowel door haar pragmatische karakter als door haar verkiezingsnederlaag, meer in de sa-

menwerking als zodanig geïnteresseerd, dan in een verantwoorde omschrijving van de grondslag daarvan. Voor de ARP gold het omgekeerde. De eerste nota van de groep, over de principiële grondslag, was dan ook een typisch antirevolutionair stuk. Het was geschreven door de antirevolutionair Johan Prins, die er een authentieke verwoording van het evangelisch-radicalisme van had gemaakt. Hoewel de KVP een beroep op de Heilige Schrift vreemd was, was het evangelie volgens de nota de enige grondslag van de christelijke politiek. De nota stelde dat "wij menen (...) dat door middel van een politieke organisatie die zich door het evangelie wil laten zeggen, de evangelische boodschap op de meest vruchtbare wijze in de politiek tot uitdrukking kan worden gebracht".² In de dertig zinnen die het stuk bevatte, werden de woorden evangelie en evangelisch maar liefst achttien maal gebruikt. Bovendien benadrukte het dat de mensheid zelf de schuld droeg voor het kwaad in de wereld en dat slechts het naleven van Gods geboden het goede deed heersen. Dit accent op de zonde en de bijbel wekte in katholieke kring verbazing. Daar was men niet gewend de bijbel te lezen en had men een aanzienlijk zonniger mensbeeld. De katholieken waren ook bevreemd over typisch protestantse termen als "koning-schap van Christus", "getuigenis", "gerechtigheid", "opdracht" en "gezeggen", waarmee de nota vol stond, en waarbij zij veelal geen idee van de betekenis hadden. Ondanks zijn reformatorische inslag, gaf het stuk in de KVP vooralsnog nauwelijks aanleiding tot discussie. Toen de nota op 9 oktober 1967 in de definitieve versie verscheen, werd de partij beheerst door een diepgaand meningsverschil over een andere kwestie.

het trauma van de Nacht

Na de verkiezingen zette de PvdA zich bij de formatie snel buitenspel. PvdA-onderhandelaar Joop den Uyl weigerde in te gaan op verkennende vragen die informateur Zijlstra had voorgelegd. De PvdA had een trauma overgehouden aan de Nacht van Schmelzer en Den Uyl wilde alleen praten als Zijlstra eerst een duidelijk keuze maakte voor een centrum-linkse coalitie. De informateur weigerde dat en stelde vast dat de PvdA met deze eis zichzelf uitschakelde.

Deze gang van zaken kwam de naastbetrokkenen goed uit. Zijlstra en Schmelzer wilden de PvdA uit het kabinet weren vanwege hun bezwaren tegen haar financieel-economische denkbeelden en hun beduchtheid voor verdere radicalisering. De PvdA zelf stond evenmin te springen om in de regering te komen. De partij was in toemende mate onder druk gekomen van een linkervleugel, Nieuw Links, die een totale interne vernieuwing eiste en elke samenwerking met "de KVP van Aalberse en Schmelzer" van de hand wees. Schmelzer was haatobject nummer één geworden voor de PvdA. Toch was één groep hoogst ongelukkig met de uitkomst van de formatie: de linkervleugel van de KVP. Bij deze linkervleugel veroorzaakte de uitschakeling van de PvdA verdeeldheid. Sommigen stelden teleurgesteld vast dat met de PvdA niet meer te regeren viel, anderen werden gesterkt in hun voorkeur voor een rooms-rood kabinet. De harde houding van de socialisten veroorzaakte bij deze laatsten een panische angst dat de KVP definitief in het conservatieve kamp gedrukt zou worden. Wat dit betreft hadden ze weinig vertrouwen in Schmelzer. Bij hen

had de Nacht van Schmelzer tot een trauma geleid, zij het dat dit pas na enkele maanden volledig begon te werken. Tot aan de Nacht had de linkervleugel ondanks zeven jaar coalitie met de vvd nog wel vertrouwen in de kvp gehad. De kabinetten-De Quay en -Marijnen betekenden in haar ogen geen wezenlijke breuk met de rooms-rode samenwerking. Het beleid van de brede basiskabinetten werd voortgezet en de kvp bleef te allen tijde bereid de coalitie met de pvda te herstellen. De vorming van het kabinet-Cals bevestigde dit vertrouwen, maar door de Nacht van Schmelzer werd het in één keer geknakt. De progressieve katholieke ministers werden buitenspel gezet en de relatie met de pvda werd zo ernstig beschadigd, dat de kvp voor het eerst aan de vvd uitgeleverd was. Vóór de kabinetsformatie was dit nog een vermoeden, daarna was het een zekerheid. Daardoor werd het klimaat in de partij, dat direct na de Nacht nog draaglijk was, vanaf februari 1967 grondig verziekt.

In de fractie kwam dit tot uiting doordat enkele dissidente fractieleden, die vermoedden dat Schmelzer maar al te graag van de pvda af wilde, tijdens de formatieinzage eisten in diens correspondentie met Zijlstra. In het partijbestuur bleek het vooral uit de grimmige stemming van oud-voorzitter Van Doorn. Van Doorn trok de representativiteit van het bestuur in twijfel toen dit voor de vvd koos en de meerderheid in het bestuur toonde zich gebeten op Van Doorn, omdat de kro, waarvan hij voorzitter was, met overdreven kritische berichtgeving de kvp "kapot" zou maken.

katholieke intellectuelen

De tegenwerking van een deel van de linkervleugel verhinderde niet dat betrekkelijk soepel een centrum-rechts kabinet tot stand kwam. Daarmee was het verzet echter niet gebroken. Het akelige perspectief van een volledig conservatieve kvp bracht ook een aantal jongeren in actie, die het de partij een jaar lang lastig zouden maken.

Anders dan de arp bevatte de kvp voor 1967 geen min of meer hechte groep jonge intellectuelen. Voor zo'n groep was geen voedingsbodem; de kvp had geen traditie van reflectie op basis van het geloof en de beginselen. Tot halverwege de jaren vijftig hadden de intellectuelen in de partij zich nog kunnen oriënteren op de door de kerk aangereikte sociale leer, maar na die tijd konden ze zelfs dat niet meer. Toen halverwege de jaren zestig een van de weinige jonge intellectuelen in de partij, Erik Jurgens, in het partijbestuur voorstelde de encycliek *Populum Progressio* eens gezamenlijk te bestuderen, kreeg hij te horen dat de katholieken de paus niet meer blindelings hoefden te volgen en dat dus ook de studie van dergelijke stukken overbodig geworden was.³ De kvp'ers hadden nooit veel gelezen en lazen nu helemaal niet meer. Dit had tot gevolg dat sommige intellectuelen, onder wie Jurgens en Jacques Aarden – lid van de Tweede Kamer en jarenlang voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut van de kvp – weinig enthousiast meededen in de partij, en anderen, onder wie de Nijmeegse hoogleraar geschiedenis L.J. Rogier, afhaakten. Voor veel intellectuelen was de Nacht van Schmelzer, behalve in sociaal-politiek opzicht, ook cultureel een klap. Cals, zelf een intellectueel, was de hoop van de intellectuelen geweest en zijn kabinet had de verwachtingen doen stijgen. Zijn val kwam daardoor

des te harder aan. De Nacht van Schmelzer zagen ze als de triomf van, zoals Rogier het uitdrukte, "de jaloerse domheid".⁴ Dat Schmelzer zelf een belezen man was, bestempelde hem als een verrader, tegen wie verzet geboden was.

Al telde de KVP weinig intellectuelen, een potentieel voor intellectueel verzet was er wel. De jonge katholieke studenten en intellectuelen waren zeer gevoelig voor de grondige veranderingen die halverwege de jaren zestig plaatsvonden in het wereldbeeld van de Nederlanders in het algemeen, en in dat van de katholieke Nederlanders in het bijzonder. De jonge katholieke intellectuelen hadden weliswaar geen hechte band met de KVP, maar een politiek alternatief hadden ze evenmin, terwijl ze wel behoefte hadden hun nieuw verworven ideeën in een politieke beweging vorm te geven. Door de combinatie van ergernis en idealisme hadden ze maar een klein duwtje nodig om in beweging te komen. Dat duwtje kregen ze van de radicale jongeren uit de ARP.

koffie na de kerk

De AR-radicalen waren over de opstelling van hun partij in de Nacht van Schmelzer dik tevreden, maar hun vertrouwen werd door de kabinetsformatie geschonden. De linkse jongeren vonden dat hun partij het evangelisch-radicalisme verloochende door zonder veel gewetensnood samen te werken met de VVD. Op zondag 14 maart 1967 zat een aantal van hen zich onder de koffie na kerktijd ten huize van de jonge VU-medewerker Bas de Gaay Fortman kwaad te maken over fractie leider Biesheuvel,⁵ die voor de verkiezingen zijn mond vol had gehad van de radicaliteit van het evangelie, maar zich nu opwierp als de toekomstige premier van een kabinet "waarvan iedereen kan zien dat de radicale gezindheid eraan ontbreekt".⁶ Een dag later publiceerden zij een geruchtmakende brief waarin zij zich bekendmaakten als "spijstimmers". Zij besloten contact te zoeken met katholieke geestverwanten, omdat de KVP de hoofdverantwoordelijke was voor het heilloze coalitie-avontuur en "ook omdat we niet zonder zorg zijn over de in die kringen levende gedachten van een centrum-achtige partij".⁷

Op 22 maart kwamen zij in een zaaltje in Americain in Amsterdam voor het eerst met de katholieken bijeen. De bijeenkomst werd een onverwacht groot succes. Er kwamen tal van onbekenden op af. Het gehuurde zaaltje bleek te klein om iedereen een behoorlijke plaats te geven, zodat de aanwezigen elkaar in een dichte lucht van bier, zweet en sigaretten verdrongen op de tafels. Tijdens de discussie in Americain hadden de antirevolutionairen de leiding. De verzamelde jongeren namen de voorstellen over die zij van tevoren bedacht hadden. Ondanks de Nacht van Schmelzer en de coalitie met de VVD werden zij het erover eens dat de christelijke partijen nog niet verloren waren. Zij spraken af in hun partijen een scheiding der geesten te bewerken om zo de confessionele partijen mee te krijgen in een christelijk-radicalen politiek. De partijen moesten kiezen voor meer ontwikkelingshulp, grotere inkomensgelijkheid en, vooral, coalitievorming vóór de verkiezingen. De kiezers van de christelijke partijen zouden na de verkiezingen nooit meer spijt mogen hebben.

Deze ideeën lagen op een volgende bijeenkomst in Americain, op 11 mei 1967, ook ten grondslag aan de oprichting van de Werkgroep Christen-Radicalen. In een

communiqué na afloop stelden de radicalen dat ze een hervorming voorstonden van de christelijke partijen tot organisaties met een radicaal en vooruitstrevend program. Het politiek handelen vanuit een christelijke visie moest minder vrijblijvend worden, want het evangelie eiste een grondige hervorming van de samenleving. Hoewel de christen-radicalen vasthielden aan de christelijke grondslag, erkenden zij tegelijkertijd dat anderen, vanuit een andere achtergrond, tot dezelfde politiek konden komen. De progressieve christenen moesten daarom samenwerken met andere vooruitstrevenden, in plaats van met hun conservatieve geloofsgenoten. Dat was ook nodig om de kiezers bij de volgende verkiezingen een echte keuze te geven. Daarom stelden ze voor dat alle vooruitstrevende partijen zich bij de volgende verkiezingen gezamenlijk zouden presenteren met een gemeenschappelijk ontwerp-regeringsprogram en een lijst van kandidaat-ministers.

De oprichting van de Werkgroep was tegelijk het hoogtepunt in haar bestaan. De Werkgroep organiseerde in het najaar nog een druk bezocht congres, maar het accent verschoof al in mei 1967 naar het afzonderlijk optreden van de radicalen in de KVP.

De jonge katholieke radicalen hadden direct na de eerste bijeenkomst in Américain contact gezocht met prominenten in de KVP. Daar hadden de Nacht van Schmelzer en de formatie van 1967 voldoende wonden geslagen om sympathie voor hun initiatief te wekken. De meest op de voorgrond tredende bondgenoot van de jongeren werd oud-minister Bogaers, die al in april verklaarde het met de radicalen eens te zijn. Meer op de achtergrond pacteerden ook andere vooraanstaande KVP'ers, onder wie Cals en Van Doorn, met de jongeren. Toch bleven de verhoudingen met de partijtopy draaglijk. De feitelijke leider van de katholieke radicalen, Jurgens, hield Aalberse netjes van zijn activiteiten op de hoogte en Aalberse op zijn beurt verklaarde tegenover *De Volkskrant* dat er geen sprake was van een conflictsituatie en dat hij blij was dat de radicalen vanuit de bestaande partijen wilden werken.

grote bezwaren

In werkelijkheid waren Aalberse en Schmelzer daar niet gerust op. De twee partijleiders hadden ernstige bedenkingen tegen het radicale programma, dat volgens hen in strijd was met het christen-democratische streven naar evenwicht tussen de collectieve en de particuliere sector. In een reactie op het communiqué van de Werkgroep Radicalen zei Schmelzer dat hem het meest bezwaarde "dat in het program nergens iets blijkt van een duidelijke bevordering van het particulier initiatief en persoonlijke verantwoordelijkheid, die (...) bij een toenemende staatstaak van grote betekenis zijn".⁸ Daarnaast hadden Schmelzer en Aalberse principiële bezwaren tegen de coalitievoorkeur van de radicalen.⁹ Volgens hen stond het streven naar een brede progressieve coalitie op gespannen voet met het streven naar een nieuwe partij op christelijke grondslag. Schmelzer betwijfelde sterk of de radicalen die grondslag zwaar genoeg wilden laten laten wegen. De radicalen voelden zich nadrukkelijk door het christendom geïnspireerd, maar Schmelzer was er van overtuigd dat hun aanpak zou leiden tot het opdrogen van die inspiratie. De radicalen achtten de christelijke

grondslag immers ondergeschikt aan het progressieve program en de brede linkse samenwerking. Zij lieten een innige relatie met de PvdA en D'66 prevaleren boven een verband met de ARP en de CHU. Schmelzer voorzag dat de christelijke partijen door een principiële keuze voor linkse coalities hun zelfstandigheid zouden verliezen en uiteindelijk zouden opgaan in een breed progressief partijverband, waarmee aan de christelijke partijvorming een einde zou komen.

Voor Schmelzer en Aalberse was handhaving van de christelijke grondslag van primair belang. Het loslaten daarvan zou volgens hen leiden tot identiteitsverlies met zeer nadelige electorale consequenties. De katholieke identiteit van de KVP stootte veel potentiële aanhangers af, maar een christelijke identiteit kon een belangrijk deel van het electoraat aanspreken. Als het christendom opgegeven werd, zouden die kiezers net zo goed PvdA, D'66 of VVD kunnen stemmen. Verder beseften Aalberse en Schmelzer dat zonder christelijke grondslag van verdere samenwerking met de ARP en de CHU geen sprake zou kunnen zijn. De protestanten zouden nooit bereid zouden zijn op te gaan in een algemene volkspartij. En tenslotte meenden zij de christelijke visie nodig te hebben voor een passend antwoord op de moderne vraagstukken en voor het behoud van de solidariteit in de samenleving.

vaagheid

Aalberse en Schmelzer waren ervan overtuigd dat de radicalen nooit de partij achter zich zouden krijgen, maar vonden hun actie niet ongevaarlijk. Zij waren bang dat hun optreden zou leiden tot een breuk in de partij, die het wankеле evenwicht tussen links en rechts zou verstoren en zo de centrumpositie van de KVP zou ondermijnen. Bovendien dreigde bij een breuk een groot deel van het schaarse politieke talent en politieke intellect voor de KVP verloren te gaan. Om de gevaren de kop in te drukken besloten Aalberse en Schmelzer een brede discussie over de toekomst van de partij te organiseren. Aalberse nodigde Bogaers, Couwenberg en de conservatieve katholiek W.C.L. van der Grinten uit om samen met hem in een memorandum de verschillende standpunten in de partij tegenover elkaar te stellen. De KVP-werkgroepen zouden het memorandum bespreken, waarna de partijraad op 8 en 9 december 1967 in Arnhem een oordeel zou vellen.

De voorbereiding van het memorandum was nog niet begonnen, of op 12 augustus lekte een brief van vooraanstaande radicalen, het zogenaamde Adres van de radicalen, voortijdig uit. Het Adres was ondertekend door veertien partijleden, onder wie Aarden, Bogaers, Cals, Van Doorn, Jurgens en de veelbelovende jonge ondernemer Ruud Lubbers. De radicalen deden de Groep van Achttien, waarvan Cals en Jurgens zelf deel uitmaakten, af als een betrekkelijk zinloze commissie. De samenwerking van de christelijke partijen had volgens het Adres weinig nut omdat de christelijke coalitie toch nooit meer een meerderheid in het parlement zou krijgen. Bovendien signaleerde het Adres "het ernstige gevaar dat een exclusief-christelijke samenwerking - in het midden van het politieke krachtenveld - zal vervallen tot vaagheid of zelfs behoudzucht".¹⁰ Dat zou geheel in strijd met het christendom zijn, want "het Christendom wil, met onstuimigheid, de vrede en de rechtvaardigheid. Omdat de wereld vol is van onvrede en onrechtvaardigheid, eist het Christen-

dom dus van ons een radicaal hervormende politiek.¹¹ Daarom moesten de christelijke partijen contact opnemen met anderen die de maatschappij wezenlijk wilden hervormen, met name met de PvdA en D'66. Alleen in een breed progressief verband kon de christelijke politiek tot haar recht komen.

Het partijbestuur reageerde furieus. Het verklaarde "met verbazing van derden vernomen" te hebben dat de radicalen een handtekeningactie begonnen waren. Het was "zonneklaar dat een dergelijke actie niet behoort tot de middelen van degenen die de reglementen der partij kennen".¹² In de daaropvolgende dagen leek de partij uiteen te spatten. Woedende leden eisten in vaak onheuse termen dat de radicalen uit de partij gesmeten werden, partijbestuurders beschuldigden Cals en Bogaers van hoogverraad, terwijl prominente leden, onder wie Stokman, Mertens en oud-vakverbondsvoorzitter De Bruijn, juist hun adhesie met de rebellen betuigden.

Het conflict liep zozeer uit de hand, dat het partijbestuur op 26 augustus in Baarn voor spoedberaad bijeen kwam. Daar werd een soort bestand gesloten, waarbij beide partijen elkaar beloofden tot de partijraad de discussies in alle openheid te voeren. Maar de verhoudingen waren al te zeer verstoord om het vertrouwen nog te herstellen. Bij Jurgens verloor de KVP-top juist bij het spoedberaad haar laatste restje krediet. Jurgens was geschokt door het gebrek aan bijbelkennis dat Aalberse bij het beraad etaleerde. Jurgens had Aalberse een briefje toegeschoven met een citaat van de brief van de apostel Paulus aan de Galaten, waaronder hij had genoteerd: Gal.5:18. Aalberse las echter niet Galaten 5, vers 18, zoals juist was geweest, maar Galileë vijf, achttien. Jurgens leidde hieruit af dat de voorzitter eigenlijk helemaal niet in christelijke politiek geïnteresseerd was en het christendom slechts gebruikte als machtsmiddel.¹³

In de daaropvolgende weken raakte de sfeer verder verstoord. De radicalen leken zich eerder op te maken voor het verlaten van de partij dan voor een serieuze discussie. Zo verklaarde Aarden de oprichting van een nieuwe partij heel wel mogelijk te vinden en zei Bogaers dat, mocht de partijraad weigeren de KVP om te vormen tot een radicaal-vooruitstrevende partij, het radicalisme buiten de KVP verwezenlijkt zou worden. "Een radicale KVP onder leiding van de heren Schmelzer en Aalberse" kon hij zich "moeilijk voorstellen".¹⁴

twee christelijke visies

Toch kwam het aangekondigde memorandum met de vier visies op de toekomst van de KVP nog tot stand. In feite ging het slechts om twee visies, want de standpunten van Couwenberg, die pleitte voor het loslaten van de christelijke grondslag, en van Van der Grinten, die vond dat de KVP zichzelf moest blijven, kregen nauwelijks aandacht.

In het memorandum presenteerde Aalberse zijn visie als christen-democratisch.¹⁵ Hij schreef dat juist in deze tijd "een christelijk geïnspireerde partij" een bijdrage kon leveren aan de oplossing van de grote maatschappelijke vraagstukken. Het christendom bevatte net zo goed als het liberalisme en het socialisme een visie op de samenleving. In de christelijke visie stond de mens met zijn persoonlijke ontwikkelingskansen en zijn verantwoordelijkheid voor de medemens centraal. Benadrukte

het socialisme de rol van de gemeenschap ten koste van de persoon en het liberalisme de persoonlijke vrijheid ten koste van de gemeenschap, het christendom had het juiste evenwicht gevonden. De christen-democratische samenwerking zou tot stand moeten komen tussen de ARP, de CHU en de KVP. Zolang een algemene christelijke partij niet realiseerbaar was, moest gekozen worden voor steeds nauwere samenwerking tussen deze partijen.

Over de coalitiepolitiek schreef Aalberse dat de christelijke partijen in principe bereid moesten zijn tot samenwerking met alle democratische partijen.¹⁶ Het zou onjuist zijn nu al een voorkeur voor een bepaalde regeringscombinatie uit te spreken. Wel wilde Aalberse ernaar streven voor de volgende verkiezingen een voorkeursuitspraak te doen, maar hoe die zou uitvallen, hing af van de dan geldende omstandigheden.

Bogaers stelde dat partijvorming op basis van christelijke inspiratie wenselijk was op voorwaarde "dat de partij voortdurend blijk geeft bezielde te worden door een radicaal-evangelische bevoegenheid".¹⁷ Deze bezieling moest blijken uit een aantal concrete programpunten. Een tweede voorwaarde was dat gestreefd werd naar een breed samenwerkingsverband met andere progressieven, dat een meerderheid in de Tweede Kamer zou kunnen halen. Samenwerking of federatie met ARP en CHU zou wel aan de orde kunnen komen, maar pas nadat deze partijen radicaal-evangelisch waren geworden.

een magnifieke formule

Bij de discussies in de partij bleek dat verreweg de meeste leden de visie van Aalberse deelden. De radicalen kregen de steun van de KRO en *De Volkskrant*, maar in de provincie maakten zij geen schijn van kans. In geen enkele kieskring kregen zij een meerderheid achter zich. Alleen bij de jongeren hielden de radicalen en de christen-democraten elkaar in evenwicht en alleen in de kieskring-Amsterdam werden de radicalen gesteund door een ruime minderheid. Van de 2929 leden die zich in de werkgroepen uitspraken, stonden er 2232, ruim 76 procent, achter Aalberse. Slechts 1 procent was het eens met Van der Grinten, 6 procent volgde Couwenberg en 16 procent ging mee met Bogaers.

Toch waren Aalberse en Schmelzer, om nog zoveel mogelijk radicalen voor de partij te behouden, bereid tot aanzienlijke concessies. Op de partijraad in Arnhem, die buitengewoon rommelig verliep, besloten ze twee resoluties die het partijbestuur had opgesteld, ingrijpend te wijzigen. Aan de eerste resolutie, waarin uitgesproken werd dat "in de huidige tijd partijvorming op christelijke grondslag gewenst is", voegden ze toe dat dit het geval was, "mits een dergelijke partij een consequent vooruitstrevend karakter draagt".¹⁸ Bovendien meldde de definitieve versie in tegenstelling tot het concept dat het KVP-program diende te worden uitgediept en dat daarbij de inbreng van de radicalen als belangrijke bijdrage zou worden aanvaard. Pas daaronder kwam te staan dat, in samenwerking met ARP en CHU, naar een algemeen christelijke volkspartij gestreefd zou worden. Daaraan voegden Aalberse en Schmelzer op de partijraad nog toe dat deze partij open zou staan "voor allen die het program onderschrijven".¹⁹

In de tweede resolutie liet het partijbestuur zijn afwijzing van een stembusakkoord met niet-christelijke partijen vervallen. In plaats daarvan zou er een studiegroep ingesteld worden, die moest onderzoeken hoe de duidelijkheid voor de kiezers vergroot kon worden. Een jaar later zou de partijraad zich weer beraden, zowel over de samenwerking met ARP en CHU, als over het rapport van de studiegroep.

Voor de radicalen was het zeer moeilijk de concessies van het partijbestuur af te wijzen. De tegemoetkomingen konden zij niet negeren zonder hun eigen kamp te splitsen en een belangrijk deel van hun potentiële medestanders van zich te vervreemden. Bovendien vonden veel oudere radicalen, onder wie Bogaers en Cals, het moeilijk de banden met de KVP te verbreken. Daarom trok Bogaers na het aanbod van de partijleiding zijn eigen resolutie in. Schmelzer was er, met wat hij zelf beschouwde als "een magnifieke formule",²⁰ nog eenmaal in geslaagd het onverzoenlijke te verzoenen.

bokken en schapen

De eenheid was echter wankeler dan ooit. Schmelzer had niet veel meer gedaan dan de problemen doorschuiven naar het volgende jaar. Zijn oplossing was bovendien eenvoudigweg te magnifiek om effectief te zijn. De radicalen konden het compromis weliswaar niet afwijzen, maar het vergrootte hun vertrouwen in de partijleiding allerminst. De handige wijze waarop Schmelzer hen afhield van de scheiding der geesten, versterkte juist de overtuiging dat ze te maken hadden met een glad en machtswellustig politicus, die er telkens op uit was de wezenlijke tegenstellingen te verdoezelen.

Hun wantrouwen openbaarde zich opnieuw toen het demissionaire partijbestuur enkele weken later, op 6 januari 1968, een nieuw bestuur voordroeg. In dit bestuur, dat onder leiding stond van de Gelderse kringvoorzitter, Fons van der Stee, was het radicale element oververtegenwoordigd en was de radicaal Frans van der Gun vicevoorzitter. Toch lieten de radicalen weten het "bijzonder grievend" te vinden dat Bogaers slechts gewoon bestuurslid mocht worden, en geen vicevoorzitter. Bovendien eisten zij dat Jurgens lid van het dagelijks bestuur werd. Als niet aan hun wensen voldaan werd, zouden zij daaruit opmaken dat hun aanwezigheid in de partij niet meer gewenst was.

Voor Aalberse, Schmelzer en Van der Stee waren deze eisen onaanvaardbaar. Zij waren bang dat de radicalen, als ze te veel invloed kregen in het bestuur, de bestuurskracht zouden ondermijnen en de christen-democratische samenwerking in gevaar zouden brengen. Aan de andere kant begrepen zij dat ze te veel mensen zouden afstoten, als ze de radicale eisen botweg zouden negeren. Daarom besloten ze een groep van vier wijze mannen, onder wie Cals en Romme, advies over de bestuurskwestie te laten uitbrengen.

Intussen zag Schmelzer in dat het moment van de breuk gekomen was. Uit de bestuurskwestie bleek dat de partijraad van Arnhem niets had opgelost. Integendeel, de opgewonden radicalen dreigden de partij blijvend te verlammen en van de ARP en de CHU te vervreemden. Het was, zo besloot hij, tijd om de dreigende stagnatie in de christen-democratische eenwording te doorbreken en tegelijk rond deze beslissende

kwestie een scheiding der geesten binnen het radicale kamp af te dwingen. Met dit dubbele doel arrangeerde hij op 14 februari in een televisie-uitzending van de KVP een samenspraak met AR-fractieleider Biesheuvel en CH-fractieleider J.T. Mellema. In deze uitzending zeiden de drie gemoedelijk keuvelende heren dat ze bij de volgende verkiezingen zozeer als eenheid wilden optreden, dat de christelijke partijen daarna óf samen in de oppositie, óf samen in de regering zouden zitten.

Het resultaat overtrof Schmelzers verwachtingen. De radicalen waren woedend. Zij voelden zich bedrogen. Schmelzers optreden was volgens hen lijnrecht in strijd met de afspraak dat de KVP zich pas in het najaar weer over de samenwerking met ARP en CHU zou beraden. Schmelzer had bewezen dat hij in Arnhem slechts loze beloften gedaan had. Enige dagen later werd het advies van de wijze mannen bekend. De vier vonden dat aan de belangrijkste eisen van de radicalen kon worden voldaan op voorwaarde dat dezen hun optreden "als partij in de partij" beëindigden. Van der Stee en Schmelzer gingen nu wel met de radicale verlangens akkoord, maar Bogaers weigerde wegens gebrek aan vertrouwen vice-voorzitter te worden.

Een dag later voltrokken 50 radicalen in een besloten vergadering de scheiding der geesten bij zichzelf. Aarden drukte het afscheid van de KVP door, door erop te hameren dat hij het in de fractie niet meer uithield onder Schmelzer. Dertig radicalen, onder wie Bogaers, Van Doorn en Jurgens, volgden hem. Bogaers en Aarden verklaarden enkele uren later dat hun besluit het gevolg was van een vertrouwenscrisis. Zij zouden proberen hun idealen in een eigen partij te verwezenlijken. De radicalen die in de KVP bleven, onder wie Cals, Lubbers en Van der Gun, verklaarden eveneens ernstig geschokt te zijn door het recente optreden van Schmelzer, maar niet in die mate dat ze verdere samenwerking uitsloten. Zij meenden dat het advies van de wijze mannen nieuwe mogelijkheden bood. Bovendien bestond voor hen "over de grondslag, waarop de nieuwe groepering zal optreden (...) nog onvoldoende duidelijkheid".²¹ Schmelzer had zijn zin gekregen. De christen-democratische schapen waren van de radicale bokken gescheiden.

de lijn-Berghuis

In de eerste maanden van haar bestaan bleef de grondslag van de nieuwe radicale partij, de PPR, onduidelijk. Bogaers, die voorzitter werd, wilde "als groot bewonderaar en voorstander van de lijn-Berghuis"²² een christelijke partij, die, nauw verbonden met de vakbeweging, kon steunen op een grote arbeidersaanhang. Dit streven was echter al bij voorbaat half mislukt. Reeds in december 1967 was gebleken dat slechts de helft van de 25 katholieke vakbondsvoorzitters het met Bogaers eens was. De oprichting van de PPR maakte de instemming van de vakbond er beslist niet groter op. Mertens bijvoorbeeld, die de radicale opvattingen wel deelde, weigerde mee te gaan in de PPR, omdat hij voorzag dat de nieuwe partij een machteloze splinter zou worden. Maar ook met Mertens zou de PPR de weg naar de arbeidersklasse niet gevonden hebben. Het kader van de PPR bestond voornamelijk uit jongeren van betere komaf, die weinig begrip hadden voor de mentaliteit van de arbeiders. De kinderen van de katholieke burgerij zochten het waarmerk van linkse politiek in onderwerpen als ontwikkelingshulp, ecologie en alternatieve levensstijl, zaken

waartegen de meeste arbeiders een intuïtieve weerzin hadden. Ook het andere element van Bogaers' politieke ideaal, de christelijke grondslag, werd in de PPR niet verwezenlijkt. Nadat de partij op dit punt ambivalent begonnen was, stelde Jurgens in 1969 dat de PPR geen christelijke partij was. Een jaar later zou Bogaers teleurgesteld terugkeren in de KVP. Ook voor Jurgens zou de PPR trouwens op een teleurstelling uitlopen. Het intellectuele element, dat hij bij de KVP zo gemist had, was in de PPR aanvankelijk ruim vertegenwoordigd. Van de zeven Tweede-Kamerzetels die de partij in 1972 veroverde, werden er vijf bezet door academici met een doctorstitel. In de jaren daarna werd het intellect in het defensief gedrukt door het gevoelsradicalisme vanuit de basis van de partij, zodat intellectuelen als Jurgens, Aarden en Van Doorn tenslotte enigszins beschaamd de PPR verlieten.

§ 2 het spoor bijster

Toen Bogaers terugkeerde in de KVP, was de partij meer tot een ingrijpende koerswijziging geneigd dan toen hij haar verliet. De partijleiding hield aan het begin van de jaren zeventig nog vast aan de christen-democratische samenwerking, maar meer bij gebrek aan alternatief, dan uit vaste overtuiging. Een deel van het partijbestuur overwoog de samenwerking met de ARP en de CHU op te geven en de KVP om te vormen tot een gedeconfessionaliseerde centrum-linkse volkspartij, die een natuurlijke bondgenoot zou zijn van de PvdA. Deze optie stond weliswaar op gespannen voet met de resoluties van het congres van Arnhem, maar was er toch niet mee in strijd. In Arnhem was immers wel afgesproken dat naar een christelijke partij gestreefd zou worden, maar de voorwaarde hiervoor was dat deze een consequent vooruitstrevend karakter zou krijgen. Bovendien was partijvorming op christelijke grondslag niet omschreven als een onveranderlijk uitgangspunt, maar slechts als een streven dat in de huidige tijd gewenst was. Deze twee beperkende bepalingen leken het KVP-bestuur in 1970 een smalle, maar begaanbare uitweg te bieden.

De wankelmoedigheid van de KVP was het gevolg van vier ontwikkelingen: de partijleiding ging onder invloed van de crisis in de kerk en het geloof twijfelen aan de politieke waarde van de christelijke inspiratie; de KVP liet zich door de PvdA tot een koerswending naar links dwingen; de twee grootste protagonisten van de christen-democratische samenwerking, Aalberse en Schmelzer, raakten op de achtergrond; en door de opstelling van de ARP bleef de christen-democratische samenwerking stagneren.

de crisis in de kerk

De crisis in de kerk verdiepte zich in de tweede helft van de jaren zestig op dramatische wijze. Toen de bisschoppen en de paus rond 1960 begonnen met de kerkhervorming, kregen ze grote bijval. De gelovigen ervoeren de plotselinge vrijzinnige opstelling van het kerkelijk gezag als een bevrijding uit knellende ketenen en waren hun leidlieden daar dankbaar voor. De Bossche bisschop Bekkers en paus Johannes XXIII werden gezien als prachtige mensen met een diepe humaniteit. Zij spraken als eerste kerkleiders uit wat veel gelovigen al gedacht hadden, bijvoorbeeld dat sex niet

uitsluitend de voortplanting diende, en stonden toe, wat velen al gedaan hadden of hadden willen doen, bijvoorbeeld vrijen met anticonceptiemiddelen. Bovendien hoopten velen dat de kerk door zich te ontdoen van historische ballast de zuivere kern van het geloof zou overhouden. De eerste twijfel hieraan rees toen na de dood van Johannes XXIII, in 1962, zijn opvolger, paus Paulus XI, zich aanmerkelijk minder hervormingsgezind toonde. De Nederlandse gelovigen hadden hier echter aanvankelijk weinig hinder van, daar hun bisschoppen voorsnog de vernieuwing voortzetten. In 1965 besloten de Nederlandse bisschoppen een Pastoraal Concilie bijeen te roepen, dat de wending naar de moderne tijd van de Nederlandse kerkprovincie moest voltooien. Zij gaven de organisatie van het concilie in handen van onafhankelijke intellectuelen die afspraken, alvorens advies uit te brengen, grondig te onderzoeken wat onder de Nederlandse christenheid leefde. Het Pastoraal Concilie, dat gehouden werd van 1966 tot 1970, werd zo een levendig discussieforum, waar priesters en leken uit alle geledingen van kerk en samenleving het oude instituut en zijn leerregels op de helling zetten. De radicaliteit waarmee dit gebeurde, vervulde al spoedig de bisschoppen met zorg en Rome met afschuw. De hoop dat er een scheiding te maken zou zijn tussen de kern van het geloof en de historische ballast verwaagde. Het leek alsof er geen eind kwam aan de sloop van oude zekerheden. Het gevoel dat het experiment uit de hand liep, werd nog versterkt doordat de geloofsverzaking en de teruggang van het aantal priesters hand over hand toenamen. Wat aanvankelijk als bevrijding ervaren was, werd snel gewoon en vormde geen reden tot dankbaarheid meer, eerder een reden tot onverschilligheid. Hoe snel Rome zijn greep op de Nederlandse gelovigen verloor, bleek na de publikatie van de encyciek *Humanitas Vitea* in 1968, waarin de paus het gebruik van de anticonceptiepill verbodde: ruim 80 procent van de gelovigen zei dit onfeilbare woord van de Heilige Vader naast zich neer te zullen leggen. De bisschoppen reageerden op de verontrustende ontwikkelingen door afstand te nemen van hun onafhankelijke adviseurs en een eigen secretariaat op te richten. Rome intervenieerde door twee conservatieve bisschoppen te benoemen: A. Simonis in Rotterdam en J. Gijssen in Roermond. De ingrepen kwamen echter te laat. Ze konden nog slechts de eenheid in de kerk verbreken. Rond 1970 werd de kerk wakker uit wat voor de conservatieven een nachtmerrie en de progressieven een droom was geweest. Tijdens haar slaap had zij haar gezag over de gelovigen verloren. De kerk was op een verzamelaarsplaats van zieken en ouden van dagen gaan lijken. Zij had de aantrekkingskracht op de jongeren en op velen van middelbare leeftijd verloren. Die stonden onverschillig tegenover het geloof of verwierpen het als een dwanginstrument van een hopeloos verouderd instituut, waaraan zij nodeloos een deel van hun leven hadden opgeofferd. Voor de KVP had dit als consequentie dat het geloof nog moeilijk gezien kon worden als grondslag voor een dynamische en wervende politieke partij.

de polarisatiestrategie

Een tweede grond voor onzekerheid bij de KVP was rond 1970 de polarisatiestrategie van de PvdA. De PvdA was na de Nacht van Schmelzer sterk geradicaliseerd, wat zich in de eerste plaats uitte in een harde opstelling ten opzichte van de KVP. De

PvdA besloot in november 1967 voor de volgende Kamerverkiezingen te streven naar een stembusakkoord met andere progressieve partijen. Alleen op basis van zo'n voor de verkiezingen gesloten overeenkomst zou de partij aan een kabinet deelnemen. Hierdoor zou een tweede Nacht van Schmelzer voorkomen worden en zou de kiezer een echte politieke keuze krijgen. Om de politieke duidelijkheid verder te vergroten, besloot het PvdA-congres in maart 1969 de KVP bij voorbaat van het progressieve stembusakkoord uit te sluiten. De partij liet de KVP echter nog een kleine kans haar leven te beteren. Zij stelde dat de anti-KVP-resolutie aangenomen was "gelet op de politieke opstelling van de huidige KVP".²³ Met deze passage werd vooral geduid op de confessionele samenwerking en de katholieke steun voor het centrum-rechtse kabinet van de katholieke premier Piet de Jong, dat bij de formatie van 1967 tot stand gekomen was. Pas als de KVP bereid zou zijn het kabinetsbeleid te veroordelen en met de conservatieven in de protestantse partijen te breken, kon zij voor samenwerking met de progressieven in aanmerking komen.

Op de KVP legde deze harde opstelling een toenemende druk. Een deel van de partijleiding was doodsbenuwd dat de KVP blijvend in de conservatieve hoek gedrukt zou worden. Daardoor zou zij het vooruitstrevende deel van haar aanhang en haar aantrekkelijke machtspositie in het politieke centrum kwijtraken. De ideologie van de PvdA had bovendien een onmiskenbare aantrekkingskracht op veel jonge katholieken. De PvdA had, na jaren van malaise, weer elan en geloof in eigen kunnen. De partij meende de sleutel tot de oplossing van de eigentijdse problemen in handen te hebben. Volgens de sociaal-democraten was de economie grondig uit het evenwicht geraakt door een gebrek aan sturing door de gemeenschap en een te grote macht van de grote ondernemingen. Hierdoor was de welvaartsstijging onvoldoende ten goede gekomen aan de lagere inkomensgroepen en was deze bovendien ten koste gegaan van het welzijn en het milieu. Daarom moest de maatschappijstructuur fundamenteel gewijzigd worden. De gemeenschap diende voortaan de richting en de omvang van de belangrijkste investeringen te bepalen. Niet het winstmotief, maar een serie maatschappelijke waarden en behoeften moest aan de productie ten grondslag liggen. De groei van de particuliere consumptie moest worden afgeremd, ten bate van milieu, onderwijs, welzijn en andere collectieve goederen. Daarbij zouden de hoge inkomens de grootste offers moeten brengen, want er diende gestreefd te worden naar een betere spreiding van inkomen, bezit en kennis.

Veel katholieken waren mede daardoor zo gevoelig voor deze socialistische cultuurkritiek doordat deze aansloot aan bij een kernelement van de christelijke traditie. Het beeld van de moderne mens die temidden van de groeiende welvaart diep ongelukkig is, was een aansprekende eigentijdse vertaling van de christelijke boodschap dat het een mens niet baat als hij rijkdom vergaart, terwijl zijn ziel schade lijdt. Deze boodschap was des te pregnanter daar ze het onbehagen verwoordde, dat velen met de welvaartsstaat gingen voelen.

Van der Stee

Dat de KVP zich door de ontwikkelingen in de kerk en de PvdA liet beïnvloeden was mede het gevolg van personele wijzigingen in de top. De rol van het tweetal dat de

christen-democratische samenwerking geïnitieerd had, Aalberse en Schmelzer, was rond 1970 vrijwel uitgespeeld. Aalberse verliet de actieve politiek in 1968, terwijl Schmelzer nog wel fractieleider was, maar zijn gezag goeddeels verloren had. Door zijn buitengewoon slechte imago bij links kon hij niet meer de bindende figuur zijn die de KVP nodig had. De linkervleugel had geen vertrouwen in hem en overlaadde hem met vaak onredelijke kritiek. Zo kreeg hij, hoewel hij regelmatig afstand van het kabinet-De Jong nam, in 1969 in het partijbestuur voor de voeten geworpen dat hij De Jong te veel steunde en aldus voedsel gaf aan het kwalijke vermoeden dat de KVP een onverbeterlijk conservatief gezelschap was.²⁴ Ook werd hem verweten dat hij teveel banden met het bedrijfsleven had en zo de KVP te kijk zette als een ondernemerspartij.

Het leiderschap van Aalberse en Schmelzer werd rond 1968 overgenomen door Steenkamp en Van der Stee. Deze twee waren, om uiteenlopende redenen, minder standvastige protagonisten van de christen-democratie dan hun voorgangers. Van der Stee was voor alles een representant van de zwijgende meerderheid in de KVP. Hij stond symbool voor de pragmatische bestuurderspartij, die het ontbrak aan intellectuele diepgang en reflectie. Van der Stee was een telg uit een welvarend West-Brabantse boerengezin, die na een door Roomse luchthartigheid gekenmerkte studententijd in de politiek terecht was gekomen en daar, bij gebrek aan weerstand, als vanzelf was doorgerold naar de top. Hij werd door Aalberse voor het voorzitterschap gevraagd omdat hij politiek nauwelijks geprofileerd was en gezien werd als een verzoenende figuur. De rol van bemiddelaar was hem op het lijf geschreven, mede omdat politieke en theologische denkbeelden hem weinig interesseerden. Eigenlijk vond hij de paardenfokkerij en een goed glas wijn veel belangrijker. In een interview met *NRC Handelsblad* zei hij dat voor hem het katholicisme en de KVP "meer een sociologisch dan een politiek en een theologisch gegeven" waren.²⁵ Hij zat naar eigen zeggen vooral in de KVP omdat hij een zachte "g" had en zich thuisvoelde in de gemoedelijke sfeer van onder de grote rivieren, niet omdat hij ideeën in daden wilde omzetten. Zijn gebrek aan vaste overtuigingen maakte hem in zekere zin tot een ideale, want flexibele voorzitter. Aan de andere kant was hij, om dezelfde reden, zeker niet de man die de christen-democratische eenheid gestalte kon geven. Daarvoor gaf hij te makkelijk toe aan tegendruk en had hij te weinig voeling met de denkwereld van de ARP. Toen de samenwerking met de antirevolutionairen dreigde te stranden, ging hij twifelen. Het zou te ver gaan om te zeggen dat hij het roer omgooide of zelfs dat hij langzaam in andere richting opschreef. Eerder ging hij zwalken. Hij hield, met de moed der wanhoop, vast aan de christen-democratische samenwerking, doch stelde tegelijkertijd de grondslag daarvan ter discussie en zocht aansluiting bij degenen die die samenwerking wilden opgeven.

Steenkamp

Eenzelfde gebrek aan rechtlijnigheid kenmerkte het optreden van Steenkamp, die evenwel in veel opzichten de tegenpool van Van der Stee was. Steenkamp was geheelonthouder, kwam uit het westen van het land, gold als een nerveuze doordrammer, had een intense belangstelling voor politieke en theologische vraagstukken en

had zich als geen ander in de KVP verdiept in het antirevolutionaire denken. Als jongen wilde hij priester worden, maar op advies van een bisschop zag hij daarvan af. Hij koos voor de studie economie en nam de vleeswarenfabriek van zijn vader over. Dat hield hem niet af van verdere intellectuele ontwikkeling. Hij promoveerde op een dissertatie over het sociaal-economisch denken van de protestanten en manifesteerde zich als progressief katholiek door zijn redacteurschap bij *Te Elfder Ure*, dat al in de jaren vijftig pleitte voor een ingrijpende vernieuwing van de kerk. Zijn vooruitstrevende imago werd in de jaren zestig bevestigd toen hij voorzitter werd van het Pastoraal Concilie. In de KVP had hij op dat moment formeel geen vooraanstaande functie en die zou hij ook nooit krijgen. Hij ambieerde zo'n positie niet, omdat hij vermoedde dat hij wegens zijn nervositeit niet opgewassen zou zijn tegen de druk van het politieke métier. Wanneer hij betrokken was bij politieke problemen, kon hij nachten wakker liggen en zich uitputten in gepieker. Slechts wanneer hij de politiek op afstand hield, kon hij overleven. Desondanks gold hij vanaf 1968 als één van de meest gezaghebbende KVP'ers. Volgens Erik Jurgens was hij in de KVP de progressieve vlag die de conservatieve lading dekte.

Zijn toonaangevende rol dankte hij aan zijn voorzitterschap van het Pastoraal Concilie en aan een ruchtmakende toespraak op de KVP-partijraad van juni 1968. Hij verdedigde daar, als lid van de Groep van Achttien, in een emotioneel en persoonlijk betoog de christen-democratische samenwerking. Hij maakte duidelijk dat politiek voor hem een vorm van geloofsbeleving was. "Er is", zo riep hij uit, "een bijbelwoord dat mij bijzonder lief is, mijn leven lang, en dat woord luidt: 'Gij zult mijn getuige zijn'. Welnu, dames en heren, ik geloof dat deze klemmende oproep en opdracht niet beperkt is tot het persoonlijk leven. Daar is geen sprake van. Ik vind dat ik in dit land, vandaag en in de huidige situatie, het beste gestalte kan geven aan die opdracht door bij te dragen tot een moderne evangelische volkspartij."²⁶ In dezelfde toespraak kwam Steenkamp echter ruimschoots tegemoet aan de vele kritiek die de werkgroepen van de partij, ondanks hun globale instemming, geuit hadden op het reformatorische taalgebruik en de geringe programmatische duidelijkheid van de Groep van Achttien. "Och mijnheer de voorzitter", zo vroeg hij zich af, "wanneer houden wij in dit theologiserende volk toch eens op met elkaar voor het röntgenapparaat te zetten om de mate van christelijke inspiratie te bepalen."²⁷ Het kwam, aldus Steenkamp, niet aan op de exacte verwoording van de inspiratie, maar op de vertaling ervan in christelijke politiek. Daarom noemde hij tien punten, die een christelijke partij op haar programma hoorde te hebben, waarbij hij het vraagstuk van de ontwikkelingslanden bovenaan zette. Na dit betoog werden de Principiele Uitgangspunten van de Groep van Achttien, zoals die waren verwoord door Prins, met algemene stemmen aanvaard en kreeg de KVP-delegatie toestemming de gesprekken in de groep voort te zetten.

erkenning voor het DCN

Hoewel de hele partijraad hiermee instemde, hadden sommige KVP'ers wel degelijk fundamentele bezwaren. Dat gold met name voor de leden van het Democratisch Centrum Nederland. Het DCN werd na het ontstaan van de PPR de belangrijkste dis-

sidente groepering binnen de KVP. De resterende radicalen waren groter in getal – ze bezetten 30 procent van de bestuurszetels tegen het DCN geen enkele – maar als zelfstandige politieke kracht hadden ze, zoals de commissie van wijze mannen had geëist, opgehouden te bestaan. Bovendien kwam er weinig bijzonders uit hun handen. Cals weigerde zich voor de partij in te zetten en schreef driemaal een – nooit verstuurd – brief, waarin hij zijn lidmaatschap opzegde, Lubbers trok zich terug uit de politiek en anderen, veelal toch al wat naamloze figuren, pasten zich aan. Op die manier bracht Dik Laan het tot vice-voorzitter en werd Tjerk Westerterp minister. Ook van het NKV had de partijleiding weinig meer te duchten. Het politieke schisma van maart 1968 betekende het einde van de broederbond tussen KVP en katholieke vakbeweging. Doordat de katholieke vakbondsleden zich verspreidden over KVP, PPR en PvdA, bekende het vakverbond zich definitief tot het politieke pluralisme en verloor daarmee een groot deel van zijn interesse in en invloed op de KVP.

Daarmee werd het DCN, na een jaar overschaduwd te zijn geweest door de radicalen, opnieuw de belangrijkste dissidente groepering in de partij. In 1967 hadden Couwenberg en de zijnen zich vooral op beïnvloeding van de radicalen gericht. Zij hadden hen gesteund voorzover ze de politieke boven de godsdienstige scheidslijnen stelden, maar ze hadden de radicalen er tegelijk op gewezen dat ze niet radicaal genoeg waren, omdat ze de christelijke grondslag wilden handhaven. Couwenberg riep de radicalen kort voor de partijraad van Arnhem op de KVP te verlaten, als ze in Arnhem een nederlaag zouden leiden. Hij zou hen dan volgen in een nieuwe partij. Het verliep echter anders dan hij had verwacht. De concessies die het partijbestuur deed, waren voor het DCN reden om in de KVP te blijven. Ook na het uittreden van de radicalen besloot het DCN, zij het met een kleine meerderheid, zich op de KVP te blijven richten. Dit hing samen met het besluit van het KVP-bestuur om het DCN, in tegenstelling tot de radicalen, te erkennen als aparte organisatie binnen de partij. Achteraf gezien was dat een merkwaardige en ongelukkige beslissing. Merkwaardig, omdat het DCN de christelijke grondslag in tegenstelling tot de radicalen expliciet verwierp; ongelukkig, omdat de erkenning van het DCN het wantrouwen van de ARP tegen de intenties van de KVP versterkte. De aanwezigheid van het DCN was voor de ARP een sterke aanwijzing dat de KVP de christelijke grondslag niet serieus genoeg nam.

de moed der wanhoop

Op de partijraad van Arnhem was besloten dat de KVP zou onderzoeken hoe ze een bijdrage zou kunnen leveren aan grotere politieke duidelijkheid. Als uitvloeisel hiervan werd in 1968 een “commissie-duidelijkheid” geïnstalleerd, die op dit terrein aanbevelingen zou doen. Couwenberg greep zijn deelname aan deze commissie aan om de grondslag van de partij ter discussie te stellen. Hij wist een subcommissie ervan te overtuigen dat de KVP alleen toekomst had als algemene volkspartij, zonder exclusief-christelijke grondslag. Toen deze gedachte evenwel opgenomen werd in een concept-rapport, werd Couwenberg scherp aangevallen door Romme, die aanvoerde dat de christelijke grondslag sinds “Arnhem” helemaal geen punt van discussie meer hoorde te zijn. Couwenberg stelde hier tegenover dat de resoluties van Arnhem de partij juist opriepen tot bezinning en dat de christelijke grondslag dus

wel degelijk ter discussie gesteld mocht worden. Het meningsverschil dreigde uit de hand te lopen, waarop Van der Stee in maart 1969 ingreep en gelastte de passages over de algemene volkspartij uit het rapport te schrappen. Hij gaf toe dat de christelijke grondslag niet voor de eeuwigheid was vastgelegd, maar volgens hem was in Arnhem toch wel afgesproken dat de grondslag de komende vier à vijf jaar niet ter discussie zou staan.

Couwenberg meende na deze interventie dat hij van Van der Stee niets meer te verwachten had. Van der Stee meende echter wel degelijk dat de grondslagdiscussie op den duur mogelijk alsnog gevoerd zou moeten worden. Deze mentale reserve hield verband met zijn toenemende twijfel aan de christen-democratische samenwerking. Van der Stee raakte er langzamerhand van overtuigd dat die ene christelijke partij er in ieder geval niet voor 1971 inzat. De ARP bleef er op hameren dat een fusie niet aan de orde was en rekte het overleg in de Groep van Achttien veel langer dan Van der Stee lief was. De Groep van Achttien bleef beleidsstukken produceren – het ene nog mooier en progressiever dan het andere – maar de ARP gaf geen enkele garantie dat de eensgezindheid die hierbij aan de dag gelegd werd, ook praktische consequenties zou krijgen.

Toch bleef Van der Stee, juist vanwege deze tegenslagen, heropening van de grondslagdiscussie inopportuun vinden. Hij bracht dit najaar 1969 op ongewoon felle wijze naar voren in het partijbestuur, toen ook hier, met een beroep op de onwil van de ARP, de vorming van een algemene volkspartij bepleit werd.²⁸ Van der Stee zei dat ook hem de ontwikkeling bij de protestanten niet snel genoeg ging, maar dat hij daar wel begrip voor had. Volgens hem mocht niet verwacht worden dat zij zich blindelings in een avontuur met de KVP stortten, zolang hier nog regelmatig gepleit werd voor een algemene volkspartij. Daarom moest dit maar eens afgelopen zijn. Als het bestuur de grondslagdiscussie wilde heropenen, dan zou hij opstappen. Aan de andere kant vond hij het de hoogste tijd om de stagnatie in de christen-democratische samenwerking te doorbreken. Hij zou de protestanten dan ook voorstellen bij de volgende verkiezingen een gezamenlijke kandidaat-premier naar voren te schuiven.

Dit voorstel werd in september 1969, bij de afronding van het overleg in de Groep van Achttien, gepubliceerd. Van der Stee had de voorzitters van de ARP en de CHU hierover van tevoren niet gepolst, maar had niet de indruk dat hij zich met dit voorstel een buil kon vallen.²⁹ Dat bleek een misrekening. Zoveel zorgeloosheid en goed vertrouwen was in de contacten met de protestantse broeders niet op zijn plaats. De voorzitter van de CHU liet weten door het plan te zijn "overrompeld"; zijn antirevolutionaire collega was "vierkant tegen".³⁰

De teleurstelling over het geschonden vertrouwen werd twee maanden later nog vergroot, toen bleek dat de ARP ook een gezamenlijk urgentieprogramma nog te ver vond gaan. Het AR-partijbestuur had gemeend dat de resultaten van de Groep van Achttien onderhandelingen over zo'n programma rechtvaardigden. Maar het partijconvent – de partijraad van de ARP – besliste anders. De gesprekken met de CHU en de KVP moesten, aldus het convent, voorlopig afgebroken worden en er moest een bezinningsperiode van een half jaar komen. Pas daarna zou hervatting van het christen-democratisch overleg mogelijk zijn.

Dit besluit kwam Van der Stee buitengewoon slecht uit, daar drie weken later zijn eigen partijraad zich over de samenwerking moest uitspreken. Hij besloot, ondanks zijn eigen twijfel, zijn koers niet te wijzigen. In het partijbestuur hield hij vol dat het uitstel het eenwordingsproces niet wezenlijk beïnvloedde. Hij verzekerde dat ook de AR-leiding besefte dat de ingeslagen weg verder vervolgd moest worden en dat de achterban van de ARP zelfs niets liever wilde.³¹ Opnieuw hamerde hij erop dat het KVP-standpunt in dezen op geen enkele wijze ter discussie mocht worden gesteld.

Ook naar buiten toe maakte Van der Stee een doortastende indruk. Toen Couwenberg aankondigde dat hij de kwestie van de grondslag op de partijraad van november 1969 opnieuw zou aankaarten, werd hem dit verboden.³² In een persbericht schreef het dagelijks bestuur dat de kwestie van de christelijke grondslag niet aan de orde kon komen. Kort voor de partijraad publiceerde het bestuur bovendien een concept-resolutie volgens welke de KVP zich "onomwonden" uitsprak voor nauwe samenwerking met de ARP en de CHU. Voor de verkiezingen van 1971 zou dit tot uiting komen in een gezamenlijk program op hoofdpunten. Het zou, aldus de resolutie, onaanvaardbaar zijn, wanneer de christelijke drie ooit nog gescheiden zouden optrekken.³³

een gedeconfessionaliseerde volkspartij

De pers maakte uit dit alles op dat de dissidenten in de partij geen schijn van kans hadden. Op de partijraad van november 1969 beleefde het KVP-radicalisme echter een wonderbaarlijke wederopstanding. Van der Stee kreeg van tot dan toe betrekkelijk anonieme radicalen als Paul Beugels en H.B.M. Meeuwisse, van DCN'ers, van jongeren en zelfs van onverdachte christen-democraten een spervuur van kritiek over zich heen. De critici verweten hem vooral zijn gedweë opstelling tegenover de ARP. De ARP moest er maar eens op gewezen worden dat de liefde niet van één kant kon komen. Verscheidene sprekers betoogden dat de KVP samen met de PvdA de spil van een nieuwe progressieve coalitie moest worden en dat de ARP mocht meedoen, maar vooral niet moest denken dat zij alleen de dienst uit kon maken. Verder eisten de opposanten dat de KVP een eigen kernprogramma zou ontwikkelen. Het zou lachwekkend zijn als de partij zich bond aan een gezamenlijk program, waarvan niet eens zeker was of het er wel zou komen. Als de partij al niet meer geloofde in zichzelf, hoefde dit van de kiezers al helemaal niet verwacht te worden.

Van der Stee weerde zich aanvankelijk kranig. Hij noemde een eigen kernprogramma overbodig en dreigde weer met aftreden, maar naarmate de uren verstreken, werd hij onzekerder. Tot ergernis van veel oudere partijgangers, die gewend waren aan korte en gezellige bijeenkomsten, werd het later en later. Er volgden schorsingen, er werden over en weer verwijten geuit, veel ouderen verlieten de vergadering en er werd nervus overlegd in de wandelgangen en de toilettruimtes. Het bestuur durfde het niet op een stemming aan te laten komen en bleek ten slotte bereid tot een compromis. In plaats van "onomwonden" te kiezen voor "nauwe samenwerking" met ARP en CHU, zou de KVP "het streven naar een verdere samenwerking" met deze partijen "doelbewust voortzetten".³⁴ Het bestuur liet het standpunt vallen

dat het onaanvaardbaar was als de christelijke drie niet gezamenlijk zouden optrekken en aanvaardde de verplichting voor 1 maart 1970 een concept voor een eigen KVP-urgentieprogramma gereed te hebben.

Dit resultaat ging veel dissidenten lang niet ver genoeg. Couwenberg meende zelfs een definitieve nederlaag geleden te hebben. Hij beschouwde de concessies van het partijbestuur als een tot niets verplichtende tactische zet, waarmee het bestuur de deur naar de christen-democratische eenwording alleen maar verder openzette. Dat bleek een misvatting. In een gesprek waartoe Van der Stee het DCN kort na de partijraad uitnodigde, gaf het dagelijks bestuur tot verrassing van de DCN'ers te kennen dat het de christen-democratische samenwerking zag als overgangsfase naar een volledig gedeconfessionialiseerde volkspartij. Van der Stee gaf Couwenberg zelfs gelijk toen deze zei dat het DCN de toekomst had.³⁵ Voortaan, zo beloofde hij, zou hij permanent overleg voeren met Couwenberg en de zijnen.

buigingen naar links

Na de partijraad van november 1969 deed de KVP geen pogingen meer om voortgang bij de christen-democratische samenwerking te boeken. De partij raakte in toenemende mate gefixeerd op de verkiezingen van 1971 en de daarop volgende kabinetsformatie. Haar positie hierbij was verre van eenvoudig. Veel vooraanstaande leden hadden een uitgesproken voorkeur voor regeringssamenwerking met de PvdA. Voor hen was samenwerking met de ARP en de CHU alleen aanvaardbaar, zolang dit een coalitie met de PvdA niet in de weg stond. Anderen, onder wie Van der Stee, stelden het verbond met de protestanten voorop, maar vonden daarnaast dat een coalitie met de PvdA in ieder geval niet uitgesloten mocht worden. Van der Stee was bang dat, als nieuwe samenwerking met de PvdA te lang uitbleef, de Nederlandse politiek blijvend gedomineerd zou worden door twee blokken, en dat de christen-democraten dan automatisch bij het conservatieve blok gerekend zouden worden.³⁶ Weer anderen, onder wie Schmelzer, wilden blijven regeren met de VVD. Nu was verdeeldheid over de coalitiepolitiek altijd een wezenskenmerk geweest van de katholieke politiek, maar de KVP was er nog nooit zo door verlamd geweest als ditmaal. In de jaren vijftig had het krachtige leiderschap van Romme de partij bijeen gehouden en in de jaren zestig had het handige leiderschap van Schmelzer de schade beperkt gehouden. De huidige leiding was noch krachtig, noch handig. Zij wist niet wat ze wilde en evenmin was duidelijk wie het nu eigenlijk voor het zeggen had. Met uitzondering van het intermezzo-De Kort had het leiderschap tot 1968 onduidelzinnig berust bij de fractieleider, die zich gesteund wist door de partijvoorzitter. Nu was het accent verschoven naar de partijvoorzitter, die echter nauwelijks voor de hem toegevallen taak was toegerust.

Bij al deze interne misère kwam nog eens het naar arrogantie neigende zelftrouwen van de PvdA. De PvdA rook de angst van haar prooi en kende geen genade. De KVP diende, zo vond de PvdA, als zelfstandige macht in het politieke centrum te verdwijnen. De katholieken moesten bij zichzelf een scheiding der geesten voltrekken, waarbij de progressieven zich onvoorwaardelijk zouden overgeven aan de PvdA en de conservatieven zich blijvend zouden binden aan de VVD. De KVP-leiding probeer-

de het uiteenvallen van de partij en van het katholieke volksdeel te voorkomen, door zoveel mogelijk afstand te nemen van de vvd, zonder te voldoen aan de eisen van Pvda. Ook al zou de kvp misschien niet ontkomen aan een nieuw kabinet met de vvd, niemand zou mogen denken dat zij niet anders gewild had. En ook al was de partij dan progressief, niemand mocht de indruk krijgen dat zij zich liet chanten door de Pvda. Het uitgangspunt voor dit defensieve beleid was de compromis-resolutie die de partijraad eind 1969 had goedgekeurd. Hierin stond dat de christelijke drie gezamenlijk zouden onderzoeken of zij voor de verkiezingen op grond van programvergelijking een uitspraak over regeringssamenwerking met andere partijen konden doen.

De basis voor de programvergelijking werd gevormd door twee ongelijksoortige stukken. In de eerste plaats was er het gezamenlijk urgentieprogramma van de drie christelijke partijen, dat, zonder dat de kvp zich daarvoor had ingespannen, eind 1970 toch nog gereed kwam. Het was een weinigzeggend stuk. Van der Stee bestemde het in het partijbestuur als "vaag geklets", waaraan de kvp-Kamerkandidaten zich niet hoefden te binden. Daarnaast had de kvp, kort na de partijraad van november 1969, een eigen program gekregen, dat zij veel hoger waardeerde. Dit program was in razende vaart geschreven door Steenkamp. Het was een al progressiviteit en bezorgde zijn auteur de bijnaam "Rode Piet". Als het integraal uitgevoerd zou worden, zouden de rijksuitgaven – waarvan de hoogte dezer jaren gold als de belangrijkste maatstaf voor vooruitstrevendheid – bijna net zo hard stijgen als bij de uitvoering van het gezamenlijk program van de Pvda, D'66 en de PPR. Het was dan ook volstrekt uitgesloten dat een programvergelijking in het voordeel van de vvd zou uitvallen.

De partij deed ook in andere opzichten haar best de afstand tot de vvd zo groot mogelijk te maken. Van der Stee zei meermalen een stembusakkoord met de vvd "niet erg best te zien zitten". Premier De Jong mocht van het partijbestuur geen lijsttrekker worden omdat hij te veel geassocieerd werd met zijn centrum-rechts kabinet. De Jong was, dankzij zijn gevoel voor humor, zijn zelfrelativering en zijn ontspannen, a-politieke aanpak, bijzonder populair, maar hij stond een coalitie met de Pvda in de weg. De man zelf had geen onoverkomelijke bezwaren tegen de Pvda, maar de socialisten zagen hem als een symbool van alles wat conservatief, incapabel, voos, abject en autoritair – hij was beroepsmilitair geweest – was. In zijn plaats werd Gerard Veringa, de minister van onderwijs, lijsttrekker. Deze was een politieke lichtgewicht, maar zag er jong en aantrekkelijk uit en had een progressief imago. Zelfs de fractie onder leiding van Schmelzer leverde haar bijdrage aan de progressieve beeldvorming. Mede door haar aansporingen stegen de overheidsuitgaven onder het kabinet-De Jong met een snelheid, die die van het kabinet-Cals nog verre overtrof.

§ 3 op de rem

De ARP boekte bij de verkiezingen van 1967 voor het eerst sinds 1937 winst. De anti-revolutionairen kregen met 9,9 procent van de stemmen 15 zetels in de Tweede Kamer, 2 zetels meer dan in 1963, toen de ARP 8,6 procent van de stemmen veroverd

had. De winst was te danken aan de ongeëvenaarde populariteit van Jelle Zijlstra. De premier werd door veel kiezers gezien als de redder des vaderlands, als de enige politicus die in het woelige jaar 1966 het hoofd koel gehouden had – een indruk die Wim Kan in zijn oudejaarsconference vorm gegeven had met het lied “Jelle zal wel zien”. Het Jelle-effect strekte zich uit tot ver buiten de traditionele aanhang van de ARP. Van de winst die de ARP had geboekt was het merendeel afkomstig van buiten de orthodox-protestantse hoek. De partij had stemmen gekregen uit alle lagen en gezindten. Voor het eerst had de ARP ook aanzienlijke winst geboekt ten koste van de KVP.

De zege kan moeilijk geïnterpreteerd worden als een succes van het evangelisch-radicalisme. Bij de Statenverkiezingen van 1966, toen Zijlstra zijn glorieuze rentree in de politiek nog niet gemaakt had, maar de partij het evangelisch-radicalisme al lang en breed aan het eigen maken was, had de ARP nog een nederlaag geleden. Misschien dat de ARP zonder radicalisme toen nog meer had verloren, maar aanwijzingen hiervoor zijn er niet. De AR-kiezers waren in meerderheid nogal conservatief. Van degenen die in 1967 ARP stemden, had 45 procent een voorkeur voor een coalitie met de VVD, terwijl 30 procent liever een regering met de PvdA zag. Degenen die op de KVP hadden gestemd, waren in meerderheid vooruitstrevender. Van hen wilde 40 procent het liefst een centrum-links kabinet en prefereerde 30 procent een centrum-rechts kabinet.³⁷

De betekenis die de ARP aan de verkiezingswinst gaf, werd echter niet bepaald door de herkomst van de stemmen. De winst bevestigde voor de partijleiding de juistheid van de radicale koers en droeg eraan bij dat zij de christen-democratische samenwerking op zijn zachtst gezegd als minder urgent beschouwde dan de leiding van de KVP dat deed.

pijn bij Berghuis

Voor ARP-voorzitter Berghuis brak na de verkiezingen van 1967 een moeilijke periode aan. Hij had bedenkingen tegen zowel het kabinet met de VVD als tegen het christen-democratisch overleg met de KVP, maar moest het eerste tolereren en aan het tweede actief meewerken.

Met het kabinet-De Jong had hij nog de minste problemen, hoewel hij zich in de eerste fasen van de formatie grote zorgen maakte. Hij was het met de radicalen eens dat de samenwerking met de VVD op gespannen voet stond met het evangelisch-radicalisme. De ARP diende naar zijn mening alleen met de liberalen te regeren als het niet anders kon. Het deed hem daarom pijn dat juist Zijlstra de PvdA welbewust buitenspel zette en dat juist Biesheuvel vervolgens premier wilde worden. Vooral dat laatste zinde hem niet. Op de avond dat de christen-radicalen voor het eerst bijeenkwamen, zei hij voor de televisie dat hij het met de strekking van hun optreden eens was. Volgens hem lag het niet voor de hand dat de ARP de leiding nam in het nieuwe kabinet. De val van het kabinet-Cals was immers niet haar schuld. Voor de houding van de PvdA toonde hij begrip. Hij vond het begrijpelijk dat deze partij na de Nacht van Schmelzer de KVP niet vertrouwde.³⁸

Biesheuvel reageerde woedend op dit tv-optreden. Hij verklaarde dat niet Berg-

huis, maar hijzelf voor de formatie verantwoordelijk was. Volgens hem had Berghuis onvoldoende beseft dat hij op deze wijze het werk van zijn fractieleider ernstig kon belemmeren. Dat klonk serieus, maar het meningsverschil zou verder geen gevolgen hebben. Biesheuvels formatiepoging was al twee dagen voor het tv-interview gestrand, zodat Berghuis noch Biesheuvel er belang bij had de zaak op de spits te drijven. Binnen een week gaf het moderamen (het dagelijks bestuur) van de ARP een communiqué uit dat de discussie pijnloos beëindigde. Het sprak zijn vertrouwen uit in beide heren en stelde dat ze elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid gehandeld hadden. Met het kabinet dat vervolgens tot stand kwam was Berghuis niet gelukkig, maar hij kon ermee leven. De ARP speelde er een bescheiden rol in en het stelde hem bovendien gerust dat Biesheuvel als fractieleider regelmatig de zijde van de linkse oppositie koos.

klaarheid

Moeilijker dan met de VVD had Berghuis het met de KVP. Hoewel hij de KVP in 1966 zelf uitgenodigd had voor het christen-democratische overleg, vertrouwde hij die roomsen voor geen cent. Hij begroette de ontwikkelingen in de KVP en de katholieke kerk in de eerste helft van de jaren zestig met een mengeling van hoop en vrees. Het zag met instemming dat de katholieke kerk de eigen verantwoordelijkheid van de gelovigen meer ging erkennen en aldus meer op de protestantse kerken ging lijken. Ook waardeerde hij dat de KVP voor een christelijke grondslag koos en op basis daarvan de verbondenheid met de ARP benadrukte. Berghuis vond dat de ARP door de christelijke grondslag meer verbonden was met de KVP en de CHU dan met enige andere partij. Bovendien meende hij dat de drie christelijke partijen moesten samenwerken om hun machtsverlies tegen te gaan.

Maar tegenover zijn principiële en rationele overwegingen stonden praktische en emotionele bezwaren. In de praktische politiek en in de politieke cultuur voelde Berghuis zich meer verwant aan de PvdA. Daarnaast had hij grote zorgen over de ontwikkeling van de KVP. Hij vreesde dat de partij zou kiezen voor een behoudende koers en dat zij de christelijke grondslag zou loslaten of althans minder serieus zou nemen. Deze vrees was voor Berghuis óók een reden om met de KVP te praten. Door met haar te praten zou hij haar kunnen behoeden voor afglijden in de verkeerde richting en haar mogelijk zelfs op de weg van het evangelisch-radicalisme kunnen brengen.

De bezorgdheid van Berghuis werd zeker niet minder toen de KVP brak met het kabinet-Cals en Aalberse hem na de schokkende verkiezingsnederlaag van de KVP herinnerde aan zijn uitnodiging eens nader met elkaar te praten. Berghuis had het gevoel dat het Aalberse alleen maar te doen was om zelfbehoud en dat hij niet werkelijk geïnteresseerd was in christelijke politiek.³⁹ Als zijn gevoel hem niet bedroog, dan dreigde het christen-democratisch overleg uit te lopen op de ondergang van het reformatorische en het evangelisch-radical element in de Nederlandse politiek.

Om dit te voorkomen stelde Berghuis zich in de Groep van Achttien hard op. Hij weigerde vanaf de eerste vergadering met Aalberse te praten over de mogelijke organisatorische consequenties van de gesprekken. Voordat hij hierover wilde naden-

ken, moesten de partijen het eerst inhoudelijk eens worden. Er moest, zo hield hij Aalberse in de vergadering van 24 april 1967 voor, "klaarheid" komen over het uitgangspunt en de doorwerking daarvan in de praktijk.⁴⁰ Het overleg mocht niet leiden tot een middenpartij, "een soort CDU". De ARP wilde blijven werken vanuit het evangelie en vond dat dit moest leiden tot een "politiek met een eigen evangelische radicaliteit", die in program en gezindheid tot uiting diende te komen. In dit verband, aldus Berghuis, was het streven naar deconfessionalisering in katholieke kring zeer verontrustend. Er moest daarom niets overhaast gebeuren. Berghuis vroeg zich zelfs af of het wel goed was nu al een werkgroep in te stellen. Misschien zou men over de genoemde thema's beter eerst eens een aantal gespreksnota's op kunnen stellen.

Voor dit laatste voelde Aalberse niets. Hij was bang dat alles dan veel te lang zou gaan duren. Voor het overige deed hij echter zijn uiterste best Berghuis gerust te stellen. Hij garandeerde hem dat hij zich geen zorgen over de deconfessionalisering hoefde te maken. Berghuis moest begrijpen dat dit voor katholieken een heel andere betekenis had dan voor protestanten. Voor katholieken betekende het niet meer dan het loslaten van elke overdreven kerkgebondenheid, geenszins het afzweren van de christelijke inspiratie. Het sprak vanzelf dat die inspiratie ook zichtbaar moest worden in de politieke praktijk en dat men het eens moest zien te worden over de wijze waarop dat zou gebeuren.

Ook tijdens latere vergaderingen waren Aalberse en de andere katholieke leden van de Groep van Achtien uiterst meegaand. Zij gingen zonder moeite akkoord met het zwaar calvinistische stuk van Prins en werkten bereidwillig mee aan de produktie van hoogdravende en vooruitstrevende stukken over de praktische politiek. Dit gebrek aan weerstand had echter maar ten dele het gewenste effect. Het voorkwam dat de ARP aanleiding kreeg om het overleg af te breken, maar droeg tevens bij aan haar wantrouwen. Als de KVP het evangelisch-radicalisme, waar zijzelf jaren mee geworsteld had, zo achteloos aanvaardde, dan kon het nauwelijks gemeend zijn en zou het in ieder geval niet diep gaan.

Voor Berghuis zou de welwillendheid van de KVP uiteindelijk niet toereikend zijn. Zijn hoop ten aanzien van deze partij had hij vooral gesteld op de radicalen.⁴¹ Die waren dan wel minder geneigd het evangelie voorop te stellen, maar met hen kon hij tenminste een zinnig gesprek voeren en aan hun goede bedoelingen hoefde hij niet te twijfelen. Zijn grootste bezwaar tegen hen was dat zij uit waren op een scheiding der geesten binnen het christelijke kamp. Zo'n splitsing in een progressieve en een conservatieve groepering zou de christelijke politiek in zijn ogen ongehoofwaardig maken. Als het goed was, was iedere christen, progressief of niet, op het evangelie aanspreekbaar. Toen de KVP-radicalen afhaakten was voor Berghuis de lol er dan ook af. Hij liet hiervan naar buiten toe niets merken, maar trad wel af als voorzitter. Anton Veerman, oud-parlementair redacteur van *Trouw*, voormalig lid van de Tweede Kamer en rector van het christelijk Lyceum in Rijswijk, volgde hem op.

Veerman zei bij zijn eerste optreden als voorzitter dat hij de lijn van Berghuis wilde voortzetten. "Vandaag stap ik in de schoenen van dr. Berghuis. Ik moet zeggen: ze passen me wel", zo verklaarde hij plechtig.⁴² Hij vond net als Berghuis dat het evangelie normatief diende te zijn, moest net als deze niets hebben van een Nederlandse CDU en stelde zich net als zijn voorganger terughoudend op in het gesprek met de KVP. Gezien de gunstige verkiezingsuitslag en de zojuist doorgemaakte modernisering, zo schreef hij tien jaar later, was "onze behoefte aan iets nieuws, iets anders, niet zo groot". Hij realiseerde zich bovendien "terdege dat we spoedig het punt konden passeren, vanwaar een terugkeer niet of niet dan met grote schade mogelijk zou zijn".⁴³ Toch zou zijn begrip voor de KVP langzaam groeien. In toenemende mate zou hij beseffen dat de ARP net als de KVP op den duur ten onder moest gaan aan de deconfessionalisering. In die zin waren de twee partijen lotsverbonden en moesten ze samen op zoek naar iets nieuws, wilde de christelijke politiek nog toekomst hebben.

Er was nog iets wat Veerman van Berghuis onderscheidde: zijn stijl van leiding geven. Berghuis was behalve een tactvol voorzitter ook een aansprekend visionair. Hij had het vermogen iets nieuws te scheppen en daarvoor enthousiasme wekken. Over dat vermogen beschikte Veerman niet. Hij was voor alles een kundig en realistisch bestuurder, die uitgang van de mogelijkheden en probeerde er in de gegeven omstandigheden het beste van te maken. Hij zag zijn taak veel meer in het behouden dan in het scheppen. Ten aanzien van zijn eigen partij was zijn eerste doel dan ook het bijhouden van de kudde.

de AR-radicalen

Die kudde bestond uit een grote, veelal zwijgende meerderheid van gematigde of traditioneel rechtse leden en een kleine, maar luidruchtige minderheid van radicalen. De laatsten baarden Veerman aanvankelijk de meeste zorgen. Zij waren bij zijn komst als gevolg van de oprichting van de PPR juist extra lastig, al overwogen ze geen moment serieus hun katholieke vrienden te volgen. De toestand van de ARP gaf te weinig aanleiding om met de partij te breken. Hun relatie met de top van hun eigen partij was veel beter dan die van de katholieke radicalen ooit geweest was. Stonden in de KVP radicalen en leiding wantrouwend en vijandig tegenover elkaar, in de ARP werden de verhoudingen gekenmerkt door wederzijds begrip. De Nacht van Schmelzer, die bij de katholieken een vertrouwensbreuk veroorzaakt had, had de radicale jongeren in de ARP juist aan hun partij gebonden. Zij onderhielden goede contacten met Berghuis, Veerman en Biesheuvel en konden rekenen op invloedrijke sympathisanten zoals W.F. de Gaay Fortman, de jonge maar reeds gezaghebbende econoom Wil Albeda, de theoloog J. Verkuyl en de partij-ideoloog Goudzwaard. De radicalen wisten bovendien dat hen, als hecht verbonden groep oud-studenten aan de VU, te zijner tijd de leiding over de ARP als vanzelf in handen zou vallen. Velen van hen waren al opgeklimmen tot verantwoordelijke functies in de partij en zij hadden het monopolie op het politieke denken en handelen van hun generatie. Ver-

scheidene vooraanstaande radicalen waren zelfs door familiale banden met het partij-establishment verbonden. Onder hen waren A.G. Smallegenbroek, wiens vader Jan Smallegenbroek minister was geweest, P.J.A. Idenburg, wiens grootvader P.J. Idenburg tweede man achter Kuyper was geweest, Jan Nico Scholten, de schoonzoon van Bruins Slot en Bas de Gaay Fortman, de zoon van de gezaghebbende W.F. de Gaay Fortman.

De hartelijke relaties die de AR-radicalen met de partijtop onderhielden, hingen ook samen met twee inhoudelijke nuance-verschillen ten opzichte van hun katholieke vrienden. De AR-radicalen waren over het algemeen sterker gemotiveerd om vast te houden aan de exclusief christelijke grondslag en minder geneigd om een stembusakkoord met de PvdA als absolute eis te stellen. Zij hadden van jongs af aan geleerd te denken vanuit het evangelie en te vertrouwen op eigen kracht en gelijk; de katholieken waren opgegroeid in een sfeer waarin zelfstandige intellectuele vorming in het algemeen en bijbelstudie in het bijzonder uitzonderlijk waren.

verbindingslijnen met de PPR

Toch creëerde de oprichting van de PPR voor de AR-radicalen een levensgroot probleem, want ze voelden zich solidair met de PPR en hadden weinig of geen sympathie voor de KVP, waarmee hun partij nu juist het gesprek voortzette. Het vertrek van de KVP-radicalen vergrootte het gevaar dat de ARP meegetrokken zou worden in een vaag christelijk machtsblok, dat tegenover het progressieve blok aan de verkeerde kant zou staan. Bovendien voelden de AR-radicalen zich enigszins schuldig tegenover hun katholieke broeders, die in tegenstelling tot zichzelf hun carrières voor hun idealen hadden opgeofferd.

Om te voorkomen dat het nachtmerrie-scenario zich verder zou ontrollen, werkten de AR-radicalen ten tijde van de oprichting van de PPR het gesprek in de Groep van Achttien tegen, legden zij de nadruk op de eigen identiteit van de ARP ten opzichte van de KVP en de CHU en drongen zij aan op een dialoog met de PPR.

Partijvoorzitter Veerman vond zo'n dialoog wel aanvaardbaar, op voorwaarde dat tegelijk het gesprek met KVP en CHU zou doorgaan. In ruil voor Veermans welwillendheid stemden de radicalen op het AR-partijconvent van 25 mei 1968 voor een resolutie volgens welke de besprekingen in de Groep van Achttien "voorhands positief" werden gewaardeerd en verdere oriënterende besprekingen met de CHU en de KVP gerechtvaardigd waren. In de resolutie werd zelfs uitgesproken dat de gescheidenheid der christelijke partijen niet meer verantwoord was, al werd daar wel aan toegevoegd dat elke toenadering aan strenge voorwaarden gebonden moest zijn. Er moest overeenstemming zijn over uitgangspunt, program en uitvoering. Bovendien moest de openheid naar andere partijen bewaard blijven, met name naar de PPR, waarmee "verbindingslijnen" bestonden, die "onzerzijds contacten zeker mogelijk" maakten.⁴⁴

Aan het eind van het jaar kwam het inderdaad tot enkele gesprekken met de PPR. De partijen werden het echter niet eens over het onderwerp van gesprek. De ARP wilde, net als in de Groep van Achttien, praten over de grondslag en het daarmee verbonden politieke program; de PPR eiste dat de ARP eerst liet weten met welke

niet-christelijke partijen zij haar program bij voorkeur dacht te verwezenlijken. De PPR was minder meegaand dan de KVP, omdat de jonge partij wel enige hoop op een positief resultaat had, maar het overheersende gevoel toch was dat de ARP alleen wilde praten om haar eigen radicalen rustig te houden. Bovendien had de PPR in tegenstelling tot de KVP een alternatief in de vorm van samenwerking met de PvdA en D'66. Toen de AR-delegatie haar eis bleef afwijzen, besloot de PPR dan ook met het overleg te stoppen. De PPR liet de ARP op 18 december 1968 weten dat inhoudelijke besprekingen weinig zin hadden, zolang de ARP samenwerking met de KVP en de CHU stelde boven samenwerking met de progressieve drie. Het was "een illusie te menen dat vooruitstrevende krachten in de ARP erin zullen slagen de KVP, de CHU plus de behoudende stroming in de ARP zelf mee te krijgen naar een vooruitstrevende politiek".⁴⁵ De PPR had gekozen voor een progressieve concentratie en kon zich dus niet binden aan een partij die steeds meer vast kwam te zitten in een christelijk blok.

tussen betrokkenheid en distantie

De voor de AR-radicalen pijnlijke effecten van dit besluit werden nog dezelfde week versterkt door een brief waarin de drie christelijke partijen hun lagere organen richtlijnen gaven voor samenwerking bij de komende Staten- en gemeenteraadsverkiezingen. De voorzitters hadden hierbij grote terughoudendheid betracht. Zij noemden het weliswaar een goede zaak dat ook op de lagere niveaus de mogelijkheid tot christen-democratische samenwerking werd onderzocht, maar waarschuwden dat de lagere organen niet op de samenwerking op landelijk niveau vooruit moesten lopen. De fracties moesten zelfstandig blijven en hoefden andere samenwerkingsverbanden niet zonder meer te beëindigen. Toch versterkten deze richtlijnen bij de radicalen het gevoel dat ze de fuik ingedreven werden. Als de samenwerking bij het lagere kader gestalte kreeg, kon dat wel eens onherstelbare schade aanrichten. Op landelijk niveau konden ze er tot op zekere hoogte controle op uitoefenen; op het lagere kader, dat ze diep wantrouwden, hadden ze geen enkele greep.

Jan Nico Scholten sprak onmiddellijk van "een onvoorstelbare blunder".⁴⁶ Volgens hem was de brief ontoelaatbaar omdat niet was voldaan aan de voorwaarden die het partijconvent van mei 1968 aan nauwere samenwerking had gesteld. Ook tijdens een zeven uur durende vergadering van het Centraal Comité (het partijbestuur) liet hij zich niet overtuigen. In een communiqué liet het Centraal Comité weten dat de ARP ook bij nauwe samenwerking haar eigen identiteit wilde handhaven, maar voor de radicalen was dit niet genoeg. In een eigen verklaring vroegen ze het Centraal Comité uit te spreken dat de eigen identiteit de ARP de vrijheid gaf deel te nemen aan een kabinet zonder CHU en KVP en dat een gemeenschappelijk optreden van de christelijke drie bij de landelijke verkiezingen niet aan de orde was.

Veerman wilde zo ver niet gaan, maar ook hij wilde de KVP en de CHU op afstand houden. Hij vond dat het beraad van de Achttien in geen geval tot de vorming van een nieuwe partij mocht leiden. Toen Van der Stee in september 1969 voorstelde een gemeenschappelijke lijsttrekker te kiezen, liet Veerman weten dat ook dat onbe-

spreekbaar was. Hij besefte echter dat hij de KVP niet geheel met lege handen kon laten staan. Reeds in het voorjaar van 1969 besloot Veerman dat een gezamenlijk urgentieprogramma voor de verkiezingen van 1971 het juiste midden zou zijn tussen betrokkenheid en distantie. Als het partijconvent zich op 8 november 1969 over de rapporten van de Groep van Achtien uit zou spreken, moest dat de uitkomst zijn. Nadat hij dit idee her en der had laten vallen, liet hij het in het najaar vastleggen in een ontwerp-resolutie.⁴⁷

de ARP bevestigd de samenwerking

Ook bij de radicalen groeide in de lente van 1969 het besef dat samenwerking met de KVP niet geheel te vermijden was. De opstelling van Veerman, het mislukte gesprek met de PPR, de anti-KVP-resolutie van de PvdA, de overeenstemming in de Groep van Achtien: dat alles wees in de verkeerde richting. De meeste radicalen leidden hieruit af dat het er nu om ging de voorwaarden voor samenwerking met de KVP zo gunstig mogelijk te maken. In gesprekken met de partijleiding beloofden zij de samenwerking voor lief te zullen nemen als de ARP de eigen identiteit zoveel mogelijk accentueerde, als de relatie met de PvdA hersteld werd en als de KVP zich vooruitstrevender toonde. Bij dit laatste dachten de radicalen vooral aan veranderingen in de personele sfeer, want programmatisch achtten zij de roomsen tot alles bereid. De geloofwaardigheid van de progressieve partijprogramma's hing af van de uitvoering. De KVP kon niet progressief zijn als lieden als Schmelzer, De Jong en Joseph Luns, de katholieke minister van Buitenlandse Zaken, zich konden handhaven. De samenwerking zou veel minder bezwaarlijk zijn, als de KVP mensen als Steenkamp en Veringa naar voren schoof.

De KVP gaf de radicalen weldra ook op dit punt hun zin. Daardoor bleef alleen de slechte relatie tussen de KVP en de PvdA als blokkade over. In reactie op Veermans ontwerp-resolutie over het gezamenlijke urgentieprogramma, kwamen 69 AR-leden oktober 1969 met een open brief, waarin zij er bij het partijconvent op aandroegen nog geen beslissing te nemen over een verbintenis met de CHU en de KVP. De ARP zou zich eerst intern over haar toekomst moeten beraden. Zolang het conflict tussen de KVP en de PvdA regeringssamenwerking tussen deze twee uitsloot, mocht de ARP zich niet aan de KVP binden. Daarmee zou zij immers partij kiezen in het conflict, terwijl "elke publieke demonstratie die (...) in de richting wijst van een polarisatie tussen enerzijds christelijk en anderzijds progressief moet worden vermeden".⁴⁸

Zoals later in de maand ook het geval zou zijn op de KVP-partijraad, overstemden de radicalen en hun helpers op het AR-Convent de overige deelnemers. Spreker na spreker maakte bezwaar tegen het voorgestelde urgentieprogramma. De radicalen kregen steun van onder anderen CNV-voorzitter Jan Lanser, die zijn partijgenoten wees op het akelige perspectief van een CDU die onmachtig zou zijn met de PvdA te regeren. Veerman bleek evenals Van der Stee gevoelig voor de oppositie. Door een idee van één van de meer gematigde radicalen over te nemen, kwam hij aan de bezwaren tegemoet. Besloten werd dat de ARP pas na een half jaar met de CHU en de KVP over een gezamenlijk urgentieprogramma zou praten. In de tussenliggende periode zou de partij zich op haar toekomst bezinnen en een eigen politiek programma voor de pe-

riode 1971-1975 opstellen. Op verzoek van Lanser beloofde Veerman bovendien dat de ARP zich zou aanbieden als bemiddelaar tussen de KVP en de PvdA.

De radicalen bereikten met dit resultaat de grenzen van hun macht. Stonden in de KVP de concessies van de voorzitter aan het begin van een links offensief, in de ARP waren ze er het eindpunt van. Gedurende de bezinningsperiode zouden de tegenstanders van de radicalen in de aanval zijn.

Biesheuvel

De radicalen en Veerman wekten op het convent gramschap bij fractieleider Biesheuvel. Deze was in het begin van de jaren zestig als één van de weinige antirevolutionairen voor nauwe christen-democratische samenwerking geweest, maar was daar na de verkiezingen van 1967 aanzienlijk genuanceerder over gaan denken. In 1980 zei hij dat hij bij zijn streven naar christen-democratische samenwerking was gesteund door de basis en tegengewerkt door Berghuis, Veerman en "een aantal intellectuele AR-radicalen", zodat hij op beslissende momenten in had moeten grijpen.⁴⁹ In feite echter gaf de achterban aan het eind van de jaren zestig nog geen blijk van reikhalzend verlangen naar verbroedering met de katholieken en hield ook Biesheuvel zelf de samenwerking lange tijd af. Zijn enthousiasme voor de christen-democratische samenwerking was bekoeld door zijn leidende functie in de partij, waardoor hij sterk rekening moest houden met de achterban, door de opstelling van de intellectuelen, bij wie hij in het gevele wilde komen, en door zijn moeizame relatie met Schmelzer, die hij er de schuld van gaf dat hij in 1967 geen premier was geworden. Om deze redenen ook zette hij zich met een beroep op het evangelisch-radicalisme bij voortdurende af tegen het kabinet-De Jong, tot hij najaar 1969 diep moest buigen toen de minister van Financiën, de liberaal H.J. Witteveen, de vertrouwenswestie stelde. Na deze aanvaring in het parlement klaarde de lucht tussen Biesheuvel en Schmelzer op en beloofde Biesheuvel Schmelzer dat hij zou proberen het partijconvent op het juiste spoor te zetten. De uitkomst van het convent kwam hem daarom slecht uit. In een boze brief aan het moderamen noemde hij Veermans optreden slap en eiste hij dat de concessies aan de radicalen ongedaan gemaakt zouden worden. Veerman schreef daarop een extra vergadering van het moderamen uit, dat in een verklaring liet weten dat het convent de oorspronkelijke resolutie niet wezenlijk had gewijzigd, maar slechts "een volgorde van handelen" had vastgelegd.

Biesheuvel nam met deze verklaring geen genoegen. Hij liep met slaande deuren weg uit de vergadering en haalde een dag later op een sprekkebeurt in Winterswijk zijn gram. Hij zei dat de partijleiding een duidelijke en vaste koers aan moest geven, ook al stemde dat dan misschien niet iedereen tevreden. Het overleg over het gezamenlijke urgentieprogramma mocht niet bevroren worden. Als het niet onmiddellijk mocht beginnen, dan zou hij "ernstig" bij zichzelf "te rade gaan". Dit dreigement hielp. Veerman herstelde de vrede door te beloven dat het overleg over het gemeenschappelijk programma mocht beginnen, op voorwaarde dat het vrijblijvend bleef tot het interne AR-beraad was afgesloten.

Veerman werd behalve door Biesheuvel ook onder druk gezet door de KVP. Op haar partijraad van eind november maakte de KVP voor het eerst duidelijk dat aan haar geduld een eind kon komen en dat de ARP ook zelf eens wat goede wil moest tonen. De waarschuwing werd begrepen. De top van de ARP, hoe zuur hij ook telkens op de initiatieven van de KVP gereageerd had, begreep dat hij het zich niet kon permitteren de samenwerking geheel te beëindigen. Men verwachtte weinig goeds van de katholieken, maar beseftte dat een breuk met hen voor de christelijke politiek ronduit rampzalig zou zijn. De KVP zou zich dan zeker los maken van haar christelijke grondslag. De ARP was bovendien te klein om zonder de steun van de roomse broeders haar rol in de Nederlandse politiek te kunnen voortzetten en moest vrezen dat de deconsecralisering op den duur ook aan haar niet voorbij zou gaan.

In de bezinningsperiode stelde de partijtop dan ook orde op zaken en scheidde zij, net als Schmelzer begin 1968 in de KVP gedaan had, de radicale bokken van de radicale schapen. Een door het bestuur benoemde commissie onder leiding van de oude Smallegenbroek noemde de houding van de onbuigzamen onder de radicalen "kortzichtig en hoogmoedig".⁵⁰ Natuurlijk, de risico's die zij zagen, waren reëel. Gevaren als "de verdunning van ons beginsel", "het verlies van de christelijke identiteit" en de verwording van de politieke overtuiging tot fraseologie waren altijd aanwezig. De ARP moest ervoor waken dat zij niet oploste in een vage centrumformatie. Maar zij moest ook niet verworden tot een getuigenispartijtje. Als men een christelijke partij werkelijk van belang achtte dan moest men "erkennen, dat het reilen en zeilen van de KVP daarvoor van minstens even groot belang is als dat van de ARP". Als men van de KVP interne vernieuwing eiste, wat verwachtte men dan eigenlijk? De KVP had zich vaak heel wat vernieuwingsgezinder getoond dan de ARP, die pas sinds een jaar of tien bezig was zichzelf om te vormen. Het zou oneerlijk zijn de KVP te meten aan het ideaalbeeld dat men zich van de ARP gevormd had. De veranderingen die zich in katholieke kring voltrokken zouden misschien in betekenis veruitgaan boven de vernieuwingen die zich in de ARP doorgezet hadden. Ook moest men, aldus de auteurs, de PvdA niet overschatten. Een hervormingsgezind beleid was ook zonder deze partij nog heel wel mogelijk.

De radicalen zelf waren inmiddels intern verdeeld geraakt. De eerste scheurtjes waren reeds zichtbaar geworden in het voorjaar van 1969, toen de meeste vooraanstaande radicalen zich bereid toonden de christen-democratische samenwerking onder voorwaarden te aanvaarden. Een minderheid onder leiding van Hans Feddema had de voorwaardelijke samenwerking met de KVP afgewezen. Feddema zag de KVP als een onverbetterlijk bolwerk van conservatisme, waarmee onder geen beding geheld mocht worden. Het bevrozen van de samenwerking kon Feddema volstrekt niet bevredigen, en na het partijconvent van oktober 1969 kondigde hij aan dat hij zich zou gaan beraden over zijn partijlidmaatschap. Vooralsnog gaf hij de strijd echter niet op. Hij was de initiatiefnemer van een open brief, waarin 110 AR-radicalen in februari 1970 hun "groeierende bezorgdheid" uitspraken over de toekomst van de partij als zelfstandige organisatie. Zij eisten dat de partij voor de verkiezingen duidelijk zou uitspreken dat ze alleen zou deelnemen aan een kabinet waarin de PvdA

en de PPR wel, en de KVP en de VVD niet vertegenwoordigd waren. Katholieken die zich echt verbonden voelden met de antirevolutionairen, moesten hun lidmaatschap van de KVP maar opzeggen en lid worden van de ARP. Idema en de jonge Smallenbroek deden echter met de actie van Feddema niet mee. Zij publiceerden met een aantal progressieve KVP'ers, onder wie de latere premier A.A.M. van Agt, een brief waarin ze schreven dat de christen-democratische samenwerking op zich te verdedigen was, maar dat ze zich wel zorgen maakten over het effect dat deze zou hebben op de partijpolitieke vernieuwing in Nederland.

De twee brieven toonden aan dat de radicalen uiteengevallen waren. Nog voor de ARP conclusies uit de bezinningsperiode zou trekken, op het partijconvent van 12 juni 1970, besloten zij zich als aparte groep op te heffen. Zij waren het erover eens dat ze het toch niet meer eens waren. Toen het partijconvent daarna besloot dat de ARP samen met de CHU en de KVP een urgentieprogramma voor de komende verkiezingen op zou stellen, zegden Feddema en twintig anderen hun lidmaatschap op en richtten de Evangelische Solidariteitspartij op – een gezelschap waarvan later niets meer vernomen zou worden. Bas de Gaay Fortman werd lid van de PPR en de overgrote meerderheid van de voormalige radicalen legde zich bij de genomen beslissing neer. Biesheuvel verzekerde nog dat de ARP bij de kabinetsformatie niet automatisch de zijde van de VVD zou kiezen, en daarmee moesten de radicalen het ditmaal doen.

§ 4 op de drempel van de nieuwe tijd

Bij de CHU kwam de verkiezingsuitslag van 1967 net zo hard aan als in de KVP. De CHU had weliswaar maar één zetel en 0,5 procent van de stemmen verloren en nog exact hetzelfde percentage (8,1) gehaald als in 1959, maar de kleine teruggang was voldoende om tot het einde van het tijdperk-Beernink te leiden. De vinger die Beernink in het gat van de dijk gestoken had hielp niet meer, want ineens stroomde het wassende water over de dijk heen. Velen hadden, zo bleek nu, al langer het gevoel gehad dat de CHU niet tot in lengte van dagen langs de vertrouwde paden kon blijven voorthobbelen. Drie dagen na de verkiezingen gaf de Unieraad blijk van een vrijwel algemeen besef dat de CHU de aansluiting met de moderne tijd gemist had en snel en grondig haar koers moest verleggen. Beernink bromde nog wat over gebrek aan enthousiasme bij sommige campagnemedewerkers, maar kon ook zelf niet ontkennen dat de Unie bij zichzelf te rade moest gaan. Het was voorlopig zijn laatste bijdrage aan de discussie. Doordat hij minister werd in het kabinet-De Jong, kon Tilanus jr. de lijnen uit gaan zetten.

Tilanus stelde zich een dubbel doel: hij wilde de christen-democratische samenwerking bevorderen en de CHU moderniseren. Bij het eerste gesprek in de Groep van Achttien zei hij tegen zijn collega Aalberse dat voor hem een brede christelijk geïnspireerde volkspartij een wenkend perspectief was. Maar de haast die Aalberse bij de realisering daarvan had, had Tilanus niet. Hij waarschuwde de KVP-voorzitter dat "wij niet sneller moeten lopen dan onze benen (de achterban) kunnen".³¹ In tegenstelling tot Aalberse wilde hij daarom tegelijkertijd zijn eigen partij nieuwe levenskansen geven. Dit tweede streven leek op gespannen voet te staan met het eerste, maar was er volgens Tilanus juist een voorwaarde voor. In zijn ogen had de CHU

alleen toekomst als zij zich omvormde tot een moderne christen-democratische partij. Deze metamorfose was echter ook een onontbeerlijk voorspel op de christen-democratische eenheid. Slechts door haar tradities te vertalen in een eigentijds program en een eigentijdse aanpak, kon de CHU haar achterban rijp maken voor een brede christen-democratische partij en bij de eenwording een wezenlijke inhoudelijke bijdrage leveren.

de commissie-Scholten

Negen dagen na de verkiezingen besloot het dagelijks bestuur van de CHU al werk van de modernisering te maken. Op voordracht van Tilanus benoemde het een commissie die voor de zomervakantie hervormingsvoorstellen moest formuleren. Aan het eind van het jaar zou de Algemene Vergadering over de voorstellen beslissen. De commissieleden – oud-minister Y. Scholten, het Zeeuwse Statenlid A.J. Kaland en Jac. Huijsen, de voorzitter van de Christelijk-Historische Jongeren Organisatie (CHJO) – waren alle drie voorstander van de christen-democratische eenwording. Vooral de benoeming van Huijsen was veelbetekenend, want de CHJO had de partij omschreven als een ongeïnspireerd en gezapig gezelschap met een kleurloze leiding. Het rapport dat de commissie vier maanden later presenteerde veegde dan ook grondig de vloer aan met de oude CHU. De Unie was volgens het rapport gevaarlijk verouderd en sprak alleen nog een slinkende en sterk vergrijzende groep mensen aan. Het ontbrak de CHU aan alles wat een politieke partij in de moderne tijd nodig had. Zij had geen duidelijke standpunten, geen aansprekende kandidaten, geen inzicht in de werking van de massamedia en geen inspiratie. Bij een volgende campagne moesten de kandidaten, aldus de commissie, één lijn trekken en present zijn bij pers en omroep. De CHU moest afzien van het dualisme en haar beste mensen, de ministers, naar voren schuiven. Zittende Kamerleden moest ze onderwerpen aan een kwaliteitsoordeel, in plaats van hen automatisch in de Kamer terug te laten keren. Haar beginselen moest ze opnieuw formuleren, daar haar beginselprogram in woord en geest achterhaald was. Omdat zuivere beginselpartijen uit de tijd waren, moest zij bovendien een politiek program opstellen. Tenslotte moest zij een positieve houding aannemen bij het overleg met ARP en KVP. Of dat te zijner tijd tot fusie zou leiden, kon de commissie niet voorspellen. De CHU moest haar bestaansrecht meer dan ooit ter discussie stellen, maar onder de eerder genoemde voorwaarden was haar zelfstandig voortbestaan voorlopig volledig verantwoord.

Het rapport van de commissie-Scholten leidde in het najaar tot een voor de CHU ongewoon levendige discussie, die op 16 december afgesloten werd met een ongewoon levendige algemene vergadering. De CHU moest voor deze vergadering op het laatste moment uitwijken naar een grotere ruimte, omdat er veel meer mensen op afkwamen dan verwacht: 1750 in plaats van de gebruikelijke drie à vierhonderd. De leden waren vriendelijk en optimistisch gestemd en namen de voorstellen van de commissie-Scholten bijna unaniem aan. In een resolutie droegen ze het dagelijks bestuur op "voort te gaan met de delegaties van ARP en KVP teneinde te streven naar een samenwerkingsverband met deze partijen op basis van een gemeenschappelijke

beginselverklaring, gevolgd door een gemeenschappelijk program voor een vooruitstrevend beleid".⁵²

lange haren

In de oorspronkelijke bestuursresolutie was sprake geweest van een gemeenschappelijk program "van evenwichtige vooruitgang".⁵³ Tilanus had deze zinsnede gewijzigd op aandringen van de radicalen, die zich sinds de bijeenkomsten in Américain ook in de CHU manifesteerden. De CH-radicalen, onder wie de latere minister Wim Deetman, werden door hun geestverwanten in de ARP en de KVP aanvankelijk met verbazing gadeslagen. Het waren veelal nette en meegaande jonge heren, die binnen het lichtelijk studentikoze en anarchistische radicale milieu nogal opvielen en na afloop van de vergaderingen geen sterke neiging vertoonden zich met de andere aanwezigen te mengen. Ook inhoudelijk waren zij buitenbeentjes. Hun verlangens ten aanzien van hun eigen partij waren aanzienlijk bescheidener dan die van de andere radicalen. De ARP was hun lichtend voorbeeld en zij wilden niets liever dan de CHU naar dat voorbeeld vormen.⁵⁴ Dat impliceerde wel een zekere voorkeur voor regerings samenwerking met de PvdA, maar zij trokken dit punt niet in de ultimatieve sfeer.

De gematigdheid van de CH-radicalen was weinig verwonderlijk. In de eerste plaats waren zij, doordat politiek linkse hervormden zich meestal bij de PvdA aansloten, veel minder talrijk dan in de andere partijen. In de tweede plaats bestonden er geen afgesloten gemeenschappen van hervormde studenten en intellectuelen waar een hervormd radicalisme tot ontwikkeling had kunnen komen. In de derde plaats overlaadden Tilanus en de CH-radicalen elkaar met begrip. Tilanus kon de radicalen, zolang hij greep op hen had, gebruiken bij zijn streven de CHU een ander aanzien te geven. De radicalen op hun beurt zagen de CHU als een vruchtbaar werkterrein. Omdat de Unie zoekende was en nog niet beschikte over een politiek program, geloofden ze dat met haar nog alles mogelijk was. Dat de CHU een nogal conservatieve traditie had, leek hen geen bezwaar. De ARP was in de jaren vijftig nog veel conservatiever geweest en juist velen van degenen die toen tot de rechtervleugel behoord hadden, waren nu bekeerd tot het evangelisch-radicalisme.

De hoop op een dergelijke bekering van de CHU was evenwel illusoir. Het CH-conservatisme was immers niet geworteld in evangelische bevoegenheid, maar in burgerlijke gemakzucht. De leden van de Unie misten ten enen male de onderlinge verbondenheid, de strijdbaarheid en het ideologische engagement die het conservatisme bij de ARP in radicalisme hadden doen omslaan. Het CH-radicalisme was dan ook geen lang leven beschoren. Het ging al ten onder toen de CHU op de algemene vergadering van mei 1968 de eerste resultaten van de Groep van Achttien besprak. Als gevolg van de oprichting van de PPR zagen de radicalen zich gedwongen te vragen om tijdelijke stopzetting van het christen-democratisch beraad. Voor de CHU hiermee verder ging, moest ze eerst een eigen program hebben, zo vonden ze. Deze eis ging Tilanus te ver, maar op de vergadering stelde hij alles in het werk om, zonder de conservatieven af te stoten, nog zoveel mogelijk radicalen over de streep te trekken. Hij sprak begripvol over het jeugdprotest, dat volgens hem ook positieve

kanten had. Men diende de opstandige jongeren volgens hem niet tegemoet te treden met gummiknuppels, maar met inspirerende idealen. Dat dit werkte, bleek in de Verenigde Staten "waar een eerlijk en idealistisch politicus als McCarthy de jeugd zo inspireert, dat zij de lange haren op basis van vrijwilligheid inkort".⁵⁵ Een resolutie die zonder meer de voortgang van het gesprek van de Achttien bepleitte, verving Tilanus door een resolutie waarin behalve op deze voortgang aangedrongen werd op spoed in het proces van modernisering van de CHU zelf. Deze motie werd met grote meerderheid aangenomen. De radicalen hielden vast aan hun eigen resolutie, maar die werd verworpen, waarop een aantal van hen de CHU verliet en overstapte naar de PPR. Van het CH-radicalisme werd daarna weinig meer vernomen.

zondagsrust

De hervorming van de CHU ging intussen onverminderd voort. Het nieuwe beginselprogramma en het politieke programma kwamen in eerste versie gereed en Tilanus reisde onvermoeibaar het land door om de nieuwe koers toe te lichten. Voorjaar 1969 rapporteerde hij het dagelijks bestuur enthousiast dat hem telkens weer bleek dat de Unie grondig veranderd was. De belangstelling voor zijn optredens was enorm gegroeid en Tilanus vond het "opmerkelijk hoevele mensen van onze Unie de sprong van 16 december 1967 meemaken".⁵⁶ In het bestuur werd daarop de mogelijkheid geopperd om de leden uit te leggen dat de leiding aanstuurde op een fusie, en niet meer, zoals Tilanus deed, te zeggen dat het voortbestaan van de CHU voorlopig niet op het spel stond. Die suggestie ging de meeste aanwezigen echter te ver. Hoewel bijna allen het erover eens waren dat de christen-democratische samenwerking inderdaad wel op fusie moest uitlopen, besloten ze dit voorlopig toch maar voor de leden te verzwijgen.

Enige maanden na deze vergadering sloeg de stemming om. Zomer 1969 werd Tilanus, die een bindende figuur was, getroffen door een hartinfarct, waardoor hij zijn functies moest neerleggen. Korte tijd later liep door de opstelling van de ARP de christen-democratische samenwerking vast. Beide gebeurtenissen maakten, met de naderende Tweede-Kamerverkiezingen, de weg vrij voor een desastreuze tweespalt.

Het eerste conflict, over het beginselprogramma, bleef nog binnen de perken. Het nieuwe beginselprogramma, dat die zomer in tweede versie gereed kwam, was in veel opzichten een compromis tussen behoud en vernieuwing. De commissie die het had geschreven had de theocratische inslag van het oude programma laten vallen, maar de christelijke grondslag zwaar aangezet. Het artikel uit het oude beginselprogramma, volgens welk de Heilige Schrift voor het staatsgezag richtsnoer en toetssteen diende te zijn, had zij vervangen door de nauwelijks zwakkere uitspraak dat "het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden van beslissende betekenis [is], zowel voor de overheid, als voor mens en maatschappij".⁵⁷ Daarentegen had de commissie weinig overgelaten van de bewering dat de staat zich niet alleen moest baseren op de stellige uitspraken in de Heilige Schrift, maar ook op het oordeel der christelijke kerk en de leiding Gods in de historie. Ook buiten het christendom, zo stelde de commissie, vond de overheid haar impulsen. De overheid opereerde immers binnen een democratische samenleving en kon alleen zinvol functioneren "op basis van

voortdurende samenwerking en nauw overleg met de in de maatschappij werkzame organisaties, verbanden en instellingen".⁵⁸ De kerk bezat in die zin geen uitzonderingspositie. De CHU moest volgens de commissie haar optreden samen met "de kerken" – en dus niet met *de* kerk –, de maatschappelijke organisaties en de andere politieke partijen doordenken. Elke vorm van discriminatie, ook die op godsdienstige gronden, moest worden afgewezen. Wel meende de commissie dat "de uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen (...) die in menig opzicht opnieuw door de Reformatie zijn gestempeld"⁵⁹ de Nederlandse samenleving moesten blijven beïnvloeden. Daarentegen wilde zij het artikel volgens welk de overheid Gods naam diende te belijden en Gods dienaar was, simpelweg laten vallen.

Kort nadat het tweede concept gereed was gekomen, schreef een van de drie commissieleden, het CHJO-lid E. Bleumink, aan het dagelijks bestuur dat het stuk naar zijn mening onvoldoende recht deed aan zijn eigen opvattingen en teveel was bepaald door zijn conservatieve mede-commissielid G. van Leijenhorst.⁶⁰ Het accent lag Bleumink te veel op de christelijke exclusiviteit. Aan de andere kant meende hij dat de commissie het christendom te kort gedaan had door alleen over de geestelijke en zedelijke normen te spreken, terwijl het evangelie naar zijn inzicht ook consequenties had op materieel en sociaal vlak. En tenslotte vond Bleumink dat het beginselprogramma te veel in uitgangspunten was blijven steken. Het zou meer moeten getuigen van een alomvattende visie op de samenleving, die het fundament kon worden van een politiek programma.

Bleumink wilde het meningsverschil niet verder, bijvoorbeeld via een minderheidsnota, naar buiten brengen. Een openlijk meningsverschil zou een breuk in de partij kunnen veroorzaken en daar had hij, nu de Unie op de goede weg was, geen behoefte aan. Bovendien had hij Van Leijenhorst leren kennen als een loyaal man, die altijd bereid was tot compromissen, en was hijzelf nog zozeer bezig met het doordenken van zijn geloof dat hij zich niet te veel wilde vastleggen.

Het conflict kwam er toch. Bleuminks bezwaren werden door de linkervleugel van de CHU gedeeld, terwijl veel conservatieve leden juist vonden dat de commissie te weinig van de vertrouwde beginselen had overgelaten. Na de publicatie van het definitieve concept-beginselprogramma regende het amendementen van afdelingen die het programma hetzij in progressieve, hetzij in conservatieve richting wilden bijstellen. In een ruzie-achtige sfeer besloot de algemene vergadering op 7 maart 1970 ten slotte het nieuwe beginselprogramma aan te nemen, met de toevoeging dat de overheid de zondagsrust diende te bevorderen. Alle progressieve amendementen op het beginselprogramma werden verworpen. Daar stond tegenover dat enkele progressieve amendementen op het politieke programma, dat tegelijkertijd werd behandeld, werden aangenomen. Dit programma had toch al, zeker ten aanzien van de hoogte van de overheidsuitgaven, een progressieve strekking. Het onderscheidde zich in vooruitstrevendheid nauwelijks van dat van de ARP. De CHJO vond dan ook dat de CHU er heel goed mee voor de dag kon komen en hoopte dat het de Unie zou bevrijden van haar conservatieve imago.

Van deze bevrijding zou niets terecht komen. Er volgde een conflictueus jaar, waarin de CHU ver naar rechts opschoof. Dit was onder meer het gevolg van het optreden van lijsttrekker B.J. Udink, die nota bene op aandringen van de CHJO benoemd was. Omdat hij minister van Ontwikkelingssamenwerking was, was zijn benoeming in overeenstemming met de modernisering van de CHU. Maar toen hij eenmaal lijsttrekker was, bleek Udink er nogal archaische opvattingen op na te houden. Op 29 augustus 1970 kwam dit voor het eerst aan het daglicht in een toespraak waarin hij het thema "orde en gezag" aansneed. "Wij moeten", zo zei hij, "met grote vastberadenheid het nieuwe anarchisme opsporen, ontmaskeren en bestrijden. Want het heeft het gemunt op de grondslag zelf van ons bestaan."⁶¹ Met deze woorden riep Udink een stroom van reacties op. Na zijn redevoering gold hij als een rechtse kampioen van orde en tucht en ging hij door het leven als "Spiro T. Udink", naar de sinistere Amerikaanse vice-president Spiro T. Agnew. De CHJO dreigde met een negatief stemadvies indien Udink nogmaals in de fout zou gaan, maar deze liet zich hierdoor niet afschrikken. Korte tijd later verscheen hij tot afgrijzen van de CHJO met een pruik met lang haar tussen de hippies op de Dam. Ook bepleitte hij nauwe samenwerking met de SGP en het GPV en waarschuwde hij dat "er krachten van binnen en buiten werkzaam zijn, die onze maatschappij belagen".⁶² Opnieuw viel heel links Nederland over hem heen, maar partijvoorzitter Van Hulst steunde hem. Van Hulst begreep de consternatie rond Udink niet. Waarom, zo vroeg hij zich af, moest het gezag zich altijd legitimeren en werd er bij voorbaat van uitgegaan dat de gezagsondermijners gelijk hadden?

Het reactionaire imago van de Unie werd verder bevestigd door de Centrumgespreksgroep, die actie voerde tegen de "verlinksing" van de CHU. De groep, die sinds 1968 actief was, bestond tot 1970 slechts uit onaanzienlijke lieden, die het in de politiek niet verder hadden gebracht dan tot Statenlid. Zij gaven uiting aan een gevoel van onbehagen met de veranderingen in de Unie, maar als gevolg van hun intellectuele zwakte en hun lage status nam de partijtopy hen niet serieus. De Centrumgespreksgroep had geen uitgewerkte fundamentele kritiek en kwam niet verder dan verdachtmakingen en emotionele uitbarstingen. Zo fulmineerde zij in september 1968 in een brief aan de kiesverenigingen tegen een felicitatietelegram dat de CHU aan Tour de France-winnaar Jan Jansen had gestuurd. Dit telegram, "ook nog op zondag verstuurd", was "een ernstige vergissing".⁶³ In dezelfde brief vroeg de groep zich af waarom op vergaderingen tegenwoordig "bepaalde jongeren vaak het hoogste woord hebben, met boeh-geroep hun tegenstanders overschreeuwen, hen bijvoorbeeld uitschelden voor mensen, gesubsidieerd door monumentenzorg en wat dies meer zij, zonder door de voorzitter tot de orde te worden geroepen".

De Centrumgespreksgroep bleef in de maanden daarna protesteren. Zo had zij bezwaar tegen de benoeming van Udink als lijsttrekker omdat deze remonstrants was. De protesten hadden weinig effect, tot de groep in oktober 1970 bij een actie voor een betere kandidatenlijst de steun van Beernink kreeg. In een brief aan de kiesverenigingen richtte zij zich toen tegen de volgens haar te sterke invloed van de jongeren en van andere "linksgerichte" figuren in de CHU. De kandidatenlijst die het

bestuur had voorgesteld vond zij onaanvaardbaar. CHJO-voorzitter Huijsen hoorde "wegens gebrek aan innerlijke beschaving"⁶⁴ op de CH-lijst niet thuis en Van Leijenhorst moest een verkiesbare plaats krijgen. Toen het partijkader op 30 januari 1971 de definitieve kandidatenlijst vaststelde, bleek de actie resultaat te hebben gehad. Huijsen zakte op de lijst, Van Leijenhorst rukte op naar een mogelijk verkiesbare dertiende plaats: de moderne manier van kandidaatstelling had zich tegen de vernieuwers gekeerd.

Na de vaststelling van de kandidatenlijst stelde de CHJO de vertrouwenskwestie. Zij eiste garanties voor de christen-democratische samenwerking, afkeuring van de praktijken van de Centrumgespreksgroep en erkenning van het nut van een kritische jongerenorganisatie. Op verzoek van de CHJO besloten Tilanus en staatssecretaris R.J.H. Krusinga een lijmpoging te wagen. In de gesprekken met dit tweetal toonde Van Hulst zich bereid tot verzoening, maar Udink niet. De lijsttrekker voelde zich door de jongeren "in de rug aangevallen" en dreigde dat er "een moment kan komen dat niet de CHJO ons afwijst, maar wij de CHJO afwijzen".⁶⁵ Uiteindelijk bereikten Tilanus en Krusinga toch een compromis. Udink bleef lijsttrekker en het dagelijks bestuur honoreerde de wensen van de CHJO. De CHJO besloot op 6 april 1971 ten slotte van een negatief stemadvies af te zien. Dat besluit kwam wel erg laat: nog diezelfde maand, drie weken later, werden de verkiezingen gehouden.

§ 5 een laatste kans

De confessionele partijen hadden voor de Kamerverkiezingen van april 1971 wel op verlies gerekend, maar de teruggang was bij de KVP en de CHU veel groter dan verwacht. Het stempercentage van de KVP daalde van 26,5 naar 21,9, een verlies van 7 zetels. Nog maar 51 procent van de katholieken had KVP gestemd. De CHU ging van 8,1 procent (12 zetels) naar 6,3 procent (10 zetels), minder dan de Unie ooit gekregen had. De ARP verloor ook, en kwam met een verlies van 1,3 procent (2 zetels) zelfs nog onder het dieptepunt van 1963 uit, maar had met weinig anders rekening gehouden. Toch was het verlies van de confessionelen in zekere zin pijnlijker dan in 1967, omdat de PvdA voor het eerst sinds jaren de dalende lijn had omgebogen. Zij had ten opzichte van 1967 1,1 procent (2 zetels) gewonnen en was voor het eerst sinds 1956 de grootste partij geworden. De PPR debuteerde in de Tweede Kamer met 2 zetels (1,8 procent van de stemmen), D'66 kwam van 7 op 11 zetels (6,8 procent van de stemmen). Links als geheel had meer zetels veroverd dan ooit: 60, tegen 46 in 1967 en 57 in 1956. Maar ook rechts was sterker dan ooit. De VVD had weliswaar een zetel verloren, maar DS'70, een rechtse afsplitsing van de PvdA, kwam met 5,3 procent van de stemmen vanuit het niets op 8 zetels. Rechts als geheel bezette 32 zetels, tweemaal zoveel als in 1956 en 4 meer dan in 1967. De confessionelen hadden terecht het gevoel te worden vermalen tussen twee blokken. Zij hadden gedrieën ten opzichte van 1967 11 en ten opzichte van 1956 19 zetels verloren. Zij begrepen bovendien dat ze zich geen illusies voor de toekomst hoefden te maken. Hun aanhang was sterk aan het vergrijzen en de leiding van de KVP verwachtte dat bij volgende verkiezingen nog veel meer katholieken naar andere partijen zouden overlopen. In katholieke streken was de opkomst buitengewoon laag geweest. De partijtop leidde

daaruit af dat veel gelovigen niet meer op de KVP hadden willen stemmen, maar de psychologische barrière om op een andere partij te stemmen nog niet genomen hadden. Nu de eerste stap genomen was, zou de tweede ongetwijfeld weldra volgen.

een Londense herenclub

De kabinetsformatie was dit keer een betrekkelijk eenvoudige zaak. De progressieve drie hadden voor de verkiezingen luid en duidelijk laten weten dat zij geen coalitie met de confessionelen zouden vormen, als die zichzelf niet al voor de verkiezingsdag aan hen zouden committeren. Om te laten zien dat zij van goede wil waren, waren de confessionelen kort voor de verkiezingen van nog met de progressieven om de tafel gaan zitten, maar uiteraard was daar niets uitgekomen. Het gesprek was al na vier uur beëindigd omdat de onderhandelaars het niet eens waren geworden over het onderwerp van gesprek. De confessionelen wilden in open overleg de programma's vergelijken, de progressieven wilden alleen praten over bindende afspraken.

Dat was echter niet de enige reden dat de confessionelen met de VVD gingen formeren. Overeenkomstig de kwaadste vermoedens in het linkse kamp hadden de confessionele fractieleiders, Biesheuvel, Schmelzer en J.T. Mellema (CHU) in het geniep al een nieuw kabinet in elkaar gedraaid met de fractieleider de VVD, "Mollie" Geertsema.⁶⁶ Een half jaar voor de verkiezingen hadden zij in een hotel in Londen hun onderlinge wrijvingen uitgepraat en uitgebreid gefilosofeerd over de personele bezetting van het nieuw te vormen kabinet – de programmatische geschillen hadden zij, in strijd met de publieke uitlatingen van hun partijen, van te weinig belang geacht voor een uitgebreide bespreking. Vooral het optreden van Schmelzer, de register in deze herenclub, stond op gespannen voet met de opstelling van zijn partij. Nadat Schmelzer uit Londen teruggekeerd was, beweerde Van der Stee nog zo vaak hij kon dat hij een nieuw kabinet met de VVD niet zag zitten.

De Londense gesprekken waren bij de kabinetsformatie in hoge mate richtinggevend. Biesheuvel, Geertsema en Schmelzer kregen alle drie de ministerspost die zij zichzelf hadden toebedacht: Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken. Toch waren er bij de formatie enkele complicaties. In de eerste plaats onderhandelde niet Schmelzer maar Veringa voor de KVP en in de tweede plaats veroverden de ARP, de CHU, de KVP en de VVD samen niet meer dan 74 zetels, waardoor ze zich gedwongen zagen DS'70 bij de formatie te betrekken. Veringa was meer dan Schmelzer geneigd te voldoen aan de kostbare financiële verlangens van zijn achterban, terwijl DS'70 zich, veel meer dan de VVD, sterk maakte voor een zuinig overheidsbeleid. De partijen kwamen onder leiding van informateur Steenkamp toch nog eenvoudig tot overeenstemming, maar weldra zou blijken dat de coalitie verre van stabiel was.

verwarring en onwaarachtigheid

De KVP leek aanvankelijk een stabiele coalitiepartner te zijn. De bezwaren die de linkervleugel tegen het kabinet had kunnen hebben, werden weggenomen doordat twee progressieve katholieken, Steenkamp en Veringa, de formatiebesprekingen

hadden gevoerd. Uit de reacties van de KVP-werkgroepen bleek dat de meeste actieleden er wel enigszins teleurgesteld over waren dat er weer met de VVD werd geregeerd, maar de PvdA hiervan de schuld gaven.

De partij had het echter drukker met zichzelf dan met het kabinet. Naar aanleiding van de verkiezingsnederlaag ging zij een periode van bezinning in. De KVP'ers schreven de nederlaag vrijwel geheel aan de deconfessionalisering toe en in het geheel niet aan de gevolgde politieke koers. Ten onrechte. Natuurlijk speelde de crisis in de kerk en het geloof een grote rol, maar de nederlaag had waarschijnlijk beperkt kunnen worden, als de partij zich minder defensief had opgesteld. Haar halfslachtige optreden overtuigde niemand. Het bevestigde het stereotype van de partij die keuzes uit de weg ging, niet stond voor wat zij deed en door en door onbetrouwbaar was. Voor de progressieve kiezers was het vooruitstrevende taalgebruik ongehoorzaam omdat de KVP niet brak met de VVD, voor de conservatieve kiezers was de alliantie met de VVD van weinig waarde omdat de KVP zich voortdurend schurkte tegen de PvdA. De KVP had waarschijnlijk beter het beleid van het kabinet-De Jong tot inzet van de verkiezingen kunnen maken en De Jong zelf als lijsttrekker kunnen laten optreden. De joviale ex-duikbootkapitein had op de kiezers vermoedelijk een betere indruk gemaakt dan de wat kleurloze en matte Veringa. De Jongs beleid was bovendien best te verdedigen geweest. Het was helemaal niet zo rechts en krukkelig als de PvdA het voorstelde, maar mede doordat de KVP het beeld dat de PvdA wekte nauwelijks bestreed, werd dit keer op keer bevestigd. De KVP wist tegen de kritiek van de PvdA eigenlijk niet meer in te brengen dan dat zij zo gaarne het normale contact met de PvdA zou herstellen, maar dat deze partij dit onmogelijk maakte. Van dit gejammer ging natuurlijk weinig wervingskracht uit. De partij maakte er in ieder geval niet duidelijk mee dat zij nog in zichzelf geloofde. Van de kiezers kon derhalve helemaal niet verwacht worden dat zij er in geloofden.

Dergelijke overwegingen werden in de KVP evenwel niet vernomen. Alle aandacht ging uit naar de deconfessionalisering en naar de mogelijkheden om aan de noodlottige gevolgen hiervan te ontkomen. Een week na de verkiezingen schreef het Democratisch Centrum Nederland in een brief aan het partijbestuur dat de verbijsterende nederlaag aantoonde dat de partij met de confessionele samenwerking op de verkeerde weg was.⁶⁷ De kiezers begrepen intuïtief dat de KVP slechts uit opportunisme vasthield aan de exclusief-christelijke grondslag en daar niet werkelijk meer in geloofde. Door deze houding leed de KVP aan gebrek aan leiderschap, elan, bezieling en visie. Wanneer dit niet veranderde, zou de partij alleen de stemmen van de geestelijke achterhoede in de samenleving overhouden, wat haar onvermijdelijk in een conservatieve positie zou brengen. Daarom zag het DCN alleen nog toekomst in de samenwerking van de christelijke partijen als deze zo spoedig mogelijk gestalte zou krijgen in "een nieuwe algemeen-christelijke volkspartij van vooruitstrevende signatuur, openstaand voor allen, die het program onderschrijven". Om verwarring en onwaarachtigheid te voorkomen, zou het zelfs beter zijn het woord "christelijk" niet in de naam van de partij op te nemen, maar hiervan wilde het DCN geen breekpunt maken. Wel moest de KVP volgens het centrum eerst bij zichzelf te rade gaan. Pas als zijzelf wist wat zij wilde, kon overleg met ARP en CHU weer aan de orde komen. Slechts de politieke conceptie van het DCN bood de KVP "een laatste kans".

Terzelfder tijd kwamen de KVP-radicalen weer in vergadering bijeen. Hun wensen vertoonden grote verwantschap met die van het DCN. Ook zij wilden via een nieuwe grondslagdiscussie tot de vorming van een gematigd-linkse programpartij op algemeen-christelijke basis komen. Het karakter van de partij moest volgens de radicalen niet door de grondslag bepaald worden, maar door een nog te ontwikkelen politieke doctrine.

De partijleiding stond ditmaal welwillend tegenover deze ideeën. Anders dan in 1967 nam zij niet direct na de verkiezingen contact op met de protestanten. In plaats daarvan nodigde Van der Stee de radicalen uit hun conceptie op papier te zetten en stelde hij in het dagelijks bestuur vast dat de christen-democratische samenwerking opnieuw doordacht moest worden.⁶⁸ Hij wilde de grondslagdiscussie heropenen en was bereid het DCN-alternatief serieus te onderzoeken. Publiekelijk verklaarde hij dat hem een christen-democratische partij voor ogen stond naar het voorbeeld van de Belgische CVP – een partij die het politieke program vooropstelde en de gelijkwaardigheid erkende van christelijke en humanistische inspiratiebronnen. Hij wilde hierover praten met de ARP en de CHU, maar als die niet mee wilden werken, zou hij de KVP alleen verder laten gaan. Als de christelijke partijen niet binnen een jaar overeenstemming zouden bereiken, dan zou de KVP zich voor de verkiezingen van 1975 op eigen kracht omvormen tot een open algemeen-christelijke volkspartij.

Andriessen

Krachtige taal, maar Van der Stee zou zijn woorden niet waarmaken. Kort daarna trad hij, om privé-redenen, onverwacht af. Vanaf de zomer nam vice-voorzitter Dik Laan zijn functie waar. Deze was in 1968 in het bestuur gekomen als vertegenwoordiger van de radicalen, maar had zich sindsdien laten kennen als man zonder uitgesproken opvattingen. Inmiddels was ook in de fractie een nieuwe man aan de leiding gekomen. Het was de bedoeling geweest dat Schmelzer zou worden opgevolgd door Veringa, maar deze bleek daar door ziekte niet toe in staat. De fractie koos de woningbouwspecialist Frans Andriessen als zijn voorlopige vervanger. Andriessen was in 1967 in de Tweede Kamer gekomen, juist toen zijn vader diens Kamerlidmaatschap na dertig jaar beëindigde. Andriessen senior had het tot partijvoorzitter gebracht, maar het zag er aanvankelijk niet naar uit dat zijn zoon ook zover zou komen. Deze had vanaf 1954 het Katholiek Instituut voor Volkshuisvesting geleid en had nog nooit politieke ambitie getoond, toen hij, zonder daarom gevraagd te hebben, gekandideerd werd voor de Tweede Kamer. Eenmaal gekozen raakte zijn carrière in een stroomversnelling. Schmelzer zag in hem een potentiële opvolger, omdat Andriessen in de matig getalenteerde fractie één van de weinigen was, die belangstelling toonden voor de bredere politieke vraagstukken. Schmelzer liet hem daarom buitenlandse reizen maken, bracht hem in contact met Romme en nam hem op in het fractiebestuur. Toen Veringa wegviel had Andriessen het tot vice-voorzitter gebracht. Toch had hij behalve voor ingewijden toen nog alle kenmerken van een kleurloze backbencher. Die indruk was mede te wijten aan zijn voorzichtige opstelling, die hem ook later – Wim Kan vergeleek hem eind 1973 met “een slak die afremt in de bocht” – zou blijven kenmerken. Ook op godsdienstig terrein hield hij

zich op de vlakte. Naar eigen zeggen was hij na een periode waarin het geloof hem weinig meer zei, religieus betrokken geraakt door de kerkelijke vernieuwing. Hij beschouwde zichzelf als theologisch progressief, maar niet zo progressief dat hij in geloofszaken desnoods het kerkelijk gezag wilde negeren.

De onvoorzienne wijzigingen in het leiderschap kwamen op een ongelukkig tijdstip. Juist nu de KVP een definitief besluit ging nemen over haar toekomst, werd zij aangevoerd door twee relatieve buitenstaanders. Dat bleek al snel ingrijpende consequenties te hebben. Terwijl de KVP aarzelde over het christen-democratisch project, stond voor de CHU vast dat de samenwerking versneld moest worden voortgezet. Op 15 mei stelde de Unie de ARP en de KVP voor een Centrale Raad van Overleg samen te stellen, die de samenwerking zou institutionaliseren en een conferentie zou voorbereiden over de relatie tussen evangelie en politiek. Het KVP-bestuur besprak dit voorstel op 2 juli, maar kwam niet tot een afgerond oordeel. De ARP stelde voor dat de voorzitters erover zouden praten. Dit leidde in augustus tot twee bijeenkomsten van de christelijke partij- en fractievoorzitters, waarbij Andriessen en Laan verregaande toezeggingen deden, zonder dat van tevoren met hun partij besproken te hebben. Zij verzekerden hun protestantse collega's dat de KVP het evangelie als grondslag bij de verdere samenwerking zou aanvaarden, bonden de samenwerking niet aan een tijdschema en lieten Veerman de vrijheid om uiteindelijk, zelfs na het wegwerken van alle twistpunten, nog van opheffing van de ARP af te zien. Nadat Andriessen en Laan deze concessies gedaan hadden, spraken de zes voorzitters af hun partijen een aantal suggesties te doen. Ze stelden voor het werk van de fracties te integreren en een contactgroep in te stellen die de verdergaande samenwerking zou begeleiden. Verder zou er op basis van het christelijk uitgangspunt een politieke beleidsvisie voor de komende jaren ontworpen worden. Als de partijen hierin zouden slagen, zouden zij voor de verkiezingen van 1975 een nieuwe partij kunnen vormen.

De Zeeuw

Deze conclusies stonden op gespannen voet met de tot dan toe in de KVP gevoerde discussies. Toen Andriessen en Laan op 27 augustus in het partijbestuur verslag deden, stuitten ze dan ook op grote weerstand.⁶⁹ Verscheidene bestuursleden merkten op dat het topberaad had plaatsgevonden in strijd met de afspraak dat de KVP zich eerst nog intern over haar toekomst zou beraden. Zij vonden dat Andriessen en Laan de KVP te veel gebonden hadden en de ARP veel te veel vrijheid hadden gelaten. Net als Van der Stee hadden zij een ijkpunt in 1973 en een deadline in 1975 moeten eisen. Alleen dan zou de KVP nog ruim voor de verkiezingen van 1975 kunnen besluiten zich op eigen kracht om te vormen tot een christen-democratische volkspartij. Verder vroegen de boze bestuursleden zich af of Andriessen en Laan voldoende duidelijk hadden gemaakt dat de nieuwe partij volledig open moest staan voor niet-christenen, dat er overeenstemming moest komen over een gezamenlijke politieke doctrine en dat deze doctrine, en niet de grondslag, primair het karakter van de partij moest bepalen.

Andriessen en Laan benadrukten dat alle mogelijkheden nog open waren, maar

slaagden er niet in het wantrouwen weg te nemen. Toch zei Laan de volgende dag tegen het dagblad *De Tijd* dat het bestuur hem had gesteund en dat het DCN zich als uitgerangeerd mocht beschouwen.⁷⁰ In een persbericht liet hij weten dat het bestuur de suggesties van de zes partij- en fractievoorzitters had overgenomen.⁷¹ Deze verdraaiing van de feiten zou hem de kop kosten.

Reeds een dag na de bestuursvergadering besloot een gezelschap radicalen en DCN'ers een poging te doen Laan bij de komende bestuursverkiezing te wippen. Volgens hen mochten een waarnemend voorzitter en een aftredend bestuur niet zo'n ingrijpend besluit nemen als zij volgens Laan genomen hadden. Na de recente verkiezingsnederlaag was het "niet meer vanzelfsprekend" dat de leiding van de partij in handen kwam "van iemand die zonder meer voorstander is van verdergaande samenwerking van KVP, ARP en CHU".⁷² De dissidenten spraken af Steenkamp te vragen het tegen Laan op te nemen. De gezaghebbende ideoloog had de laatste tijd afstand genomen van de christen-democratische samenwerking. In interviews had hij verklaard dat de verkiezingsnederlagen van de KVP aantoonde dat er voor een confessionele partij geen plaats meer was. De toekomst was aan een brede volkspartij, links van het midden, die gebaseerd was op de waarden van christendom en humanisme. Zo'n partij, waar de ARP en de rechtervleugel van de CHU wellicht beter buiten konden blijven, leek hem ook voor leden van D'66 aantrekkelijk, omdat daar onvrede was ontstaan over de samenwerking met de PvdA. Steenkamp weigerde echter zich kandidaat te laten stellen. De dissidenten schoven daarop het bestuurslid Dick de Zeeuw naar voren, een landbouwkundig ingenieur, die zich kort na de oorlog uit de hervormde kerk had laten overschrijven naar de katholieke. De Zeeuw was een bevlogen, volgens velen warrig denkende, katholiek, met zowel in het geloof als in de politiek sterk progressieve voorkeuren. De Zeeuw was een kennis en geestverwant van de vooraanstaande Nijmeegse theoloog Schillebeeckx, die met zijn progressieve opvattingen het kerkelijk gezag in Rome trotseerde. Net als Schillebeeckx meende De Zeeuw dat christelijke partijen geen bestaansrecht meer hadden en dat vooruitstrevende christenen in een politiek verband met gelijkgezinde humanisten moesten ijveren voor een betere wereld. Geïnspireerd door dit ideaal voerden De Zeeuw en de zijnen energiek campagne. Zij gaven interviews weg voor radio, tv en pers, zochten contact met de lagere partijorganen en stelden een alternatief beleidsplan op. Zij verzekerden dat ze wilden blijven uitgaan van samenwerking met de ARP en de CHU, maar deze wel aan een aantal voorwaarden zouden binden. Allereerst moest de samenwerking gestalte krijgen binnen een strak tijdschema. Naast de discussies in de contactgroep van ARP, CHU en KVP, diende nog in 1971 een interne KVP-discussie over de grondslag en het karakter van de partij te beginnen. In mei 1972 zou op grond van beide discussies besloten worden over voort- of stopzetting van het christen-democratische overleg. Een jaar daarna zou een definitief besluit vallen over grondslag en karakter van de nieuwe partij, waarin de KVP óf vóór 1975 samen met de ARP en de CHU zou opgaan, óf waartoe zij zich in 1973 onmiddellijk zou omvormen. Ten slotte benadrukten de dissidenten dat voor hen de openheid van de partij voorop stond. Zij wilden "een partij die alle mensen samenbindt die onze politieke ideologie onderschrijven. Een partijverband dus dat ook aantrekkelijk is voor hen die tot nu toe buiten een confessioneel organisatiepatroon

gebleven zijn of zich daarvan afgekeerd hebben. Wij vermoeden dat de vormgeving van die openheid een presentatie van die partij impliceert, die naast het evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en dus niet exclusief christelijk is.⁷³

Onder druk van de dreigende nederlaag bond Laan in. Op de partijraad van 18 september zei hij dat de KVP inzette op een partij die zich principieel openstelde voor niet-christenen en waarvoor de politieke beleidsvisie, en niet de grondslag, voorop stond. Hij stemde bovendien in met een resolutie waarin gesteld werd dat de KVP andere samenwerkingsvormen kon kiezen als de christen-democratische samenwerking onvoldoende op zou leveren. Het mocht niet baten. Het dagelijks bestuur droeg hem weliswaar voor als enige kandidaat voor de opvolging van Van der Stee, maar het partijbestuur koos met 23 tegen 12 stemmen voor De Zeeuw. Na de stemming in het partijbestuur trok Laan zijn kandidatuur in, waarna de partijraad op 27 november De Zeeuw tot voorzitter koos. Met deze keuze legde de KVP een zware hypotheek op de komende gesprekken in de Contactraad, daar zowel Veerman, de voorzitter van de ARP, als Van Hulst, de voorzitter van de CHU, liet weten de denkbeelden van de nieuwe collega onaanvaardbaar te vinden.

de ARP draait bij

Voor de ARP was de verkiezingsuitslag net zo min als voor de KVP aanleiding om haast te maken met de christen-democratische samenwerking. De partijleiding was niet ontevreden over het verlies van twee zetels. De ARP had zich, zo vond de partijtop, zeker in vergelijking met de KVP en de CHU, heel goed gehandhaafd. De uitslag van 1967 kon, vanwege het Jelle-effect, niet als maatstaf gelden en het had maar een haar gescheeld of de ARP had niet twee zetels, maar slechts één zetel verloren. Voor het strakker aanhalen van de banden met de KVP en de CHU zag de partijtop in ieder geval weinig reden. De oud-radicalen vonden terughoudendheid nog steeds vereist, ditmaal met het oog op de ontwikkelingen in de CHU. Veerman meende dat de contacten door moesten gaan, maar dat er niets geïnstitutionaliseerd moest worden en dat de vorming van een nieuwe partij zeker niet kon, en ook Biesheuvel vond weer dat de ARP bij de christen-democratische samenwerking niet te hard van stapel moest lopen.⁷⁴

Veerman reageerde dan ook afhoudend toen de CHU met haar voorstel voor een Centrale Raad van Overleg kwam. Hij wilde de ARP best weer mee laten doen aan een nieuwe contactgroep, maar vond dat de bevoegdheden van de partijorganen intact moesten blijven. Gezien de geluiden over deconfessionalisering die nu weer uit de KVP opklonken, vond hij het bovendien nodig dat de partijen eerst opnieuw van gedachten wisselden over de grondslagen van de christelijke politiek.

Ook in de zomermaanden, bij het voorzittersoverleg, bleef Veerman aanvankelijk bij zijn standpunt. Hij bond echter in toen Andriessen en Laan hem duidelijk maakten dat zij niet met lege handen bij hun partij hoefden aan te komen. Zij waren alleen bereid hun nek uit te steken, als Veerman dat ook deed. Daarop vertrouwde Veerman hen toe dat hij met de vorming van een gemeenschappelijke kandidatenlijst akkoord zou kunnen gaan en ook een gedeeltelijke samenvoeging van de partij en hem wel haalbaar leek. Hij dacht daarbij aan een federatie of tenminste iets waar-

bij de oude partijen herkenbaar zouden blijven. De vorming van één partij leek hem niet verstandig. Dat zou al gauw nadelige electorale gevolgen hebben en makkelijk tot afsplitsingen leiden. Andriessen en Laan kregen echter de indruk dat Veerman ook de vorming van een nieuwe partij onder bepaalde voorwaarden nog wel aanvaardbaar vond.⁷⁵

Die indruk was juist. Veerman en de zijnen besloten in de zomer van 1971 inderdaad dat de vorming van een christen-democratische partij op den duur de enige mogelijkheid was. Zij waren inmiddels minder optimistisch over de toekomst van de ARP gaan denken.⁷⁶ De AR-top had er zijn gedachten nog eens over laten gaan en was tot de slotsom gekomen dat ook voor de ARP de toekomst er niet rooskleurig uitzag. Het gevaar was wel niet zo acuut als bij de KVP en de CHU, maar op de lange termijn werd de ARP door precies dezelfde tendenzen bedreigd als haar zusterpartijen. De gereformeerde kerken werden ook, zij het minder snel dan de katholieke en de hervormde kerk, geconfronteerd met leegloop en vergrijzing; het ledental van de ARP was ook, zij het langzaam, aan het teruglopen en de partij kreeg ook weinig vat op de jeugd. Het politiek bewuste deel van de gereformeerde jeugd voelde zich niet, zoals tot voor kort het geval geweest was, als vanzelfsprekend tot de ARP aangetrokken, maar leek eerder te neigen naar de PPR. Als deze tendenzen zich zouden doorzetten, dan zou de ARP op den duur haar machtsbasis verliezen. Daarom moest de partij zich bij het christen-democratisch overleg maar wat coöperatiever opstellen.

Gij geheel anders

Zo trok de top van de ARP dezelfde conclusie als de top van de KVP tien jaar eerder gedaan had. Er lag ook dezelfde overweging aan ten grondslag: de drie christelijke partijen waren met elkaar verbonden door het tanen van hun invloed en zouden het verval alleen kunnen keren door hun krachten te bundelen. Toch voelde Veerman zich in het najaar van 1971 weer geroepen de principiële verschillen scherp te stellen. Velen leidden hieruit af dat de ARP opnieuw onwillig was, maar Veermans harde opstelling kwam juist voort uit de overtuiging dat de christen-democratische samenwerking nu tot resultaat moest leiden. Nu de ARP zich hechter met de KVP en de CHU verbond, vond hij het van des te meer belang dat deze partijen zich bij de anti-revolutionaire opvattingen aansloten. Bovendien voelde Veerman zich gedwongen tot een krachtige reactie op het optreden van De Zeeuw en de zijnen, die de KVP in een richting wilden sturen, die naar zijn oordeel neerkwam op het einde van de christelijke politiek. En tenslotte besepte hij dat de antirevolutionaire achterban de koerswijziging alleen zou kunnen aanvaarden, als de top van de ARP aan haar principiële opvattingen geen enkele twijfel liet bestaan. Het nieuwe produkt kon alleen verkocht worden als nieuwe versie van het oude.

In september liet Veerman voor het eerst publiekelijk weten dat de christen-democratische samenwerking wel eens op één partij uit kon lopen. Nu echter de vorming van een algemene christelijke partij aan de orde was, zo schreef hij in *AR-Staatkunde*, het wetenschappelijk tijdschrift van de ARP, was het des te meer van belang inhoudelijke voorwaarden te stellen.⁷⁷ De samenwerking moest een exclusief evangelische grondslag hebben en die grondslag moest herkenbaar zijn in program

en beleid. Hij wilde niet de waarde van het humanisme ontkennen, maar een christen had daar bepaald niet genoeg aan. Voor hem gold het "Gij geheel anders; gij hebt Christus leren kennen". Meningsverschillen waren binnen een christelijke partij natuurlijk altijd mogelijk, "maar wat blijft is de erkenning van het gezag van het Evangelie. In die zin, dat wij ons door het Evangelie willen laten gezeggen. Die bereidheid brengt ons bijeen en maakt een gesprek zinvol." In dezelfde maand legde hij in een gesprek met het KVP-maandblad *KVP'71* uit dat een individuele humanist best lid mocht worden van de nieuwe partij, maar dat de humanistische levensbeschouwing nooit bepalend mocht worden voor het beleid. Daarom konden niet-christenen "niet of nauwelijks" opgenomen worden in de besturende en vertegenwoordigende lichamen. Wanneer men dat toestond, dan verviel men van kwaad tot erger. "Zij zouden immers spoedig met hun levensbeschouwing in bescheiden, in belangrijke, dan wel in overwegende mate invloed op het beleid kunnen gaan uitoefenen."⁷⁸ Door dergelijke uitlatingen konden slechts weinigen in de CHU en de KVP geloven dat Veerman werkelijk serieus aan de vorming van een nieuwe partij wilde meewerken en kreeg ook de achterban van de ARP niet de indruk dat er iets wezenlijks veranderd was.

hersenspoelingen

De verkiezingsnederlaag van de CHU had dezelfde oorzaken als die van de KVP. De deconfessionalisering had op de CHU minder effect dan op de KVP, maar ook bij de CHU waren de gevolgen aanzienlijk. De hervormde kerk liep al meer dan een eeuw leeg, maar het vervalproces werd rond 1970 aanzienlijk versneld. Daarnaast betaalde de CHU net als de KVP een prijs voor haar politieke opstelling. Tilanus jr. en de zijnen hadden bewust het risico genomen een deel van de oude aanhang kwijt te raken in de hoop met een gematigde koers een nieuw reservoir van moderne weldenkende kiezers aan te boren. Maar dat nieuwe reservoir was helemaal niet aangeboord. Voorzover het bestond, was het door het suspecte optreden van Udink en de Centrumsgespreksgroep onbereikbaar geworden.

De CHU was na de nieuwe verkiezingsnederlaag ontredderd. Het was ditmaal niet mogelijk om, zoals na de vorige nederlaag, tot een heldere en algemeen aanvaarde diagnose te komen. De Unie hoefde niet meer aan vernieuwing te denken, want zij was al vernieuwd. De leden zochten de oorzaken van de achteruitgang daarom bij persoonlijke fouten, wat tot onverkwikkelijke ruzies leidde. Het gezaghebbende Kamerlid H. Kikkert eiste, daarin bijgestaan door de CHJO, dat Udink en Van Hulst hun functies ter beschikking stelden. Die voelden daar niets voor en wilden dat de Unieraad het optreden van Kikkert ten scherpste veroordeelde. Zij kregen de steun van het dagelijks bestuur, dat een motie opstelde waarin het gedrag van Kikkert werd afgekeurd en waarin het vertrouwen in Udink en Van Hulst uitgesproken werd.

De Unieraad, waarin de partijen onverzoenlijk tegenover elkaar stonden, nam de bestuursmotie over en stemde bovendien in met de instelling van een commissie die de oorzaken van de nederlaag zou onderzoeken. De onderzoekscommissie liep echter uit op een fiasco. Zij werd door tegenstellingen verlamd, kon niet tot enig resul-

taat komen en gaf weldra haar opdracht terug. Daarna schreef J. de Geus op verzoek van het bestuur een memorandum over de kwestie.⁷⁹ De Geus vroeg de combattanten de meningsverschillen niet langer in het openbaar uit te vechten. Volgens hem was de verkiezingsnederlaag vooral aan externe factoren te wijten was. Het was allemaal de schuld van de kiezers, het onderwijs en de massamedia. Volgens De Geus was "een zeer groot deel van de kiezers (...) materialistisch c.q. egoïstisch ingesteld en daardoor bereid te stemmen op partijen die de meeste voordelen beloven". De jeugd werd bovendien negatief beïnvloed doordat er "zeer veel radicale elementen" in het onderwijs zaten en door de "hersenspelingen door radio- en tv-programma's van NOS, VARA, VPRO en IKOR".

de christen-democratie als reddingsboei

Was de verkiezingsuitslag voor de ARP en de KVP aanleiding nog maar eens even rustig aan te doen met de christen-democratische samenwerking, voor de CHU was deze juist reden er haast mee te maken. Daar zijzelf geen uitweg meer zag, leek een verbond met de ARP en de KVP de enige oplossing. De zielogende Unie bracht in deze maanden de christen-democratische samenwerking weer op gang met haar voorstel voor een Centrale Raad van Overleg. Dit voorstel was niet afkomstig van het verlamde bestuur, maar van Mellema, een Groningse herenboer, die in 1967 Beernink was opgevolgd als fractieleider. Mellema had vier jaar lang in de schaduw van Biesheuvel en Schmelzer een bescheiden bijdrage geleverd aan de christen-democratische samenwerking, maar trad nu naar voren als de ware kampioen van de eenwording. Twee maanden na de verkiezingen zei hij dat de drie christelijke partijen bij de volgende Kamerverkiezingen met één lijst moesten uitkomen. In de daaropvolgende kabinetsperiode zouden ze tot één partij moeten samensmelten. Na de eerste afhoudende reacties van Veerman waarschuwde Mellema dat ook de ARP geen andere keus had. Hij suggereerde dat als zij niet meewerkte de KVP en de CHU zonder haar verder zouden gaan. De CHJO bracht dit dreigement enige maanden later zelfs in de praktijk. Op haar voorstel gingen de CHJO en de KVPJG zonder de ARJOS een federatie aan met het doel de fusie van de CHU en de KVP in een vooruitstrevende en open christen-democratische partij te bevorderen. Bij die partij zouden ook de ARP en andere partijen zich mogen aansluiten, maar noodzakelijk was dit niet.

Nadat de christen-democratische samenwerking weer op de rails was gezet, hervond de CHU zichzelf enigszins. Udink was weer minister geworden en Van Hulst trad in februari af wegens drukke werkzaamheden. Een maand later nam ook Mellema afscheid van de politiek. Dit laatste leek wegens het ontbreken van aanvaardbare opvolgers dramatische gevolgen te krijgen, maar kwam de Unie uiteindelijk ten goede. Onder zware druk stemde Tilanus jr, die na zijn hartinfarct liever niet in de politiek had willen terugkeren, er namelijk in toe Mellema op te volgen. Op voordracht van Tilanus, Mellema en Kikkert was baron O.W.A. van Verschuer inmiddels tot voorzitter benoemd. Van Verschuer was als lid van de Provinciale Staten van Gelderland een buitenstaander en zijn reputatie was door de ruzies dan ook niet besmet. Hij beschreef zichzelf als een man die opereerde vanuit het midden en een groot voorstander was van de christen-democratische eenwording. Hij zette met Ti-

lanus in op een partij die op alle niveaus open zou staan voor humanisten, maar een uitsluitend christelijke grondslag zou hebben. Een federatie zag hij niet als reëel alternatief. De Centrumgespreksgroep probeerde zijn benoeming nog tegen te houden door Beernink naar voren te schuiven als tegenkandidaat, maar de Unieraad gaf met 41 tegen 10 stemmen de voorkeur aan Van Verschuer.

§ 6 de Contactraad

De Contactraad van ARP, CHU en KVP kwam op 1 februari 1972 voor het eerst bijeen. De hele voorgeschiedenis had duidelijk gemaakt dat ditmaal definitief over de christen-democratische samenwerking beslist zou worden. In tegenstelling tot bij de Groep van Achtien was de ARP bereid het fundament te leggen voor een nieuwe partij en was de KVP van plan haar eigen gang te gaan als het overleg zou mislukken. Een ander verschil was dat de ARP op meer weerstand van de KVP moest rekenen. De KVP'ers waren het onderling oneens over de vraag of de nieuwe partij zich moest stellen op een exclusief christelijke grondslag of dat zij zich moest baseren op de waarden van christendom en humanisme, maar ze waren vastbesloten om te verhinderen dat de vaststelling van de principiële uitgangspunten opnieuw een uitsluitend antirevolutionaire aangelegenheid zou worden.

Alle drie partijen leverden vijf deelnemers aan de Contactraad, onder wie de partijvoorzitter en de fractievoorzitter. Steenkamp werd, overeenkomstig zijn imago van grote verzoener, voorzitter van het vijftienkoppige gezelschap. Voorts stelde elke partij een breed samengestelde begeleidingscommissie in, die het overleg op de voet moest volgen. De vijftien hadden vier onderwerpen op de agenda staan: de grondslag, de politieke strategie, het politieke programma en de vorm die de samenwerking zou krijgen. Omdat zij bang waren dat het overleg direct zou mislukken als ze met de grondslag begonnen, besloten ze eerst te praten over de politieke strategie. De politieke strategie (of politieke doctrine) definieerden zij als het verbindingsstuk tussen de tijdloze grondslag en het op de korte termijn gerichte politieke program. Volgens De Zeeuw zou de politieke strategie het meest wezenlijke kenmerk van de nieuw te vormen partij worden. De antirevolutionairen mochten daarom hopen dat De Zeeuw zich, zodra er hierover een akkoord zou liggen, soepel zou opstellen bij de discussies over de grondslag en de toekomstige samenwerkingsvorm. Merkwaardigerwijs kreeg een antirevolutionair de opdracht een concept-strategienota te schrijven. De KVP'ers mochten de politieke doctrine dan wel voorop stellen, zij hadden niemand in hun midden die op bevredigende wijze zo'n politiek stuk zou kunnen schrijven. In de Contactraad zaten zeker twee antirevolutionairen die daar wél toe in staat waren: W.C.D. Hoogendijk, de voorzitter van de Kuypersstichting, het wetenschappelijk instituut van de ARP, en Bob Goudzwaard, hoogleeraar economie aan de Vrije Universiteit. Afgeproken werd dat Goudzwaard voor de tweede vergadering een notitie over de politieke doctrine gereed zou hebben.

Een dergelijke opdracht was Goudzwaard wel toevertrouwd. Goudzwaard, een vroom en rechtschapen jongeman, had in zijn reeds omvangrijke oeuvre grondig nagedacht over de morele grondslagen van de westerse economie. Voor het formuleren van een christen-democratische doctrine kon hij rijkelijk putten uit eigen

werk. Vijftien jaar lang had hij in zwaarwichtige artikelen de politieke filosofie van de ARP helpen brengen op een niveau waarop de KVP alleen maar jaloers kon zijn. Binnen drie weken had hij dan ook een lijvig stuk gereed, waarin hij op grond van het antirevolutionaire gedachtegoed een diagnose voor de moderne samenleving stelde.

christen-democratie volgens Goudzwaard

Het beeld dat Goudzwaard schetste was buitengewoon somber.⁸⁰ In alle wezenlijke aspecten stond de wereld er naar zijn mening slecht voor. De economische orde bijvoorbeeld was eenzijdig georiënteerd op de veelal overtrokken wensen van de consumenten en het maximale financiële rendement van de ondernemingen. Alle streven was gericht op het creëren van een zo groot mogelijke economische groei, waarvan de sociale partners elk een zo groot mogelijk deel probeerden te bemachtigen. Het gevolg was een vrijwel grenzeloze exploitatie van de natuur en de medemens. Het leefmilieu werd bedreigd, de grondstoffen raakten uitgeput, de zwakken werden vertrapt en zelfs de sterken waren niet gelukkig – zij joegen namelijk slechts de bevrediging na van oppervlakkige, ten bate van de economische groei gemanipuleerde, materiële verlangens.

De oorzaak van deze treurige toestand zocht Goudzwaard in de ideële sfeer. Hij stelde het moderne westerse mensbeeld voor de verloedering verantwoordelijk. Dit mensbeeld kwam er volgens hem op neer dat de bestemming van de mens lag in het beheersen van zijn omgeving. De moderne mens werd gedreven door een doelbewust streven de belangen van zichzelf en zijn groep door te zetten, desnoods ten koste van anderen – Goudzwaard noemde dit het polarisatiestreven –, en door een vooruitgangsgeloof dat in de toenemende prestaties op het gebied van economie, techniek en wetenschap de sleutel zag tot het ware geluk. In werkelijkheid verwijderde dit alles de mens echter van zijn wezenlijke bestemming en dreef het hem terug “tot het leven bij brood alleen”. Intuïtief begreep de mens ook wel dat dit niet deugde, want al klampte hij zich fervent vast aan zijn groeiende welstand, tegelijkertijd knaagden de angst voor de toekomst en de twijfel aan de zin van dit alles.

Was er een uitweg? Goudzwaard waarschuwde dat men ook hier niet te licht over moest denken. Velen dachten de oplossing te vinden in normen en waarden als vrijheid, gerechtigheid, menselijke ontplooiing, respect en solidariteit. Daar lag de oplossing ook, aldus Goudzwaard, maar het probleem was dat deze van oorsprong christelijke begrippen algemeen waren overgenomen en daarmee hun kracht hadden verloren. Waar het om ging was welke inhoud men eraan gaf. Hier bleek dat de politieke doctrine niet los kon worden gezien van de grondslag. Want wilde men de begrippen werkelijk weer betekenis geven, dan moest men een fundamentele keuze maken, een keuze waarin tot uiting kwam “hoe we de diepste zin van ons leven zien. Alleen een diepe gemeenschappelijke levensovertuiging is in staat, normen en waarden als vrijheid, rechtvaardigheid, humaniteit enz. zo op te laden, dat ze iets bij mensen losmaken, dat er een appel van uitgaat, dat ze bij de meest eenvoudige mensen kunnen overkomen.”

Goudzwaard wilde wel toegeven dat het ook vanuit een waarlijk christelijke levensovertuiging verre van eenvoudig was de juiste weg te vinden. Maar een aantal

conclusies durfde hij wel te trekken. Zo wilde hij in de verhouding tot de natuur bewust "de roeping van het rentmeesterschap vooropstellen als belangrijker dan de jacht naar een steeds verhoogde welstand". In de verhouding tot de medemens moest het dienen in de plaats komen van het heersen. Dat betekende onder meer dat geprobeerd moest worden "de zijde van de verdrukten en de verworpenen in de wereld te kiezen". Voor de samenleving hield het in dat de zwakken beschermd moesten worden en de verantwoordelijkheid gespreid diende te zijn. Erkend moest worden "dat staat, gezinsleven en bedrijfsleven verschillen in de aard van hun dienstbetoon, en derhalve de zeggenschap niet in één bedding dient samen te vloeien". Alles bij elkaar zou de christelijke politiek gedreven moeten worden door "het oprechte begeren in ons beleid en in de opbouw van de samenleving heen te wijzen naar de komst van Gods Koninkrijk, waar Christus niet de rijken, de brutalen en de ellebogenwerkers, maar juist de armen, de zachtmoedigen, de vervolgd en de vredstichters welkom heette".

de doorgeschoten consumptiemaatschappij

Goudzwaard had zich ten behoeve van zijn katholieke lezers in betrekkelijk algemene termen uitgedrukt. Hij was in zijn discussiestuk heel wat minder scheutig met het evangelie dan Prins vijf jaar eerder was geweest. Ook stelde hij minder expliciet dan hij elders gedaan had dat de wortel van alle kwaad was dat de mens de soevereiniteit Gods verworpen had en zich in plaats daarvan in al zijn gedragingen ondergeschikt had gemaakt aan de afgod van de economische vooruitgang. Desondanks was het stuk voor De Zeeuw onaanvaardbaar. Goudzwaard had immers toch het evangelie als exclusieve inspiratiebron naar voren geschoven. Van gelijkwaardigheid van christendom en humanisme was in zijn notitie geen sprake. Wanneer, zoals Goudzwaard schreef, alleen een gemeenschappelijke levensovertuiging perspectief bood, dan werd andersdenken niet alleen geen gelijkwaardige plaats gegund, maar werden ze zelfs bewust buitengesloten.

Als het hierbij was gebleven, dan had De Zeeuw vermoedelijk de discussie direct voor gesloten verklaard. Maar afgezien van zijn principiële bezwaar was hij bijzonder van Goudzwaards denktrant gecharmeerd. De Zeeuw erkende de humanisten dan wel als gelijkwaardig, maar zelf was hij een door-en-door christelijk man en trok hij uit zijn geloof politieke conclusies die met die van Goudzwaard vergelijkbaar waren. Goudzwaards exclamaties over dienstbetoon aan de naaste en solidariteit met de armen en zijn aanklachten tegen de milieuvervuiling en het menselijk egoïsme waren De Zeeuw uit het hart gegrepen. De contacten met Goudzwaard en Hoogendijk vond hij inspirerend. Met hen proefde hij, zo zou hij later zeggen, "soms de eenheid van het CDA", vooral "op momenten dat we ons indringend bezig hielden met de 'doorgeschoten' consumptiemaatschappij. Dan voelde ik een sterke en eensgezinde wil om vanuit onze idealen van rentmeesterschap en van solidariteit met de slachtoffers van deze samenleving er iets aan te doen."⁸¹ Alleen geloofde hij, als progressieve katholiek, dat een dergelijk streven universeel was, terwijl Goudzwaard ervan overtuigd was dat het uitsluitend in het christendom geworteld was.

De Zeeuw werd behalve door zijn gevoelens van "herkenning" ook ingetoomd door zijn partijgenoten. In de pers en op de televisie vielen Romme en Schmelzer hem in de eerste maanden van 1972 fel aan – Romme zei totaal niet te begrijpen wat de man nu eigenlijk bedoelde, Schmelzer hekelde hem om zijn voorkeur voor de PvdA –, terwijl in de Contactraad Andriessen en Steenkamp op matiging aandroegen. Steenkamp had als onafhankelijk commentator het afgelopen half jaar wel verregaande uitspraken gedaan, maar nu hij voorzitter van de Contactraad was, was zijn eerste zorg de partijen bij elkaar te brengen. Op 7 maart werd daarom besloten dat De Zeeuw en Goudzwaard maar eens samen met de CHU'er Bleumink om de tafel moesten gaan zitten om het stuk opnieuw te redigeren.⁸²

Dat hielp. Tegenover De Zeeuw was Goudzwaard bereid de band met het evangelie wat losser te maken, terwijl De Zeeuw op zijn beurt erin toestemde het evangelie niet op één lijn te stellen met andere inspiratiebronnen. Toen de Contactraad op 25 maart weer bijeenkwam, werden de deelnemers verrast met een nieuw stuk, waarin Goudzwaards oordeel over mens en samenleving was gehandhaafd, maar de remedie niet uitsluitend meer werd gezocht in een gemeenschappelijke levensovertuiging.⁸³ Het evangelie speelde bij het vinden van een uitweg nog slechts een bescheiden rol. Men hoefde er geen oplossingen voor de actuele vraagstukken in te zoeken, nee, het diende slechts als "toetssteen". Bij het vormgeven van een politieke toekomststrategie moest men zich "bewust stellen onder de kritiek van het Evangelie". Mens- en maatschappijbeeld en politieke strategie dienden "steeds opnieuw aan het Evangelie te worden getoetst". Op aandringen van De Zeeuw was hier nog aan toegevoegd dat niemand zich hierdoor hoefde te laten afschrikken, omdat de christen-democraten ten volle de betrekkelijkheid van hun kennen en weten erkenden. Het was dezelfde betrekkelijkheid "op grond waarvan wij in een politiek verband, en onder volledige gelijkberechtigtheid, allen willen verenigen, die zich in de hieronder weergegeven mens- en maatschappijbeschouwing en de daaraan gerelateerde politieke opstelling herkennen of zich daardoor aangetrokken voelen". In overeenstemming hiermee waren ook Goudzwaards boude beweringen over het functieverlies van de van oorsprong christelijke begrippen aanzienlijk afgezwakt. In het nieuwe stuk stond niet meer dat begrippen als vrijheid en gerechtigheid van christelijke oorsprong waren en ook niet dat ze hun betekenis verloren hadden. De auteurs stelden slechts de vraag of de begrippen nog wel in hun oorspronkelijke betekenis begrepen werden.

een elektrificerende visie

Tijdens de bespreking van de nieuwe nota wekten alle partijen de indruk vrede met het compromis te hebben. Ze besloten het stuk in ieder geval naar de begeleidingscommissies te sturen. Maar nog geen week later kwam Hoogendijk, die bij de bespreking niet aanwezig was geweest, met een vernietigende tegennota. Hoogendijk was net als Goudzwaard vroom, serieus en rechtlijnig. Als student had hij in de jaren vijftig behoord tot de uiterste rechtervleugel van de ARP en in de jaren zestig was hij bekeerd tot het evangelisch radicalisme. Het compromis tussen Goudzwaard en De Zeeuw vond hij veel te lauw. Hij schreef dat het stuk op hem niet het effect had

van "een inspirerende, bevrijdende visie, die de totaliteit van onze politieke actie electrificeert en nieuw elan als het ware onontkoombaar maakt".⁸⁴ De keuze waar het op aankwam, die tussen een vol-evangelische en een niet-christelijke partij, was naar zijn mening omzeild. De twee alternatieven waren beide respectabel, maar stonden onverzoenlijk tegenover elkaar, zodat ze een fatsoenlijke tussenoplossing uitsloten. Hoogendijk wilde wel kwijt dat de politiek voor hem ten diepste een geestelijke strijd was. Het ging er telkens weer om welke filosofie beslag legde "op de ziel van een volk, op het hart van een generatie". Hij voorspelde dat bij de voorgestelde opzet de ideologie zich zou verzelfstandigen van de evangelische grondslag. Een dergelijke ontwikkeling deed hem denken aan de Duitse CDU. Die partij tooide zich wel met het evangelie, maar doctrine, program en beleid waren er niet mee doordrenkt. Dat was onwaarachtig en kwam neer op ijdel gebruik van het Woord Gods.

Steenkamp en Veerman schrokken van deze krachtige taal. Zij besloten het stuk niet in de Contactraad te bespreken en het direct naar de begeleidingscommissies door te sturen. Maar dat was geen verstandige zet. Op 18 mei schreef de AR-commissie dat de nota van Hoogendijk haar veel meer aangesproken had dan die van de Contactraad.⁸⁵ De commissie miste in de laatste tekst precies die elementen die uit de haar onbekende nota van Goudzwaard verwijderd waren. Het stuk van de Contactraad gaf volgens de commissie onvoldoende blijk van het voornemen te getuigen van de betekenis van het evangelie en het liet de geestelijke wortels van de gesignaleerde cultuurcrisis in de mist. Dat waren, zo onderstreepte de commissie, wezenlijke tekortkomingen.

Ook de achterban van de ARP voelde weinig voor de voorgestelde oplossing. Medio april werden de resultaten bekend van een schriftelijke enquête onder 10.000 partijleden.⁸⁶ Van de 2.600 leden die de vragenlijst hadden ingevuld, wees ruim driekwart de gedachte van de hand dat een christelijke partij zich moest kunnen omvormen tot open partij waarin ook niet-christenen konden worden opgenomen. Meer dan de helft (54,4 procent) was zonder meer tegen de vorming van een nieuwe christelijke partij voor de verkiezingen van 1975. Zelfs een gezamenlijke kandidatenlijst kon geen genade vinden: 48,8 procent van de respondenten was er tegen, 41,2 procent stemde ermee in.

vervloekte afgoderij

In de KVP werd de nota van de Contactraad wel overwegend met instemming begroet. De KVP-begeleidingscommissie vond dat de Contactraad ten onrechte voorbij was gegaan aan het schuld die het kapitalisme aan de gesignaleerde problemen droeg, maar kon zich overigens heel wel met de geformuleerde politieke doctrine verenigen. Ook het verlangen naar openheid achtte zij voldoende gehonoreerd. De Zeeuw zelf garandeerde dat op dit punt iedere twijfel ongegrond was. Tegenover sceptici die niet wilden geloven dat de heidenen massaal tot de nieuwe partij zouden toestromen, verklaarde hij dat men de passage over de kritiek van het evangelie niet te zwaar moest opvatten. Die formule hoefde in de praktijk niemand in de weg te staan. Het cruciale punt was de gelijkberechtigtheid van andersdenkenden. Trou-

wens, het hele stuk was toch maar een voorlopig compromis. Het was niet meer dan de eerste stap op de weg naar een volledig open partij.

Met de wijze waarop De Zeeuw zijn tevredenheid uitte, droeg hij bij aan de afbrokkeling van de broze eensgezindheid. Op 29 april bleek dat zijn optreden in christelijk-historische kring diepe weerzin had gewekt. Op de algemene vergadering van de CHU leken die dag de tegenstanders van de christen-democratische eenwording voor het eerst voet aan de grond te krijgen. De sfeer was ronduit grimmig. Een afgevaardigde uit Putten riep onder luid applaus uit dat hij bezwaar had "tegen samengaan met de heer De Zeeuw, die meer aanhanger schijnt te zijn van het humanisme, dan van het christendom". Een andere spreker herinnerde er onder luid applaus aan dat volgens de Heidelbergse Catechismus "de paapse mis in de grond van zaak niet anders dan een verloochening van het enige offer en lijden van Jezus Christus en een vervloekte afgoderij" was.⁸⁷

Het Uniebestuur geneerde zich enigszins voor de woedende partijgenoten. Van Verschuier vroeg de aanwezigen niet uit onverdraagzaamheid de deur voor de katholieke mede-christenen dicht te slaan. Toen het op stemmen aankwam, bleek de algemene vergadering zo ver ook niet te willen gaan. Een motie van vijf kiesverenigingen volgens welke de christen-democratische samenwerking niet verder mocht gaan dan een federatief verband, kreeg nauwelijks steun. Dat betekende echter niet dat het bestuur carte blanche voor de fusie kreeg. Van Verschuier kreeg de vergadering mede achter zich doordat hij een andere motie overnam, waarin dezelfde kiesverenigingen vroegen om de algemene vergadering in het najaar opnieuw bijeen te roepen om over de samenwerking te beslissen.

Het rapport van de CH-begeleidingscommissie, dat enkele weken later uitkwam, was eveneens kritisch.⁸⁸ De commissie had ernstige bezwaren tegen de zwartgallige kijk die de Contactraad had op de westerse samenleving. De auteurs waren volgens haar gedreven door een volstrekt negatieve behoefte aan zelfbeklag. Evenmin was de commissie gelukkig met de luchthartige wijze waarop de Contactraad lieden van allerlei slag dacht te verenigen. Natuurlijk, ook de CHU heette ongeacht de persoonlijke geloofsovertuiging iedereen welkom die zich aangesproken voelde door haar mens- en maatschappijbeschouwing. Maar zij getuigde in haar program ten minste van een bijbelse visie op mens en samenleving en dat kon van de Contactraad niet worden gezegd.

een patstelling

Het overleg in de Contactraad ging intussen door. Er werd een aantal programmatische teksten geproduceerd, die algemene instemming kregen, maar niet konden voorkomen dat ook hier de irritatie toenam. Toen op 9 mei de samenwerkingsvorm aan de orde kwam, ging het mis. ARP-voorziter Veerman had uit de reacties in eigen kring begrepen dat fusie op basis van de strategie-nota ondenkbaar was. Hij wilde daarom niet verder gaan dan een federatie. Bij de toekomstige samenwerking moesten in ieder geval de wezenskenmerken van de oude partijen herkenbaar blijven. Hij stelde voor de partijpolitieke consequenties van het overleg voorlopig maar in het midden te laten. Andriessen en De Zeeuw vonden dit evenwel volstrekt onaan-

vaardbaar. Zij zezen erop dat er het voor KVP alles of niets was. Bij overeenstemming over de strategie moest onmiddellijk besloten worden tot de vorming van een partij die uiterlijk 1975 voltooid zou zijn. Zo niet, dan was het afgelopen met de vriendschap.⁸⁹

Na de vergadering konden de aanwezigen alleen maar vaststellen dat er een patstelling ontstaan was. Zij gaven toe dat de strategienota eigenlijk niet was geworden wat ze ervan verwacht hadden. Er zaten te weinig inspirerende elementen in om verder mee te komen. In de daarop volgende weken ging het er steeds meer op lijken dat het christen-democratisch project ten einde liep. Prominente KVP'ers als Marga Klompé vonden dat hun partij er nu maar beter mee op kon houden. Op 25 mei meldde *Trouw* zelfs onder een grote kop op de voorpagina dat de KVP-top meende dat de confessionele fusie mislukt was. De krant achtte het zeer betekenisvol dat nog dezelfde dag De Zeeuw een gesprek zou hebben met PvdA-voorzitter Van der Louw.

De conclusie van *Trouw* was echter voorbarig. De Zeeuw overwoog inderdaad serieus de ARP en de CHU in te wisselen voor de PvdA, maar niet de hele KVP-top wilde van de christen-democratische samenwerking af. Andriessen en Steenkamp hadden nog niet alle hoop op een goede afloop verloren en hadden grote bezwaren tegen een voortijdig gesprek met de PvdA. Andriessen had inmiddels een stevige ruzie met De Zeeuw uitgevochten. In een op 2 mei gepubliceerd artikel had hij zich tegen de opvattingen van De Zeeuw over de open partij gekeerd.⁹⁰ Ook Andriessen wilde de waarde van de humanistische inspiratie ten volle erkennen, maar dat hoefde van hem niet tot uiting te komen in de grondslag van de partij. Nevenschikking van inspiratiebronnen betekende volgens hem in feite het opgeven van inspiratie en identiteit. En wie geen eigen identiteit had, had geen recht van bestaan. Op een KVP-bijeenkomst in Etten-Leur legden Andriessen en De Zeeuw hun conflict bij, maar naar aanleiding van De Zeeuws gesprek met Van der Louw viel de fractieleider de partijvoorzitter opnieuw aan.⁹¹ Hij liet weten helemaal niet blij te zijn met diens gesprek met Van der Louw. Vooral het tijdstip vond hij ongelukkig. Er zou op dit moment wel eens een heel verkeerd signaal van kunnen uitgaan.

de antwoordfilosofie

Van Andriessens interventies ging in ieder geval een goed signaal uit. De Contactraad besloot alle stukken in handen van Steenkamp te geven, zodat deze een ultieme poging kon doen een nieuwe, voor allen aanvaardbare, nota te produceren.⁹² En ziet, het lukte. Steenkamp werd gelijk de apostel Paulus op de weg naar Damascus getroffen door het licht van het beslissende inzicht. "Ik zat in de auto en toen dacht ik ineens: het Evangelie vraagt wat en daar moet je antwoord op geven.(...) Het Evangelie doet een appèl op ons, daar moet je dus antwoord op geven. Het is een gave dat we dat mogen doen en de opgave dat we dat moeten doen."⁹³

De "antwoordfilosofie" werd het uitgangspunt van de christen-democratische doctrine. Op 13 juni had Steenkamp zijn stuk onder de titel "op weg naar een verantwoordelijke maatschappij" gereed.⁹⁴ Het bevatte alle noodzakelijke elementen: een maatschappij-analyse, een oplossing voor de grondslag-kwestie, een op beide

gefundeerde politieke doctrine en een aantal op deze doctrine gebaseerde programmatische notities. De programmatische notities waren weinig opzienbarende uitwerkingen van de eerder in de Contactraad besproken stukken. Bij de politieke doctrine en de maatschappij-analyse knoopte Steenkamp aan bij de denkbeelden van Goudzwaard, maar zijn uitwerking was evenwichtiger dan diens oorspronkelijk opzet. Steenkamp verwees nergens direct naar het evangelie, schetste een zorgelijk, maar geenszins larmoyant beeld van de samenleving en legde het accent op de geestelijke wortels van de maatschappelijke problemen, zonder aan de objectieve factoren voorbij te gaan.

Steenkamp constateerde dat de cultuur in een overgangsfase verkeerde. Dat ging gepaard met moeilijkheden zoals de problematiek van de arme landen, het vraagstuk van oorlog en vrede en de scheefgroei van de maatschappij naar de economische en technologische kant. De economische groei had het leven verrijkt en aangenamer gemaakt, maar de laatste jaren was gebleken dat de groei door haar eenzijdige karakter ook kwalijke effecten had. Het ecologisch evenwicht werd verstoord, de natuurlijke hulpbronnen raakten op, de consumptiemaatschappij leidde tot "vermaterialisering" en de zwakkeren kwamen in de knel. Deze problemen hingen samen met de groeiende complexiteit en grootschaligheid van de samenleving, maar werden aanzienlijk verscherpt door "twee bepalende invloeden uit het geestelijk krachtenveld van deze tijd." Deze invloeden waren, zo schreef Steenkamp Goudzwaard na, het polarisatiestreven en het vooruitgangsgeloof. Achter de scheefgroei van de maatschappij zaten "de stootkracht van een op ons eigen kennen en kunnen georiënteerde heilsverwachting" en "een egocentrisme, dat de oorzaak van het kwaad in de wereld steeds doet zoeken bij anderen".

De oplossing zocht Steenkamp niet in een gemeenschappelijke heroriëntatie op het evangelie. Van Goudzwaards betoog over de leeg geworden begrippen die alleen in het licht van Gods woord weer opgeladen konden worden, had hij niets overgelaten. Steenkamp constateerde slechts dat voor alles een fundamentele mentaliteitsverandering nodig was. De mensen moesten bevrijd worden uit hun groepsegoïsme en expansiedrift "tot geestelijke ontplooiing" en "een daadwerkelijk dienen van de ander". Dat betekende niet dat de economische groei stop gezet moesten worden, maar wel dat de eenzijdige groei omgebogen moest worden tot harmonische groei. Daarbij zou er minder ruimte zijn voor inkomensverhoging en zou het accent meer komen te liggen op rentmeesterschap, sociale gerechtigheid, menselijke waardigheid en beleving van de persoonlijke verantwoordelijkheid. In termen van beleid: op selectieve groei, verkleining van de inkomensverschillen en investeringen in immateriële goederen als onderwijs en cultuur.

Volgens Steenkamp moest niet de staat, maar de samenleving zelf de grote maatschappelijke problemen in de eerste plaats oplossen. "Wij zien", zo schreef hij, "de samenleving als een veelvormige gemeenschap van mensen, groepen en volken, die ten aanzien van elkaar een wezenlijke verantwoordelijkheid dragen en ook gezamenlijk verantwoordelijk zijn. (...) Een ieder die politieke of economische macht bezit, moet daarvan verantwoording afleggen aan God en aan diegenen wier welzijn daarvan afhangt."

Bij zijn staatsopvatting baseerde Steenkamp zich op Goudzwaards interpretatie

van het begrip publieke gerechtigheid, zonder dat hij dit antirevolutionaire begrip met name noemde. Bij Goudzaard was de overheid geroepen door onthouding en interventie de maatschappelijke verantwoordelijkheid te bevorderen. Steenkamp schreef dat de overheid ervoor moest zorgen dat "de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid voor de ander kwijtkunnen". De overheid droeg de verantwoordelijkheid voor de samenleving als geheel. Zij moest grenzen stellen aan haar eigen regelzucht, maar haar "laatste verantwoordelijkheid" verplichtte haar tevens tot interventie waar en zover dat maar nodig mocht zijn. Daarom pleitte Steenkamp met een gerust geweten voor meer overheidsplanning in de economie en voor groei van de collectieve sector. Christendemocraten mochten dat doen, zo stelde hij, omdat de maatschappelijke verantwoordelijkheid regelmatig tekort schoot. Staatsinterventie zou, als het goed was, de maatschappij haar verantwoordelijkheid niet ontnemen, maar juist bevorderen dat de maatschappij haar verantwoordelijkheid aanvaardde.

vitaminen

In zijn uiteenzetting van de christen-democratische doctrine ging Steenkamp voorbij aan de levensbeschouwelijke grondslag. Hij stelde wel dat de conceptie van de verantwoordelijke samenleving mede was gebaseerd op een levensbeschouwing, maar ging hierop niet nader in. Pas in een apart hoofdstuk schreef hij over het karakter van de nieuwe organisatie die de christen-democraten voor ogen stond. Daar stelde hij dat voor de nieuwe organisatie "het Evangelie een uitdaging, een opgave en een gave tegelijk is: een uitdaging die een antwoord vraagt ook in de politiek; een opgave, die een bijzonder licht werpt op ons leven en onze samenleving en zijn absolute eisen stelt; een gave, waarin de vitaminen en de moed kunnen worden gevonden om te bouwen aan nieuwe maatschappelijke verhoudingen". Het evangelie was weliswaar geen "landkaart", waarop exact aangegeven stond welke weg de politicus moest bewandelen, maar toch wel "een kompas dat de richting aanraadt".

Direct na dit bevlogen getuigenis van evangelische bezieling schreef Steenkamp dat de christen-democraten hoopten dat velen "met hun eigen bezieling" tot dezelfde politieke opstelling zouden kunnen komen en "het antwoord dat wij moeten geven mee willen bepalen". De politieke opstelling, en niet het evangelisch uitgangspunt, zou beslissend zijn voor de nieuwe organisatie. "Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogramma en ons beleid, zoals wij die als antwoord op de Evangelische oproep blijvend vorm willen geven."

Steenkamps voorstellen voor de organisatievorm waren een compromis tussen de ARP en de KVP. In overeenstemming met de wensen van de KVP stelde hij dat de samenwerking gericht was op de vorming van een nieuwe partij, die geen samenbundeling van de oude partijen mocht worden, maar werkelijk iets nieuws moest zijn. Hij kwam de ARP echter tegemoet door af te zien van een uiterste datum. Met zijn overige voorstellen probeerde hij de indruk van vrijblijvendheid die dit op zijn partijgenoten zou kunnen maken weer weg te nemen. Voor de kerst zouden de partijorganen de nota bespreken. Bij een positief oordeel zouden ze de daaropvolgende

lente een gemeenschappelijk bestuursorgaan instellen dat de verdere ontwikkeling vorm kon geven. Tegelijk zouden ze een nieuwe politieke combinatie oprichten, "een christen-democratische beweging", waarvan de leden van ARP, CHU en KVP via hun partijen automatisch lid zouden worden, terwijl anderen zich er rechtstreeks bij aan zouden kunnen sluiten. Ten slotte zouden ze moeten overwegen om bij de verkiezingen van 1975 met een gezamenlijke lijst uit te komen en daarna met een gezamenlijke Tweede-Kamerfractie te opereren.

Steenkamp als redder

In de Contactraad bleek dat Steenkamp op het laatste moment de sleutel uit de impasse had gevonden. De deelnemers waren zonder uitzondering tevreden. Hoogendijk was zelfs uitgesproken enthousiast. Steenkamp was naar zijn mening doorgedrongen tot de universele bronnen van het christendom.⁹⁵ Voor hem, Hoogendijk, persoonlijk betekende dit de definitieve doorbraak uit het traditionele denkkader van de ARP en de bekering tot een nieuw soort christen-democratie, dat aansloot bij het wezen van het christelijk geloof. Anderen waren minder euforisch, maar voelden zich toch aangestoken door Steenkamps enthousiasme. Ook zij meenden dat Steenkamp met de antwoordfilosofie geen moeizaam compromis, maar een verrassend nieuw idee geformuleerd had, dat als geen ander de gemeenschappelijke inspiratie weergaf. Veerman zou later die gemeenschappelijke inspiratie ook nog verwoorden in de naam van het op te richten samenwerkingsverband. In het najaar stelde hij voor het samenwerkingsverband niet aan te duiden als Christen-Democratische Beweging, maar als Christen-Democratisch Appel.⁹⁶

Hoewel de deelnemers zelf anders wilden geloven, was hun instemming zeker zozeer het gevolg van opluchting als van innerlijke overtuiging. De nota van Steenkamp was hun laatste kans. Als zij dit stuk niet aanvaardden, zou het christendom waarschijnlijk binnen een generatie als machtsfactor uit de Nederlandse politiek verdwenen zijn. De politieke doctrine die Steenkamp had geformuleerd was eigenlijk niet meer dan een verdienstelijke samenvatting van het denken van Goudzwaard en ook de antwoordfilosofie was veel minder oorspronkelijk dan de onderhandelaars geloofden. In feite vertoonde deze filosofie een sterke gelijkenis met de antirevolutionaire opvatting dat het staatsgezag "in de consciëntie beide van Overheid en onderdaan aan de ordinantiën Gods gebonden zij". Het verschil bestond voornamelijk daaruit dat Steenkamp de politieke betekenis van het bijbelse appel sterk relativeerde. De toevoeging over de "eigen bezieling" maakte zijn beginselverklaring uiterst ambivalent. Dat laatste zou de nieuwe beweging nog opbreken.

De politieke hypotheek

§ 1 een notoir onwillig blok

Bij de formatie van 1971 waarschuwde Steenkamp dat het lot van het nieuwe kabinet mede afhing van de christen-democratische samenwerking. Als die mislukte, dan was het naar zijn mening ook met het kabinet-Biesheuvel gedaan. Achteraf gezien had hij zijn waarschuwing beter kunnen omkeren. Een maand na het gereedkomen van de nota van de Contactraad kwam het kabinet-Biesheuvel ten val. De oorzaken hiervan hadden met de christen-democratische samenwerking niets te maken, maar de gevolgen zetten het eenheidsstreven onder grote druk. De val van het kabinet schopte het scenario van Steenkamp volkomen in de war. De christelijke drie presenteerden zich niet met een gezamenlijke kandidatenlijst bij de vervroegde verkiezingen en lieten zich bij de daarop volgende kabinetsformatie uit elkaar spelen. Doordat de ARP en de KVP tot deelname aan het progressieve kabinet-Den Uyl verleid werden en de CHU in de oppositie ging, werd op de nieuw te vormen partij een zogenoemde "politieke hypotheek" gelegd, die de onderlinge relaties tot in het najaar van 1976 zou belasten.

Vanuit dit perspectief is het merkwaardig dat de christelijke partijen nauwelijks serieus geprobeerd hebben Biesheuvels kabinet te redden. Alleen de CHU deed haar best om het conflict dat aan de kabinetscrisis ten grondslag lag, uit de wereld te helpen. De ARP en de KVP staken geen hand uit. Toch beseften ook zij dat de kabinetscrisis de christelijke drieëenheid mogelijk zwaar op de proef zou stellen. Het dagelijks bestuur van de KVP sprak zich om die reden een dag na het uitbreken van de crisis nog uit voor herstelwerkzaamheden.¹ Maar reeds binnen een week werd duidelijk dat reparatie er op voor de KVP aanvaardbare voorwaarden niet inzat.

Aan de kabinetscrisis lag een diepgaand meningsverschil over het loonbeleid ten grondslag tussen DS'70 en de minister van Sociale Zaken, de antirevolutionair Jaap Boersma. Het economisch leven werd op dat moment gekenmerkt door een hollende inflatie en hoge looneisen van de vakbeweging. DS'70 vond dat Boersma ter bestrijding van de inflatie loonmaatregelen op moest leggen, Boersma hoopte door een progressief beleid de vakbeweging tot zelfbeperking te brengen. Nadat de ministers van DS'70 na een conflict over een triviale bezuinigingskwestie het kabinet verlaten hadden, wilde de partij alleen in de regering terugkeren als het beleid van Boersma zou worden gewijzigd en Boersma zou verdwijnen. Biesheuvel wilde zijn lastige partijgenoot wel kwijt – later zou hem dit duur komen te staan – maar de fractielei-

der van de ARP, Willem Aantjes, weigerde Boersma te laten vallen en bezegelde aldus het lot van het kabinet.

Het conflict over het loonbeleid maakte deel uit van een heel cluster van meningsverschillen. De gehele antirevolutionaire partijtop, inclusief de voormalige radicalen, had een jaar eerder ingestemd met de vorming van het kabinet-Biesheuvel. De partijtop meende dat de opstelling van de PvdA een centrum-links kabinet onmogelijk maakte en verwachtte dat het kabinet-Biesheuvel het beter zou doen dan het kabinet-De Jong. Met Biesheuvel aan het hoofd en Boersma op Sociale Zaken zou de ARP kunnen laten zien dat een goed en progressief beleid ook zonder de PvdA te voeren was. Dat viel echter bitter tegen. De ploeg van Biesheuvel bleek verre van eensgezind, het leiderschap van de premier was niet overtuigend en het kabinet werd in toenemende mate geconfronteerd met stakingen en spanningen met de vakbeweging.

Verscheidene leidende antirevolutionairen, onder wie Veerman, Aantjes en Boersma, trokken hieruit de conclusie dat het hoog tijd werd dat de PvdA weer regeringsverantwoordelijkheid ging dragen. Volgens hen begon de langdurige uitschakeling van de PvdA onaanvaardbare politieke en maatschappelijke gevolgen te krijgen. De PvdA en de vakbeweging dreigden steeds verder te radicaliseren en van de overheid te vervreemden. Wilde men de PvdA en de vakbonden tot matiging bewegen en de sociale vrede redden, dan zat er niets anders op dan de socialisten weer bij het landsbestuur te betrekken. Ook in de top van de KVP werd zo gedacht. De KVP was sowieso al minder met het kabinet verbonden. Andriessen en De Zeeuw hadden aan de vorming van het kabinet part noch deel gehad en waren ook allerminst onder de indruk van de resultaten die Biesheuvel boekte bij de verzachting van de maatschappelijke tegenstellingen. Ook zij dachten dat een kabinet met de PvdA veel beter in staat zou zijn de vakbeweging tot matiging te bewegen.

verwantschap met de PvdA

Degenen die zo dachten, gaven ook om programmatische redenen de voorkeur aan een coalitie met links. De gesprekken in de Contactraad hadden in christen-democratische kring geleid tot radicalisering. Veel leidende christen-democraten waren ervan overtuigd dat de politieke doctrine die was geformuleerd in de nota van de Contactraad zich slecht verdroeg met het platte materialisme van de VVD en goed aansloot bij de opvattingen die de commissie-Mansholt in maart 1972 namens de drie progressieve partijen had geformuleerd. In het rapport van de commissie-Mansholt werd net als in de nota van de Contactraad een somber beeld geschetst van de Westerse samenleving. Volgens Mansholt moest de Westerse mens zich bevrijden van zijn materialisme en zijn prestatiemoraal en moest de economische groeien behoeve van het milieu en de Derde Wereld drastisch worden omgebogen. Deze diagnose beviel de christen-democraten zo goed dat ze besloten hun eigen rapport naar dat van Mansholt toe te schrijven.² Omgekeerd kregen de programmatische aspecten van de nota van de Contactraad in progressieve kring een positief onthaal, zij het dat de progressieven vonden dat de christen-democraten nog moesten bewijzen dat zij hun mooie woorden ook in daden om wilden zetten.

De val van het kabinet-Biesheuvel bood hiervoor een uitgelezen kans. Toen 28 juli op aandringen van de CHU en de VVD tot een lijmpoging werd besloten, vond het dagelijks bestuur van de KVP dat deze poging niet moest slagen.³ Het bestuur streefde naar een coalitie met de Partij van de Arbeid, "daarover bestaat geen misverstand". Drie dagen later zat ook het partijbestuur op deze lijn, zij het dat het op verzoek van Andriessen afzag van een publieke verklaring dat de KVP de lijmpoging wilde laten mislukken.⁴ Ook Andriessen geloofde niet dat het kabinet nog gered kon worden en evenmin meende hij dat een kabinet met alleen de VVD enige kans van slagen had, maar hij vreesde dat de KVP met een publieke verklaring de schuld voor de breuk op zich zou laden en de christen-democratische samenwerking onnodig schade zou toebrengen. Als de christelijke partijen niet eensgezind bleven, kwam er, aldus Andriessen, bovendien een puur links kabinet, en dat was "toch wel het laatste wat we willen". Besloten werd dat de KVP bij de lijmpoging passief zou toezien en geen concessies zou doen. Binnen twee weken leidde dit tot een rompkabinet van ARP, CHU, KVP en VVD, dat verkiezingen uitschreef voor 29 november 1972.

verkoper van een vijeblad

Toen het rompkabinet op 9 augustus 1972 aan de slag kon, waren de voorbereidingen voor de verkiezingen al begonnen. De Zeeuw had besloten van de nood een deugd te maken en in de campagne in één klap zijn twee grote idealen, de coalitie met de PvdA en de christen-democratische partij, aanzienlijk dichterbij te brengen. Op 25 juli zei hij tijdens overleg met Veerman en Van Verschuer dat de nota van de Contactraad de basis moest worden van een gezamenlijk program en een gezamenlijke kandidatenlijst.⁵ Van Verschuer, het debâcle van de vorige verkiezingen indachtig, steunde dit betoog met grote nadruk. Voor de CHU was de ene lijst "bijna een halszaak". "Wat", zo vroeg hij zich af, "hebben wij als perspectief te bieden als wij die ene lijst loslaten? Het risico van uit elkaar drijven, is dan zo erg groot." Veerman lag echter dwars. Doordat de eerste reacties op de nota van de Contactraad enorm waren tegengevallen, vreesde hij dat het provinciale kader en de achterban nog lang niet rijp waren voor verregaande samenwerking met de KVP en de CHU. Hij stelde daarom dat de gemeenschappelijke kandidatenlijst nog niet mogelijk was. In verband met de mogelijk ernstige repercussies van deze negatieve houding kwamen de partijvoorzitters twee dagen later, in gezelschap van Steenkamp, opnieuw bijeen. Nadat Veerman zijn weigering herhaald had, lanceerden Steenkamp en De Zeeuw een aantal andere plannen waarmee eensgezindheid getoond zou kunnen worden.⁶ Zo stelden zij voor direct na de verkiezingen te komen tot een gezamenlijke fractie en wilden zij de drie partijen laten opereren met de toevoeging "nieuwe politieke combinatie". Veerman was echter opnieuw weinig toeschietelijk. Een toegevoegde gemeenschappelijke naam zou volgens hem verwarring zaaien en over het voorstel tot samenvoeging van de fracties moest hij eerst Aantjes raadplegen. Tijdens een volgende vergadering, waarbij ook Aantjes en Biesheuvel aanwezig waren, liet Veerman weten dat de ARP ook geen samenvoeging van de fracties wenste.⁷ Als men met drie verschillende lijsten de verkiezingen inging, dan was het ook logisch om daarna drie fracties te vormen, zo vond hij. Biesheuvel vroeg zich af op grond

waarvan samenvoeging van de fracties eigenlijk wenselijk geacht werd. Aantjes zei dat samenvoeging hem nogal onpraktisch leek. Het ideaal van de eenwording was, zo verzekerde hij, bij hem onverdacht, maar in zo'n grote heterogene fractie zou het bepaald niet eenvoudig zijn elkaar te overreden en te overtuigen. Dat ging veel beter in drie eigen fracties. Als men de eenheid ging forceren, dan vergrootte men het gevaar van mislukking. Hij, Aantjes, was "voorzitter niet van stilstaan, maar van voortdurend stappen verder, zonder vooruit te grijpen".

Steenkamp, Andriessen en De Zeeuw werden door deze volgens hen van onwil druipende redeneringen niet overtuigd. Volgens hen dreigde juist de voorzichtige houding van de ARP de christen-democratische samenwerking te doen mislukken. Met enige durf zou meer mogelijk zijn dan de antirevolutionairen voor mogelijk hielden. Toen Steenkamp aan het eind van de vergadering vroeg wat nu eigenlijk het harde argument voor de terughoudendheid van de ARP was, gaf Veerman toe dat "bij een deel van de ARP (...) het vertrouwen ontbreekt dat de nieuwe partij een echte christelijke partij zal zijn". Steenkamp sloot de vergadering daarop met de mededeling dat hij zeer bezorgd was.

Ook verdere pogingen de samenwerking te verdiepen liepen op niets uit. Begin september kwam er nog wel een gemeenschappelijk program gereed, maar dat behelsde niet veel meer dan het magere urgentieprogram waarover de drie partijen het bij de vorige verkiezingen al eens waren geworden. Het nieuwe werkstukje werd zwijgend aan de pers overhandigd. Steenkamp weigerde een persconferentie te geven, omdat hij zichzelf niet als "verkoper van een vijgeblad" te kijk wilde zetten.⁸ Er zouden ongetwijfeld vragen over de christen-democratische samenwerking komen en daarover kon hij niets positiefs melden. Het gemeenschappelijk program kreeg vervolgens van de partijraden een onvoldoende, zodat de programmatische overeenstemming tenslotte alleen bleek uit een vage, uit vier A-4'tjes bestaande verklaring. Twee weken voor de verkiezingen lanceerde Steenkamp nog het idee van een grote gezamenlijke demonstratie, met muziek en wat daar verder bijhoorde, maar ook dat kon geen genade vinden.⁹ De KVP luisterde haar campagne als vanouds op met luidruchtige manifestaties waarop de fanfare, de "KVP-girls" en het bier voor vrolijkheid zorgden. Zoveel lichtzinnigheid in een zaak waar ernst paste, was de protestanten een gruwel.

het coalitievraagstuk

De kwestie die de meeste discussie oopriep was het coalitievraagstuk. Bij het eerste voorzittersoverleg na de val van het kabinet-Biesheuvel, op 25 juli, uitte De Zeeuw naast de wens om een gemeenschappelijke kandidatenlijst te vormen, ook het verlangen om voor de verkiezingen afspraken te maken over samenwerking met de progressieven. Hij presenteerde toen de lijst en de coalitiekeuze vooraf "als één pakket", maar in de discussie die volgde werd het vraagstuk van de coalitievoorkeur gemedan. Pas op 15 augustus, toen duidelijk was geworden dat de christen-democratische samenwerking niet veel zou opleveren, kwam het dagelijks bestuur van de KVP op de kwestie terug. Het besloot te streven naar een stembusakkoord met de PvdA en sloot niet uit dat dit zou leiden tot een rooms-rode coalitie zonder de ARP en de

CHU. Het was natuurlijk te prefereren dat deze partijen niet afvielen, maar als het niet anders kon, dan moest het maar. De keuze voor links was een "kristallisatiepunt" in de christen-democratische samenwerking.¹⁰ In een brief aan de ARP en de CHU schreef het dagelijks bestuur dat de KVP ernaar streefde "voor de verkiezingen een regeerakkoord met één of meer partijen (bedoeld werd de PvdA, desnoods aangevuld met de PPR en D'66) te sluiten over een gezamenlijk uit te voeren regeringsprogramma." Het bestuur verzocht de protestantse broeders op dit punt eveneens een besluit te nemen.¹¹ Voor de ARP en de CHU was een ondubbelzinnige keuze voor de PvdA evenwel onmogelijk. De CHU voelde helemaal niet voor een coalitie met de socialisten, laat staan voor vroegtijdige afspraken daarover. In het partijbestuur van de CHU deed Tilanus, die vergeleken met zijn partijgenoten nog gematigd over de PvdA dacht, de kwestie af met de opmerking dat er alleen samengewerkt kon worden als er "redelijk overleg tussen redelijke mensen over redelijke verlangens" mogelijk was.¹² De PvdA moest "ophouden zich in denigrerende taal te uiten over andere partijen". De top van ARP wilde wel een coalitie met links, maar zij besefte dat zij dit standpunt niet kon verkopen aan de achterban. Bovendien maakte Biesheuvel, die als lijsttrekker optrad, zijn kabinet tot inzet van de verkiezingen, hoewel Veerman en Aantjes hem met klem hadden gevraagd dit niet te doen.

Voor de christen-democratische samenwerking had dit vooralsnog geen gevolgen. Op 21 augustus meldden de kringvoorzitters van de KVP in het partijbestuur dat de leden over het algemeen wel bereid waren tot het uitspreken van een intentieverklaring naar links, maar ook vonden dat er eerst een vertrouwens sfeer moest groeien en dat de progressieven de gelijkwaardigheid van het christen-democratische programma moesten erkennen.¹³ Bovendien meenden de kringvoorzitters dat het kader, ondanks zijn teleurstelling over de magere resultaten van de christen-democratische samenwerking, nog steeds bereid was hiervoor een prijs te betalen. Een week later besloot het partijbestuur de liefdesbetuiging aan de PvdA dan ook af te zwakken. De KVP zou niet streven naar een "regeerakkoord", maar slechts naar "afspraken", en zou geen voorkeursuitspraak doen als die niet wederkerig zou zijn.¹⁴

Ook dit ging Biesheuvel en Tilanus nog te ver. Na twee moeizame vergaderingen stelden de zes partij- en fractievoorzitters daarom een resolutie voor de partijraden op, waarin de coalitievoorkeur van de KVP nog zwakker werd verwoord. Volgens de resolutie maakten het parlementaire stelsel en de financieel-economische situatie "een parlementair meerderheidskabinet zeer gewenst." De partijraden machtigden, aldus de resolutie, hun partijbesturen "op basis van programvergelijking de mogelijkheden daartoe te onderzoeken." Daarbij was het wenselijk dat "allereerst een gesprek met de PvdA" zou plaatsvinden.¹⁵

hoongelach

De slotfrase was toegevoegd op verzoek van De Zeeuw, die meende dat zonder deze passage de PvdA zeker niet zou willen praten. De PvdA was evenwel ook van de toevoeging niet onder de indruk. De tragiek van De Zeeuw was dat deze partij heel wat minder reikhalzend uitzag naar een rooms-rode coalitie dan hijzelf. Zij bewaarde de slechtste herinneringen aan de samenwerking met de KVP en werd allerminst

tot groter welwillendheid gestemd door de gunstige verkiezingsuitslag van 1971 en de opiniepeilingen van 1972, die voor de KVP nieuw verlies en voor de PvdA flinke winst voorspelden. Een groot deel van de leiding en het middenkader ging geloven dat de progressieven in afwachting van een linkse meerderheid in de Tweede Kamer helemaal niet meer met anderen samen hoefden te werken. Fractie leider Den Uyl meende wel dat een vorm van samenwerking met de KVP onvermijdelijk was, al was het maar om steun te krijgen voor een progressief minderheidskabinet, maar was niet bereid veel concessies te doen en hoopte door harde besprekingen de christen-democratische eenheid te breken. Het optreden van De Zeeuw had in dit kader geen positief effect. Het bevestigde de juistheid van de polarisatiestrategie, versterkte de indruk van zwakte en verdeeldheid die de KVP maakte en kon het overheersende gevoel van weerzin tegen de "onbetrouwbare roomse draaikonten" niet wegnemen. Mede om die reden vond het PvdA-partijbestuur de liefdesbetuigingen van de KVP onvoldoende. In een reactie liet de PvdA weten dat de KVP nog steeds geen klimaat geschapen had dat besprekingen zinvol maakte. Na de publikatie van de gezamenlijke christen-democratische resolutie verklaarde de PvdA ook geen gesprek met de ARP en de CHU te willen, maar toonde zich wel bereid eventueel met de KVP te praten. De PvdA zou bereid zijn tot een gesprek, als de KVP-partijraad, die op 30 september over de resolutie zou beslissen, voor samenwerking met de progressieven koos. De PvdA stelde van haar kant als voorwaarde dat de KVP niet met de VVD of DS'70 onderhandelde, bereid was tot "absoluut bindende" afspraken en in de Tweede Kamer afstand nam van het rompkabinet-Biesheuvel.

Deze verklaring had het gewenste effect. De verklaring was, omdat de PvdA veel meer eiste dan zichzelf bereid was te geven, allerm minst redelijk, maar de KVP-partijraad was zo geïrriteerd door de opstelling van de ARP en de CHU, dat hij de christen-democratische resolutie verwierp en verregaand tegemoet kwam aan de eisen van de PvdA. De raad drong aan op een progressief beleid en droeg de partijleiding op "allereerst een gesprek te voeren met PvdA, D'66 en PPR om op grond van programvergelijking samen met ARP en CHU te streven naar een akkoord op hoofdlijnen".¹⁶ Het bestuurslid L.P.J. de Bruyn wilde zelfs laten vastleggen dat de KVP desnoods op eigen kracht zou streven naar een akkoord met de progressieven, maar dit ging het bestuur te ver. Ook de eis alsnog te breken met het kabinet-Biesheuvel werd afgewezen, maar Andriessen zegde de partijraad wel toe dat hij zou proberen binnen de grenzen van het regeerakkoord andere accenten te leggen.

Ging de KVP-partijraad verder dan de gezamenlijke resolutie, de Unieraad van de CHU deed een flinke stap terug. De meerderheid op de Unieraad had geen enkele behoefte aan ook maar de zwakste voorkeursuitspraak. Alleen de ARP hield aan de gezamenlijke resolutie vast, al moest Veerman het wantrouwige partij kader wel uitleggen dat men aan de passage over het gesprek met de PvdA niet te zwaar moest tillen. De christelijke partijen zouden, zo zei hij, eerst met de PvdA praten omdat deze de grootste partij was, niet omdat ze een voorkeur voor een centrum-links kabinet zouden hebben. Ook na deze uitleg stemde nog een derde van de partijraadsleden tegen.

De verdeeldheid bij de confessionelen kwam Den Uyl goed uit. Hij vond dat deze de PvdA een unieke kans gaf en drukte in het partijbestuur, waarvan verschei-

dene leden eigenlijk liever helemaal nooit meer een woord met de christen-democraten hadden gewisseld, door dat de KVP uitgenodigd werd voor een gesprek. Toen het erop aankwam, liet De Zeeuw de ARP en de CHU echter niet vallen. In een mede namens hen geschreven brief nodigde hij de progressieven uit samen na te gaan of een akkoord bereikt kon worden. Het was een verzoek dat bij de PvdA geen enkele kans maakte en bij voorlezing op het partijcongres met hoongelach werd begroet. De PvdA, zo besloot het congres, zou na de verkiezingen geen concessies doen aan de confessionelen en zou onverkort uitvoering geven aan Keerpunt '72, het gezamenlijk program van de PvdA, D'66 en de PPR.

linkse extremisten

Hoewel de christen-democratische samenwerking dus niet geheel verbroken werd, wekten de confessionelen tijdens de verkiezingscampagne geen moment de indruk het onderling eens te zijn. Tilanus en Biesheuvel vielen bijna uitsluitend de PvdA aan, en Aantjes en Andriessen keerden zich vooral tegen de VVD. De fractieleiders waren hevig geïrriteerd door de vulgaire wijze waarop de lijsttrekker van de VVD, Hans Wiegel, campagne voerde. Wiegel wees voortdurend op het massale misbruik dat gemaakt zou worden van sociale voorzieningen en de schier ondraaglijke lasten waaronder het eerlijke en hard werkende deel van de bevolking gebukt zou gaan. Hij kopieerde in zijn campagne de polarisatiestrategie van de PvdA en richtte zich daarbij vooral op de katholieken "die het gelonk naar de PvdA beu" waren en niet voelden voor een "verlepte partij als bijwagen achter de rode locomotief".¹⁷ Andriessen en Aantjes vonden dit alles hoogst onchristelijk. Zij misten bij Wiegel pijnlijk het besef van gezamenlijke verantwoordelijkheid dat ze bij de socialisten wel zagen. Andriessen vond Wiegel een cabaretspeeler die op de lagere sentimenten inspeelde en inhoudelijk weinig voorstelde. Aantjes meende dat er "toch wel iets bijzonders gebeuren" moest, wilde de ARP met de VVD van Wiegel gaan regeren.¹⁸

Het maakte een merkwaardige indruk dat Biesheuvel en Tilanus de coalitie met de VVD juist hartstochtelijk verdedigden. Biesheuvel ging bij zijn bestrijding van "de rode drie" zelfs zo ver dat hij tijdens een verkiezingstoespraak een exemplaar van Keerpunt '72 demonstratief in de hoek van het podium wierp.¹⁹ De verdeeldheid in de CHU was nog pijnlijker. In deze partij herhaalde zich het drama van de vorige campagne, doordat de Centrumgespreksgroep opnieuw met succes actie voerde tegen "linksgerichte" kandidaten. De slachtoffers waren ditmaal mevrouw N.C. de Ruiter, die door het bestuur op de zesde plaats was gezet en, opnieuw, Huijsen, die aanvankelijk de vierde plaats had gekregen. De CH-vrouwen protesteerden hevig tegen de gang van zaken, de CHJO besloot de CH-campagne te boycotten en Huijsen en Bleumink stelden hun functies in de partij beschikbaar. Toen Van Verschuer nog durfde te zeggen dat een stem op de CHU een stem was op de nieuwe christen-democratische partij, liet de Centrumgespreksgroep weten dit een klap in haar gezicht vinden.

De verkiezingscampagne van de KVP was niet veel overtuigender. Lijsttrekker Andriessen maakte tussen Den Uyl, Wiegel en Biesheuvel een matte indruk en de partij moest meemaken dat dissidenten haar links en rechts verlieten. Onder hen waren

Couwenberg, die zijn lidmaatschap opzegde omdat De Zeeuw de KVP niet los maakte van de ARP en de CHU, en Luns, die in *De Telegraaf* onthulde dat de KVP in handen gevallen was van linkse extremisten.

een loodzware taak

De verkiezingen van 29 november 1972 gaven de polariseerders gelijk. De PvdA, de VVD en de PPR wonnen flink: respectievelijk vier, zes en vijf zetels, en de KVP en de CHU verloren respectievelijk een vijfde en een kwart van hun aanhang. De KVP ging van 21,9 procent (35 zetels) naar 17,7 procent (28 zetels), nog geen 60 procent van het percentage dat zij in 1963 gehaald had; de CHU zakte onder de 5 procent (4,8 procent; 7 zetels), en was daarmee in zeven jaar bijna gehalveerd. De ARP had daarentegen gewonnen, zij het slechts 0,2 procent (1 zetel). Gezien de anti-socialistische kruistocht die Biesheuvel gevoerd had, kon ook dit als vrucht van de polarisatie beschouwd worden.

De verkiezingen van 29 november 1972 waren het voorspel voor een moeizame, vijf maanden durende formatie. De partijen van het kabinet-Biesheuvel hadden 76 van hun 82 zetels overgehouden, zodat zuiver getalsmatig een centrum-rechts parlementair kabinet nog juist mogelijk was. Maar de stemming in de KVP maakte deze oplossing zeer onwaarschijnlijk. Op een bijeenkomst van de partijraad, drie dagen na de verkiezingen, bleek dat de campagne van Wiegel veel kwaad bloed had gezet. Tal van sprekers vonden de "prestatie maatschappij" die Wiegel zo ongegeneerd aangeprezen had, weerzinwekkend en onverenigbaar met de denkbeelden die waren neergelegd in de nota van de Contactraad.²⁰ Hoewel de KVP aan de VVD net zoveel stemmen verloren had als aan de PvdA, geloofden de meeste aanwezigen bovendien dat hun partij alleen gered kon worden door een duidelijke keuze voor samenwerking met de PvdA. Enige dagen later bleek dat ook in de fractie de afkeer van de VVD was toegenomen. Acht fractieleden verklaarden zich tegen iedere oplossing waarbij de VVD betrokken was en zouden dat gedurende de gehele formatie blijven doen.

Als de PvdA gewild had, was er eenvoudig een parlementair centrum-links kabinet tot stand gekomen. Maar de PvdA wilde niet. Gedurende de formatie heeft niemand in de partij zelfs maar eenmaal voor zo'n kabinet gepleit. De verkiezingsuitslag had de PvdA gesterkt in de overtuiging dat Keerpunt '72 integraal uitgevoerd moest worden. Hoewel de progressieven slechts 56 zetels hadden, was dat volgens haar de wens van de kiezers. In een brief aan de KVP vroeg het PvdA-partijbestuur daarom op 1 december uitvoering van Keerpunt niet bij voorbaat onmogelijk te maken. De KVP moest voorlopig een links minderheidskabinet gedogen. Alleen dan kon zij "een klimaat scheppen waarin op langere termijn samenwerking op regeringsniveau tussen de KVP en de progressieve combinatie denkbaar is".²¹

De meeste leden in de KVP-fractie en het KVP-partijbestuur vonden, hoezeer zij ook naar een prettige verstandhouding met de PvdA verlangden, dat een zichzelf respecterende partij met passief gedogen geen genoegen kon nemen. Bovendien meende nog altijd een aanzienlijke groep in de fractie dat een coalitie met de VVD verreweg de voorkeur verdiende. Dat was ook de mening van de onderhandelaars van de

ARP en de CHU, Biesheuvel en Tilanus. De verdeeldheid in het confessionele kamp stelde Andriessen, die als onderhandelaar van de KVP optrad, voor een loodzware opgave. De fractieleider had net als de meeste van zijn partijgenoten een voorkeur voor een coalitie met de PvdA, waarbij de confessionelen een gelijkwaardige positie zouden innemen. Zijn belangrijkste overweging hierbij was dat zo'n kabinet de beste kansen bood op het behoud van de eenheid in de KVP en, daaraan ondergeschikt, op het behoud van de christen-democratische samenwerking. Om het beoogde kabinet tot stand te brengen, moest hij de deur naar de VVD zolang mogelijk open houden en de progressieve drie zo weinig mogelijk tegemoet komen. Alleen zo kon hij de PvdA dwingen tot meegaandheid en de rechtse confessionelen verzoenen met de nieuwe coalitie.

een traumatische geschiedenis

Tijdens de formatie bleek dat Andriessens mogelijkheden te beperkt waren. Hij toonde zich onbuigzaam, maar minder onbuigzaam dan Den Uyl, die zich, dank zij de eensgezindheid van zijn partij, meer geduld kon veroorloven. Ten gevolge daarvan sleepte de formatie zich voort en kroop Andriessen langzaam richting PvdA. Toen Wiegel op de 53ste dag van de formatie een aantal onredelijke eisen stelde, nam Andriessen een beslissende stap. Tegen de wil van Biesheuvel en Tilanus schreef hij de VVD af. Het afvallen van de VVD was de prelude op de meest traumatische episode in de geschiedenis van de Nederlandse christen-democratie. Op 1 februari 1973 benoemde koningin Juliana de socialist Burger tot formateur. Deze had bittere herinneringen aan de jaren 1951-1962, toen hij als fractieleider van de PvdA machteloos had opgetornd tegen de katholieken. Hij genoot ervan dat de rollen nu omgekeerd waren. Gedurende de drie maanden dat hij formeerde, maakte hij de confessionelen, tot vermaak van links Nederland, belachelijk en zette hij hen in hun zwakte en verdeeldheid te kijk. Vanaf het begin maakte Burger duidelijk te streven naar de vorming van een kabinet-Den Uyl, dat wel met enige confessionele ministers versterkt kon worden, maar waarin de confessionelen inhoudelijk noch getelsmatig een gelijkwaardige positie zouden innemen.

Andriessen, Biesheuvel en Tilanus vonden dit onaanvaardbaar. Zij weigerden afzonderlijk met de formateur te praten, maar slaagden er toch geen moment in de scheuren in hun eenheidsfront te verhullen. Na drie weken zeiden ze wel gezamenlijk hun medewerking aan de formatie op, maar slechts Tilanus werd hierbij van harte gesteund door zijn fractie. Andriessen had pas na uren praten de instemming van zijn fractie gekregen en Biesheuvel had zelfs in drie dagen zijn fractie niet op één lijn weten te krijgen. De verdeeldheid in de ARP gaf Burger de kans voor zijn beslissende stap. Op 27 februari vroeg hij zonder medeweten van Biesheuvel Boersma zitting te nemen in het door hem beoogde kabinet, een aanbod dat deze, Biesheuvels eigen gebrek aan loyaliteit jegens hem indachtig, direct aanvaardde. Deze inbraak leidde in de ARP tot woede en in de KVP tot paniek. Biesheuvel weigerde ieder verder contact met Burger; Andriessen besloot, om een soortgelijk debacle in eigen gelederen te voorkomen, zonder Biesheuvel en Tilanus verder te praten. Kort daarna verstreek de grondwettelijk vastgestelde termijn van drie maanden waarin Bies-

heuvel zowel premier als Kamerlid mocht zijn. Biesheuvel koos voor het premierschap en Aantjes volgde hem op als fractieleider en onderhandelaar.

Aantjes

Aantjes was zijn loopbaan begonnen in de rechtervleugel van de ARP. Hij was opgegroeid in een zwaar gereformeerd bondsmilieu in het hart van de Alblasserwaard. In zijn studententijd was hij lid van de studentenvereniging SSR in Utrecht, waar hij met Johan Prins en W.C.D. Hoogendijk tot de leiders ging behoren van een groep uiterst rechtzinnige en conservatieve jongeren, die fel opponeerden tegen de in hun ogen veel te linkse koers van de ARP. Tijdens een bijeenkomst met Schouten hield Aantjes de partijleider voor dat deze zijn principes verloochende en slechts "linkse praat" verkocht. In 1959 werd Aantjes lid van de Tweede Kamer en nog tot ver in de jaren zestig gold hij als een uiterst conservatief man. Pas rond 1968 ging hij zich enigszins verwant voelen met het evangelisch-radicalisme, maar dit bekeringsproces werd pas voltooid door zijn deelname aan de Contactraad.

Aantjes had een bevlogen stijl. Hij beheerste als geen ander "de tale Kanaans", de typische, op de bijbel geënte stijl, waarmee het antirevolutionaire volk in het hart geraakt kon worden. Aantjes was een bevlogen christen, maar ook een geslepen tacticus, een cynische humorist en een man met een groot ego. Hij wist idealisme en pragmatisme op onnavolgbare wijze te verbinden en kon onder zijn verheven woorden dubbele bodems en verborgen bedoelingen leggen. Met zijn stijl wist hij tegelijk het antirevolutionaire volk te ontroeren en de intellectuelen tot bewondering te brengen, maar stootte hij ook velen, die hem als een hyprocrite opportunist zagen, van zich af.

Aantjes hoorde bij degenen die vonden dat met de PvdA samengewerkt moest worden. Bij hem speelde daarbij mee dat hij zich al te goed herkende in de onverdraagzaamheid van de PvdA. Hij erkende "dat wij hen vaak verkeerd beoordeeld hebben, dat wij tegenover hen ook gepolariseerd hebben, dat wij hen soms verdacht hebben gemaakt en dat wij ons van hen hebben verwijderd en vervreemd".²² Hij wilde hiervoor boeten en de polarisatie beantwoorden met verzoening. Omdat Aantjes bovendien hoopte de christen-democratische samenwerking te redden en hij het zeer goed kon vinden met Andriessen – hij reed regelmatig samen met hem in de auto heen en weer tussen Utrecht en Den Haag – besloot hij deze diens lijdensweg niet alleen te laten voltooien. Drie dagen nadat hij Biesheuvel opgevolgd had, kwam Aantjes Burger met uitgestoken hand tegemoet.

boze zusters

Aantjes en Andriessen stemden ermee in dat in het kabinet de zetels verdeeld zouden worden in een 10-6 verhouding ten gunste van de progressieven en dat Keerpunt '72 de grondslag van het regeringsprogramma zou zijn. Aantjes wilde graag nog een zevende zetel voor de CHU, maar op de dag dat hij dit voorstelde gooide de CHU zelf de deur naar kabinetsdeelname vrijwel dicht. De Unieraad gaf blijk van een sterk toegenomen weerzin tegen de roden en steunde in een motie unaniem de wei-

gering van Tilanus om in een ongelijkwaardige positie aan het kabinet deel te nemen. Twee dagen later gaf Burger de CHU het beslissende zetje. Hij liet Andriessen en Aantjes schriftelijk weten dat het "onoprecht" zou zijn nog langer de steun van de CHU te vragen. De CHU zou een "notoir onwillig blok aan het been" van het progressieve kabinet zijn.²³

De uitsluiting van de CHU was voor Aantjes en Andriessen reden het overleg met Burger af te breken. Burger nodigde daarom de CHU alsnog uit voor een gesprek. Daar hij echter herhaalde dat het progressieve program het enige uitgangspunt van het kabinet zou zijn, beoordeelde Tilanus dit als onvoldoende. Andriessen vond de reactie van Tilanus onverteerbaar. Hij vond dat de CHU, na alles wat hij voor haar gedaan had, wel bitter weinig begrip toonde voor zijn moeilijkheden. In een onderhoud met de CH-top schoven Steenkamp en hij de CHU geïrriteerd de schuld van het naderende fiasco in de schoenen.²⁴ Op een opmerking van Tilanus dat het voor hem ethisch onaanvaardbaar was het onaanastbare progressieve program uit te voeren, repliceerde Steenkamp dat de CHU kennelijk dacht dat bij de ARP en de KVP het ethische element niet zo zwaar woog. Volgens hem kon men net zo goed ethische vragen stellen bij de koppigheid waarmee de CHU vasthield aan haar eigen program. Realiseerde de CHU zich wel dat zij twee zusters had die van heel wat meer gewicht waren dan zijzelf? Van Verschuer probeerde de situatie te redden door te zeggen dat er dan maar een gewoon links minderheidskabinet moest komen, maar Andriessen beet hem toe dat die conclusie na 108 dagen wel een beetje laat kwam.

De CHU zou nog één kans krijgen het goed te maken. Een week na het pijnlijke onderhoud met de CH-top braken Aantjes en Andriessen het overleg met Burger opnieuw af, ditmaal omdat Den Uyl de eventuele confessionele ministers geen wezenlijke inbreng in het program van zijn kabinet wilde geven. Twee confessionele informateurs, W. Albeda en A.A.M. van Agt, wisten Den Uyl ten slotte alsnog tot concessies te bewegen. Afsproken werd dat naast Keerpunt ook het confessionele program ten grondslag zou liggen aan het kabinetsbeleid. Bij conflicten zou Keerpunt niet automatisch gevolgd worden en de progressieve ministers zouden bij belangrijke zaken niet zonder meer hun wil mogen opleggen aan hun confessionele collega's. De onderhandelingsstrategie van Den Uyl was hiermee in feite mislukt, maar om de PvdA mee te krijgen, hield Den Uyl vol dat er geen wezenlijke concessies gedaan waren en dat het meest progressieve kabinet uit de Nederlandse geschiedenis van start kon gaan. Mede als gevolg van dit triomfalisme wees de CH-fractie het compromis van de hand. De CHU hield vol dat gezien de zetelverdeling in het kabinet de confessionelen nog steeds geen gelijkwaardige partners waren, maar de afwijzing was nu natuurlijk veel aanvechtbaarder dan een maand eerder. De CHU was er ook zelf verdeeld over. Het wetenschappelijk instituut van de Unie voorspelde verdere electorale rampen als de CHU niet alsnog tot het kabinet zou toetreden.²⁵ Wanneer de confessionelen zich uit elkaar zouden laten spelen, zouden de kiezers nog sterker dan voorheen het gevoel krijgen dat ze net zo goed meteen Den Uyl of Wiegel konden stemmen. Het instituut vreesde bovendien dat de christen-democratische samenwerking definitief voorbij zou zijn. Om die reden vonden Tilanus en Van Verschuer dat de CHU het kabinet toch maar moest steunen, maar de meerder-

heid van de fractie wilde dit niet. De fractie weigerde Den Uyl te steunen uitsluitend omdat Andriessen en Aantjes, over wie ze hevig geïrriteerd was, dit nodig vonden.²⁶

met spanning en gebed

Het afhaken van de CHU leidde een dag later tot een door Tilanus als "enigszins onaangenaam" ervaren discussie tussen de confessionele partijtoppen.²⁷ De wijze waarop de CHU haar afhaken verdedigde, wekte bij de anderen voornamelijk ergernis. Toen de CHU'er J.L. Janssen van Raay het sleetse argument naar voren bracht dat de progressieven zich uiterst kwalijk hadden gedragen, kapte Steenkamp hem af met de opmerking dat hij dat nu wel wist, het er zelfs volstrekt mee eens was, maar dat het daar helemaal niet om ging. Het ging om de consequenties voor de christen-democratie. Hierover was hij zeer somber. Hij vond dat de partijen geen beslissing over de nota van de Contactraad konden nemen en zag "het CDA in de huidige situatie niet zitten". Ook meende hij dat de KVP het zich niet kon veroorloven nog eens een half jaar te wachten. De Zeeuw vond eveneens dat de drie partijen niet tot samengaan moesten beslissen als ze niet eensgezind waren. Hij zag niet hoe de christen-democratie nu nog politieke inhoud kon hebben, een nieuw getuigenis kon uitdragen en nieuw elan kon wekken. Tilanus en Van Verschuer vonden dat de verschillende parlementaire positie van de partijen verdere toenadering niet in de weg hoefde te staan, maar De Zeeuw en Steenkamp geloofden hier niets van. Als de CHU niet snel haar oppositie tegen het kabinet-Den Uyl opgaf, dan hoefde het voor De Zeeuw niet meer. De partijen gingen somber uiteen met als enige resultaat dat de voor 19 mei geplande partijraden werden uitgesteld tot 24 juni.

§ 2 de oprichting van het CDA

Die partijraadsvergaderingen waren voor de ontwikkeling van het CDA van enorm belang. Na de val van het kabinet-Biesheuvel hadden de partijen de bespreking van de nota van de Contactraad door het kader uitgesteld. Afsproken was dat de bevoegde partijorganen pas op 19 mei 1973, en niet al in het najaar van 1972, een oordeel over de nota zouden geven en dan tegelijk het CDA zouden oprichten.

Tijdens de kabinetsformatie was de CHU niet de enige die dit schema op losse schroeven zetten. Voordat de CHU afhaakte, had de ARP de christen-democratische samenwerking al onder zeer grote druk gezet. Direct na de verkiezingen liet de ARP weten zich in de nota van de Contactraad te hebben vergist. Aanvankelijk had zij, zo stelde het partijbestuur, gedacht dat overeenstemming bereikt was over het karakter van de nieuw te vormen organisatie, maar later had zij ingezien dat dit niet in voldoende mate het geval was.²⁸ Zolang dit niet veranderde kon de ARP geen beslissing nemen over verdere samenwerking. Pas als duidelijkheid verkregen was over de grondslag, kon op zinnige wijze gesproken worden over de vorm waarin de samenwerking gegoten zou worden. Een AR-werkgroep zou daarom in een notitie uiteenzetten aan welke eisen een christelijke partij diende te voldoen. Deze notitie zou

met de eigen leden en met de CHU en de KVP besproken worden, waarna de partijraad zich op 19 mei mede op basis van de notitie zou uitspreken over de nota van de Contactraad.

Deze stap terug was vooral een gevolg van de negatieve reacties die het partijka-der inmiddels op de nota van de Contactraad had gegeven. Goudzwaard en Veerman hadden hun uiterste best gedaan de nota zo gunstig mogelijk te interpreteren, maar niet kunnen verhinderen dat de nota in een groot aantal artikelen in de partijpers te licht was bevonden. Hun uitleg overtuigde het kader niet, ook al omdat de nota in de KVP heel anders geïnterpreteerd werd. Daar liet met name De Zeeuw te pas en te onpas weten dat de nota de door hem gewenste open partij naderbij gebracht had.

Op de leiding van de ARP maakte vooral een open brief van de oude Friese senator Hendrik Algra, die representatief werd geacht voor een groot gedeelte van het "eenvoudige AR-volk", diepe indruk. Algra vond dat de nota getuigde van een verregaande verwatering van de bijbelse boodschap, waardoor het stuk "het antirevolutionaire hart ten diepste niet aansprak".²⁹ Volgens Algra was de nota een door en door humanistisch produkt, waar het evangelie met de haren bijgesleept was en waarin "een klare, Schriftuurlijke erkenning van de Overheid als dienaar van Gods" ontbrak. Algra stelde dat de Contactraad enerzijds nauwelijks blijk had gegeven van het besef dat de taak van de overheid principieel beperkt was, anderzijds te licht had gedacht over de primaire taak van de overheid: de beteugeling en de bestraffing van het kwaad. Van het fundamentele besef dat de mens zondig was en beperkt in zijn mogelijkheden, had Algra weinig terug gevonden. "Laten wij onze zelfstandigheid bewaren", zo riep hij zijn partijgenoten op. Samenwerking met anderen vond hij best, "maar niet: één lijst, en één fractie, en nog minder: één partij. Althans nu niet en zo niet."³⁰

Rome blijft altijd Rome

In de CHU deed zich na de verkiezingen een soortgelijk probleem voor. De verkiezingsnederlaag was voor de Centrumsgespreksgroep aanleiding tot een nieuwe aanval op de christen-democratische samenwerking. In een memorandum schreef de groep dat de CHU de kiezers van zich vervreemd had met dezelfde "gekke dingen", waarmee "de 'progressieve' dominees de mensen de kerk uitjagen".³¹ Misschien voelden veel leden van de CHU wel voor een nieuwe partij, maar van de kiezers kon dat niet worden gezegd. Dat waren, zo meende de Centrumsgespreksgroep, rustige, brave mensen, die zich niet voor politiek interesseerden, maar zich altijd hadden thuis gevoeld bij de bedaarde CHU en niets voelden voor "een KVP-AR-CH-toestand". "In Katwijk, in Putten, in Veenendaal ziet men dat niet zo scherp zitten. Trouwens, in Rotterdam ook niet. Blijft Rome niet altijd Rome?"

De leiding van de CHU trok uit de verkiezingsuitslag aanvankelijk evenwel een heel andere conclusie. De CH-top meende dat de christen-democratische eenwording geen uitstel meer kon verdragen en dat de dissidenten tot de orde geroepen moesten worden.³² In een onderhoud op 15 januari liet het bestuur de Centrumsgespreksgroep weten dat het haar deloyale optreden niet langer kon tolereren. Wel

zegde het bestuur de groep toe dat zij zich geen zorgen hoefde te maken over de christelijke grondslag van de samenwerking.

de Aktiegroep Nieuwe Partij

Toen dit gesprek plaatsvond, had zich al een nieuwe dissidente groepering aangediend, de Aktiegroep Nieuwe Partij (ANP). De ANP was een club van progressieve leden en ex-leden van de KVP en de CHU. Maar liefst vier leden van de groep, Bleumink en Huijsen van de CHU en De Bruyn en W. Nuyens van de KVP, waren lid geweest van de Contactraad. Anderen, onder wie Couwenberg, hadden de christelijke partijen de rug toegekeerd. De ANP schreef in haar oprichtingsmanifest, dat 1 januari 1973 werd gepubliceerd, dat het de hoogste tijd was de politieke verstarring te doorbreken.³³ De groep noemde het tragisch dat het materiaal voor een nieuwe partij sinds het verschijnen van de nota van de Contactraad gereed lag, maar dat het de drie christelijke partijen aan moed ontbrak om voor het nieuwe te kiezen. Nu de vernieuwing aan de top was vastgelopen, moest zij van de basis komen. De ANP wilde een progressieve, open partij, waarbij "hoogstens sprake [kon zijn] van een mede op het evangelie georiënteerde politiek".

De groep kreeg al snel geregelde en formele contacten met het dagelijks bestuur van de KVP, dat haar als breekijzer hoopte te gebruiken.³⁴ Doordat de ANP echter in de ARP en de CHU voornamelijk weerstand wekte, bereikte de KVP het tegendeel van wat zij had gehoopt. Namens de CHU gaf Van Verschuer aanvankelijk een positieve reactie, maar hij werd door Tilanus teruggefloten.³⁵ Met steun van de rest van het bestuur stelde Tilanus dat de nieuwe partij een christelijk uitgangspunt moest hebben en dat dit, gezien de ontstane verwarring, nog eens onomstotelijk vastgesteld moest worden.

In de ARP zorgde het manifest voor nog veel grotere problemen. Het toch al wankele vertrouwen in de christen-democratie werd er ernstig door ondergraven. Dat vier leden van de Contactraad het manifest van de ANP ondertekend hadden en dat het KVP-bestuur er positief tegenover stond, bevestigde het vermoeden dat het christendom van de Contactraad en de KVP niet veel voorstelde. Bij de top van de ARP nam de ANP de laatste hoop weg dat het kader nog op andere gedachten gebracht kon worden. In de werkgroep die de notitie over de christelijke partij zou voorbereiden, was Algra volstrekt niet tot een compromis te bewegen. In de notitie werd op aandringen van de bejaarde senator dan ook gesteld dat de noodzaak van fusie en zelfs van federatieve samenwerking voor de ARP nog geenszins vaststond.³⁶ Wat de ARP betrof konden de drie partijen ook gewoon afzonderlijk blijven voortbestaan. Veel zou afhangen van het karakter dat de samenwerking zou krijgen. "Zal een eventueel nieuw te vormen partij haar karakter en identiteit willen ontleen aan het welbewust zich willen oriënteren aan het Evangelie en haar politieke program als antwoord daarop en zal dit tevens de basis zijn voor haar organisatorische presentatie? Of wordt omgekeerd het streven naar een zo groot mogelijke openheid voorop gesteld, waarbij met name het politieke program als het bindende en wervende element wordt gezien?"

Gelatenheid bij de KVP

De top van de KVP reageerde gelaten op de notitie. Na de publikatie van het antirevolutionaire stuk, nog voordat het ook bij de kabinetsformatie misliep, constateerde de KVP-top dat een besluit om één partij te vormen op 19 mei niet genomen kon worden. Voorlopig zou de KVP met een bondgenootschap genoegen moeten nemen. De partijen zouden zich op 19 mei ook nog niet hoeven uit te spreken over de grondslag waarop de christen-democratie zou opereren. Daarover kon beter nog eens gesproken worden als de gemoederen weer tot bedaren waren gekomen. Als de KVP zich nu scherp op zou stellen, zou de christen-democratie verloren zijn.³⁷

De KVP bracht deze koerswijziging echter niet naar buiten. In vergaderingen met de ARP en de CHU probeerde zij de ARP ertoe te brengen zich alsnog aan de oorspronkelijke afspraken te houden. Andriessen, Steenkamp en De Zeeuw stelden dat het in de AR-notitie gemaakte onderscheid tussen een christelijke en een open partij "zeer geforceerd" en "onwaarsachtig" was.³⁸ Voor de KVP was deze tegenstelling "volstrekt afwezig". Er waren tussen de ARP en de KVP natuurlijk wel accentverschillen, maar men moest elkaar wat dat betreft vertrouwen. De samenhang op hoofdlijnen was duidelijk genoeg. De KVP bracht daarnaast naar voren dat het opgeven van de ene partij grote nadelen had. De samenwerking zou daardoor aanzienlijk aan kracht en geloofwaardigheid inboeten. Een federatie of nog minder was bovendien niet nodig. De accentverschillen konden best binnen één partij tot hun recht komen. "Een partij met behoud van sub-culturele verscheidenheid", dat was "het ei van Columbus".

Veerman liet zich echter niet onder druk zetten. Niet de ARP, maar de Aktiegroep Nieuwe Partij was, zo beweerde hij, met de tegenstelling tussen de open en de christelijke partij gekomen. Het conflict ging om veel meer dan nuance- en cultuurverschillen. Het ging erom "wat wij als partij willen, dat wil zeggen, willen wij als partij een antwoord geven op de evangelische opdracht of niet".

de KVP op de knieën

Enkele dagen nadat de CHU voor de oppositie gekozen had, besloot de KVP toch nog een uiterste poging te doen om de christen-democratie te redden. De CHU moest tot een andere opstelling gebracht worden, zodat op 23 juni de partijraden alsnog een samenwerkingsresolutie konden aannemen. Op 8 mei deed Steenkamp tijdens een vergadering van de partijtoppen een hartstochtelijk beroep op de deelnemers om op één lijn te komen.³⁹ Hij had "met grote spanning en met gebed uitgezien naar deze vergadering". Hier moest men "de keuze doen, die bepalend is voor de komende jaren", de keuze "voor of tegen de polarisatie in eigen kring". De Zeeuw benadrukte dat de KVP haar binding met het kabinet niet wilde opgeven. Hij eiste dat de CHU bij de Algemene Beschouwingen eenzelfde houding zou innemen als de ARP en de KVP. De KVP moest wat dit betreft hard zijn. Als de CHU haar standpunt niet zou herzien, dan zou de KVP alleen verder gaan en zichzelf in een CDA omzetten.

Het hielp niets. Het Zeeuwse Statenlid A.J. Kaland bitse terug dat de CH-fractie een duidelijke en door de hele partij gedragen keuze had gemaakt. Als de CHU het

kabinet nu ineens welwillend tegemoet zou treden, zou zij "een stuk brandhout zijn en zich beter kunnen opheffen". Kaland wilde de zaak nog eens een half jaar aanzien. In die tijd moest de samenwerking maar worden opgeschort. Op een iets langere termijn waren er misschien meer mogelijkheden, maar ook daarover had hij zijn twijfels. Tijdens de vergadering werd de stemming er zeker niet beter op, zodat Steenkamp ten slotte bitter constateerde dat de avond niets had opgeleverd.

Twee weken later ging de KVP voor de CHU door de knieën. De CHU bleef bij haar standpunt, maar de KVP besloot dat dit de vorming van het CDA niet in de weg hoefde te staan. Er werd afgesproken dat de partijraden op 23 juni in een resolutie de nota van de Contactraad zouden goedkeuren en het CDA zouden oprichten. Voorlopig zou dit nog slechts een samenwerkingsorgaan zijn, met een eigen bestuur. Dat bestuur zou in het najaar voorstellen presenteren voor uitbouw van de organisatie. Daarbij werd verondersteld dat de eenheid tussen de partijen dan ook in het parlement tot uiting zou komen, maar voorlopig hoefde de politieke hypotheek die bij de vorming van het kabinet-Den Uyl was aangegaan, nog niet te worden afgelost.

De achtergrond van deze concessie was de dwangsituatie waarin de KVP zich bevond. Steenkamp en De Zeeuw waren tegenover de ARP en de CHU veroordeeld tot dezelfde rol als Andriessen tegenover de PvdA gespeeld had. Zij konden smeken en dreigen, maar hun koppige partners wisten dat zij hen als het erop aankwam telkens weer tegemoet kwamen. De KVP had voor de eenwording met de ARP en de CHU net zo min een alternatief als voor de regeringscoalitie met de PvdA. Als zelfstandige partij had zij geen toekomst meer. De afkalking was, in tegenstelling tot wat velen gehoopt hadden, door de keuze voor de PvdA niet gestopt. Het ledenverlies ging gestaag door en volgens de opiniepeilingen bleef ook de aanhang slinken. Bij nieuwe verkiezingen, zo werd voorspeld, zou de KVP nog geen 15 procent van de stemmen krijgen. Het was niet waarschijnlijk dat hierin veel verbetering zou komen als de KVP zich zelfstandig tot een CDA zou omvormen. Een dergelijk CDA zou tezeer als voortzetting van de KVP gezien worden om aantrekkelijk te zijn voor protestanten, ontzuilde katholieken en ongelovigen. Het zou bovendien, met slechts 15 procent van de kiezers achter zich, de polarisatie alleen maar versterken. Het zou immers een aanhangsel worden van de PvdA met een conservatief blok van protestanten en liberalen tegenover zich. Als de KVP zich verbond met de PvdA, zou de AR-partijtop zijn achterban niet af zou kunnen houden van langdurige samenwerking met de CHU en de VVD. Fusie van de KVP met andere partijen, of met delen daarvan, was evenmin een reëel alternatief. Weliswaar konden de rechtervleugel van D'66 en de linkervleugel van Ds'70 tot het politieke centrum gerekend worden, maar de samenwerking met deze groeperingen zou uit het niets moeten worden opgebouwd. Bovendien zou het overwicht van de KVP ten opzichte van hen zo groot zijn, dat ook deze combinatie op niet-katholieken weinig indruk zou maken.

Moest de KVP de CHU dus wel terwille zijn, de CHU op haar beurt kon zich concessies aan de KVP niet veroorloven. De partijleiding was nog steeds voorstander van het CDA, maar tegelijk had het midden- en lagere kader de keuze voor de oppositie met gejuich ontvangen. Het kader wilde net zo min als de fractie ter wille van het CDA het verafschuwde kabinet-Den Uyl gedogen. Daar kwam bij dat de oppositie de CHU nieuwe levenskracht scheen te geven. Medio 1973 stond de Unie in de opi-

niepelingen voor het eerst sinds jaren op winst. Zij hoefde daarom met de eenwording geen haast meer te maken en kon door lastig te blijven haar positie in het CDA versterken.

de ARP over de streep

Toch was de CDA-resolutie in juni 1973 niet aangenomen, als behalve de KVP niet ook de ARP overstag was gegaan. Deze partij liet, nadat het kabinet-Den Uyl tot stand gekomen was, onverwacht haar bezwaren tegen het CDA vallen. Deze koerswijziging hing samen met het aftreden van Veerman als voorzitter van de ARP. Veerman werd staatssecretaris in het kabinet-Den Uyl, waarna vice-voorzitter Jan de Koning hem opvolgde. De Koning stond minder aarzelend tegenover de vorming van het CDA. Hij was van het christelijke fundamentalisme van zijn partijgenoten niet al te diep onder de indruk en meende dat de partijpolitieke situatie een doorbraak in het christen-democratisch overleg eiste.

Al vroeg in de jaren vijftig had De Koning afstand genomen van het religieuze en politieke fanatisme in zijn kring. Net als Aantjes, Hoogendijk en Prins studeerde hij toen in Utrecht, maar in tegenstelling tot hen sloot hij zich niet aan bij de rechtse oppositie. Mede doordat hij in het verzet en in Indonesië had gezeten, vond hij de houding van zijn medestudenten enigszins wereldvreemd. Tegenover hun neiging overal de bijbel bij te slepen, stelde hij een nuchtere, pragmatische instelling, waarbij het evangelische uitgangspunt slechts als algemene gezindheid aanwezig was. Na zijn studententijd werkte hij bij het CNV en bij de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB). Als vertegenwoordiger van die laatste organisatie kwam hij in het partijbestuur en de Tweede Kamer terecht. In 1967 sloot hij zich bij de AR-radicalen aan, maar hij miste het radicale temperament en het wantrouwen tegen de KVP van veel van zijn geestverwanten. Hij had bijvoorbeeld op het punt van de inkomensverdeling zeker wel vooruitstrevende opvattingen, maar hij liet zich leiden door zijn veel geciteerde adagium "als niet kan wat mot, dan mot maar wat kan", en kwam daardoor in de praktijk doorgaans tot een gematigde opstelling. Als één van de weinigen in de ARP vond hij al in de jaren zestig een fusie met de KVP wenselijk, al meende hij dat het fusieproces met het oog op de antirevolutionaire achterban zeker niet moest worden overhaast. In 1968 voorspelde hij in een gesprek met Steenkamp dat de drie partijen over twaalf jaar zouden fuseren – een voorspelling die later precies uit bleek te komen.⁴⁰

De Koning werkte na het vertrek van Veerman nauw samen met Dick Kuiper, die vice-voorzitter werd. Kuiper had net als De Koning tot de radicalen behoord, maar was in tegenstelling tot deze geen typische bestuurder, maar een typische intellectueel. Hij was gepromoveerd op een zware sociologische studie over de gereformeerde elite en was de belangrijkste ideoloog van de AR-radicalen geweest.

De Koning en Kuiper hadden als lid van de AR-delegatie Veerman in de eerste maanden van 1973 in de onderhandelingen met de KVP gesteund, maar persoonlijk hadden zij geen enkele moeite met de katholieke opvattingen over de christelijke grondslag. Kuiper vertrouwde de KVP-onderhandelaars toe dat hij het persoonlijk met de katholieke opvattingen eens was en dat wat hem betrof het CDA echt niet ex-

clusief-christelijk hoefde te blijven.⁴¹ Maar hij meende wel dat de problemen van de antirevolutionaire achterban serieus genomen moesten worden. Zodra Veerman vertrokken was, lieten Kuiper en De Koning zich echter aan de principiële bezwaren van de achterban weinig meer gelegen liggen. Tot vreugde en verbazing van hun katholieke gesprekspartners besloten zij dat de ARP-partijraad met de nota van de Contactraad en de vorming van het CDA moest instemmen.

De reden tot deze koerswijziging was de vorming van het kabinet-Den Uyl. Kuiper en De Koning vonden dat de uitkomst van de formatie een versnelling van de christen-democratische eenwording alleszins rechtvaardigde. In de eerste plaats stonden zij er versteld van dat de PvdA de christelijke partijen uiteen had weten te spelen.⁴² In hun ogen ondergroef een dergelijke verdeeldheid de geloofwaardigheid van de christen-democratie en maakte het de christelijke partijen tot speelbal van de liberalen en de socialisten. De Koning had om die reden pas op het laatste moment met de vorming van het kabinet-Den Uyl ingestemd. Het programma van het kabinet was hem sympathiek, maar hij vond het niet verantwoord om de CHU in de oppositie te laten gaan. Toen het kabinet-Den Uyl eenmaal gevormd was, besloten Kuiper en De Koning te voorkomen dat een dergelijke catastrofe ooit nog zou kunnen gebeuren. Een tweede reden voor hun tegemoetkomendheid was de overtuiging dat de ARP het met de CHU in de oppositie heel moeilijk zou krijgen. Van de achterban van de ARP was zeker tachtig procent tegen de deelname aan het kabinet-Den Uyl. Het partijbureau werd overstroemd door boze brieven en telefoontjes over wat velen zagen als het verraad van Boersma en de lafheid van Aantjes. De fractie telde een grote minderheid, zes van de veertien leden, die tegen het gedogen van het kabinet-Den Uyl had gestemd, terwijl Biesheuvel, verbitterd over het hem gedane onrecht, na de formatie alle medewerking aan de partij opzegde. De kans was daarom groot dat de CHU en de VVD leden en kiezers bij de ARP zouden wegtrekken en de ARP in twee delen zou scheuren. Dit vermoeden werd op indringende wijze bevestigd toen De Koning samen met Aantjes de kabinetsdeelname aan de partij ging uitleggen. Het tweetal maakte een ware boetetocht langs de achttien Kamercentrales en slaagde er, ondanks het retorische talent van Aantjes en het degelijke imago van De Koning, niet in de oververhitte aanhang veel begrip bij te brengen voor het besluit van de fractie.

de vorming van het CDA

De ommezwaai die De Koning bij de christen-democratische samenwerking maakte, werd hem door de partij niet in dank afgenomen. Het perspectief binnenkort lid te zijn van het CDA kon veel antirevolutionairen nauwelijks bekoren. De Koning moest benadrukken dat het nog slechts om een voorlopig besluit ging en dat de partij later nog alle kans zou krijgen om in vrijheid een definitief oordeel over het CDA te vellen.

Tijdens de partijraad op 23 juni was de spanning te snijden. Boze leden hadden het podium behangen met affiches waarop de kop van de nadrukkelijk afwezige Biesheuvel prijkte. Toen Aantjes het spreekgestoelte betrad voor zijn toespraak heerste in de zaal een ijzige stilte. Hij slaagde er echter toch in de sympathie van zijn

gehoor te winnen. Aan de kabinetsformatie maakte hij geen woord vuil en in plaats daarvan hamerde hij in de vertrouwde tale Kanaans hard en langdurig op de christelijke grondslag die het CDA moest krijgen. Hij werd beloofd met een langdurig applaus en met de aanvaarding van de CDA-resolutie. Met 170 tegen 38 stemmen keurde de partijraad de resolutie goed, zij het dat het christelijke karakter van het CDA op initiatief van een aantal Kamercentrales nog werd aangescherpt. In de oorspronkelijke resolutie was sprake geweest van "een partij die bij voortduring op de uitdaging van het Evangelie wil antwoorden". De partijraad voegde hieraan dat deze partij zich "daartoe laat gezeggen door de verplichtende norm van het Evangelie, zodat er geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid van andere inspiratiebronnen".⁴³

Ook de algemene vergadering van de CHU besloot de CDA-resolutie met een toevoeging te aanvaarden. In verband met de te verwachten moeilijkheden kwam Steenkamp de algemene vergadering persoonlijk vertellen dat De Zeeuw en hij besloten hadden de nevenschikking van evangelie en humanisme te laten vallen. Toch fulmineerden de meeste sprekers heftig tegen de samenwerking. Beernink zei dat de voortzetting van de samenwerking met de ARP en de KVP na wat er gebeurd was, onbegrijpelijk was. Er was volgens hem, nu het weer goed ging met de CHU, geen enkele reden haar te liquideren. Als men de CHU wilde verlaten, best, dan deed men dat maar; hij zou de Unie trouw blijven.⁴⁴ Het CDA werd gered door een motie van het Zeeuwse Statenlid H. Eversdijk. In deze motie aanvaardde de CHU het CDA, maar sprak zij uit dat de samenwerking niet ten koste mocht gaan van de zelfstandigheid van de CH-fractie in het parlement.

Door de problemen bij de ARP en de CHU dreigden er ook op de KVP-partijraad moeilijkheden. Verscheidene sprakers gaven blijk van irritatie over de opstelling van de CHU. Toen de aanvulling van de ARP bekend werd, riep de ANP'er De Bruyn uit dat hiermee het laatste restje openheid uit het CDA was verdwenen. De Zeeuw antwoordde daarop dat de aanvulling niet fundamenteel was en bracht de samenwerkingsresolutie in stemming voor er een onaangename discussie kon ontstaan. De resolutie werd met 67 tegen 18 stemmen aanvaard. Andriessen, De Zeeuw en Steenkamp haalden opgelucht adem. Hoewel de sfeer op de partijraad mat en vreugdeloos was geweest, werd de stralende Steenkamp, die voorzitter van het nieuwe CDA werd, van alle zijden uitbundig gefeliciteerd met het ten langen leste behaalde succes.⁴⁵

Enige tevredenheid was ook wel op zijn plaats, want Burger en Den Uyl waren er niet in geslaagd de vorming van het CDA te verhinderen. Achteraf gezien hadden ze beter de ARP buiten het kabinet kunnen houden. Was de ARP in de oppositie gegaan, dan waren het conflict over de grondslag en het conflict over de dagelijkse politiek samengevallen. De christen-democratie zou verdeeld zijn geraakt in twee vrijwel even sterke kampen en Biesheuvel had als oppositieleider de kloof met de KVP waarschijnlijk onoverbrugbaar gemaakt. Voor de verkiezingen was "mooie Barend" nog verreweg de populairste politicus van het land, zodat mogelijk hij, en niet Wiegel de grote tegenspeler van Den Uyl was geworden. Burger en Den Uyl hadden een historische kans gemist de totstandkoming van het CDA te voorkomen en hadden in plaats daarvan in niet geringe mate bijgedragen aan zijn ontstaan.

§ 3 moeizaam verder

Het aannemen van de samenwerkingsresolutie leidde bij de KVP tot een zekere ontspanning. De paniek waardoor de partij zich een jaar lang had laten opjagen, maakte plaats voor het vertrouwen dat de resterende problemen bij voldoende geduld vanzelf zouden verdwijnen. In augustus hield Steenkamp zijn partijgenoten voor dat ze voorlopig maar niet moesten aandringen op een fusie.⁴⁶ Hij had vastgesteld dat de ARP en de CHU voorlopig niet verder wilden gaan dan een federatie, maar daarvan wilde hij geen probleem maken. De ervaring bij andere oecumenische organisaties wees uit dat men ook via een federatie heel goed tot fusie kon komen. Overhaast doorduwen werkte alleen maar averechts. Wel moest de KVP volgens Steenkamp vasthouden aan de vorming van een gezamenlijke kandidatenlijst bij de volgende Kamerverkiezingen.

De tevredenheid van de KVP-top duurde niet langer dan het zomerreces. Toen Steenkamp in september in het CDA-bestuursorgaan een notitie over de gezamenlijke lijst presenteerde, stuitte hij direct op onwil van de CHU.⁴⁷ De CHU was na 23 juni verder naar rechts opgeschoven. Huijsen was uit de partij getreden, Tilanus had de politiek verlaten en de fractie had Roelof Krusinga als zijn opvolger gekozen. Krusinga gold als een representant van de rechtervleugel van de CHU en stond niet, zoals Tilanus, bekend als voorstander van de christen-democratie.

Krusinga

Krusinga was, net als Udink en andere topfiguren uit de CHU, pas laat politiek actief geworden. Hij was de enige zoon van een Groningse plattelandsarts en had zich in de jaren vijftig als keel-, neus-, en oorarts gevestigd in Leeuwarden. Via enkele ambtelijke functies werd hij in 1965 directeur-generaal van Volksgezondheid, alvorens Roolvink hem vroeg staatssecretaris te worden. Zijn conservatieve reputatie kreeg Krusinga door een televisie-interview waarin hij waarschuwde tegen softdrugs. In zijn politieke stijl was Krusinga de tegenpool van Aantjes. Hij presenteerde zich allermintst als een idealist en schuwde verheven taalgebruik, maar ging graag door voor een slim politicus en een realist, die verwoorde wat leefde bij de gewone man, en vooral bij de boeren en de kleine zelfstandigen. Aantjes vond dat dit getuigde van afschuwelijk klein-burgerlijk opportunisme dat voorbij ging aan de hoge eisen die het evangelie aan een politicus stelde. Op zijn beurt had Krusinga weinig waardering voor Aantjes' overvloedige gebruik van grote woorden, waarachter hij evenzeer opportunisme vermoedde.

De moeilijke verstandhouding tussen Aantjes en Krusinga zou de christen-democratische samenwerking vier jaar lang belasten. Die samenwerking werd ook op de proef gesteld door Krusinga's vaste voornemen de CHU de vruchten van de oppositie te laten plukken. Krusinga heeft achteraf gezegd dat hij de christen-democratische eenwording altijd gewenst heeft, maar als dat zo is, heeft hij het goed verborgen gehouden. Tot in 1976 hield Krusinga in ieder geval de mogelijkheid open van een blijvende "Alleingang" van de CHU en liet hij niet na zich met conservatieve standpunten ten koste van de ARP en de KVP te profileren. Dit deed hij om bij de fu-

siebesprekingen met deze partijen zo sterk mogelijk te staan, maar waarschijnlijk zou hij het ook geen ramp gevonden hebben als de CHU nog een keer zelfstandig aan de parlementsverkiezingen meegedaan had. Dat zou weliswaar als nadeel gehad hebben dat de polarisatie in de Nederlandse politiek weer bevestigd zou worden, maar daar zou tegenover gestaan hebben dat de CHU zichzelf mogelijk aanzienlijk zou versterken.

Kruisinga's opstelling vergiftigde vanaf het begin de sfeer bij het christen-democratische overleg.⁴⁸ Naar aanleiding van de notitie van Steenkamp over de gezamenlijke kandidatenlijst lieten Kruisinga en Kaland, die met hem geheel op één lijn zat, weten dat zo'n lijst als doelstelling wel acceptabel was, maar dat lijstverbinding ook een mooie vorm van samenwerking kon zijn. Zeker zo ergerlijk was dat Kruisinga in oktober bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer het kabinet-Den Uyl, inclusief de confessionele ministers, ongeremd onder vuur nam en niets liet blijken van de wil om in het parlement de christen-democratische verbondenheid zoveel mogelijk tot uiting te doen komen.

kamikaze-politiek

Aantjes, Andriessen en De Zeeuw gaven in de publiciteit en in het CDA-bestuursorgaan uiting aan hun woede hierover, maar Kaland en Kruisinga lieten weten dat zij niet in de beklagdenbank gezet wensten te worden. De Zeeuw kreeg hierdoor al snel spijt van de offers die hij ten bate van de eenwording had gebracht. In het dagelijks bestuur van de KVP stelde hij in oktober 1973 voor de samenwerking met de ARP en de CHU voorlopig maar op een laag pitje te zetten.⁴⁹ De KVP moest dat volgens hem wel doen, daar door het gebrek aan politieke eensgezindheid aan de belangrijkste gedachte achter het CDA niet voldaan was. Daarbij kwam, aldus De Zeeuw, dat aan de basis het contact tussen katholieken en protestanten onderling, ondanks de contacten aan de top, nog altijd niet tot stand kwam en dat de verschillen in politieke opvattingen aanzienlijk waren.

Uit recent verkiezingsonderzoek was gebleken dat het electoraat van de KVP veel progressiever was dan dat van de ARP en de CHU. De onderzoekers bestempelden 46 procent van de KVP-aanhang als progressief, tegenover 27 procent van de aanhang van de ARP en 26 procent van de aanhang van de CHU. Uit hetzelfde onderzoek bleek dat de KVP-aanhang minder positief was gaan oordelen over de christen-democratische samenwerking. Was in 1971 nog 59 procent van de KVP-kiezers voorstander van een algemeen christelijk politiek verband, nu gold dat nog maar voor 53 procent. Het percentage dat vond dat partijvorming los van de godsdienst hoorde te staan, was gestegen van 22 naar 36. De Zeeuw meende op grond van deze gegevens dat het kamikaze-politiek zou zijn om tot iedere prijs door te gaan met de ARP en de CHU. De katholieke kiezers wensten nog geen volstrekte breuk met de protestanten, maar het lag wel voor de hand dat de KVP haar openheid en progressiviteit meer ging accentueren. In haar besturen zou zij plaats moeten inruimen voor buitenstaanders en bij komende verkiezingen zou zij zich als sociale Volkspartij moeten afficheren.

In het dagelijks bestuur kreeg De Zeeuw echter weinig steun. Hij werd zeer fel aangevallen door mevrouw J.J.M.S. Leyten de Wijkerslooth de Weerdesteyn, die

meende dat het CDA van de baan zou zijn als de KVP de gezamenlijke lijst liet vallen of weer aan de grondslag ging morrelen.⁵⁰ Andriessen sloot zich hierbij aan, terwijl Steenkamp wel begrip zei te hebben voor De Zeeuw, maar meende dat de KVP haar geduld moest bewaren.

Intussen gingen ook van de ARP weinig positieve impulsen uit. De partijleiding moest hier haar uiterste best doen het onbehagen in eigen kring te bestrijden. Naast de rechtse oppositie tegen het CDA meldde zich na 23 juni ook weer een linkse oppositie. De linkse dissidenten hadden in tegenstelling tot de rechtse geen grote bezwaren tegen de dagelijkse politiek van de KVP, maar waren er wel van overtuigd dat de KVP de evangelische grondslag uitsluitend uit opportunisme had aanvaard. Zij waren bang dat het CDA zou uitgroeien tot een onchristelijk machtsblok tegenover de PvdA. Tot deze linkse verontrusten, die aparte vergaderingen belegden, konden de ARJOS, enkele voormalige radicalen en maar liefst vijf van de veertien leden van de Tweede-Kamerfractie gerekend worden.

Van de voorziene uitbouw van de samenwerking kwam dan ook weinig terecht. De voorstellen die het CDA-bestuursorgaan aan de partijraden van december 1973 voorlegde, waren uiterst mager. Het CDA zou voorlopig gewoon een samenwerkingsorgaan blijven. Zowel over de gezamenlijke kandidatenlijst als over de overdracht van bevoegdheden aan het CDA zou pas in het najaar van 1974 worden beslist. Wel stond in de voorstellen dat het de bedoeling was bij de volgende Kamerverkiezingen met één CDA-lijst uit te komen en dat lijstverbinding niet het middel was om de onderlinge verbondenheid maximaal tot uitdrukking te brengen. Bovendien zou het CDA nu al een secretariaat, een aantal commissies en een algemeen en dagelijks bestuur krijgen. De drie partijen moesten elkaar geleidelijk vinden via "een doelgericht groeimodel". Toch vond de CHU het nog nodig deze magere plannen te clausuleren. De Unieraad sprak op 15 december uit dat de realisering van de gezamenlijke kandidatenlijst afhankelijk was van de dan bestaande situatie en gaf uitdrukkelijk steun aan het oppositiebeleid van de fractie.

poging tot zelfmoord

In de eerste maanden van 1974 verslechterde de situatie verder. De KVP in Zuid-Holland ging met de PvdA, de PPR, D'66 en de PSP in overleg over een gezamenlijke kandidatenlijst bij de komende Statenverkiezingen; een AR-Kamerlid liet publiekelijk weten dat de overgrote meerderheid van zijn fractie tegen het CDA was en de CH-fractie weigerde samen met de ARP en de KVP een wetsvoorstel over abortus voor te bereiden. Dat laatste was voor Steenkamp op 7 februari aanleiding zijn ontslag als voorzitter van het CDA aan te kondigen.⁵¹ Als de fracties zelfs bij deze ethische kwestie, waar de christen-democraten samen tegenover de PvdA en de VVD stonden, nog uiteenvielen, dan moest hij, zo schreef hij, vaststellen dat hij gefaald had. Hij had "nog nooit meegemaakt dat een groep mensen zozeer bezig was met een bewuste poging tot zelfmoord als bij ons het geval is". Het was hem onmogelijk zo door te gaan. Hij had reeds een aantal spreekbeurten en afspraken met de media afgezegd en wilde op korte termijn een gesprek over de moeilijkheden.

Het hielp bar weinig. Nog geen maand later zorgde De Zeeuw weer voor moei-

lijkheden door te trappen in een door PvdA-fractie leider Ed van Thijn opgezette val. In een artikel in *Socialisme en Democratie* had Van Thijn schijnbaar afstand genomen van de polarisatiestrategie. Hij had Andriessen en Aantjes geprezen voor hun verzoenende werk en geschreven dat het kabinet-Den Uyl een brugfunctie kon vervullen als de KVP mee wilde werken aan een aantal met name genoemde maatschappelijke hervormingen. Intern had Van Thijn laten weten dat deze nieuwe aanpak een middel was om de vorming van het CDA tegen te gaan, maar De Zeeuw zag het artikel als een doorbraak.⁵² Voor de VARA-radio zei hij volledig in te stemmen met het beleid van het kabinet-Den Uyl en bereid te zijn dit tot inzet van de verkiezingen te maken. Dat had hij beter niet kunnen doen. De CHU sprak er haar afkeuring over uit en in de KVP leidde het tot fikse ruzies met Andriessen, Leyten en Steenkamp, die in het partijbestuur, op de partijraad en zelfs in de media werden uitgevochten.⁵³

de basis ontwaakt

Niettemin bereikte het CDA in de maand maart een keerpunt ten goede. Bij de Statenverkiezingen van 27 maart 1974 wisten de christen-democraten zich tegen alle verwachtingen in te handhaven. Zoals voorspeld wonnen de PvdA en de VVD aanzienlijk, verloor de ARP flink en boekte de CHU lichte winst, maar tegen de verwachting in bleef KVP bijna op het niveau van 1972. Evenzeer verrassend en nog veel belangrijker was dat de drie partijen het in de vijf provincies waar ze met een CDA-lijst waren uitgekomen, beter deden dan elders. Volgens berekeningen van de KVP'er De Bruyn leverden de CDA-lijsten gemiddeld ruim 1,5 procent extra op. In *De Volkskrant* signaleerde hij dat velen gekozen hadden voor een derde weg naast het liberalisme en het socialisme en voorspelde hij dat Nederland een politiek driestromenland zou worden.⁵⁴

In de KVP werd deze voorspelling met tevredenheid en opluchting ontvangen. Toch was de uitslag ook aanleiding tot een nieuw meningsverschil. Bij de verkiezingen liepen DS'70 en D'66 enorme klappen op, waarna DS'70 besloot tot heroriëntatie en D'66, dat nog geen 1 procent van de stemmen gekregen had, overwoog zich op te heffen. De Zeeuw zag hier een unieke kans op een doorbraak naar het gedeconfessionaliseerde midden en vond dat de KVP, als de ARP en de CHU hier niet aan wilden meewerken, partnerruil moesten overwegen. In het partijbestuur leidde dit tot zijn derde aanvaring met Andriessen, Leyten en Steenkamp binnen een jaar.⁵⁵ Ditmaal besloot de partijleiding het conflict binnenskamers te houden. De Zeeuw gaf toe dat het voorbarig zou zijn er nu al mee naar buiten te komen. Dankzij de gunstige verkiezingsuitslag zag ook hij mogelijkheden voor een versnelde ontwikkeling naar het CDA.

De verkiezingen waren voor de ontwikkeling naar het CDA inderdaad van grote betekenis, vooral omdat ze aan de basis het begin van een sensationele omslag waren. In maar liefst tien provincies werd na de verkiezingen een CDA-Statenvructie gevormd. Enkele maanden later deed het CDA het bij de gemeenteraadsverkiezingen opnieuw goed. In 200 gemeenten, waar in totaal tweederde van de Nederlandse bevolking woonde, kwam een gezamenlijke lijst uit; in 300 gemeenten werd vervol-

gens een gezamenlijke fractie gevormd. De eind 1973 nog geconstateerde sociaal-culturele scheidslijnen vervaagden snel en al spoedig kregen de partijtoppen vanuit de basis te horen dat het fusieproces wel wat sneller mocht gaan.

De partijtoppen werden door deze ontwikkeling volkomen verrast. Zij hadden altijd gedacht dat de christen-democratie aan een groot deel van het kader en de achterban van de ARP en de CHU opgedrongen moest worden. In 1970, toen de partijen hun kader ook al hadden geattendeerd op de mogelijkheid om bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen met gezamenlijke lijsten uit te komen, was dat slechts in enkele gevallen gebeurd. In tien procent van de gemeenten en in twee provincies, Friesland en Limburg, was een christen-democratische lijst samengesteld. Aan de versmelting aan de basis had dit niet bijgedragen: in Friesland woonde immers bijna geen katholiek en in Limburg was nauwelijks een protestant te vinden. Ook de reacties op de nota van de Contactraad gaven geen aanleiding tot het vermoeden dat de christen-democratie leefde aan de basis. Er is geen andere conclusie mogelijk dan dat de basis rond maart 1974 een opmerkelijke inhaalmanoeuvre maakte.

een front tegen de PvdA

De oorzaak hiervan lag ten dele in de vorming van gezamenlijke lijsten en fracties zelf. Doordat de leden van de drie partijen, die tot dan toe weinig onderling contact hadden gehad, samen gingen vergaderen, ontwikkelden ze als vanzelf een gevoel van verbondenheid. Aan de top kwam de twijfel aan de samenwerking vooral voort uit ideologische tegenstellingen. Aan de basis was het ideologische bewustzijn over het algemeen minder sterk ontwikkeld en kwam de aarzeling over de christen-democratie eerder voort uit gebrek aan contact. Toen de gereformeerden, katholieken en hervormden elkaar eenmaal beter hadden leren kennen, viel de twijfel weg en leken de gecompliceerde discussies die aan de top werden gevoerd schadelijk en overbodig.

De stroomversnelling aan de basis werd ook bevorderd door de ontwikkelingen in de landelijke politiek. De modale partijleden hadden over het algemeen weinig begrip voor de nota van de Contactraad, die door haar radicale politieke strekking en haar hoge abstractieniveau ver van hun denkwereld verwijderd was. De auteurs uit wier concept Steenkamp de nota gecomponeerd had, Goudzwaard, Bleumink en De Zeeuw, stonden in hun partij alle drie op de uiterste linkervleugel en waren alle drie intellectuelen die weinig voeling hadden met de mentaliteit van het gewone partijvolk. De nota was dan ook allerminst het geëigende middel om enthousiasme bij de leden te wekken. Het enthousiasme werd pas gewekt, toen bleek dat de samenwerking het overheersende defaitisme verdrijven kon. De partijkaders kregen door de gunstige verkiezingsuitslagen voor het eerst het idee dat zij samen de neergang konden stoppen en konden voorkomen dat hun partijen verder tussen de PvdA en de VVD vermalen werden. Vooral de zelfhandhaving tegenover de PvdA vervulde hen met vreugde. Zeer veel christen-democraten ergerden zich aan de weinig fijnzinnige wijze waarop de PvdA liet blijken van haar eigen gelijk overtuigd te zijn en waarop zij de christelijke partijen het bestaansrecht ontzegde. De formatie van het kabinet-Den Uyl had veel kwaad bloed gezet en op plaatselijk niveau stoorden de

confessionelen zich aan het progressieve streven om linkse programcolleges te vormen en hen zo buiten de colleges van B en W te houden.

Voor al in de CHU leidde het nieuw ontdekte middel om de PvdA een toontje lager te laten zingen tot een sfeerverandering. Veel kiesverenigingen zagen niet langer in een krachtige oppositie, maar in een sterk CDA het beste wapen tegen de PvdA. Eén van hen, de kiesvereniging Zeist, waarschuwde in oktober 1974 in het partijblad *De Nederlander* dat "het niet-totstandkomen van een CDA vrijwel zeker tot gevolg zal hebben, dat de PvdA de sterkste groepering zal zijn en derhalve moeilijk buiten een kabinet kan worden gehouden. Wij zouden zelfs willen stellen, dat het toekomstig kabinetsbeleid na de verkiezingen des te linkser kan zijn, naarmate het CDA zwakker is."⁵⁶ Dat was niet het elan dat De Zeeuw graag gezien had, maar dat het bijdroeg aan de vorming van het CDA, dat is zeker.

uitstel voor Aantjes en Kruisinga

Het overleg in het CDA-bestuur bleef echter moeizaam verlopen. Over de statuten van het toekomstige CDA werd in 1974 eindeloos en uiterst gedetailleerd heen en weer gepraat zonder dat het onderlinge vertrouwen toenam. De partijen werden het erover eens dat het CDA voorlopig een federatie zou worden, die zou leiden tot een volledige fusie. Alle leden van de ARP, de CHU en de KVP zouden automatisch lid van het CDA zijn en de ARP stemde er met enige tegenzin in toe dat de federatie ook rechtstreekse leden, CDA-leden die geen lid waren van een van de drie oude partijen, zou kennen. Het CDA-bestuur slaagde er echter niet in het eens te worden over een voorstel voor een gezamenlijke nationale kandidatenlijst. Onder de indruk van de resultaten aan de basis waren Andriessen, Steenkamp en zelfs De Zeeuw bereid de eis van politieke eenheid als voorwaarde voor een gezamenlijke lijst aanzienlijk af te zwakken. Zij hadden zich erbij neergelegd dat deze eis voorlopig toch niet ingewilligd zou worden. Door politieke eenheid te blijven eisen, zou mogelijk de kans deze te bereiken juist verspeeld worden. Politieke eenheid kon, zo geloofden zij nu, heel goed het gevolg zijn van organisatorische eenheid. Deze gedachtengang kreeg echter geen algemene bijval. Aantjes en Kruisinga waren het er volstrekt niet mee eens. Aantjes voelde steeds meer weerzin tegen de politieke opstelling van Kruisinga en Kruisinga was steeds minder geneigd zich bij Aantjes aan te passen. De twee fractieleiders bleven daarom met grote nadruk stellen dat er eerst meer politieke eensgezindheid in de Tweede Kamer moest komen, en dat pas daarna een gezamenlijke kandidatenlijst en een gezamenlijke fractie gevormd konden worden. Eind oktober spraken de partij- en fractievoorzitters daarom af dat de beslissing over de gezamenlijke kandidatenlijst opnieuw uitgesteld zou worden. Najaar 1975 zou het definitieve besluit moeten vallen, "willen wij de vaart en de geloofwaardigheid erin kunnen houden".⁵⁷ Ook legden de partijen in de concept-statuten vast dat zij ernaar zouden streven om bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen een CDA-kandidatenlijst te presenteren.

Kenmerkend voor het taaie onderlinge wantrouwen waren ook de onophoudelijke discussies over de getalsverhoudingen in de toekomstige bestuursorganen. Allen waren bang te kort gedaan te worden. De CHU eiste dat haar herstel in de opiniepei-

lingen bij de verdeelsleutels in acht genomen werd; de ARP, die in verhouding tot haar electoraat veel leden had, vond dat het ledental zwaarder moest wegen en de KVP bleek, tot ongenoegen van de andere partijen, veel minder leden te hebben dan ze had opgegeven. De ARP en de KVP verschilden verder van mening over de plaats die de rechtstreekse leden moesten krijgen. Uit vrees dat dezen het christelijk karakter van de partij zouden ondergraven, wilde de ARP hun invloed zoveel mogelijk beperken, terwijl de KVP, met het oog op het gedeconfessionaliseerde midden, juist ruim baan voor hen wilde maken.

het evangelie als richtsnoer

Ook de grondslagkwestie bleef een heikel punt. De partijen hadden op 23 juni 1973 ingestemd met de formule dat het CDA bij voortdoring op de uitdaging van het evangelie moest antwoorden. Maar doordat de partijraad van de ARP hieraan had toegevoegd dat er geen sprake kon zijn van nevenschikking van inspiratiebronnen en dat de norm van het evangelie verplichtend was, was een nieuw compromis nodig. In het CDA-bestuursorgaan werd besloten dat De Zeeuw, De Koning en Van Verschuer gedrieën zouden proberen een grondslagformule voor de statuten te ontwerpen. In dit overleg gaf De Zeeuw opnieuw een stukje openheid op. De Koning herinnerde hem eraan dat hij in 1971 bij zijn verkiezing tot voorzitter van de KVP gezegd had dat voor een christen-democratische partij het evangelie richtsnoer moest zijn.⁵⁸ De Zeeuw was dit vergeten, maar kon er, daar hij de formule nu eenmaal zelf gebruikt had, moeilijk tegen zijn. Van Verschuer vond de formule eigenlijk te mager en wilde in de statuten de relatie tussen geloof en politiek graag gedetailleerd omschreven zien, maar kon evenmin veel bezwaar hebben, want de omschrijving van het evangelie als richtsnoer kwam ook in de statuten van de CHU voor. De partijen werden het erover eens dat artikel 2 van de concept-statuten van het CDA zou gaan luiden: "Het Christen-Democratisch Appél aanvaardt het Evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen."

Was daarmee het christelijk karakter van de nieuwe partij al ondubbelzinniger vastgelegd dan in de resolutie van juni 1973, in artikel 3 werd er nog eens een schepje bovenop gedaan. Daar kwam te staan dat "het Christen-Democratisch Appél streeft naar een maatschappij waarin de bijbelse gerechtigheid gestalte krijgt". Daartegenover werd in hetzelfde artikel het katholieke verlangen naar openheid gehonoreerd. In overeenstemming met de nota van de Contactraad werd gesteld dat het CDA "zich uitdrukkelijk richt tot de gehele Nederlandse samenleving zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering".

enig genoegen

Op 14 december 1974 zouden de partijraden van de ARP, de CHU en de KVP de concept-statuten behandelen. Van de drie partijraden had echter alleen die van de KVP eindbevoegdheid. Bij de CHU moest de algemene vergadering op 8 februari 1975 een eendoordeel vellen en bij de ARP hadden de kiesverenigingen het laatste woord. Die zouden pas in het voorjaar van 1975 beslissen, zodat zich na 14 december nog tal

van complicaties konden voordoen. Het was bovendien te verwachten dat de partijraden van de ARP en de KVP en de algemene vergadering van de CHU nog amendementen op de statuten zouden aannemen. Daarom werd op voorstel van de KVP afgesproken dat de partijen na de algemene vergadering van de CHU een gezamenlijke conferentie zouden houden om de eventueel ontstane verschillen glad te strijken.⁵⁹ Aan de conferentie, die officieel werd aangeduid met het woord "conference", zou uit elke partij een breed samengestelde delegatie van 20 leden deelnemen. Het resultaat zou voor de CHU en de KVP bindend zijn, terwijl de AR-kiesverenigingen de op deze wijze vastgestelde statuten slechts integraal konden aanvaarden of verwerpen.

Zoals verwacht zorgden de leden van de CHU voor problemen. De Unieraad en de algemene vergadering spraken nog eens uit dat de Tweede-Kamerfractie van de CHU niet gebonden was naar een CDA-fractie te streven "voor zover en voor zolang geen wijziging (was) gekomen in de huidige parlementair-politieke situatie".⁶⁰ De beslissing of er een gezamenlijke CDA-lijst dan wel een verbinding van afzonderlijke lijsten zou komen, zou "tezijnertijd worden genomen (...) aan de hand van de dan geldende parlementair-politieke situatie". De CHU vroeg verder om een toelichting op de statuten waaruit zou blijken dat met het evangelie niet alleen het nieuwe testament, maar de hele bijbel in reformatorische zin werd bedoeld. Het initiatief tot dit verzoek was genomen door Beernink, die begon in te zien dat het met de linksigheid van het CDA nog wel mee zou vallen en dat de achterban van de CHU in grote meerderheid wilde dat het CDA zou slagen. Hij overwoog zich hierbij neer te leggen, maar wilde nog wel vastgelegd hebben dat "door het gebruik van het woord Evangelie geen enkele reductie mag plaatsvinden, zodat het volle Woord Gods in zijn totaliteit daaronder moet worden begrepen".

Volgens de verslagen in de kranten veroorzaakte het AR-kader geen problemen. De AR-partijraad nam wel veel amendementen aan, maar daardoor, zo meende men, werden de statuten niet wezenlijk gewijzigd. Dat was een misvatting. Aan het artikel dat de voorwaarden behandelde waaraan elke CDA-kandidaat moest voldoen, voegde de partijraad een ingrijpende zinsnede toe. De partijraad nam geen genoegen met de eis dat een CDA-kandidaat het politieke program van zijn partij onderschreef, zoals in de concept-statuten werd gevraagd, maar wilde daarnaast ook "dat hij onderschrijft uitgangspunt en doelstelling, zoals omschreven in artikel 2 en 3 in de statuten". Andriessen was in de KVP de eerste die begreep dat hier een kritische grens was overschreden. Twee dagen na de partijraad schreef hij gealarmeerd aan het KVP-partijbestuur dat het amendement lijnrecht in strijd was met de voorstellen van het CDA-bestuur en de conclusies van de Contactraad.⁶¹ Hij kon "deze toevoeging moeilijk anders uitleggen dan dat de betrokken kandidaat nu voor zichzelf moet onderschrijven uitgangspunt en doelstelling zoals in 2 en 3 genoemd, d.w.z. dat hij niet moet aanvaarden dat het CDA het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen aanvaardt, maar dat hijzelf het evangelie als richtsnoer moet aanvaarden". Dit vond Andriessen ronduit onaanvaardbaar. Als de toevoeging van de ARP in de CDA-statuten kwam, dan, zo waarschuwde hij, bleef er van de openheid van het CDA niets over.

Andriessens interpretatie was juist, maar zijn verontrusting was op dat moment niet terecht. De toevoeging waarom de AR-partijraad vroeg, was in overeenstem-

ming met de statuten van de ARP, maar de leiding van de partij wilde er geen hard punt van maken. Zij deelde het wantrouwen, dat een deel van het kader nog tegen de KVP had, niet in voldoende mate om het amendement door te drukken. Integendeel, rond de jaarwisseling trad aan de top van de drie partijen een periode van ontspanning in. Zelfs Aantjes, Krusinga en De Zeeuw, de minst toegeeflijke topfiguren van hun partijen, toonden zich mild en optimistisch. De Zeeuw zei dat het CDA "een niet meer weg te denken verschijnsel in het Nederlandse politieke leven" was⁶²; Krusinga noemde de ministers van de KVP en de ARP geestverwanten, met wie hij zich "heel nadrukkelijk erg verbonden" voelde⁶³ en Aantjes, die voor Krusinga nog nooit een goed woord had overgehad, citeerde deze woorden op de partijraad van de ARP "werkelijk met enig genoegen".⁶⁴

de conference van Woudschoten

Op de conference, die op 21 en 22 februari plaatsvond in het conferentie-oord Woudschoten te Zeist, spande de AR-delegatie zich dan ook niet in om het amendement aanvaard te krijgen. Kuiper stelde, voordat de KVP haar bezwaren kenbaar kon maken, zelf al voor het amendement te laten vallen.⁶⁵ In plaats daarvan wilde hij aan artikel 3 toevoegen dat het politiek program van het CDA verbonden was met de grondslag en het doel van de partij. Hiermee ging de KVP akkoord, op voorwaarde dat de toevoeging niet zou geschieden in artikel 3 zelf, maar in een bijlage bij het artikel.

Ook op de andere geschilpunten kwamen de partijen tot zaken. Er werd een verdelersleutel vastgesteld voor het eerste CDA-congres, dat op 23 augustus de statuten officieel zou goedkeuren. Daarbij werd ook voor de rechtstreekse leden een regeling getroffen. De ARP stemde erin toe dat zij met 70 van de 600 afgevaardigden op het congres zwaar oververtegenwoordigd zouden zijn. De KVP kwam tegemoet aan de wens van Beernink, waardoor artikel 2 voorzien werd van een voetnoot, volgens welke "onder het Evangelie wordt verstaan de gehele Bijbel, hier aangeduid met een in brede kring gangbaar woord".

Ten slotte kwam het ook tot een akkoord op het moeilijkste en belangrijkste punt, dat van de kandidatenlijst. De KVP liet de eis vallen om najaar 1975 tot een definitief besluit te komen en gaf toe dat de fracties geen CDA-fractie hoefden te vormen, "voor zolang en voor zover" geen wijziging in de parlementair-politieke situatie was gekomen. De KVP stelde daarmee het besluit voor de vierde maal uit. Als het kabinet-Den Uyl 1977 haalde, zou het echter nog juist op tijd komen. Voor het eerst deed namelijk ook de CHU op dit punt een concessie. Zij stemde ermee in dat de bevoegde partij-organen voorjaar 1976 zouden vaststellen of aan de voorwaarden voor een gemeenschappelijke lijst was voldaan en dat september 1976 als uiterste termijn voor een definitief besluit zou gelden.

Met de conference van Woudschoten leek de kogel door de kerk. Op 15 april 1975 stemde de ARP als laatste met de statuten in. De kiesverenigingen bleken de statuten met een meerderheid van 91,8 procent van de stemmen te hebben goedgekeurd. Vijf bezwaarden in de fractie hadden nog een negatief stemadvies willen geven, maar hadden hiervan afgezien toen Aantjes met aftreden dreigde. Algra en de

meeste andere rechtse dissidenten bleven hun partij trouw; alleen de conservatieve hoogleraar Drogendijk, aanvoerder van een heetgebakerd clubje dat de linkervleugel van landverraad beschuldigde, verliet met een handjevol geestverwanten de partij en richtte met enkele ontevreden uit de CHU de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) op.

§ 4 de bergrede

De Zeeuw had het zijn partij in de ruim drie jaar dat hij voorzitter was geweest knap lastig gemaakt. Zoals de KVP zelf vanaf najaar 1971 bij het christen-democratisch overleg had aangedrongen op grotere spoed, meer openheid naar andersdenken en meer tegevoelzaamheid aan de PvdA, zo had De Zeeuw datzelfde binnen zijn eigen partij gedaan. Zoals de KVP in het christen-democratisch overleg meermalen haar partners hun zin had gegeven, zo had De Zeeuw bij meningsverschillen in eigen kring telkens het onderspit gedolven. Toch leek hij begin 1975 reden tot tevredenheid te hebben. De fusie leek onafwendbaar, de weg naar de open partij was niet versperd en het kabinet-Den Uyl bestond nog steeds. De KVP was bovendien vastbesloten hem als voorzitter te handhaven. In juni 1975 moest er een nieuw dagelijks bestuur worden gekozen en zo wel door het dagelijks bestuur als door het partijbestuur was De Zeeuw unaniem voor een nieuwe termijn voorgedragen.

De Zeeuw verloor na "Woudschoten" evenwel zijn vertrouwen in het CDA. Hij bleef ervan overtuigd dat honderdduizenden katholieken, ex-katholieken, twijfelers en ongelovigen grote behoefte hadden aan een eigentijdse, gematigd-progressieve christen-democratische partij, maar vermoedde sterker dan ooit dat deze groepen gefrustreerd en verlamd waren door het uitblijven daarvan. De Zeeuw was bang dat door de uitsluitend christelijke grondslag het CDA een conservatieve concentratie zou worden, gericht op het behoud van bestaande machtsposities. Daar kwam bij dat uit verslagen van het partijbureau bleek dat in 1974 het verval van de KVP als organisatie ondanks het electorale herstel gewoon was doorgedaan. De KVP had het jaar voor het eerst met minder leden (61.000) afgesloten dan de ARP en het partijbureau rekende voor 1975 op nog eens 10.000 à 15.000 bedankjes, wat zou neerkomen op een halvering van het ledental in vijf jaar. Uit een recente enquête kwam bovendien naar voren dat de meeste partijleden een ontstellend gebrek aan motivatie hadden.⁶⁶ De werkgroepen, die de KVP beschouwde als de ruggegraat van de partij, functioneerden bijna niet meer. Er was een commissie ingesteld die de partij moest reactiveren, maar op haar eerste verkennende bespreking met de Kamerkringen waren niet meer dan 5 van de 18 kringen vertegenwoordigd geweest. "Het is zo langzamerhand vijf over twaalf geworden", zo schreef het partijbureau naar aanleiding van deze magere belangstelling.⁶⁷

Op 1 maart legde De Zeeuw zijn zorgen over de KVP voor aan de ARP en de CHU, die het goed vonden dat de KVP binnen het kader van Woudschoten haar eigen identiteit meer zou benadrukken. De Zeeuw vond dit echter onvoldoende, want hij was er achteraf van overtuigd geraakt op Woudschoten te veel concessies gedaan te hebben. Vooral de blijvende onzekerheid rond de gezamenlijke kandidatenlijst vond hij onverteerbaar. Als deze in september 1976 niet tot stand kwam, dan moest, zo

voorzag hij, de KVP het ergste vrezden. Bovendien begreep hij uit de reacties die hij had opgevangen, dat Woudschoten aan de basis van de partij slecht gevallen was. Bij het christen-democratisch overleg hield hij zijn standpunt echter voor zich. Ook het dagelijks bestuur van de KVP bracht hij niet op de hoogte. Een voor 3 maart geplande vergadering waarop het dagelijks bestuur de conference zou evalueren, zegde hij af.⁶⁸ In het geheim bereidde hij met "de basis" een koerswijziging voor.

hartige woorden

Van zijn plannen gaf hij voor het eerst blijk tijdens een bespreking met het Zuidhollandse kader, waarmee hij op 10 maart een drie dagen later te houden bijeenkomst met de partijtop voorbereidde. Hij liet zich bij deze voorbespreking ontvallen dat de KVP zich snel moest omvormen tot een christen-democratische beweging, waarbij de ARP en de CHU zich later konden aansluiten. Drie dagen later zeiden medewerkers van De Zeeuw voor aanvang van de vergadering tegen Andriessen dat tijdens het vooroverleg "hartige woorden" waren gesproken.⁶⁹ Ze weigerden echter nadere informatie te geven. Pas tijdens de vergadering werd Andriessen geconfronteerd met een – naar later bleek – mede door De Zeeuw voorbereide resolutie, volgens welke de KVP de leiding van de christen-democratie moest herkennen. De partij moest een nieuwe naam kiezen, bijvoorbeeld "christen-democratische beweging", de politiek daklozen oproepen zich bij deze beweging aan te sluiten en besluiten bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen in ieder geval met een christen-democratische lijst uit te komen, ook als de ARP en de CHU daaraan niet mee wilden werken.⁷⁰

De resolutie was bij het Zuidhollandse kader zo omstreden dat hij werd ingetrokken. In het dagelijks bestuur bleek er enkele dagen later nog veel minder waardering voor te bestaan. Toen De Zeeuw daar zijn visie presenteerde, werd hem duidelijk gemaakt dat de manier waarop hij zijn standpunt naar buiten had gebracht tot een vertrouwenscrisis had geleid. Alle overige leden van het dagelijks bestuur stelden zich, op één na, achter een tegennota van Piet van Zeil, die tot dan toe een medestander van De Zeeuw was geweest, maar zich nu ondubbelzinnig tegen hem keerde.⁷¹ Volgens Van Zeil was het plan-De Zeeuw in strijd met de op Woudschoten gemaakte afspraken. Die afspraken, zo betoogde hij, verplichtten de KVP tot loyaliteit; schending ervan bracht de christen-democratische samenwerking onnodig in gevaar. Over de perspectieven van het CDA was hij heel wat minder somber dan De Zeeuw. Volgens Van Zeil hadden op Woudschoten ook de ARP en de CHU de wil laten blijken om samen verder te gaan. Van de contacten met het KVP-kader had hij een andere indruk overgehouden dan De Zeeuw. Hij had een sterk verlangen waargenomen het CDA samen met de ARP en de CHU gestalte te geven. Het kader was bereid noch in staat de eigen organisatie te versterken. De leegloop van de partij was wel zorgelijk, maar omdat de leden de KVP als gepasseerd station zagen, was er weinig aan te doen. Er zat niets anders op dan het CDA met inachtneming van de gemaakte afspraken te versterken. Zou de KVP zichzelf tot christen-democratische beweging omdopen, dan zouden de vele partijgenoten die op een lager niveau al nauw met de ARP en de CHU samenwerkten, in grote verlegenheid gebracht worden. Tot

slot noemde Van Zeil het vanzelfsprekend dat het dagelijks bestuur unaniem en gemotiveerd leiding bleef geven.

mogelijke zwakke kanten

Het dagelijks bestuur eiste dat De Zeeuw zijn standpunt verder niet naar buiten zou brengen en dreigde de voordracht voor het voorzitterschap in te trekken, als hij dat toch deed. De Zeeuw verklaarde echter zich hier niets van aan te zullen trekken. Merkwaardigerwijs zond hij het partijbestuur vervolgens een gewijzigde, sterk gematigde, versie van zijn plan toe. In de vergadering van het partijbestuur ontstond hierover grote verwarring.⁷² De Zeeuw zei dat zijn oorspronkelijke nota ondanks hardere bewoordingen in essentie hetzelfde plan bevatte als de nieuwe versie. Leyten stelde daar tegenover dat het dagelijks bestuur de nieuwe versie in tegenstelling tot de oude inhoudelijk niet onaanvaardbaar vond. Dat loste volgens haar echter de vertrouwenscrisis niet op. Die was namelijk niet het gevolg van de inhoud van De Zeeuws plan, maar van de "procedurele fouten" die hij gemaakt had. Daarbij speelde volgens haar mee dat De Zeeuws optreden ook in het verleden al een aantal malen tot problemen geleid had. Ook andere tegenstanders van De Zeeuw legden de nadruk op de gemaakte procedurele fouten. Zij vonden dat De Zeeuw moest aftreden, zodat het de ARP en de CHU voor eens en altijd duidelijk zou zijn dat de KVP werkelijk van harte samen met hen een partij op christelijke grondslag wilde vormen. De Zeeuw zelf ontkende niet dat hij formeel onjuist gehandeld had, maar meende dat zijn "mogelijke procedurele zwakke kanten" in het niet vielen bij de noodzaak deze belangrijke zaak met de basis te bespreken. Uiteindelijk werd n stemming besloten dat Leyten de door haar meegebrachte kopieën van De Zeeuw oorspronkelijke stuk zou uitdelen. Na een leespauze drukten De Zeeuws tegenstanders – onder protest van zijn sympathisanten, die een discussie over het stuk wisten – een stemming over het inhoudelijke meningsverschil door. De Zeeuw verloor de stemming met 26 tegen 3 stemmen, bij 8 onthoudingen, en trad af, naar eigen zeggen niet omdat het partijbestuur zijn visie niet deelde, maar omdat het er niet met de partij over wilde discussiëren. Een vertrouwenscommissie droeg korte tijd later een gematigd-progressieve buitenstaander, W.J. Vergeer, NKV-bestuurder en wethouder te Utrecht, voor om De Zeeuw op te volgen.

Doordat geestverwanten De Zeeuw als tegenkandidaat naar voren schoven, kwam de verlangde discussie er toch. Daarbij bleek dat De Zeeuws denkbeelden aan de basis veel minder algemeen werden gedeeld dan hij had gedacht. De partijraad stelde zich op 21 juni met grote meerderheid, 98 van de 112 stemmen, achter de nota-Van Zeil, waarop De Zeeuw zijn kandidatuur introk en Vergeer tot voorzitter gekozen werd. Kort voor het eerste CDA-congres, dat op 23 augustus zou plaatsvinden, zorgde De Zeeuw nog eenmaal voor moeilijkheden door met zes anderen zijn vertrek uit de KVP aan te kondigen. In het dagelijks bestuur circuleerden verontrustende geruchten dat hij met onder anderen de ministers Van Agt en Lubbers contact had opgenomen voor de opstelling van een politiek manifest.⁷³ Het dagelijks bestuur kon twee dagen later echter opgelucht constateren dat de schade nogal meeviel. Van Agt had De Zeeuws verzoek afgewezen en Lubbers bleek niet te zijn benaderd.⁷⁴ Enkele

dagen later presenteerde De Zeeuw de werkgroep Resoluut, een gezelschap partijlozen, leden en oud-leden van KVP, D66 en DS'70. De groep wilde de oprichting van een politieke partij voorbereiden, maar besloot zichzelf na enige tijd wegens gebrek aan succes op te heffen. De Zeeuw werd daarop, kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977, lid van de pvda.

duistere machinaties

De KVP had gehoopt haar partners gunstig te stemmen, maar bereikte bij de ARP het tegenovergestelde. Aantjes – die onder invloed van een somber calvinisme en een wantrouwend karakter een scherp oog had voor het vileine in de mens – vermoedde duistere machinaties achter het vertrek van De Zeeuw. Hij ging de KVP in de beklagdenbank zetten en eisen dat alsnog in de statuten zou worden opgenomen dat CDA-kandidaten het uitgangspunt van de partij, het evangelie, persoonlijk zouden onderschrijven. Bij de KVP wekte dit onbegrip, ergernis en verbijstering, daar het volgens haar lijnrecht inging tegen de op Woudschoten gemaakte afspraken. Aantjes was de KVP altijd goed gezind geweest, hij had nota bene voor Woudschoten al laten weten dat de grondslagkwestie wat hem betreft afdoende geregeld was en de KVP had met het heenzenden van De Zeeuw nu juist ieder misverstand over de grondslag willen wegnemen.

Volgens Aantjes was de kwestie van de binding aan de grondslag op Woudschoten echter helemaal niet bevredigend afgehandeld. Vóór Woudschoten had hij inderdaad gemeend dat de partijen het eens waren, maar uit opmerkingen van Leyten tijdens de conference had hij opgemaakt dat deze indruk onjuist was. Hij had hierop in willen gaan, maar Steenkamp had de discussie met het argument van tijdsdruk afgekap en naar een speciale commissie doorverwezen, waar Aantjes zelf geen zitting in had gehad.⁷⁵

Dat was echter niet de enige reden dat Aantjes alsnog duidelijkheid eiste. De achtergrond van zijn manoeuvre werd vooral gevormd door zijn groeiende twijfel over de politieke koers van het CDA. Aantjes was vanaf het eind van de jaren zestig een overtuigd voorstander van de christen-democratie geweest. Hij had gehoopt dat het CDA de christelijke politiek nieuw elan zou geven. Zijn verwachting was dat de christenen door gezamenlijk een antwoord te zoeken op het evangelisch appel een voorbeeld zouden zijn voor anderen en de politiek op een hoger plan zouden brengen. In toenemende mate ging hij echter vrezen dat het CDA vooral uit was op het behoud van bestaande machtsposities; dat het, in plaats van te antwoorden op het evangelie, beantwoordde aan de sentimenten van de kleine burgerij; dat het geen bron van inspiratie, maar een poel van gezapigheid en zelfgenoegzaamheid was; geen instrument van christelijke bevoegenheid, maar een antisocialistisch blok.

Zijn kwade vermoedens hingen in hoge mate samen met zijn loyaliteit aan het kabinet-Den Uyl en zijn vrees dat de KVP met dit kabinet wilde breken. Naarmate het kabinet-Den Uyl er langer zat, was Aantjes er meer aan gaan hechten. Hij was het kabinet gaan waarderen als het kostbare instrument waarmee christendom en socialisme verzoend konden worden. Net als De Zeeuw had hij in maart 1974 positief gereageerd op Van Thijns artikel over de brugfunctie van het kabinet en sindsdien

waren zijn contacten met de PvdA steeds inniger geworden.⁷⁶ Het vervulde hem met zorg dat Andriessen juist meer afstand van de PvdA was gaan nemen, dat de aanvaarding van het CDA bij de achterban gepaard ging met antisocialistische sentimenten en dat het kabinet in de lente van 1975 onder druk kwam te staan. Nadat het kabinet-Den Uyl na een moeizaam begin in de eerste helft van 1974 soepel was gaan draaien, waren vanaf de tweede helft van dat jaar de spanningen weer toegenomen. Andriessen had zich daarbij ontwikkeld tot de grote tegenspeler van Den Uyl en zich zo vervreemd van Aantjes. Aantjes meende – terecht – dat Andriessen met deze houding uit was op toenadering tot de CHU en bevordering van het CDA. Op grond van enkele onhandige uitlatingen van Steenkamp vermoedde hij – ten onrechte – zelfs dat Andriessen het kabinet ten bate van het CDA wilde laten vallen. Deze vrees werd in niet geringe mate versterkt door de problemen rond De Zeeuw. Aantjes kon niet inzien dat die problemen het gevolg waren van De Zeeuws eigenmachtige optreden en van bezorgdheid over de gevolgen daarvan voor de christen-democratische samenwerking. Toen de KVP-top verklaarde dat er met De Zeeuw geen conflict bestond over de openheid van het CDA, trok Aantjes de conclusie dat het conflict dus ging over de politieke koers. Later zou hij zeggen dat hij geen problemen zou hebben gehad met het vertrek van De Zeeuw als de KVP niet had ontkend dat het conflict om de openheid draaide. "Het zou", zo verklaarde hij in *De Tijd*, "bij ons op onoverkomelijke bezwaren stuiten als de KVP dat zou hebben gezegd om De Zeeuw de wind uit de zeilen te nemen. En als zij nu om de ARP en de CHU tevreden te stellen een ander standpunt zouden gaan innemen. Daar kijkt Aantjes dan wel doorheen."⁷⁷ Hij "doorzag" dat de zaak neerkwam op een rechtse coup van Andriessen, mogelijk achter de schermen gesteund door Schmelzer, De Jong en and in de ogen van Aantjes sinistere en rancuneuze oud-bewindslieden.

de laatste linie

De vermeende verrechtsing van de KVP was voor Aantjes reden zijn eisen voor de totstandkoming van het CDA aan te scherpen. Hij begeep echter dat hij met zijn ware motief niet bij de achterban aan hoefde te komen. Veel antirevolutionairen hadden nog wel bezwaren tegen het CDA, maar voor zover die de politieke koers betroffen, had Aantjes daar weinig aan. Een groot deel van de achterban vond de herwonnen zelfverzekerdheid tegenover de PvdA prachtig. Slechts een deel van degenen die politieke bezwaren hadden, vond het CDA te rechts, de rest vreesde juist dat de nieuwe partij te links zou worden. Alleen in hun negatieve oordeel over het wankele geloofsfundament van het CDA waren alle bezwaardenden het eens. Aantjes begreep dat hij hierop zijn aanval moest richten, wilde hij de achterban van de ARP voor zijn doeleinden gebruiken.

Velen vermoedden dat Aantjes' eis dat vertegenwoordigers van het CDA persoonlijk op de grondslag van de partij aanspreekbaar zouden zijn, uitsluitend was ingegeven door opportunisme. De geschiedenis van de ARP had immers geleerd dat een christelijke grondslag allerminst een waterdichte garantie was voor politieke en maatschappelijke progressiviteit. Aantjes geloofde echter werkelijk dat de gemeenschappelijke binding aan het evangelie het CDA voor afglijden in conservatieve rich-

ting zou kunnen behoeden. Uit zijn ervaringen in de Contactraad en in de periode Berghuis had hij begrepen dat de gemeenschappelijke aanvaarding van het evangelie tot nieuwe inzichten kon inspireren. Ook had hij, door de wijze waarop de ARP bij de formatie van 1973 bijeen gebleven was, geconstateerd dat een gemeenschappelijke grondslag mensen ook bij de ernstigste politieke meningsverschillen bijeen kon houden. Tegenover de AR-partijraad zei hij daarom op 24 mei 1975 dat hij tegen fractieleden "moest kunnen zeggen (en zij omgekeerd tegen mij): dit of dat standpunt kun je toch niet volhouden op grond van het bijbelse uitgangspunt? Het is mijn laatste linie dat ik kan zeggen: vinden we nu echt dat dit evangelische politiek is? Dan moet niet een van de veertien kunnen zeggen: Voorzitter, dat zoeken jullie met z'n dertien uit, ik heb daar geen boodschap aan, uw uitgangspunt is het mijne niet. Dan zijn we politiek ontkracht."⁷⁸ En daarom moest het op Woudschoten afgevoerde AR-amendement alsnog in de statuten van het CDA terecht komen.

De partijraad van 24 mei was de eerste gelegenheid waarbij Aantjes zijn twijfel over het CDA publiek maakte. In de daaropvolgende weken werd zijn vermoeden omtrent de bedoelingen van de KVP door een drietal gebeurtenissen bijna tot zekerheid. De eerste gebeurtenis was de KVP-partijraad, waar Aantjes met afschuw aanschouwde hoe de KVP, daartoe opvallend aangezet door oud-premier De Jong, blij gestemd afrekende met De Zeeuw. Voor Aantjes was deze nare gebeurtenis aanleiding De Zeeuw thuis op te zoeken, waar hij er tot diep in de nacht bij hem op aandrang zijn strijd in de KVP voort te zetten. Korte tijd later werd Aantjes opgeschrikt doordat een CDA-commissie, met daarin figuren als Schmelzer en Udink, erop zinspeelde dat een kabinetscrisis wel eens goed voor het CDA kon zijn. De commissie schreef dat het CDA ten bate van zijn eenheid moest overwegen in de oppositie te gaan, "in het bijzonder voor het geval dat het in het komende parlementaire jaar onverwacht plotseling tot algemene verkiezingen zou komen".⁷⁹ Weer een week later, de tweede week van juli, escaleerde het conflict toen Andriessen in een vraaggesprek met *Hervormd Nederland* op Aantjes' opmerkingen over de binding aan de grondslag reageerde. Andriessen zei niet te begrijpen dat dit punt weer was opgerakeld. Er was duidelijk afgesproken dat de leden van het CDA moesten aanvaarden dat de partij zich beriep op het evangelie, maar dat zij dat niet zelf hoefden te doen. Er moest, aldus Andriessen, voor niet-christenen ruimte zijn in de partij, ook op voor-aanstaande posten. Het beslissend criterium was immers het program, niet het evangelie. "Het is geen christelijke partij."⁸⁰

Dat laatste had hij beter niet kunnen zeggen. Andriessen had *Hervormd Nederland* gevraagd het adjectief "christelijk" tussen aanhalingstekens te zetten, maar ongelukkigergewijs had het weekblad dit nagelaten.⁸¹ Toch kon ieder die het interview zonder kwade vermoedens las, begrijpen dat Andriessen slechts had willen waarschuwen tegen misplaatste christelijke hoogmoed. Andriessen zelf haastte zich te verklaren dat hij niet meer had willen zeggen dan dat het CDA wel de intentie, maar niet de pretentie had een christelijke partij te zijn en dat het bovendien geen gesloten groepering van christenen was. Het kwaad was echter al geschied. Aantjes en het wantrouwige AR-kader hadden hun zwartste vermoedens bevestigd gezien. De linkse bezwaarders distantieerden zich in een open brief van het "vrijblijvend karakter" van de partij die Andriessen voor ogen stond en de conservatieve Friese senator

Algra stelde zich vierkant achter Aantjes. Aantjes zelf liet botweg weten dat de AR-visie "die door de CHU wordt gedeeld" ook door de KVP moest worden aanvaard.⁸²

röntgenonderzoek

Aantjes overschatte echter de schare die achter hem stond. De CHU deelde zijn visie in het geheel niet. Andriessens opmerking over de christelijke partij leidde in de Unie wel tot gesputter, maar Kruisinga en Van Verschuier waren allermint van zins Aantjes te steunen. In een publieke verklaring lieten zij weten dat het voldoende was als de leden van het CDA zouden "aanvaarden dat wij ons uitgangspunt nadrukkelijk in de Bijbel zoeken. Wij vragen nimmer naar, noch matigen ons een oordeel aan over de mate waarin dit uitgangspunt voor een ieder in zijn persoonlijk leven gestalte heeft gekregen. Dat oordeel komt ons krachtens onze geloofsovertuiging niet toe. Dan immers zouden wij gaan uitmaken wie wel en wie niet 'door het oog van de naald' kan."⁸³ Ook schreven de twee leiders van de CHU dat CDA'ers "elkaar de maat niet nemen" en dat het CDA "niet een geloofsgemeenschap maar wel een politieke organisatie" was.⁸⁴

Aantjes had evenwel helemaal niet gezegd dat de partij zich een oordeel moest vormen over de geloofsovertuiging van haar leden en wenste allermint de men elkaar wat dit betreft "de maat nam". In een reactie op Andriessens interview in *Hervormd Nederland* had hij een week later in hetzelfde weekblad nog eens uiteengezet, dat men in de politiek vooral "geen röntgenonderzoek" naar elkaars rechtgelovigheid moest doen en ook niet voortdurend de bijbel op toepasbare teksten moest uitpluizen, maar dat men wel op grond van de bijbel met elkaar moest kunnen discussiëren.⁸⁵ Ook hoefden vertegenwoordigers van het CDA van hem niet formeel te bevestigen dat ze de principiële uitgangspunten van het CDA persoonlijk aanvaardden. Het ging hem uitsluitend om het vertrouwen dat zij op de uitgangspunten van de partij "appelabel" waren.

Kruisinga en Van Verschuier schreven hun verklaring na Aantjes' interview in *Hervormd Nederland* en hadden dus goed kunnen weten dat zij Aantjes bedoelingen in de schoenen schoven die hij helemaal niet had. Ook andere tegenstanders van Aantjes bleven zijn woorden fout interpreteren. Zo verbaasde Rinze Zijlstra, broer van Jelle en bestuurslid van de ARP, zich er publiekelijk over dat Aantjes er behoefte aan had "elkaar met artikel 2 van de statuten in de hand de maat te nemen". Ook Steenkamp zei, tegen *NRC Handelsblad*, dat volgens Aantjes het christelijk gehalte van CDA-vertegenwoordigers moest worden "gemeten".⁸⁶

Dit soort opmerkingen maakte Aantjes naar eigen zeggen "niet kwaad maar wel ontzettend moe". Toch werd hij niet zo moe, dat hij niet de energie had zijn standpunt krachtig te blijven uitdragen. De KVP-top was over Aantjes vasthoudendheid in deze kwestie zeer bezorgd, maar kon weinig doen om hem te pacificeren. Andriessens vond hetgeen Aantjes voorstelde onbespreekbaar, omdat dit ook op termijn elke kans op een doorbraak naar het niet-christelijk deel der natie weg zou nemen. Bovendien waren de KVP-bestuurders bang dat zij door voor Aantjes te capituleren De Zeeuw in de kaart zouden spelen en waren zij gaan inzien dat de grondslag niet de enige inzet van het conflict was. De katholieke partijtop stelde medio augustus

tus mismoedig vast dat de kwestie vastzat in een heel web van problemen, zoals de beroerde persoonlijke verhouding tussen Aantjes en Andriessen, Aantjes' angst voor verrechtsing en zijn algemene gebrek aan vertrouwen in het CDA.⁸⁷ KVP-voorzitter Vergeer wilde niettemin de grondslagformule nog wel wat aanscherpen, maar bereikte niets. Een samen met Steenkamp, Van Verschuer en De Koning geconstrueerd compromis werd door Andriessen en Aantjes afgewezen. Op 19 augustus, vier dagen voor het eerste CDA-congres, ging het partijbestuur van de ARP achter Aantjes staan. Met 29 tegen 7 stemmen aanvaardde het een verklaring waarin het CDA-congres gevraagd werd om "duidelijke uitspraken".⁸⁸ Een dag later stelde het partijbestuur van de KVP zich achter Andriessen. Het CDA mocht zich, aldus de verklaring van de KVP, op grond van zijn uitgangspunt christelijk noemen, maar behoorde "geen eisen te stellen omtrent de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden".⁸⁹ Niets leek een onaangenaam treffen op het congres nog in de weg te staan.

het waakzame oog van Abraham Kuyper

Twee dagen voor het CDA-congres kwam het dagelijks bestuur van het CDA, met daarin Aantjes en Andriessen, bijeen voor een laatste poging om uit de impasse te komen.⁹⁰ Het beraad, dat duurde van twee uur 's middags tot diep in de nacht, bood aanvankelijk het zo langzamerhand gebruikelijke gebrek aan perspectief. In de loop van de avond stelde Aantjes voor het meningsverschil maar na het congres uit te praten, maar dat wilde Andriessen niet, omdat er geen redelijke zekerheid bestond dat de partijen er dan wel uit zouden komen.

Uiteindelijk werd besloten dat de partij- en fractievoorzitters zich zouden afzonderen voor een laatste poging om een resolutie voor het CDA-congres te formuleren. Op voorstel van De Koning probeerden de zes voorzitters tijdens dat overleg elk voor zich een resolutie op papier te zetten, waarin het eigen standpunt zo verwoord was, dat het ook voor de anderen aanvaardbaar kon zijn. Na deze exercitie vonden vijf van de zes aanwezigen dat de formuleringen van Andriessen en Van Verschuer samen een redelijk compromis opleverden. Alleen Aantjes was het daar niet mee eens. De compromis-resolutie luidde: "De grondslag van het CDA zoals weergegeven in de artikelen 2 en 3 uit de statuten, is aanvaard door de drie partijen. Deze beide artikelen bepalen het karakter van het CDA. Op basis hiervan wil het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische organisatie zijn. Beide termen bedoelen aan te duiden, dat wij in de politiek willen handelen vanuit de geest van het evangelie. Van de leden en dus ook van CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd dat zij aanvaarden dat het Evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan het program en beleid met overtuiging uitdragen. Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging. In de CDA-organen dient bezinning te blijven plaatsvinden op de consequentie van de grondslag voor het praktisch politiek handelen."

Na hervatting van de voltallige vergadering legde Aantjes uit dat deze tekst naar zijn mening de deur wijd open zette voor opportunisten. Hij had een eigen tekst opgesteld volgens welke het vanzelf sprak "dat de leden van het CDA die zich be-

schikbaar stellen voor vertegenwoordigende functies geacht worden voor de uitoefening daarvan in te stemmen met het door het CDA voor het politiek handelen aanvaarde richtsnoer". Hij was, zo meende hij, hiermee de KVP een heel eind tegemoet gekomen, maar toch had deze formulering nog het voordeel dat geen enkel fractielid zich erop kon beroepen dat hij aan het evangelie geen boodschap had.

Van de overige deelnemers aan het voorzittersoverleg liet Vergeer weten dat hij Aantjes nog wat verder tegemoet had willen komen, maar hiervoor onvoldoende steun had gekregen. Van Verschuier en Kruisinga vonden de aanvaarde tekst uitstekend en De Koning zei dat hij een voorkeur had voor de formulering van Aantjes, maar zich bij de meerderheid aangesloten had, omdat hij nog liever met een minder goede tekst naar buiten kwam, dan zonder tekst.

Dat betekende echter nog niet dat hij Aantjes ook naar buiten toe wilde afvallen. De Koning had Aantjes steeds gesteund, ook al was hij zo langzamerhand gaan vinden dat de fractieleider het meningsverschil wel wat al te veel op de spits dreef. Hij wilde een breuk in het CDA niet riskeren, maar wilde het evenmin op een splitsing in de ARP laten aankomen. Nadat in de voltallige vergadering opnieuw een tijdje heen en weer was gepraat, vroeg De Koning opnieuw om schorsing van de vergadering. De vijf leden van de AR-delegatie trokken zich terug in de werkkamer van Aantjes, waar zij er, zoals De Koning constateerde, "onder het sombere doch waakzame oog van Abraham Kuypert", verslagen bijzaten.⁹¹ De Koning zag geen uitweg meer en was geneigd te constateren dat er een fatale breuk was ontstaan tussen de ARP enerzijds en de CHU en de KVP anderzijds. Nadat het gezelschap enige tijd had zitten somberen, zei Dick Kuiper, de vice-voorzitter van de ARP, dat hij het hierbij niet wilde laten. Hij had persoonlijk geen moeite met de formulering van Andriessen. Van Verschuier en wilde dat ook in een perscommuniqué naar buiten brengen. Rijkman Zijlstra en De Koning sloten zich, nu de eenheid in de ARP toch verbroken was, bij hem aan. Alleen Aantjes en partijsecretaris Dick Corporaal bleven bij hun standpunt. Na dit pijnlijke onderhoud keerden de antirevolutionairen terug bij hun christen-democratische broeders om de vergadering te beëindigen en de uitkomst aan de pers mede te delen.

Adam, waar sta je?

Aantjes had aan het eind van de vergadering nog gezegd dat hij op het congres zijn standpunt zou toelichten. Hij leek hem beter niet te zwijgen, omdat hij dan, zo zei hij, het congres kapot zou maken. Maar toen De Koning Aantjes op de avond voor het congres belde, mopperde Aantjes dat het hem allemaal niets meer kon schelen en dat hij van zijn toespraak af zou zien. De Koning begon daarop op hem in te praten, waarna Aantjes beloofde alsnog te zullen spreken. Aantjes, die wegens gebrek aan slaap en wegens de doorstane teleurstellingen al in een geïrriteerde en nerveuze stemming was, kwam nu ook nog eens in tijdnood. Hij trok daarom de redevoering die hij op 24 mei voor de AR-partijraad gehouden had uit de kast en werkte de toespraak om. Toen hij om half vier 's nachts klaar was, had hij een gedreven stuk gecomponeerd, dat uitermate geschikt was om een vergadering van de ARP tot diepe ontroering te brengen. Op een bijeenkomst van het CDA moest het echter een

wat merkwaardige indruk maken. Zijn redevoering was een ongeremde geloofsbelijdenis, een gevoelsuitbarsting die bij degenen die zich erin herkenden de tranen in de ogen deed springen en bij degenen die dat niet deden de tenen krom deed trekken.

Nadat op het congres Steenkamp op de van hem bekende nerveuze en Andriessen op de van hem bekende saaie wijze gesproken hadden, gaf Aantjes groots en meeslepend lucht aan zijn geprangde gemoed en bracht aldus een gedeelte van de zaal in vervoering.⁹² Hij verdedigde zijn standpunt met verwijzingen naar Mattheüs 25:32, waar Jezus Christus zijn discipelen op de Olijfborg beschreef hoe bij zijn wederkomst de schapen van de bokken gescheiden zouden worden. Dat zou, aldus Jezus, niet gebeuren op basis van rechtgelovigheid, maar op grond van hetgeen de mens aan zijn minste broeder had gedaan. Hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken: daar ging het ten tijde van Christus om en daar ging het nog steeds om, zo betoogde Aantjes. Hij moest vaststellen dat hier na 2000 jaar christendom nog bitter weinig van terecht was gekomen en dat de wereld dus hunkerde naar christelijke politiek. Het CDA moest zich, zo beëindigde hij zijn toespraak, voortdurend bewust zijn van de vraag die de mens van het begin tot het eind begeleidde, de vraag "Adam, waar ben je?", "aan welke kant sta je?".

Zijn "bergrede", zoals hij zijn toespraak later noemde, werd gevolgd door een donderend applaus en ARJOS-voorzitter Fred Borgman wilde Aantjes' standpunt meteen via een amendement in de statuten laten vastleggen. Misschien had dit amendement kans van slagen gehad, als Aantjes de CHU niet bot van zich afgestoten had. Ook bij veel hervormden had zijn prediking diepe gevoelens van ontroering losgemaakt.⁹³ Maar toen Beernink het congres voorstelde om niet uit te spreken dat het CDA "zowel een christelijke als een christen-democratische organisatie *wil zijn*", maar dat het "zowel een christelijke als een christen-democratische partij *is*", liet Aantjes weten dat dit nu toch werkelijk al te pretentieus zou zijn. Met deze opmerking kwetste hij de christelijk-historische ziel diep. Hij gaf de christelijk-historischen het gevoel dat de antirevolutionairen hen nog steeds zagen als "de halven" en zichzelf als "de helen". Van Verschuer had daarom weinig moeite zijn partijgenoten ervan te overtuigen dat zij op hun beurt tegen het amendement van Borgman moesten stemmen. De Koning smeekte zijn collega's nog de stemming over de resolutie uit te stellen, maar Van Verschuer en Vergeer hadden geen consideratie meer, zodat met 597 tegen 336 de nederlaag van de ARP en de verdeeldheid van het CDA werden vastgelegd.

§ 5 wij horen bij elkaar

Na het CDA-congres ging de sfeer verder achteruit. Op 7 augustus 1975 besloot de Tweede-Kamerfractie van de ARP dat de vorming van een CDA-kandidatenlijst samenhang met overeenstemming over de grondslagkwestie. Daarmee had Aantjes een nieuwe hindernis opgeworpen, omdat tot dan toe alleen de politieke overeenstemming als criterium had gegolden. Andriessen keurde de nieuwe voorwaarde direct af. Het CDA, dus ook de ARP, moest zich volgens hem gewoon aan de congresuitspraak houden. Van Verschuer en Krusinga waren dezelfde mening toegedaan en

gaven bovendien ongeremd uiting aan hun ongenoegen. Van Verschuer riep uit dat de CHU "er schoon genoeg van heeft dat ARP'ers zich altijd maar weer als het beste jongtje van de klas gedragen"⁹⁴ en in een brief aan de top van de ARP schreven hij en Kruisinga dat uit talrijke reacties was gebleken "hoezeer men zich gegriefd gevoeld heeft door de wijze, waarop de ARP bezig is de beginselvastheid voor de eigen partij te monopoliseren".⁹⁵

Inmiddels werd ook in de ARP de lijn-Aantjes fel geattaqueerd. Oud-fractie leider Roolvink vergeleek ARJOS-voorzitter Borgman met een bloedzuiger, Biesheuvel beschuldigde Aantjes van het voeren van een destructieve loopgravenoorlog en negen prominente antirevolutionairen schreven in een open brief dat "in de sfeer van de omgangsethiek vanuit AR-kring schokkende fouten zijn gemaakt". De negen, onder wie Aantjes' jeugdvrienden Johan Prins, W.C.D. Hoogendijk en Georg Puchinger, stelden dat Aantjes zich leek te oriënteren op "het gesloten wereldbeeld uit een voorbije periode". Aantjes raakte door deze vermaningen alleen maar sterker geïrriteerd. In het verleden, zo zou hij de AR-partijraad later vertellen, had de ARP menigmaal de fout gemaakt de KVP vrome verklaringen op te dringen. Voor de opstelling van zulke bezweringsformules was "altijd wel weer een directeur van de Kuiperstichting"⁹⁶ (hiermee doelde hij op Prins en Hoogendijk) te vinden geweest. Maar om dergelijke vroomheid, die in feite teruggreep op de verstarde beginselpolitiek van de oude ARP, was het hem, Aantjes, nooit te doen geweest; hem ging het uitsluitend om de evangelische bevoegenheid die de christelijke politiek nieuw leven in kon blazen.

De ontwikkelingen na het CDA-congres stelden Kuiper en De Koning voor taak het onverzoenlijke te verzoenen, zowel in hun eigen partij als tussen de partijen. Een week na het CDA-congres zetten ze daartoe een eerste stap met een vergadering waarin de partijraad voor een extra vergadering bijeen geroepen werd. In de verklaring betuigde het partijbestuur steun aan de wijze waarop Aantjes het standpunt had vertolkt, maar zei het tegelijk dat de vorming van een CDA-lijst afhankelijk bleef van de politieke praktijk. Dus niet, zo viel impliciet te lezen, van de binding aan de grondslag. Aantjes wist in de daaropvolgende weken echter toch een koppeling van de kwestie van de grondslag met die van de kandidatenlijst af te dwingen. In een concept-resolutie voor de partijraad deed het partijbestuur een flinke stap terug. In de resolutie werd gevraagd om voortzetting van het gesprek over de binding aan de grondslag en werd beloofd dat de ARP zich ten aanzien van de CDA-kandidatenlijst zou houden aan de gemaakte afspraken. Maar daarbij werd "uiteraard verondersteld dat voldoende eenheid van visie over het functioneren van de grondslag zal zijn bereikt".⁹⁷

politieke beginselen

Maar zo vanzelfsprekend was dat niet. Toen de drie partijtoppen elkaar 19 september voor het eerst sinds het CDA-congres weer zagen, kraakten de CHU en de KVP de resolutie van de ARP volledig af.⁹⁸ Vooral Andriessen weerde zich. Hij zei de resolutie als de definitieve blokkade van het CDA te beschouwen en noemde het wantrouwen ten aanzien van de beginselvastheid van de KVP grievend. Hij wilde best een

nieuw gesprek met de ARP, maar weigerde weer over de binding aan de grondslag te praten: die zaak was door het congres voor eens en altijd beslist. Leyten voegde daaraan toe dat de KVP geen tijd meer had om weer over deze kwestie te praten. Bovendien vond zij het er verdacht veel op lijken dat de ARP in strijd met de op Woudschoten bereikte conclusies naast de politieke hypotheek nu de grondslag als extra hypotheek opwierp. Als de ARP niet snel duidelijkheid verschaftte, dan zou, zo dreigde zij, de KVP een eigen weg kiezen, anders was het te laat.

De Koning deed na deze uitvallen zijn uiterste best de KVP terwille te zijn. Het verlangde gesprek zou snel afgerond moeten worden, de resolutie van het partijbestuur kon op de partijraad nog best worden geamendeerd, de ARP wilde het CDA absoluut niet blokkeren en had ook zeker niet de bedoeling een tweede hypotheek te creëren. Het laatste gedeelte van de resolutie was, zo legde De Koning uit, slechts een feitelijk constatering. Het was namelijk inderdaad niet te loochenen dat overeenstemming over de binding aan de grondslag het de AR-kiesverenigingen makkelijker zou maken met de vorming van een CDA-lijst in te stemmen. De KVP en de CHU lieten zich door deze gunstige interpretatie van de resolutie evenwel niet geruststellen. Tot veel meer dan de conclusie dat de partijraad afgewacht zou worden leidden De Konings bezweeringen dan ook niet.

Een week later, op 27 september, nam de AR-partijraad de omstreden resolutie met grote meerderheid aan, maar de stemming was veel minder anti-CDA dan gevreesd. Tijdens het CDA-congres hadden veel antirevolutionairen zich door Aantjes laten meeslepen, zonder zich van de consequenties ten volle bewust te zijn. De meesten waren van de akelige nasleep van het congres behoorlijk geschrokken. Op de AR-partijraad vonden de meeste sprekers dan ook dat er een oplossing voor het conflict moest komen. Veel bijval kreeg een door Goudzwaard verdedigd voorstel om politieke beginselen voor het CDA te formuleren. Deze zouden de verbindingsstukken worden tussen de grondslag en het program van het CDA. De beginselen zouden zo, aldus Goudzwaard, de partijen kunnen verlossen uit het dilemma waarin zij verstrikt waren geraakt. De Koning ging hier gretig op in, daar een week eerder Andriessen een beginselprogramma ook al van groot belang had genoemd. Aantjes waarschuwde de partijraad nog dat nieuwe formules nooit iets konden oplossen, maar de partijraad wilde te graag dat alles goed zou komen om daar erg van onder de indruk te zijn. Opgelucht nam de raad een motie aan volgens welke "het formuleren van politieke beginselen nu en in de toekomst voor het CDA van beslissende betekenis is".⁹⁹

bezielen of bewegen

De KVP reageerde inderdaad positief en de partijtoppen spraken af zich twee week-einden lang met elkaar terug te trekken voor onderling beraad: op 30 en 31 oktober in Berg en Dal en op 14 en 15 november in Haafden. Het gesprek in Berg en Dal verliep evenwel erg moeizaam, doordat Aantjes en Andriessen hun kleine oorlog in volle hevigheid voortzetten.¹⁰⁰ In de loop van het weekeinde viel de antirevolutionaire delegatie opnieuw uiteen. Daar in Berg en Dal in het standpunt van Aantjes geen beweging meer was waar te nemen en Kuiper en De Koning zich uit-

sloofden de partijen op één lijn te brengen, kon Andriessen afwachten hoe de laatste twee naar hem toekropen. Met een zuur gezicht reageerde hij op hun vindingrijke voorstellen om uiteindelijk zuchtend en steunend enkele schijnconcessies te doen. Het eindresultaat was dat de voorzitter en vice-voorzitter van de ARP samen met hem en zonder Aantjes de slotconclusies van het beraad ondertekenden. In die conclusies stond dat verschil van mening bleef bestaan over de persoonlijke binding aan het evangelie, maar dat het dagelijks bestuur van het CDA daarin geen beletsel zag voor de totstandkoming van één kandidatenlijst bij de volgende landelijke verkiezingen. De Koning had eigenlijk liever willen zeggen dat het meningsverschil "als zodanig" geen beletsel was voor de ene lijst en ook had hij nog voorgesteld te zeggen dat het geen beletsel "hoefde" te zijn, maar Andriessen wilde hier niet van weten.

Dergelijke formuleringen waren misschien wel aanvaardbaar geweest voor Aantjes, die in Berg en Dal moeilijk te doorgronden redeneringen opzette. Zo kon het volgens hem wel een beletsel zijn, ook al was het dat tot nu toe voor de ARP niet geweest. Ook hoefde het geen beletsel te zijn als de politieke hypotheek was afgelost. Maar of het inderdaad geen beletsel zou zijn, kon eigenlijk pas goed beoordeeld worden na aflossing van die hypotheek. En omgekeerd zou bij de beoordeling van de politieke hypotheek het functioneren van de grondslag stellig een rol spelen. Tussen de twee kwesties bestond namelijk weliswaar geen koppeling, maar wel een verband. Wat dit allemaal precies betekende, vermocht niemand geheel te doorgronden, maar in ieder geval wilde de KVP op dit punt iedere valkuil vermijden.

Via ingewikkelde betogen kwamen Kuiper en De Koning ook ten aanzien van de binding aan de grondslag zelf op één lijn met Andriessen. Kuiper had de resolutie van zijn partijraad zo geïnterpreteerd dat deze binnen Woudschoten viel. Omdat het CDA-programa aan het evangelie getoetst werd, zo redeneerde hij, gaven CDA-kandidaten door onderschrijving van dat programma te kennen dat "in de toekomstige CDA-fractie een appel op deze toetsing een legitieme zaak is". Deze zinsnede kon Andriessens goedkeuring wel wegdragen, zodat die letterlijk in de slotconclusies kwam. Het pad waarop De Koning naar Andriessen toekroop was nog smaller en kronkeliger. De Koning stelde dat CDA-vertegenwoordigers op de een of andere wijze bezield moesten zijn van hetzelfde als hun partij. Toen Andriessen tegenwierp dat dan van de "eigen bezieling" niets meer overbleef, legde De Koning uit dat het er om ging "dat de vertegenwoordiger in zijn politieke optreden hetzelfde tot uitdrukking brengt wat het CDA bezielt". Dat kon merkwaardigerwijs "iets anders zijn dan wat hemzelf bezielt". Andriessen deed hierop wat ongelovig, maar Steenkamp en Vergeer zeiden er wel mee te kunnen leven. Het probleem was alleen dat zij het hun partij niet zouden kunnen uitleggen, zodat het beter was "bezielt" te vervangen door het neutralere "beweegt". Omdat De Koning en Andriessen zich daar na enig verzet mee akkoord verklaarden, kwam in de slotconclusies te staan dat "van vertegenwoordigers wordt verwacht dat zij in hun politieke optreden zo goed mogelijk tot uitdrukking brengen wat het CDA beweegt". Ten slotte werd nog afgesproken dat het CDA een programma van uitgangspunten – de door Goudzwaard bepleite politieke beginselen – zou opstellen "om daarmee het profiel van christen-democratische politiek te verscherpen". De ARP kon er bijna niet

meer met goed fatsoen onderuit het CDA desondanks tot in alle geledingen open te stellen voor humanisten en andere ongelovigen.

no problems, just people

Twee weken later vond in Haaften het tweede gespreksweekend plaats, dat aan de politieke hypotheek gewijd was.¹⁰¹ Nieuw beraad hierover was urgent geworden doordat in oktober naast Aantjes ook Kruisinga weer voor problemen was gaan zorgen. In de Tweede Kamer was hij een tijdje wat meegaander geweest, maar doordat de vorming van het CDA weer in gevaar was gekomen, was hij zich voor de zekerheid weer scherper ten opzichte van de ARP, de KVP en het kabinet-Den Uyl gaan profileren. Hij was daarbij ook nog eens op de gevoeligste teen van de antirevolutionairen gaan staan: zijn fractiegenoot Van Leijenhorst had hij laten zeggen dat de vroegere voorzitter van de ARP, Veerman, die nu staatssecretaris was, de vrijheid van onderwijs bedreigde.

In Haaften wilde de KVP-delegatie laten vastleggen dat de gezamenlijke kandidatenlijst onmisbaar was voor de voortgang van het CDA. Bovendien wilde zij bekijken in hoeverre de politieke hypotheek was afgelost en wat eraan gedaan kon worden om verdere aflossing te bevorderen. Tot een serieuze inhoudelijke discussie kwam het echter niet. De KVP-delegatie liet blijken dat volgens haar Aantjes en Kruisinga zich gewoon maar eens wat beter moesten gedragen en, zoals een delegatielid het uitdrukte, hun "minder aangename eigenschappen" moesten onderdrukken. Steenkamp meende dat de politici in de Tweede Kamer en niet de partijen zelf voor de problemen zorgden. De fractieleiders overdreven de politieke verschillen, die in werkelijkheid maar klein waren. Als er andere mensen gezeten hadden, was het beeld veel rooskleuriger geweest: "there are no problems, just people". Andriessen voegde daaraan toe dat de houding van de CHU niet voortkwam uit relevante inhoudelijke overwegingen, maar uit de onwil zich in te spannen voor het CDA. Het kabinetsbeleid was immers in de loop der tijd niet veranderd, maar de opstelling van de CH-fractie wel.

Kruisinga vond uiteraard wel degelijk dat de problemen lagen bij het kabinetsbeleid. Dat was naar zijn mening aangescherpt, zodat ernstig overwogen moest worden het kabinet naar huis te sturen. Overigens wilde hij niet verhelen dat de resultaten van het CDA-congres niet ongemerkt aan de CHU voorbij waren gegaan. Zolang de grondslagkwestie niet was opgelost, kon de CH-fractie zich in de Tweede Kamer niet meer inhouden, dan zij al deed. Kruisinga wilde verder gaan met het CDA, maar zoals de zaken er voorstonden, moest het bij de komende verkiezingen blijven bij een lijstverbinding. Zijn tegenstander Aantjes was het hier mee eens, zodat het beraad eindigde met de sombere conclusie dat de partijtoppen verder uit elkaar lagen dan ooit. Het slotcommuniqué, waarin de ene lijst onmisbaar genoemd werd voor de verdere ontwikkeling van het CDA, werd alleen door de KVP onderschreven; de ARP stemde weer verdeeld en de CHU was tegen. Twee dagen later maakte de KVP bekend dat zij een zogenaamde noodprocedure in werking stelde. Een commissie zou onderzoeken hoe de KVP zich tot een christen-democratische partij kon omvormen, die zelfstandig aan de verkiezingen mee kon doen.

De onzekerheid omtrent de CDA-lijst was, aldus de KVP, te groot om nog langer af te wachten.

het CDA-kostuum

Het zelfstandige optreden van de KVP zou toch niet nodig blijken te zijn. Terwijl de partijtoppen de indruk wekten elkaar het licht in de ogen niet te gunnen, was de verstrengeling aan de basis doorgegaan. Direct na het beraad in Haaften trof oud-premier De Jong de juiste toon met een oproep aan "de gewone mensen", voor wie het "niet meer te volgen" was, om de top, die door een teveel aan kennis met dwaasheid geslagen leek, tot inkeer te brengen.¹⁰² De discussie tussen de partijen was in het land inderdaad met onbegrip en erge gadeslagen. Dat bleek vooral uit de handtekeningactie "Wij horen bij elkaar", die na De Jongs oproep werd opgezet door de voorzitter van de Hoofddorpse CH-kiesvereniging, P.J. Rijpstra. In een manifest schreef Rijpstra samen met de voorzitters van de plaatselijke KVP en ARP dat "het CDA-kostuum" gereed was "om gedragen te worden". "Dat is de afgelopen jaren honderdvoudig, overal in het land bewezen. Het past ons ook in weer en wind van de landelijke politiek en wij zullen het dragen."¹⁰³ De actie werd direct opgepikt door de NCRV-radio en door Steenkamp, die via zijn autoradio van het initiatief op de hoogte was gebracht. De radeloos geworden CDA-voorzitter belde Rijpstra een dag later met de blijde tijding dat hij voor het eerst in zes weken zonder tablette had kunnen slapen. Enkele weken later mocht Steenkamp met een stralend gezicht 80.000 handtekeningen in ontvangst nemen.

familiebezoek

Voor gevoelens van gelukzaligheid had Steenkamp alle reden, want de opstand van de provincie perkte de ruimte voor de leiders van de ARP en de CHU aanzienlijk in. Vooral Kruisinga, altijd al gevoelig voor de stem des volks, haalde snel bakzeil. Kort na "Haaften" brak in het CH-bestuur ruzie uit over het tijdens dat beraad ingenomen standpunt. Van Verschuer verveet Kruisinga, die hij naar buiten toe gesteund had, dat hij in Haaften een weinig loyale houding had ingenomen.¹⁰⁴ Kruisinga verweerde zich met kracht, maar toen er gestemd werd, bleek het bestuur achter Van Verschuer te staan, zij het met een krappe meerderheid. Daarmee had het bestuur voor het eerst Kruisinga laten vallen.

Ook op de Unieraad, die op 13 december gehouden werd, behaalde Van Verschuer de beslissende overwinning. Hij riep zijn partijgenoten op "de eis van christelijke naastenliefde uit te strekken tot de partijen van KVP en ARP".¹⁰⁵ Het was bij het CDA eigenlijk als bij het bezoek aan een vervelend familielid: voor de goede gang van zaken moest men zich over zijn nare gevoelens heen zetten. En ach, bij nader inzien viel het dan vaak nog wel mee. Bij de beoordeling van de politieke hypotheek waren, zo stelde hij, alleen de principiële verschillen van belang. De verschillen die het gevolg waren van de gescheiden opstelling ten opzichte van het kabinet deden niet terzake. Ook de verschillen die door de fracties heen liepen, waren niet van belang. Maar als men die wegliet, bleef er heel weinig over. Van Verschuer zelf althans had

in de loop der jaren telkens weer gemerkt dat de ruzies altijd weer uitsluitend om de praktische politiek draaiden. De achterban had dit "heel zuiver aan gevoeld". De Unieraad wilde zijn voorzitter maar al te graag geloven. De raad stemde in met de conclusies van Berg en Dal en Haaften en sprak uit dat bij de beoordeling van de politieke hypotheek het accent moest liggen op de lange-termijn-politiek, die primair een zaak van de partijen was, en niet van de fracties. De fractie kreeg opdracht de korte-termijn-politiek niet zo aan te scherpen dat het CDA in gevaar kwam.

Dat was niet aan dovemansoren gezegd. In de eerstvolgende vergadering van het CH-bestuur, op 14 januari 1976, bleek ook Krusinga te zijn bekeerd. Het kader van de CHU was, zo stelde hij, voorbij "het point of no return".¹⁰⁶ De fractie had daarom besloten actief aan de vorming van de ene lijst mee te werken. Eerder al had Krusinga Andriessen en Aantjes voorgesteld uit de fracties een aantal gezamenlijke studiegroepen te vormen. Daarmee was op 1 januari begonnen, en de samenwerking verliep zo voorspoedig dat weldra besloten werd om iedere week een gezamenlijk vergadering van de drie fracties te houden. De tegenstellingen tussen de fractie van de CHU en die van KVP verloren ondertussen veel van hun scherpte, doordat Krusinga zich ook verder aanmerkelijk coöperatiever ging opstellen. Dat viel hem ook niet zo zwaar, want in de eerste helft van 1976 bereikte de relatie tussen de KVP en het kabinet een dieptepunt. In januari gaf Andriessen Lubbers toestemming het kabinet te verlaten naar aanleiding van een conflict over de wet op de ondernemingsraden, een kwestie die Krusinga in Haaften genoemd had als mogelijk breekpunt. Er kwam dank zij de inventiviteit van Lubbers op het laatst een compromis tot stand, maar in mei dreigde opnieuw een breuk, ditmaal zowel over de levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika als over minister Van Agts voornemen de omstreden abortuskliniek Bloemenhove te laten sluiten.

Inmiddels naderde ook het moment dat de algemene vergadering van de CHU moest beslissen over de aflossing van de politieke hypotheek. Juist toen dat zou gebeuren, op 22 mei, leek de val van het kabinet onafwendbaar. De Centrumgespreksgroep, toch al verzwakt door Beerninks verzoening met het CDA en de oprichting van de RPF, kwam hierdoor geïsoleerd te staan. De groep liet nog een emotioneel protest horen tegen wat zij zag als de capitulatie voor links, maar maakte geen schijn van kans: 90 procent van de aanwezigen meende dat de voorwaarden voor de vorming van de CDA-kandidatenlijst waren vervuld. De week daarop werd het kabinet op miraculeuze wijze gered, doordat Zuid-Afrika afzag van de reactorvaten en het Openbaar Ministerie weigerde Bloemenhove te sluiten. De verhoudingen tussen de PvdA en de KVP verbeterden daarop aanzienlijk, maar op de CHU had dit geen invloed meer.

Hans de Boer

Bij de ARP verliep de bekering langzamer, maar toch verrassend eenvoudig. Een groot deel van de partijtop had weinig waardering voor de actie van Rijkstra. Veel leidende AR-politici meenden dat zij niet opzij hoorden te gaan voor populaire sentimenten, maar de partijleiding kon de krachtige geluiden uit de achterban toch ook niet geheel negeren. Toen het partijbestuur de vergaderingen van Berg en Dal en

Haften evalueerde, was afwijzing van de daar door de KVP getrokken conclusies dan ook eenvoudigweg niet meer aan de orde. Het bestuur schoof "Haften" voorlopig maar voor zich uit. De discussie over "Berg en Dal" werd beperkt tot de vraag of het meningsverschil over de grondslag geen beletsel was voor de CDA-lijst, zoals in Berg en Dal was afgesproken, of dat het geen beletsel *hoefde* te zijn. Aantjes, die uiteraard vond dat het geen beletsel *hoefde* te zijn, won met zeer kleine meerderheid: 18 tegen 16 stemmen. Het was evenwel een overwinning van weinig waarde, omdat zij mede tot stand was gekomen dankzij degenen die tegen de conclusies van de KVP persoonlijk geen bezwaar hadden, maar Aantjes niet af wilden vallen. De Koning kon de KVP dan ook duidelijk maken dat zij van de nieuwe uitspraak van de ARP weinig te vrezen had.

Toen de partijraad op 13 december de conclusie van het bestuur overnam, bleek dat De Koning gelijk had. Er was nog wel verzet tegen het CDA, maar van velen leek zich een smachtend verlangen naar de nieuwe partij meester te hebben gemaakt. De ervaring die men aan de basis had opgedaan, had bij velen alle wantrouwen doen verdwijnen. Het was, zo merkte een van de aanwezigen op, "een geweldige belevenis om samen met christenen bezig te zijn".¹⁰⁷

Toch leek de KVP nog reden tot verontrusting te hebben, omdat haar beste bondgenoot binnen de ARP, De Koning, op de partijraad aftrad. Na een zware hartaanval was hij tot de slotsom gekomen dat het voorzitterschap hem in combinatie met het lidmaatschap van de Tweede Kamer te zwaar viel. Schijnbaar tot overmaat van ramp werd hij opgevolgd door Hans de Boer, die vòòr de ommezwaai van Aantjes de belangrijkste woordvoerder van de linkse antirevolutionaire tegenstanders van het CDA was geweest. Nog in het voorjaar van 1975 had De Boer in een open brief de kiesverenigingen aanvaarding van de CDA-statuten willen ontraden, wat Aantjes door met aftreden te dreigen voorkomen had. De Boer ging door voor Aantjes' beste leerling - vromer en progressiever nog dan zijn leermeester. Die indruk was ook juist. De Boer was een typische representant van de "kleine luyden". Hij kwam uit een arbeidersgezin en had zichzelf via de MULO, via zelfstudie en via het secretariaat van de Christelijke Kruideniersbond opgewerkt tot voorzitter van de ARJOS en lid van de Tweede Kamer. Hij was daarbij van rechtse provinciaal evangelisch radicaal geworden, maar had in veel opzichten de levensinstelling van zijn ouderlijk milieu behouden. Hij miste de ironie, het relativiseringsvermogen en de brede culturele ontwikkeling van het VU-establishment en was een rechtlijnig, streng-gelovig man zonder dubbele bodems gebleven, een steil calvinist, die houvast zocht in de bijbel en tweemaal per zondag "met vreugde" naar de gereformeerde kerk ging.¹⁰⁸ Hij had ook een calvinistisch arbeidsethos, met een diep besef van dienstbaarheid en plicht. "Je hebt geen recht op een bepaalde positie, je hebt een taak", zo was zijn opvatting. Om dit alles vond De Koning dat juist De Boer hem moest opvolgen. Hij begreep dat De Boer veel beter dan hijzelf geschikt was de om de twijfelaars en tegenstanders over de streep te trekken. De Boer zelf had nog steeds grote moeite met het CDA, maar zou als voorzitter loyaal uitvoeren wat van hem verwacht werd. Sinds de kiesverenigingen met een meerderheid van 92 procent de statuten van het CDA aanvaard hadden, was hij namelijk gaan inzien dat het enige alternatief voor het CDA was gelegen in scheuring van de ARP. Vanaf augustus drong De Koning er daarom

bij hem op aan zich beschikbaar te stellen. De Boer, beseffend dat dit zijn handelingsvrijheid zou beperken, voelde daar weinig voor, maar zwichtte uiteindelijk toch – en met het gewenste effect. Toen de partijraad hem koos, presenteerde hij zich als antirevolutionair in hart en nieren, maar ook als wegbereider van het CDA. Hij zag het, zo verklaarde hij, als zijn opdracht de partij als eenheid het CDA in te loodsen en daarbij de waardevolle elementen uit de antirevolutionaire traditie te behouden.

eventuele voorkeur

De volgende stap naar het CDA deed de AR-partijraad op 10 april 1976, toen hij met 180 tegen 50 stemmen een aantal voorwaarden aanvaardde voor de aflossing van de politieke hypotheek, die het partijbestuur kort daarvoor had gesteld. Bij de vaststelling van de voorwaarden had Aantjes een nederlaag geleden. Aantjes vond dat de voorwaarden niet zwaar genoeg konden zijn. De meegaande houding van Kruisinga in de Tweede Kamer maakte op hem allermist een positieve indruk. De toenadering tussen Andriessen en Kruisinga vervulde hem met argwaan en hij raakte ervan overtuigd dat de CDA-lijst er niet mocht komen. Maar het bestuur trok een andere conclusie. Het was het met Aantjes eens dat in de Tweede Kamer de eensgezindheid nog niet was gegroeid, maar de voorwaarden die het stelde voor de aflossing van de politieke hypotheek waren zo licht, dat ze eerder leken bedoeld om het gezicht van de ARP te redden, dan om politieke overeenstemming in het CDA te bereiken. De belangrijkste voorwaarde luidde dat "ruimte geschapen" diende te worden "voor een op basis van programvergelijking en wederkerigheid eventueel uit te spreken voorkeur of intentieverklaring".¹⁰⁹ Hiermee was standpunt dat het CDA een voorkeur voor een nieuw kabinet met de PvdA moest uitspreken zo slap geformuleerd dat de KVP en de CHU er zonder moeite mee akkoord konden gaan. Op de partijraad gaf Aantjes uiting aan zijn gram over de zwakke voorwaarden. Op bittere toon verweet hij zijn partijgenoten gebrek aan beginselvastheid en politiek benul.

eenzijdige liefde

De top van de KVP wilde nog wel een stap verder gaan dan een "eventueel uit te spreken voorkeur". Zij wilde net als de ARP de samenwerking met de PvdA na de komende verkiezingen continueren. Steenkamp had dit al in de zomer van 1974 vastgelegd in een notitie voor het KVP-bestuur.¹¹⁰ Als argumenten voor een voorkeursuitspraak voor de PvdA had hij genoemd dat de christen-democraten programma-tisch met de socialisten verwant waren, dat ze de polarisatie wilden doorbreken en dat ze de contacten met de vakbeweging moesten koesteren. Niettemin vond Steenkamp samenwerking met de PvdA alleen onder strenge voorwaarden aanvaardbaar. De christen-democraten moesten nooit meer in een ongelijkwaardige positie met de PvdA regeren en altijd de vrijheid houden voor een andere regeringscombinatie te kiezen. Bindende afspraken voor de verkiezingen moesten afgewezen worden, omdat het voor de christen-democratie van levensbelang was dat zij zich naast de sociaal-democratie en het liberalisme als volkomen zelfstandige en eigensoortige derde stroming profileerde.

De KVP had nadien vastgehouden aan dit standpunt en Steenkamp en Andriessen hadden het bij voortduring uitgedragen. Op het CDA-congres had Andriessen bijvoorbeeld gezegd dat het zijn wens was "dat socialisten en christen-democraten elkaar zodanig in een gezamenlijk constructief beleid in deze brugperiode zouden kunnen vinden, dat voortzetting van de samenwerking vanuit het CDA in volstreekte gelijkwaardigheid via een normale democratische procedure en in een parlementair kabinet mogelijk zou zijn".¹¹¹

De moeilijkheid was dat de liefde voor de PvdA nog altijd niet wederzijds was. De PvdA bleef proberen de christen-democraten tegen elkaar uit te spelen. De ARP en de KVP moesten van haar nog steeds bewijzen dat ze de samenwerking waard waren en de CHU kwam volgens de PvdA helemaal niet voor samenwerking in aanmerking. In maart 1976, kort voor de partijraad van de ARP, liet de PvdA de ARP en de KVP weten dat ze om moeilijkheden vroegen door mee te werken aan een gezamenlijke lijst met de CHU. Aantjes kreeg via persoonlijke contacten zelfs te horen dat de vorming van een CDA-lijst vrijwel zeker het einde van de christelijk-socialistische samenwerking zou betekenen.¹¹²

In het socialistische standpunt was nog geen verandering gekomen toen de ARP, de KVP en de CHU in juli en augustus 1976 over de antirevolutionaire voorwaarden voor de CDA-lijst discussieerden.¹¹³ De discussie kreeg hierdoor een wat onwezenlijk karakter. Aantjes en De Boer waren niet erg gelukkig met de eigen voorwaarden, terwijl de KVP en de CHU er graag mee instemden. De KVP wilde best een voorkeursuitspraak voor de PvdA doen, maar niet als deze partij niets terug deed. Met de voorwaarden van de ARP ging de KVP "in het belang van het CDA" akkoord, zoals Steenkamp zuinigjes opmerkte. Deze zuinigheid was vooral bedoeld voor de CHU. Krusinga had zich in Haaften nog tegen iedere intentieverklaring uitgesproken, maar zei nu dat hij in het belang van het CDA bereid was zich over zijn bezwaren heen te zetten. Aantjes en De Boer hadden nog de meeste kritiek op het antirevolutionaire standpunt. Zij wilden de door de ARP gestelde eis van wederkerigheid niet te formeel opvatten, daar de PvdA toch niet met een intentieverklaring zou komen. Verder was programvergelijking volgens hen eigenlijk niet zo'n goede basis voor een voorkeursuitspraak, omdat het gevaar bestond dat de VVD haar program naar dat van het CDA toe zou schrijven. Het CDA moest zich niet afhankelijk stellen van anderen, maar zelf, vanuit zijn eigen politieke visie, durven kiezen, zo meende Aantjes. Daarmee zou de partij zich niet overleveren aan de PvdA, maar juist haar onderhandelingspositie versterken. Aantjes vond het verder erg teleurstellend dat de KVP en de CHU alleen voor samenwerking met de PvdA kozen omdat dat in het belang van het CDA was. Dat bewees dat er van eenheid van visie tussen ARP, CHU en KVP eigenlijk geen sprake was. En het "ruimte scheppen" voor een verklaring, waarom het AR-partijbestuur gevraagd had, dat was, aldus Aantjes, toch wel erg mager. Wat Aantjes en De Boer betrof, moest het CDA zich nu al ruimhartig uitspreken voor een coalitie met de PvdA. Voor dat standpunt kregen ze echter geen steun, zodat het CDA-bestuur gewoon de formulering van de ARP overnam.

Ruim een maand later, op 25 september, besloten de Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP definitief tot de vorming van een CDA-lijst. Bij de ARP gaf Aantjes een negatief stemadvies. Na de stemming beloofde hij echter de weg te zullen

volgen die de partij was ingeslagen. Hij was zeer bezorgd over het karakter van het CDA, omdat hij vreesde dat het een ordinaire machtspartij zou worden, maar hij kondigde aan er hard aan te zullen werken om daarin ongelijk te krijgen. De ARP, zo hield hij de aanwezige Streekamp voor, zou niet ophouden "die lastige partner van het CDA te zijn".¹¹⁴

Een voortreffelijk man als lijsttrekker

§ 1 kies de minister-president

Toen Aantjes de hoop uitsprak dat het CDA toch een christelijke beginselpartij zou worden, waren zijn geestverwanten al druk doende die wens in vervulling te doen gaan. De progressieve antirevolutionairen drukten een zwaar stempel op de voorbereiding van de verkiezingscampagne. Een commissie onder leiding van Bob Goudzwaard had, toen de drie partijen definitief tot de vorming van een CDA-kandidatenlijst besloten, het verkiezingsprogramma al gereed. Het was een praktische vertaling van de nota van de Contactraad geworden, waarin onder de titel "Niet bij brood alleen" het progressieve christelijke elan helder doorklonk. In het Centraal Verkiezingscomité (CVC), dat de campagne ging begeleiden, hadden de antirevolutionairen eveneens de overhand. De toon in het comité werd gezet door Dick Corporaal, het enige lid van de AR-delegatie dat Aantjes in Berg en Dal en Haafden was blijven steunen, en Arie Oostlander, een eigenzinnig en tegelijk rechtlijnig calvinist, die in 1975 Hoogendijk was opgevolgd als directeur van de Kuyperstichting, het wetenschappelijk instituut van de ARP.

In de eerste CVC-nota over de campagnestrategie, die door Oostlander was geschreven, stond dat door de discussies omtrent de grondslag onduidelijkheid was ontstaan, die weggenomen moest worden door "een nadrukkelijke presentatie van de positiekeuze vanuit het evangelie".¹ Er zou wel "oog mogen zijn voor bepaalde groepen van zwevende kiezers", maar niet zo veel dat "het CDA zelf een zwevende partij" zou worden en "de trouwe kern van CDA-kiezers" van zich zou vervreemden. Een accentuering van het uitgangspunt had, aldus Oostlander, bovendien als voordeel dat de partij een geheel eigen positie zou innemen in het politieke krachtenveld, los van links en rechts. De eigen identiteit van het CDA ontstond "min of meer vanzelf als mensen en groepen zich fundamenteel door het Evangelie laten inspireren". De C moest niet "een vage mentaliteitsaanduiding" blijven, maar staan voor een binding "aan duidelijke normen en uitspraken".

De KVP-top was bepaald niet gelukkig met dit orthodoxe geluid. Steenkamp had "nogal grote moeite" met de nota, Leyten noemde het stuk "weinig inspirerend" en Andriessen vond het "te weinig wervend, buiten de traditionele aanhang om".² Zelfs Aantjes meende dat Oostlander te veel over de beginselen geschreven had en te weinig over de praktische politiek. Na deze kritiek stelde Oostlander de nota bij, maar hield vast aan zijn centrale stelling. De campagne, die gevoerd werd onder het motto "samen verantwoordelijk", kreeg daardoor, ondanks de progressieve inslag

van het verkiezingsprogram, een defensief karakter. Voorop stonden het behoud van de kiezers die in 1972 op de christelijke drie hadden gestemd en het voorkomen van verlies aan de RPF en de andere kleine christelijke partijen.

ergerlijke machtpolitiek

Het meningsverschil over de campagnestrategie werd verder niet uitgesproken. De aandacht was in oktober en de maanden daarna vrijwel geheel gericht op de lijsttrekker. De keuze van de lijsttrekker leek eind september '76 nog een vrijwel onoplosbaar probleem. Uit onderzoek bleek dat Biesheuvel nog steeds het beste lag bij de achterban van het CDA: 18 procent prefereerde hem als lijsttrekker.³ Er was echter geen sprake van dat hij zou terugkeren. Geen van de drie partijtoppen, zeker die van de ARP niet, wilde die lastige man terughebben. Biesheuvel werd op de voet gevolgd door Aantjes en Andriessen, die beiden de voorkeur genoten van 15 procent van de aanhang. De KVP gaf in september te kennen dat wat haar betreft Andriessen lijsttrekker moest worden. Andriessen was bij de kiezers en de leden van de KVP verreweg favoriet en had in zijn fractie een vrijwel onaantastbaar gezag. Ook de CHU was bereid hem als lijsttrekker te aanvaarden. In het bestuur van de CHU was eerder de mogelijkheid van een driemanschap geopperd, maar dit werd toch eigenlijk als een zwakgebod gezien.⁴ Daarnaast had de CHU Steenkamp en Zijlstra gepolst, maar dit tweetal had zich niet beschikbaar willen stellen, zodat Andriessen het redelijke alternatief leek. Maar Andriessens kandidatuur was voor de ARP onbespreekbaar. Daar vond men Lubbers, de minister van economische zaken, de meest geschikte kandidaat. Na het eerste CDA-congres had Aantjes, onder invloed van het stormachtige applaus voor zijn bergrede, met de gedachte gespeeld zichzelf kandidaat te stellen, maar in overleg met De Boer was hij tot de slotsom gekomen dat de KVP hem nooit als eerste man zou aanvaarden.⁵ Daarop hadden De Boer en hij besloten Lubbers naar voren te schuiven. Zij vonden Lubbers op de belangrijkste punten geschikt: hij was zowel evangelisch als vooruitstrevend, was als vertegenwoordiger van de nieuwe generatie niet besmet door de onderlinge twisten en was als econoom tegen Den Uyl opgewassen. Op een bijeenkomst met een groot aantal antirevolutionaire topfiguren kreeg de kandidatuur van Lubbers in januari 1976 algemene bijval en toen Aantjes daarna Lubbers polste, bleek deze ook zelf wel te willen.⁶ Maar voor de KVP en de CHU was Lubbers' kandidatuur onbespreekbaar. De CHU moest hem niet omdat hij te links was; de KVP niet omdat hij in de top van de partij, met name bij Andriessen, niet goed lag.

Het conflict over het lijsttrekkerschap kwam voor het eerst in volle hevigheid naar buiten op de AR-partijraad van 25 september, toen de ARP haar goedkeuring gaf aan de vorming van de CDA-lijst. De Boer zei toen in zijn toespraak dat geen van de drie fractieleiders lijsttrekker mocht worden, omdat zij te veel de drie oude partijen, en te weinig het nieuwe CDA representeerden. Aantjes voegde hieraan toe dat het hem vreselijk geërgerd had dat de KVP Andriessen al voor het besluit over de ene lijst naar voren geschoven had. Dat was, zo zei Aantjes met een vroom gezicht, het soort machtpolitiek waaraan christenen zich niet hoorden te bezondigen en dat hem ernstig aan het CDA deed twijfelen. Enkele uren later verklaarde Andriessen,

die er volgens Steenkamp op de partijraad tijdens de toespraak van De Boer nog verslagen bij zat, in KRO's Brandpunt dat hij beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap. Brandpunt had ook nog twee andere mogelijke kandidaten benaderd, Van Agt en Lubbers, maar die zeiden dat ze niet in aanmerking wilden komen. Van Agt vond zichzelf niet goed genoeg en Lubbers vond zichzelf te jong.

niet de beste

De oplossing van het heikele vraagstuk bleek uiteindelijk nog verrassend eenvoudig. Het werd de man die zichzelf niet goed genoeg vond: Van Agt. Van Verschuier had in hem reeds vroeg een potentiële lijsttrekker gezien en had hem al vóór de kwestie acuut werd gepeid.⁷ Van Agt had ook toen gezegd dat hij zichzelf niet geschikt achtte, maar had, zo had Van Verschuier althans begrepen, wel laten doorschemen dat hij de zware taak op zich zou nemen als een beroep op hem gedaan werd. Toen Van Verschuier vervolgens De Boer erover aansprak, bleek ook deze wel voor Van Agt te voelen. Beiden waren het erover eens dat Van Agt niet te sterk met één van de drie oude partijen geassocieerd werd, maar juist het nieuwe representeerde dat de partijen bond, vooral op de immateriële punten. Verder maakte hij deel uit van het kabinet-Den Uyl, maar kon hij ook weer niet verdacht worden van een overdre voorkeur voor de bestaande coalitie en leek hij betrekkelijk populair – van de kiezers wilde in ieder geval 14 procent hem als lijsttrekker zien. Een week na de partijraad, op 4 oktober, brachten De Boer en Van Verschuier tijdens een lunch de KVP-voorzitter Vergeer naar voren dat, nu de zaak in de media uitgevochten werd, een snelle regeling geboden was. Vergeer was het hiermee eens en dacht net als zijn protestantse collega's dat Van Agt in de gegeven situatie de beste kandidaat was. Ook Aantjes vond Van Agt een goed alternatief, omdat deze, zo meende Aantjes, een grote mate van affiniteit met zijn eigen benadering van de politiek vertoonde. Nadat Aantjes begrepen had dat Van Agt lijsttrekker zou worden, lichte hij Lubbers in, die, zo zou Aantjes later zeggen, bij het horen van die voor hem onaangename mededeling helemaal wit wegtrok.⁸

Inmiddels waren ook Andriessens belangrijkste collega's in de KVP-fractie tot de slotsom gekomen dat hun favoriet geen kans maakte. Op een vergadering bij Vergeer thuis, op 5 oktober, wisten zij Andriessen en Lubbers ervan te overtuigen dat alleen Van Agt lijsttrekker kon worden.⁹ Van Agt, die ook aanwezig was, zei weer dat hij niet de beste was, maar Leyten hield hem voor dat dat er niet toe deed. Het ging er in de politiek niet om wat het beste was, maar om wat mogelijk was. Het gesprek eindigde met de conclusie dat Vergeer met de twee andere partijvoorzitters de beslissing zou nemen. De drie vroegen vervolgens aan Steenkamp om Van Agt, die nog vol twijfels zat, over de streep te trekken. De zondag daarop, 10 oktober, praatte Steenkamp schijnbaar zonder resultaat urenlang op Van Agt in en besloot na de vermoeiende sessie desnoods zelf maar lijsttrekker te worden. Na een rusteloze nacht belde Van Agt hem echter op om te zeggen dat hij het toch maar deed. Daarmee was de zaak geregeld. Op 14 oktober droeg het dagelijks bestuur van het CDA Van Agt met algemene stemmen bij het algemeen bestuur voor. Het algemeen bestuur wees hem acht dagen later bij acclamatie als lijsttrekker aan.

Van Agt zou zich zijn gehele carrière laten vragen. Hij had de vaste gewoonte om voor ergens aan te beginnen zijn bedenkingen breed uit te meten en zich vervolgens als "een taai reptiel", zoals hij zichzelf noemde, te handhaven. Ook het begin van zijn politieke loopbaan was niet op eigen initiatief tot stand gekomen.

Dries van Agt was in 1931 "met glimlach en wel" geboren als zoon van een textielabrikant in Geldrop, waar hij opgroeide in een beschermd milieu. Hij had een gelukkige jeugd. Het Brabant van zijn jeugd zou hij later vaak stellen tegenover de Randstad, waarvan hij de jachtige en harde sfeer verafschuwde. In Geldrop heerste, zo ervoer hij het, een blijmoedige, goed roomse sfeer, waarin de mensen respect en tijd voor elkaar hadden. Van Agt werd van jongs af aan beschouwd als "de professor", maar was allerminst een buitenstaander. Tijdens zijn studie rechten in Nijmegen was hij zelfs een van de gangmakers van het studentenleven. Samen met Fons van der Stee en zijn latere echtgenote Eugenie Krekelberg zat hij in de luidruchtige "sherry-senaat" van het studentencorps. Later bracht Van der Stee hem in de politiek. Eind 1969, toen Van Agt juist hoogleraar strafrecht in Nijmegen geworden was, stuurde Van der Stee hem op Steenkamp af, die de KVP-voorzitter gevraagd had of hij nog een schrijfvvaardige jurist kende. Tussen kerstmis en nieuwjaar 1969 hielp Van Agt Steenkamp in een klooster bij Heeze bij het schrijven van het progressieve verkiezingsprogramma, waartoe de KVP-partijraad opdracht gegeven had. Op Steenkamp maakte de jonge hoogleraar dank zij zijn heldere schrijfrant en vooruitstrevende opvattingen een uitstekende indruk. Steenkamp had direct grote verwachtingen van hem en maakte hem een jaar later minister van Justitie in het kabinet-Biesheuvel.

Bij zijn aantreden zei Van Agt dat hij "als man van linkse signatuur" liever met de PvdA was gaan regeren, maar na veel aarzeling besloten had dat hij in het landsbeleg de aangeboden post niet mocht weigeren.¹⁰ Na de kabinetscrisis van juli 1972 bepleitte hij als één van de eersten in de KVP een voorkeursuitspraak voor de PvdA. Hij kwam hierdoor in aanvaring met Schmelzer, die dit als een brevet van onvermogen beschouwde,¹¹ maar werd de kampioen van de progressieve KVP-jongeren, die hem - vergeefs - voordroegen voor het lijsttrekkerschap. In de slotfase van de formatie van het kabinet-Den Uyl deed hij opnieuw van zich spreken door als informateur het vastgelopen overleg weer op gang te brengen.

Na deze progressieve periode werd hij in het kabinet-Den Uyl als minister van justitie en vice-premier tot veler verbazing de rechtse tegenspeler van Den Uyl. Deze ontwikkeling hing samen met zijn teleurstelling over het dagelijkse contact met de socialisten. Het stoorde Van Agt dat zij het alleenrecht op progressiviteit opeisten en hem slechts zagen als een lastige hobbel op de weg naar maatschappijhervormingen. Vooral Den Uyl maakte op hem de indruk een bemoeizuchtige drammer te zijn. Van Agt, gehecht aan gemoedelijkheid en respect, voelde in toenemende mate wrevel bij de vechthouding van de socialisten. Van de weeromstuit stelde hij zichzelf gepantserd op, wat de irritatie bij Den Uyl en de zijnen weer vergrootte.

Een tweede factor achter de verwijdering tussen Van Agt en de socialisten was

zijn sterk ontwikkelde orgaan voor de gevoelens van "de mensen in het land". Hij had zowel de neiging om op die gevoelens in te spelen als om zich erdoor mee te laten slepen. Al spoedig werd duidelijk dat zijn weerstand tegen de socialisten aansloeg. Veel mensen vonden het prachtig dat er eindelijk weer eens een christen-politicus opgestaan was die niet voor de roden boog, maar er juist behagen in schiep hen te irriteren.

Ter vergroting van zijn populariteit gaf Van Agt zich over aan exhibitie van zijn persoonlijkheid en clownesk gedrag. Zo sprak hij over Den Uyl als "ome Joop", gebruikte hij een potsierlijk soort archaisch Nederlands en presenteerde hij zich als verwoed liefhebber van de wielersport (wat hij misschien helemaal niet was: later, toen hij EG-ambassadeur in Japan was geworden, zou hij zeggen dat hij een hekel aan wielrennen had). Hij profileerde zich als non-politicus, als man die eigenlijk ongeschikt was voor het harde politieke bedrijf, eronder leed dat hij daar niet begrepen werd, en veel meer waarde hechtte aan de vreugde en het verdriet in het leven van alledag. Dit had des te meer effect daar het voor een deel op waarheid berustte. Hij *was* in zekere zin ook niet geschikt voor het politieke bedrijf. Hij was, zo vond De Koning, opgegroeid "in het wild"; nooit had hij zich in politieke en maatschappelijke organisaties de zelfdiscipline en de zeden van de politiek eigen moeten maken. Hij hield zich slecht aan afspraken en gedroeg zich uiterst eigenzinnig, zonder aan te voelen wanneer hij te ver ging. Hij was in dit opzicht onzeker en zocht, helaas vaak nadat het mis gegaan was, graag steun bij collega's als Andriessen en, later, De Koning, die hem dan mochten vertellen dat hij het fout gedaan had. Dit gedrag bracht zijn collega's wel eens tot wanhoop, maar maakte hem ook tot "the great communicator" van de Nederlandse politiek, de politicus die met voorbijgaan aan en vaak ook ten koste van zijn collega's direct met "het volk" in contact stond.

De boodschap die Van Agt uitdroeg was dat politiek eigenlijk niet belangrijk was en dat het veel meer aankwam op de geest in de maatschappij. Hij keerde zich vooral tegen de overspannen verwachtingen die de socialisten van de politiek hadden. De moderne samenleving, waarin de staat als "heer Albedil" alles tot in de puntjes regelde, werd, zo meende hij, gekenmerkt door "een verschraling van de intermenselijke solidariteit", wat leidde tot "enorm veel psychische nood". In dit verband riep hij op tot een "ethisch reveil". De mensen moesten, aldus Van Agt, minder op de staat vertrouwen en meer zelf doen aan burenhulp, ziekenzorg en andere vormen van praktische naastenliefde. In de dagelijkse politiek uitte het ethische reveil zich vooral in zijn koppige verzet tegen de legalisering van de abortuspraktijk, wat, als het aan hem gelegen had, zou hebben geleid tot de val van het kabinet-Den Uyl. Van Agt personificeerde zo het verzet tegen de "Umwertung aller Werte", die door de spraakmakende gemeente bejubeld was, maar door de "zwijgende meerderheid" in het land met argwaan werd aanschouwd.

kies de minister-president

In zijn coalitievoorkeur volgde Van Agt na drie jaar Den Uyl het gematigde standpunt van Andriessen en Steenkamp. Tijdens de persconferentie waarop hij zich als lijsttrekker presenteerde, op 22 oktober 1976, zei hij dat het voor de hand lag dat

het CDA naar voortzetting van de samenwerking met de socialisten zou streven.¹² Voor een intentieverklaring voelde hij echter niets en herhaling van de formatie van 1973 sloot hij uit. De PvdA moest voor een nieuwe coalitie een behoorlijke prijs betalen. Als zij zichzelf in de oppositie werkte, dan was een gesprek met de VVD een redelijk alternatief, want de VVD was "geen melaatse partij". Achteraf vroeg Van Agt aan het Centraal Verkiezingscomité en aan de fractieleiders of hij hiermee niet te dicht naar de VVD was toegegaan, maar die vonden van niet.¹³ Niemand in het CDA wilde de VVD immers bij voorbaat uitsluiten, niemand wenste een herhaling van "1973", en bovendien had Van Agt, zo stelde Aantjes hem gerust, duidelijk genoeg aangegeven dat een coalitie met de PvdA de voorkeur had.

Op de persconferentie wierp Van Agt zich zonder vooroverleg ook op als eerste CDA-kandidaat voor het premierschap. Daarmee zette hij de toon van de campagne. Enkele dagen later maakte Den Uyl zijn premierschap tot inzet van de verkiezingen, waarna de verkiezingsstrijd draaide om de persoonlijke tegenstelling tussen hem en Van Agt. Aan Den Uyls mededeling was een wijziging van de PvdA-strategie vooraf gegaan. De PvdA had zich in de zomer stilzwijgend bij de vorming van het CDA neergelegd en was tot de slotsom gekomen dat er voor een coalitie met het CDA geen alternatief was. In tegenstelling tot wat de CDA-top verwacht had, koos het PvdA-bestuur daarom begin september wel degelijk voor een intentieverklaring, die echter met harde voorwaarden werd "aangekleed". Volgens een samen met de PPR opgestelde concept-resolutie moest Den Uyl weer premier worden, moesten de progressieven de meerderheid in het kabinet houden, moest het kabinet eensgezind een herkenbaar progressief beleid nastreven, moest het CDA de VVD uitsluiten en moesten vier met name genoemde hervormingsvoorstellen nog voor de verkiezingen door de Tweede Kamer worden goedgekeurd. Bovendien, zo werd op verzoek van de PPR gesteld, ging de eerste voorkeur uit naar een kabinet van uitsluitend progressieve signatuur.

De concept-resolutie kreeg een zeer negatieve pers en was voor het CDA onaanvaardbaar. Andriessen en Aantjes riepen Den Uyl op er afstand van te nemen, zodat de brugfunctie van het kabinet gered kon worden. Den Uyl gaf inderdaad aan dit appel gehoor. Nadat het PvdA-bestuur de voorwaarden al afgezwakt had, zette Den Uyl zelf de beslissende stap. Op 4 november zei hij dat de kiezers alleen maar hoefden te laten blijken dat ze voortzetting van het kabinetsbeleid wensten. De verkiezingsuitslag zou hij zo interpreteren als die een kabinet mogelijk maakte bestaande uit acht progressieve en acht christen-democratische ministers, met hemzelf als premier (8-8 plus). Bovendien mochten de PvdA en de PPR samen (D'66 had zich inmiddels uit de progressieve coalitie losgemaakt) geen verlies lijden. Het PvdA-bestuur, hierdoor overvallen, matigde de concept-resolutie nogmaals, maar handhaafde de eis met betrekking tot de hervormingsvoorstellen. Het PvdA-congres keurde daarna, eind januari, de resolutie goed.

een examensfeer

De CDA-top was het er op dat moment, januari 1977, over eens dat zowel de resolutie zelf als het klimaat in de PvdA verbeterd waren, maar vond nog steeds dat er geen

intentieverklaring moest komen.¹⁴ Andriessen meende dat de resolutie geen ruimte liet voor een intentieverklaring, vooral omdat de PvdA het CDA nog steeds een examen wilde laten afleggen in hervormingsgezindheid. Het kabinet had de wetsvoorstellen op de vier betreffende terreinen zo goed als gereed, maar Andriessen voelde er niets voor deze zonder meer in hoog tempo door de Tweede Kamer te laten jagen. Aantjes noemde "de examensfeer" die de PvdA creëerde "uitermate hinderlijk" en was het in dit opzicht met Andriessen eens. Maar hij vond wel dat er voor de verkiezingen nog eens serieus nagedacht moest worden over een positievere benadering van de PvdA.

Van Agt steunde Aantjes, maar een maand later was de kans op een intentieverklaring verkeken. In het dagelijks bestuur van het CDA voelden toen alleen nog Aantjes, De Boer, Corporaal en Oostlander ervoor.¹⁵ Zij vonden dat het CDA zelf een keuze moest maken, op zijn eigen voorwaarden, en zich niet van de PvdA afhankelijk moest maken. Andriessen vond een intentieverklaring echter gezien de PvdA-resolutie juist een teken van zwakte en wees erop dat de achterban van het CDA niet voor zo'n verklaring voelde. Van Agt was het ditmaal met Andriessen eens. Wel wilde de lijsttrekker nog eens "nadrukkelijk verklaren dat het (...) het meest gewenst is wanneer er na 25 mei een coalitie met de PvdA tot stand zou komen", maar daarmee had op zijn beurt Andriessen geen moeite. Ondanks de afwijzing van de intentieverklaring was het voor Andriessen, en met hem voor bijna de hele CDA-top, nog steeds een vrijwel uitgemaakte zaak dat er weer met de PvdA geregeerd zou worden. Ook als het CDA de grootste partij worden, zou naar Andriessens overtuiging het centrum-linkse kabinet er wel komen. Dan zou, zo verwachtte hij, de PvdA "uiteraard de formele eisen van de resolutie in de prullenmand" doen.

Ook over het premierschap raakte de CDA-top enigszins verdeeld. Van Agt zei in februari in een toespraak dat het CDA het leveren van de minister-president niet als absolute noodzaak zag, ook niet als het de grootste partij werd. Andriessen sprak hem na afloop over deze defensieve stellingname aan.¹⁶ Hij wilde dat het CDA duidelijk stelde dat de grootste partij de premier moest leveren. De kleur van de premier was volgens hem door de opstelling van Den Uyl van groot belang. Andriessen vond dat de samenwerking met de PvdA verbroken moest worden, als deze partij kleiner werd dan het CDA, maar toch het premierschap bleef opeisen.

Aantjes en De Boer waren het ook in dit opzicht niet met hem eens. Zij vonden dat het CDA niet moest "treden in het dilemma van de PvdA". De grootste partij kwam weliswaar als eerste in aanmerking om de premier te leveren, maar het was bepaald geen ijzeren wet dat zij dit ook inderdaad zou doen. Het was voldoende om te stellen dat de grootste partij de eerst-verantwoordelijke was voor de vervulling van het premierschap. Van Agt had het standpunt van het CDA volgens Aantjes dan ook "voortreffelijk" weergegeven.

Doordat Van Agt bij zijn standpunt bleef, prevaleerde in deze kwestie de mening van de ARP. Wel beloofde Van Agt dat hij zijn standpunt niet meer van de daken zou schreeuwen. Ook beloofde hij niet te meer te zullen zeggen dat het CDA meerdere kandidaten had voor het premierschap. Hij had kort tevoren niet alleen bij Andriessen maar ook bij Aantjes ergernis gewekt door in de media te suggereren dat

Jelle Zijlstra het beste premier kon worden. Nu stemde hij in met een verklaring volgens welke hijzelf de eerste CDA-kandidaat voor het premierschap was.

de actie beschadiging-lijsttrekker CDA

Ondanks zijn voorkeur voor een coalitie met de PvdA en zijn tolerantie tegenover Den Uyls claim op het premierschap, noemde Van Agt eind februari bij intern CDA-overleg ook argumenten voor een coalitie met de VVD.¹⁷ Volgens hem hing de beslissing over hetgeen na de verkiezingen van 25 mei moest gebeuren in niet geringe mate af van de mate waarin anderen bereid waren met het CDA-program "te accorderen". Wat dat betreft vond hij dat "vermelding verdient dat de VVD zich in het verleden steeds nogal inschikkelijk heeft betoond dan de PvdA".

Deze opmerking was mede ingegeven door zijn ergernis over het gedrag van de PvdA. Sinds Van Agt lijsttrekker was, liep de irritatie tussen hem en de PvdA snel verder op. Dat begon al toen het PvdA-Kamerlid Aad Kosto hem enkele dagen na zijn benoeming tot lijsttrekker in de Tweede Kamer hard aanviel naar aanleiding van de ontsnapping van de van oorlogsmisdaden verdachte kunsthandelaar Pieter Menten. Van Agt sprak na afloop schamper van de actie "beschadiging-lijsttrekker CDA" en voorspelde dat de aanvallen op zijn persoon in de loop van de campagne nog wel zwaarder zouden worden. In het tweede Menten-debat, medio februari, pakte Kosto hem nog harder aan. Hij liet blijken dat Van Agt volgens de PvdA-fractie eigenlijk ongeschikt was voor zijn functie en alleen mocht blijven zitten omdat anders het kabinet viel en de vier hervormingsvoorstellen dan niet tijdig konden worden aangenomen. Van Agt reageerde gekwetst en kwam later in het dagelijks bestuur van het CDA nog eens op de zaak terug. Ook de kritiek van de VVD-fractie was, zo zei hij toen, niet mals geweest, maar moest toch wezenlijk anders beoordeeld worden dan die van de PvdA. "Het zou", aldus Van Agt, "normaal geweest zijn wanneer de kritiek van de VVD tenminste van dezelfde hevigheid was geweest als die van de PvdA. In feite was echter de kritiek van de VVD minder fel."¹⁸

negatieve ontwikkelingschade

Zijn gekwetste gevoelens hebben mogelijk bijgedragen aan de onverwachte val van het kabinet, een maand later, op 22 maart 1977. Aanleiding voor de kabinetscrisis was het eerste van de vier hervormingsvoorstellen, dat over de grondpolitiek. Het kabinet had de wetsvoorstellen met betrekking tot de grondpolitiek al eind 1975 ingediend bij de Tweede Kamer, maar sindsdien waren ze op groot verzet gestuit bij de agrarische achterban van de KVP en de ARP. De kritiek van "het groene front" spitste zich toe op het voornemen om de grond te onteigenen tegen gebruiks waarde. De landbouworganisaties vonden dit zeer onbillijk. Zij zagen het liefst onteigening tegen de in het algemeen veel hogere marktwaarde, maar verlangden op zijn minst compensatie voor de "negatieve ontwikkelingschade" die ontstond doordat boeren bij dreigende onteigening niet meer optimaal in hun bedrijf investeerden.

Op 3 maart 1977 eiste de KVP-fractie in een amendement dat bij onteigening toch de marktwaarde zou gelden. Hierdoor onder druk gezet drong Van Agt in het kabi-

net aan op een compensatieregeling voor de negatieve ontwikkelingsschade. Ministers en fractie van de PvdA wilden aan deze wens ook wel tegemoetkomen, maar niet in voldoende mate om Van Agt te bevredigen. Op donderdag 17 maart deelde Van Agt de Tweede Kamer mee dat hij nog tijd nodig had om te studeren op een voorstel, maar twee dagen later verklaarde hij voor de NCRV-televisie dat de PvdA-collega's met concessies moesten komen, anders was "het afgelopen met het kabinet". Deze ultimatieve woorden vielen slecht bij de socialistische ministers. Twee dagen later brachten zij hun eigen voorstel zonder verdere concessies in stemming, waarop de KVP-ministers tegenstemden en de AR-ministers zich van stemming onthielden. Een dag later dienden alle christen-democratische ministers hun ontslag in.

een gemeenschappelijke lijn

In de publiciteit werd Van Agt als de hoofdschuldige in het drama aangewezen. Inderdaad had hij zich niet soepel opgesteld en met zijn ongelukkige televisie-optredens de zaak op de spits gedreven. Maar ook de KVP-fractie, en met name Andriessen, droeg een zware verantwoordelijkheid. De fractie had met haar amendement Van Agt in een zeer moeilijk pakket gebracht. Van Agt had zich namelijk bij de formatie van 1973 gebonden aan onteigening tegen gebruikswaarde. Hij kon dus aan de eis van de KVP-fractie niet voldoen, maar kon zo kort voor de verkiezingen de fractie moeilijk negeren. Om die reden is zelfs gesuggereerd dat Andriessen uit was op een breuk, maar deze veronderstelling gaat toch te ver. In de organen van het CDA en de KVP was na het moeilijke voorjaar van 1976 niet meer gezinspeeld op eerval van het kabinet en ook de besprekingen die op de kabinetscrisis volgden wekken de indruk dat deze voor het CDA totaal onverwacht gekomen was. De harde opstelling van Andriessen kwam vooral voort uit diens verlangen geen slappe knieën te tonen tegenover de PvdA en het CDA de status van gelijkwaardige partner te geven. Dit verlangen, dat gevoed werd door het formatietrauma van 1973, was in het CDA onomstreden. Een aan de PvdA gelijkwaardige positie, waardoor de polarisatie doorbroken zou worden en de christen-democratie zich als volwaardige derde stroming in de Nederlandse politiek zou vestigen, was zelfs het hoofddoel van het CDA. De christen-democraten verschilden alleen van mening over de wijze waarop het doel bereikt kon worden. Aantjes geloofde dat het CDA de PvdA tegemoet moest komen, om zo het eigen progressieve program te accentueren en tegelijk het respect en vertrouwen van de socialisten te winnen; Andriessen meende dat het CDA zich het best hard en duidelijk tegenover de PvdA kon opstellen, om zo zichzelf een eigen gezicht te geven en de socialisten te dwingen tot grotere meegaandheid. Andriessens opstelling bracht risico's met zich mee en zijn bereidheid die te nemen zal zeker versterkt zijn door de naderende verkiezingen en de opiniepeilingen, die uitwezen dat de populariteit van het CDA aan het teruglopen was. Niettemin kwam de val van het kabinet ook hem ongelegen. Hij kon immers vermoeden dat deze de polarisatie zou versterken, die hij nu juist wilde doorbreken, en nieuwe moeilijkheden met Aantjes kon oproepen.

Die moeilijkheden bleven echter uit. Hoewel Aantjes moeite had met Andriessens opstelling, steunde hij hem ditmaal naar buiten toe. Daarbij speelde een ander

aspect van het formatietrauma mee: de angst opnieuw door de socialisten tegen elkaar uit te worden gespeeld. Twee dagen na de val van het kabinet meldde Aantjes in het algemeen bestuur van het CDA dat de christen-democratische bewindslieden verschillend geoordeeld hadden over de vraag of het meningsverschil over de grondpolitiek een crisis waard was, maar dat toch allen hun ontslag hadden ingediend, omdat "een ieder was doordrongen van de noodzaak tot het volgen van een gemeenschappelijke lijn".¹⁹

Zo gezien waren de manoeuvres en de persoonlijke gevoelens van Van Agt van beperkte betekenis. Zeker, als hij handiger en soepeler was geweest, had hij de val van het kabinet misschien kunnen voorkomen, maar zijn marges waren niet al te ruim. Hij opereerde binnen de door Andriessen gestelde grenzen, volgens de door Andriessen uitgestippelde strategie en vanuit het algemeen gedeelde verlangen de eenheid in het CDA te bewaren. Zelfs zijn geschokte gevoelens pasten binnen een algemener patroon. Het persoonlijke trauma dat hij opgelopen had, stond symbool voor het trauma van het gehele CDA.

van Middelburg tot Middelstum

Na de val van het kabinet besloten zowel CDA als PvdA direct de mogelijkheid van samenwerking na de verkiezingen open te houden. Andriessen wilde "dit conflict niet groter maken dan het is, evenmin moeten wij polarisatie met polarisatie beantwoorden. (...) De crisis mag geen verdere consequenties hebben dan onder deze omstandigheden strikt noodzakelijk is."²⁰ In een verklaring riep het CDA-bestuur op verdere polarisatie te voorkomen en zei het te betreuren dat de vernieuwingsvoorstellen geblokkeerd dreigden te worden. Ook de leiding van de PvdA voelde er niets voor de kans op een nieuwe centrum-linkse coalitie te verspelen. Den Uyl zei een dag na de val van zijn kabinet dat de juistheid van zijn 8-8-plus-formule door de crisis duidelijk was aangetoond. De PPR liet daarentegen weten niet opnieuw met de christen-democraten te willen regeren.

De eerste maand na de kabinetscrisis had het CDA het moeilijk. De PvdA ging hard in de aanval, onder meer met de bewering dat het CDA de grondspeculanten wilde beschermen. Dat was een valse beschuldiging, want de KVP had duidelijk gevraagd te voorkomen dat speculanten de prijzen konden opdrijven. Het CDA kon echter niet duidelijk maken waarom de crisis nodig was geweest. Pas medio april, toen Van Agt het land door ging reizen, herstelde het CDA zich. Van Agt ontpopte zich toen meer dan ooit als een charismatische leider, die met de boodschap dat hij niet naar links en niet naar rechts boog overal, van Middelburg tot Middelstum, zalen vol enthousiaste aanhangers trok. In een aantal plaatsen werd hem na afloop gevraagd om nog een keer terug te komen, omdat de zaal niet groot genoeg was geweest om alle belangstellenden op te vangen.²¹ De protestanten klaptten net zo hard voor hem als de katholieken en maakten zo zichtbaar dat het CDA aan de basis geslaagd was en de partij in Van Agt, zoals het verslag van het Centraal Verkiezingscomité vermeldde, "een voortreffelijk man als lijsttrekker" had.²²

een verbijsterend resultaat

Op de verkiezingsavond hieven de CDA-leiders aarzelend het glas op de overwinning. De neergaande lijn was tot staan gebracht en het CDA had met 49 zetels (31,9 procent van de stemmen) zelfs een zetel meer veroverd dan de drie oude partijen samen in 1972 gedaan hadden. Dat was evenwel, zo had het Centraal Verkiezings Comité eerder op de dag vastgelegd, slechts reden tot gematigd optimisme.²³ Het CDA had namelijk nieuw elan teweeg moeten brengen en had daarom gemikt op meer dan 50 zetels. Het optimisme werd verder getemperd doordat de PvdA tien zetels en de VVD zes zetels winst had geboekt.

Niemand zei het, maar in feite was het resultaat verbijsterend. In de peilingen van het NIPO had het CDA tot aan de val van het kabinet ver voor gelegen op de PvdA.²⁴ In november was het verschil zelfs 15 procent geweest. Vanaf de Statenverkiezingen van 1974 hadden de drie confessionele partijen in de peilingen een geleidelijke lichte stijging vertoond, waardoor ze in de zomer van 1976 samen uit waren gekomen op 33 à 34 procent. Na de benoeming van Van Agt tot lijsttrekker was daar nog eens bijna 3 procent bijgekomen. Het eerste Menten-debat had weer stemmen gekost, maar bij de peiling van 8 november 1976 was het CDA uitgekomen op maar liefst 40 procent. Dat zou het hoogtepunt blijven. Tot de jaarwisseling bleef het percentage schommelen rond de 38, om daarna tot aan de val van het kabinet terug te lopen tot ruim 35. Na de val van het kabinet ging er nog eens 2 procent af en in de laatste maand, toen Van Agt zijn op het oog succesvolle toernee door het land maakte, verloor het CDA nog eens 3 procent. Vergelijken met de laatste peilingen viel de einduitslag nog mee.

In zijn evaluatierapport stelde het CVC dat het CDA er toch nog onvoldoende in was geslaagd zich te presenteren als een nieuwe politieke beweging met een eigen karakter.²⁵ De VVD had daardoor de christen-democratie weer af kunnen schilderen als een wagon achter de rode trein en de PvdA had het CDA kunnen neerzetten als een onbetrouwbare bondgenoot. Dit was des te eenvoudiger geweest daar de CDA-leiders wederom niet geheel met één tong gesproken hadden. Vooral de kabinetscrisis had verlamd gewerkt. "Liberalen en socialisten haakten listig in op de ontstane situatie en het CDA werd in de hoek gedrongen van de partij die niet precies wist wat ze wilde", aldus het CVC. De polarisatie was, kortom, onvoldoende bedwongen.

een merkwaardig bedrijf

Toch is het zeer de vraag of het CDA inderdaad weer slachtoffer van de polarisatie was geworden. De PvdA had ditmaal immers niet ten koste van de confessionelen tegen de VVD gepolariseerd, maar zich rechtstreeks tegen het CDA afgezet. De kiezer moest volgens de PvdA kiezen tussen Den Uyl en Van Agt. Het CDA had hierdoor wel degelijk een duidelijk profiel gekregen. Wie Den Uyl uit het Catshuis wilde houden, moest Van Agt stemmen, en niet Wiegel. Het had dus in de lijn der verwachtingen gelegen dat het CDA stemmen van de VVD had gewonnen, maar dat was nauwelijks het geval geweest. Ook de stelling dat de val van het kabinet stemmen

had gekost, is discutabel. Weliswaar zette de neergang zich na 22 maart versneld door, maar de weglopers liepen net zo vaak naar de VVD als naar de PvdA, terwijl het verlies beperkt werd door de toestroom van kiezers die tevreden waren met de val van Den Uyl. Wel leed het CDA indirect onder de kabinetscrisis, doordat de PvdA ervan profiteerde. De PvdA had haar winst in hoge mate te danken aan de jonge kiezers en de stemgerechtigden die in 1972 thuis waren gebleven. Deze groepen waren pas na de val van het kabinet massaal toegestroomd. De teruggang van het CDA kan hieruit echter niet voldoende worden verklaard.

Belangwekkender lijkt de in het evaluatierapport niet vermelde opkomst van D'66. De wedergeboorte van D'66 was verbazingwekkend en verliep parallel aan de neergang van het CDA. Tot oktober 1976 had D'66 in de peilingen tussen geen en 1 zetel geschommeld, eind januari was het op 2 zetels gekomen en daarna had het er nog 6 zetels bijgewonnen.²⁶ Dit is vooral interessant omdat D'66 zich presenteerde als centrum-linkse partij en zich, in tegenstelling tot vorige keer, net als het CDA tegen de polarisatie keerde. Nu kwam de winst van D'66 vooral van kiezers die in 1972 VVD of PvdA gestemd hadden, maar dit sluit niet uit dat het CDA en D'66 tot op zekere hoogte communicerende vaten waren. Het is heel wel mogelijk dat veel voormalige PvdA- en VVD-stemmers aanvankelijk van plan waren geweest CDA te stemmen, maar zich later bedacht hadden. Het zou daarbij dan vooral om buiten- of randkerkelijke kiezers zijn gegaan. Het CDA had op 25 mei bijna uitsluitend godsdienstige kiezers over. Terwijl de KVP gehoopt had dat de winst vooral van de randkerkelijken zou komen, had het CDA zich slechts kunnen handhaven door een groter deel van de gelovigen te trekken dan de oude drie confessionele partijen samen gedaan hadden. Het verband tussen godsdienst en stembusgedrag was met de komst van het CDA niet af- maar toegenomen.²⁷ Het percentage gelovige kiezers dat confessioneel had gestemd was gestegen van 42 in 1972 tot 47 in 1977. Van degenen die wekelijks naar de kerk gingen, had zelfs 77 procent confessioneel gestemd, tegen 69 procent in 1972.

De reconfectionalisering van het CDA was niet uitsluitend het gevolg van de invloed van de ARP. Het kan ook niet los gezien worden van het imago van de lijsttrekker. In tegenstelling tot wat de partijvoorzitters gehoopt hadden, representeerde Van Agt eerder het oude dan het nieuwe. De CDA-top was hier ook wel bang voor geweest. Zij had Van Agt al in oktober 1976 gezegd dat hij beter niet meer kon spreken over het ethisch reveil. Het CVC waarschuwde hem dat deze term teveel geassocieerd werd met het conservatieve verzet tegen abortus, pornografie en alternatieve samenlevingsvormen en te weinig met de bronnen van de eigentijdse christen-democratie. Aantjes prees Van Agt om zijn ethische bevolegheid, maar hield hem voor dat hij zich niet in de eerste plaats moest richten op het persoonlijk leven, maar op grotere zaken als solidariteit met de armsten, verantwoordelijkheid voor het milieu en zorg om de vrede. Van Agt probeerde dit ook wel, maar slaagde er toch niet in van zijn conservatief-christelijke imago los te komen. Deels was dit zijn eigen schuld. Hij was nu eenmaal niet zo'n wereldverbeteraar en hij was werkelijk sterker geïnteresseerd in ethisch reveil op micro-niveau. Nog in maart 1977 kondigde hij als minister van Justitie optreden aan tegen seksbioskopen en seksclubs. In de laatste maand van de campagne hamerde hij op de

noodzaak van een strenge regeling van de abortuskwestie, noemde hij de prostitutie "een merkwaardig bedrijf" en werd hem in Nijmegen het spreken onmogelijk gemaakt door homoseksuelen en vrouwen die met rood geverfde doeken het podium opkwamen. Met dit alles werd hij bij een deel van de eigen achterban erg populair, maar verspeelde hij bij de buitenwacht bijna alle sympathie. Uit het nationaal kiezersonderzoek van 1977 kwam naar voren dat Van Agt bij de aanhang van de VVD en vooral bij die van de PvdA en D'66 zeer weinig waardering genoot.²⁸ Ook bij de eigen aanhang was de gemiddelde waardering voor hem niet bijzonder hoog. Van Agt kreeg van de CDA-kiezers in ieder geval minder hoge waarderingcijfers dan Den Uyl van de PvdA-kiezers. Misschien had het CDA met Lubbers, die een veel minder ouderwetse uitstraling had, wel de doorbraak naar het ontkerkelijke midden kunnen maken. Lubbers was bij de VVD-aanhang nog minder geliefd dan Van Agt, maar werd door de PvdA-kiezers veel meer gerespecteerd. Bij de CDA-kiezers was Lubbers bijna even populair als Van Agt, maar het meest opzienbarend was zijn populariteit bij het electoraat van D'66: daar scoorde hij zelfs beter dan bij de aanhang van zijn eigen partij. Zo gezien gaf de verkiezingsuitslag De Zeeuw toch nog gelijk. De toekomst was geweest aan een open centrum-linkse volkspartij.

§ 2 de kabinetsformatie van 1977

Op het eind van de verkiezingscampagne traden Van Agt en Den Uyl niet meer als lijsttrekker op. De twee concurrenten sloten zich op in een crisiscentrum in Drenthe nadat Molukse jongeren in die provincie een schoolklas gegijzeld en een trein gekaapt hadden. Om die reden nodigde de NOS op de verkiezingsavond hun plaatsvervangers uit. Voor de PvdA werd Van Thijn gevraagd, voor het CDA Aantjes. Terwijl Aantjes voor de televisie zijn eerste reactie op de uitslagen gaf, betrok plotse-ling zijn gezicht. Er kwam een ongenode gast de studio binnen: Andriessen. Van Thijn begroette zijn katholieke collega hartelijk en vroeg hem of hij, nu de verkiezingen voorbij waren, de leiding van het CDA weer op zich nam. Andriessen maakte daarop een breed, vragend armgebaar.²⁹

De volgende dag kwamen de Tweede-Kamerleden van de ARP, de CHU en de KVP voor het eerst als CDA-fractie bijeen. Al direct bleek dat de eenheid nog ver te zoeken was. Voorafgaand aan de eerste CDA-fractievergadering hadden de CH- en de AR-afgevaardigden nog afzonderlijk vergaderd; de KVP'ers hadden telefonisch overleg gehad. In de fractievergadering stelden de protestanten voor Aantjes onder Van Agt, die voorlopig voorzitter werd, tot vice-voorzitter te benoemen. Maar de KVP'ers wilden hiervan niet weten en omdat zij met 26 van de 49 leden in de meerderheid waren, kregen ze hun zin. Met 26 stemmen koos de fractie Andriessen tot vice-voorzitter; Aantjes kreeg 14 stemmen, Kruisinga vijf. De antirevolutionairen reageerden woedend op deze uitslag. Aantjes zelf was witheet. Hier was nu gebe-ken wat hij altijd al vermoed had. Zodra de ARP niet meer terug kon, stelde de KVP orde op zaken en trok alles naar zich toe. De vergadering werd na Aantjes' uitbars-ting geschorst voor nader overleg. Andriessen stelde voor het vice-voorzitterschap slechts tijdelijk op zich te nemen, maar Aantjes wilde van geen compromis weten.

De week daarop werd daarom besloten hem toch maar tot vice-voorzitter te benoemen.

leuke dingen voor linkse mensen

Bij de PvdA was de ruzie in het CDA geamuseerd gadeslagen. Ten onrechte: bijna een half jaar later bleek de PvdA zelf het grootste slachtoffer van de tegenstelling tussen Aantjes en Andriessen te zijn, toen de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl afsprong op de persoon van Andriessen. In de tussentijdse maanden hadden Van Agt voor het CDA, Van Thijn voor de PvdA en Jan Terlouw voor D'66 met (in)formateur Den Uyl moeizame formatiebesprekingen gevoerd.

CDA en PvdA zagen in de verkiezingsuitslag de nadrukkelijke wens van de kiezers om tot een tweede kabinet-Den Uyl te komen, maar waren slechts met grote moeite te bewegen tot de concessies die zo'n kabinet mogelijk konden maken. De PvdA was neegaander dan in 1973, maar stelde zich niettemin weer zeer hard op. Zij wilde oste wat kost de gewenste maatschappijhervormingen binnenhalen. Veel prominente PvdA'ers vonden dat het kabinet-Den Uyl te weinig "leuke dingen voor linkse mensen" tot stand had gebracht en wilden alleen weer regeren als dat nu goed gemaakt werd. Daar kwam bij dat de PvdA-top de macht van het CDA onderschatte. Den Uyl en Van Thijn hoopten de christen-democraten weer tegen elkaar uit te kunnen spelen en geloofden niet of nauwelijks dat het CDA in staat zou zijn zonder de PvdA te regeren. CDA en VVD hadden samen weliswaar 77 zetels, maar de PvdA vertrouwde erop dat de ARP een centrum-rechtse coalitie onmogelijk zou maken.

Ook in het CDA werd aan de levensvatbaarheid van een centrum-rechtse coalitie sterk getwijfeld, zij het dat de speculaties hierover toenamen naarmate de formatie langer duurde. Eind augustus – de kabinetsformatie was juist voor de tweede keer vastgelopen – constateerde Aantjes dat steeds meer fractieleden zich zouden kunnen vinden in een coalitie met de VVD. Volgens Aantjes vond al ruim de helft van de fractie het gerechtvaardigd om eens te onderzoeken of met de VVD een kabinet gevormd kon worden. Van Agt zelf meende echter dat zo'n "kleine coalitie in feite geen echte levenskansen" had.³⁰ Juist door deze overtuiging hield hij de kans op een kabinet met de VVD in stand. Doordat hij weigerde met de VVD te praten, werd deze partij in tegenstelling tot in 1973 niet halverwege de formatie afgeschreven en bleef tot het laatst de mogelijkheid bestaan dat het CDA zou overlopen.

Het CDA stelde zich net als de PvdA hard op. Voorop stond het verlangen om herhaling van de formatie van 1973 te voorkomen. Het CDA wilde gelijkwaardigheid en reageerde overgevoelig op alle signalen die erop wezen dat de PvdA de christen-democraten weer niet voor vol aanzag. Onderhandelaar Van Agt toonde zich meestal soepel als beton en wanneer hij tot wankelmoedigheid neigde, werd hij vanuit de fractie gecorrigeerd door Andriessen. Andriessen stemde maar liefst driemaal tegen een door Van Agt bereikt deelakkoord en wekte zo bij hem de indruk dat hij het spel toch nog niet hard en handig genoeg gespeeld had. Van Agts andere topadviseur, Aantjes, neigde meer tot soepelheid, maar was evenmin bereid de PvdA een overwicht te gunnen.

Toch kwam er eind september een regeerakkoord, dat de pvda-fractie unaniem en de cda-fractie met uitzondering van drie leden van de CHU goedkeurde. Maar toen begonnen de problemen pas goed. Boven de formatie had al vanaf het begin de schaduw van de zetelverdeling gehangen. De pvda had de meerderheid in het kabinet opgeëist en het cda had laten weten niet met minder ministersposten genoegen te zullen nemen dan de pvda. Nu had het voor de hand gelegen dat de partijen elkaar hadden gevonden op een 8-8-plus-verdeling. Het cda had dan evenveel ministers geleverd als de pvda en de pvda-ministers hadden bij stakende stemmen toch hun wil kunnen doordrijven. Het cda stelde bij het begin van de formatie voor de 8-8-plus-formule te hanteren, maar de pvda sloot dit uit, omdat zij d'66 bij de formatie wilde betrekken. Het cda stemde hier met tegenzin in toe, maar waarschuwde dat dit niet mocht betekenen dat het minder zetels zou krijgen dan de pvda. Het vond de deelname van d'66 al een flinke concessie, omdat het deze partij als bondgenoot van de pvda beschouwde. De pvda zelf was hier ambivalent over. Zij zag d'66 als bondgenoot bij ethische kwesties, maar wilde toch zelfstandig de meerderheid in het kabinet hebben, omdat zij de Democraten wantrouwde op het punt van het sociaal-economische beleid. Zij eiste daarom een 8-7-1 verdeling.

Toen de zetelverdeling eind september weer aan de orde kwam, begrepen Van Thijn en Den Uyl inmiddels wel dat 8-7-1 vrijwel onhaalbaar was. Om toch zijn zin te krijgen stelde Van Thijn als alternatief een 7-7-2 verdeling voor met een zware "kwalitatieve weging" van de posten en personen. Volgens zijn eigen verslag zei hij tegen Van Agt: "Als het per se 7-7-2 moet worden, dan kunnen wij terecht hoge eisen stellen. Eén van die eisen is Justitie. Ik wil openhartig zijn en niet langer om de hete brei heen draaien. In dat geval wegen voor ons ook de personen zwaar. Jullie mogen niet verwachten dat we dan akkoord gaan met èn de oppositieleider (Kruijsing), èn de man die het akkoord op hoofdpunten heeft afgewezen (Andriessen), èn de man die op Justitie het eerste kabinet-Den Uyl ten val heeft gebracht (Van Agt). Sorry Dries, maar ik kan beter zeggen hoe ik er tegenaan kijk." Van Agt toonde begrip. "Hij begrijpt maar al te goed dat de pvda aanhikt tegen 'die snaak met wie we al zoveel gedonder hebben gehad'."¹

Enkele dagen later deelde Van Agt zelfs mee dat hij besloten had zich terug te trekken uit de politiek. Van Thijn en Den Uyl reageerden verrast. Van Thijn was opgewonden en opgetogen, maar Den Uyl voelde naast vreugde ook twijfel. Dat laatste was terecht. De cda-fractie was woedend over het onrecht dat haar lijsttrekker zover had gebracht. Ze vond het vertrek van Van Agt onbespreekbaar. Als Van Agt zou wijken voor de machtspolitiek van de pvda, zou dat neerkomen op een herhaling van het drama van 1973 en leiden tot een nieuwe machtsstrijd rond zijn opvolging. Van Agt liet zich overhalen te blijven en keerde extra geladen aan de onderhandelingstafel terug. Daarna zat de formatie drie weken muurvast. Er werd gepraat, maar zonder resultaat. Steeds vaker werd er gewoon gezwegen. Van Thijn: "Dries zwijgt. (...) Deze keer wel erg lang. Na een half uur voel ik een kriebel opkomen. Een proestlach, zoals je die vroeger wel eens op school had tijdens een vervelende les, kondigt zich aan. Ik probeer me in te houden. Het lukt niet. Ik barst uit in

een ongenadige proestbui. Ik bedenk er in wanhoop een grap bij. 'Ik vind dat de notulist wel erg weinig opschrijft', roep ik. Er wordt gelachen. Nu kan ik weer even vooruit. Intussen duurt de stilte voort. Na enige tijd krijg ik weer dat kriebelgevoel. Opnieuw hou ik het niet uit. (...) Ik ren de kamer uit, de gang op en brul het uit. Minutenlang.³²

geen gezellige man

Uiteindelijk bereikten Van Thijn en Van Agt op 24 oktober toch een compromis. In een lang gesprek zonder Den Uyl en Terlouw en met sigaren en cognac spraken ze af dat het 7-7-2 zou worden met Justitie voor het CDA en Van Agt op Binnenlandse Zaken. Op de personen legden ze zich verder niet vast, maar ze waren het erover eens dat Andriessen beter in het kabinet kon komen dan Kruisinga, die ze beiden als een opportunist beschouwden.

De uitschakeling van de CH-leider was echter onverenigbaar met het CDA-belang. Toen Van Agt een week later, op 1 november, met een namenlijst bij Den Uyl kwam, stond daarop Kruisinga op Landbouw. Den Uyl zei dat er in dat geval voor Andriessen geen plaats was. Maar nog dezelfde dag noemde Van Agt Andriessen voor Economische Zaken. Den Uyl herhaalde zijn standpunt en voegde eraan toe dat Andriessen in geen geval Economische Zaken kon krijgen. Wat hij niet uitsprak, was dat hij verre de voorkeur gaf aan Kruisinga. Den Uyl was bang voor Andriessen. Hij vreesde hem als onderhandelaar en kon niet met hem overweg. Den Uyl ergerde zich aan het genoegene waarmee Andriessen volgens hem zijn welstand etaleerde en in de betere kringen verkeerde en Andriessen op zijn beurt vond Den Uyl "geen gezellige man", "niet iemand waarmee je een borrel drinkt".³³ Hun onderlinge contacten hadden ze altijd beperkt tot het strikt noodzakelijke en wanneer overleg per se noodzakelijk was, dan schakelden ze het liefst tussenpersonen in. Den Uyl had Van Thijn, die het wel goed met Andriessen kon vinden, dan ook al in een vroeg stadium gevraagd in het kabinet plaats te nemen als Andriessen onverhoopt minister zou worden. Dat dat zou gebeuren, was nauwelijks te vermijden, want in de CDA-fractie wilde Aantjes hem niet hebben en Aantjes zelf was niet bereid in het kabinet plaats te nemen.

Toen duidelijk werd dat de PvdA de gelederen tegen Andriessen gesloten had, overwoog de KVP-top toch nog haar eerste man te laten schieten.³⁴ Zij voelde er nog steeds weinig voor de formatie te laten mislukken, omdat zij vreesde dat dan de relatie met de PvdA weer voor jaren verstoord zou zijn. Het dagelijks bestuur van de KVP zag op 3 november nog drie mogelijkheden: Andriessen kon zichzelf terugtrekken, hij kon zijn kandidatuur met steun van de fractie handhaven en vanuit de fractie kon een dringend beroep op hem gedaan worden zich terug te trekken. Het eerste en tweede besluit zou het dagelijks bestuur accepteren, in het derde geval zou het zich nader beraden. Het bestuur overwoog een oproep uit de fractie af te keuren en de KVP-kandidaten te ontraden zitting te nemen in het kabinet, maar betwijfelde of dat verstandig zou zijn, want het zou niet alleen de relatie met de PvdA verstoren, maar ook kunnen leiden tot een breuk in het CDA.

Zover hoefde het niet te komen. In de finale confrontatie tussen Van Agt en Den

Uyl, die tot 7 uur in de ochtend van 4 november duurde, weigerde Van Agt Andriessen te laten vallen, waarna Den Uyl zijn formatie-opdracht voor de laatste maal teruggaf. Van Agt stelde daarna in KVP-kring nog voor Andriessen als nog van Economische Zaken af te schuiven, maar Andriessen zelf vond dat niet meer met de PvdA onderhandeld moest worden.³⁵ Vergeer wilde nog eens bekijken of Andriessen fractievoorzitter kon worden en Aantjes minister, maar daarvoor was Aantjes niet te vinden. Bijna de hele CDA-fractie vond inmiddels dat nu maar eens met de VVD gesproken moest worden.

rechte lijn of driehoek

Den Uyl en Van Thijn gaven na de definitieve mislukking van hun formatieopgingen het CDA en de linkervleugel van hun eigen partij de schuld van het debacle. Ten onrechte. De linkervleugel was wel lastig geweest, maar had de formatie niet geblokkeerd. Pas op 5 november, een dag nadat Den Uyl het opgaf, zou het PvdA-congres definitief over de formatie beslissen. Hoewel de PvdA-partijraad het akkoord tussen Van Thijn en Van Agt had afgewezen, lijdt het geen twijfel dat Den Uyl van het congres het groene licht had kunnen krijgen voor zijn tweede kabinet, ook als Andriessen daarin minister van Economische Zaken was geweest. Er is meer reden het fiasco aan het CDA te wijten. Vooral de tegenstelling tussen Andriessen en Aantjes en Aantjes' weigering minister te worden maakten een oplossing onmogelijk. Achteraf is ook gesuggereerd dat Van Agt vanaf het begin op een mislukking heeft aangestuurd. Na het tweede Menten-debat zou hij niet meer met de PvdA hebben willen regeren. Inderdaad maakte hij na dit debat, zoals we gezien hebben, opmerkingen die een voorkeur voor de VVD konden verraden. Die opmerkingen werden echter in het CDA niet weersproken, eenvoudigweg omdat iedereen het ermee eens was. Dat Van Agt hard onderhandelde was in overeenstemming met de wens van het hele CDA; een deel van de fractie vond hem zelfs nog te mild. Maar ook als hij de PvdA uit het kabinet had willen werken, dan nog was hem dat niet gelukt als Den Uyl zijn bezwaren tegen Krusinga en Andriessen had ingeslikt. Zo gezien had Den Uyl zijn nederlaag aan zichzelf te wijten. Aan de andere kant was zijn verlangen Andriessen uit het kabinet te houden niet onredelijk. Het is niet ongebruikelijk dat partijen bij kabinetformaties elkaars kandidaten balloteren. Alleen in het klimaat van 1977 was dit niet mogelijk.

De formatieopgong liep niet alleen stuk door persoonlijke tegenstellingen, maar ook doordat PvdA en CDA een diametraal tegenovergestelde visie op de Nederlandse politiek hadden. De PvdA hield in essentie vast aan de polarisatiestrategie, die de uitschakeling van het confessionele midden ten doel had. Zij wilde politiek handelen volgens een links-rechts- of progressief-conservatief-schema en wilde alleen regeren met het CDA als dit ook progressief was. Het CDA wilde daarentegen de polarisatie overwinnen. Het wenste zichzelf niet te plaatsen op een links-rechts-lijn. Volgens zijn eigen visie maakte het CDA geen deel uit van een ideologische lijn, maar van een ideologische driehoek, waarin de christen-democratie naast de sociaal-democratie en het liberalisme een geheel eigen plaats innam. In het kader van de strijd tussen deze twee visies moest de PvdA de meerderheid eisen en het CDA gelijkwaardigheid.

Achteraf kan worden vastgesteld dat de polarisatiestrategie is mislukt en het CDA heeft gezegevierd. De PvdA had veel onheil voor zichzelf kunnen voorkomen door de kracht van het CDA tijdig te onderkennen. De politicoloog Ph. van Praag jr. meent dat de PvdA al in 1974 een fatale fout heeft gemaakt door de electorale stabilisatie van het CDA te negeren.³⁶ Inderdaad is er veel voor te zeggen om 1974 als het beslissende jaar voor het CDA te zien. Toen de lagere- en middenkaders van de drie oude partijen elkaar eenmaal gevonden hadden, was de eenwording bijna onafwendbaar. Toch is het al te makkelijk de PvdA achteraf blindheid te verwijten. Eind 1974 waren ook de leidende christen-democraten nog lang niet overtuigd van de komst van het CDA. Voor De Zeeuw was de twijfel hierover enkele maanden later een van de redenen om op te stappen. Steenkamp heeft in 1980 gezegd dat hij er tot het laatst toe rekening mee heeft gehouden dat de fusie niet zou doorgaan.³⁷ Andriessen zag in april 1976 door de houding van de ARP "ernstige belemmeringen voor de ontwikkeling van het CDA" die de vorming van een CDA-lijst hoogst twijfelachtig maakten.³⁸ Aantjes bleef zich tot najaar 1976 tegen de CDA-lijst verzetten en Krusinga tot december 1975. Omdat bovendien de onderlinge relaties binnen de top van het CDA in 1977 beroerd waren, waren de verwachtingen van Den Uyl en Van Thijn zo gek nog niet. En ten slotte: als het CDA zeker van zichzelf was geweest, had het ook wel met 8-7-1 genoegen kunnen nemen.

laweit

Nadat het overleg met de PvdA afgebroken was, sloot Van Agt verbazend makkelijk een regeerakkoord met Wiegel. Hoezeer Van Agt ook gearzeld had over een breuk met de PvdA, toen deze eenmaal tot stand was gekomen was hij uiterst resoluut. Zijn beslistheid werd nog bevorderd door de prettige verstandhouding die hij met Wiegel opbouwde. Hij voelde de noodzaak niet ook met de VVD nog eens hard te onderhandelen – een bezigheid waartoe hij zich toch altijd al enigszins moest forceren. Omdat Wiegel evenmin het onderste uit de kan wilde halen, handelden beide heren hun dagprogramma in de regel zo vlot af, dat er daarna nog volop ruimte overbleef om in de informele sfeer nader tot elkaar te komen. "Buiten", zo vertelde Van Agt later, "dromde de schare der journalisten, met veel laweit en groot ongeduld en te dien tijde zaten wij te kaarten."³⁹ Zo werd bewust de indruk gewekt dat het overleg nog heel wat tijd vergde. Als Van Agt te snel klaar was geweest, had dat problemen kunnen opleveren met de CDA-fractie.

Die problemen kwamen overigens toch wel. Nadat Van Agt en Wiegel een regeerakkoord overeen waren gekomen, bleek dat het genoeglijk samenzijn met de VVD in het CDA tot meer moeilijkheden leidde dan het onaangename treffen met de PvdA. De ARP en de KVP hadden over de nieuwe coalitie namelijk een sterk uiteenlopend oordeel. De KVP stemde vlot met de partnerruil in. In de partij bestonden nauwelijks inhoudelijke bezwaren tegen het akkoord met de VVD. De partijraad bleek schoon genoeg te hebben van de PvdA en omhelsde, heel anders dan vijf jaar eerder, de liberalen met liefde, en ook het dagelijks bestuur en het katholieke deel van de CDA-fractie schaarden zich van harte achter het regeerakkoord. Heel anders was dat bij de ARP. De ARP had juist grote moeite met de partnerruil. Negen van de 14 anti-

revolutionairen in de fractie hadden Andriessen aan de PvdA willen opofferen. Daarna hadden de meesten van hen wel ingestemd met het openen van de onderhandelingen met de VVD, maar over het resultaat van dat overleg waren ze allerminst tevreden. Eind november uitten ministers, fractieleden en partijbestuursleden van de ARP bij beraad in eigen kring een stroom van kritiek op het concept-regeerakkoord, waarna de CDA-fractie Van Agt met maar liefst honderd amendementen terugstuurde naar de onderhandelingsstafel. Wiegel stemde binnen twee dagen met tachtig procent van deze wijzigingsvoorstellen in, maar dat stelde de antirevolutionairen niet gerust. Integendeel, ze vonden dat Wiegel veel te makkelijk toegegeven had. Volgens hen onderschreef hij uitspraken, die hij eenvoudigweg niet kon menen. In het regeerakkoord stond bijvoorbeeld dat de individuele welvaartsverhoging niet het hoogste doel van het regeringsbeleid mocht zijn, terwijl Wiegel jarenlang het tegenovergestelde had beweerd. Daar kwam bij dat in het akkoord zoveel in het vage bleef, dat de VVD nog volop gelegenheid zou krijgen het beleid naar zich toe te trekken. Juist omdat de VVD zo'n makkelijke onderhandelingspartner was geweest, had Van Agt haar volgens de antirevolutionairen veel harder onder druk moeten zetten.

In de nacht van 29 november wezen na een tien uur durende fractievergadering vijf antirevolutionairen, onder wie Aantjes en De Boer, en één KVP'er het regeerakkoord af. Wel beloofden deze dissidenten het kabinet "zo enigszins mogelijk in loyaliteit te zullen bejegenen".⁴⁰ Als gevolg van deze opstelling kwam het kabinet-Van Agt tot stand, maar werd het regeerakkoord slechts door 71 Tweede-Kamerleden onderschreven.

een onwillige premier

De zorgen werden nog vergroot door problemen rond de personele invulling van het kabinet. De VVD deed in tegenstelling tot de PvdA absoluut niet moeilijk over CDA-kandidaten, maar nu zorgden de kandidaten zelf voor problemen. Allereerst ontstonden er moeilijkheden rond Van Agt. In het CDA vond vrijwel iedereen dat Van Agt premier moest worden, maar de uitverkorene zelf voelde daar weinig voor.⁴¹ Hij vond H.M. van den Brink, die in de late jaren veertig en de vroege jaren vijftig voor de KVP minister van Economische Zaken was geweest, veel beter. Van Agt wilde geen premier worden, zolang niet vaststond dat Van den Brink niet beschikbaar was. Van den Brink zat echter in het buitenland en bleek bij terugkeer niets voor de aangeboden functie te voelen. Hij vond dat hij, na 25 jaar een topfunctie in de bankwereld bekleed te hebben, te ver van de politiek afstond. Vervolgens polste Van Agt oud-minister van Financiën R.J. Nelissen, eveneens een KVP'er, maar die was evenmin toeschietelijk. Daarna meende Van Agt dat Andriessen premier moest worden, maar dat vond de KVP-top weer onverstandig. Andriessen zou als premier te veel polarisatie met de PvdA en te veel verzet bij de ARP oproepen. De partijt op besprak nog een aantal andere mogelijke kandidaten, maar achtte die stuk voor stuk minder geschikt, zodat Van Agt ten slotte zuchtend en steunend toch maar zelf de last der natie op zijn schouders nam.

De bezetting van de sociaal-economische driehoek leverde nog grotere proble-

men op. De ARP kreeg Sociale Zaken, zodat de KVP en de VVD Financiën en Economische Zaken moesten verdelen. Voor de ene post waar de KVP recht op had, had zij twee goede kandidaten: Andriessen en Lubbers. Al tijdens het eerste deel van de formatie had dit moeilijkheden opgeleverd, toen de PvdA Lubbers in plaats van Andriessen op Economische Zaken wenste. Lubbers, die deze functie al bekleedde, wilde zelf ook wel, maar kreeg geen toestemming. Van Agt zei tegen Van Thijn dat Lubbers het op Economische Zaken niet goed gedaan had en een slechte naam bij de werkgevers had. Hij wilde hem Ontwikkelingssamenwerking toeschuiven, maar daarmee nam Lubbers zelf geen genoegen. Nog in zijn laatste voorstel, op 2 november, zette Den Uyl Lubbers op Economische Zaken. Toen Den Uyl drie dagen later op het PvdA-congres hiervan verslag deed, gaf het congres de KVP-bewindsman een "dolzinnig" applaus.⁴²

Lubbers

De tragedie van Ruud Lubbers was dat hij bij de PvdA, D'66 en de ARP beter lag dan bij zijn eigen partij. In de KVP had hij alleen even een rol gespeeld in 1967 en 1968. Hij hoorde toen bij de radicalen, maar haakte af toen die in meerderheid de partij verlieten.

Anders dan Van Agt was Lubbers opgegroeid in de zakelijke sfeer van de Randstad. Zijn vader was een groot metaalondernemer in Rotterdam en Lubbers zelf werd op 12-jarige leeftijd naar het internaat van de jezuïeten in Nijmegen gestuurd. Daar leefde hij niet in het beschermde milieu waarin Van Agt opgroeide, maar in een sfeer waarin hij moest vechten om zich te handhaven. Na de middelbare school keerde hij terug naar Rotterdam, waar hij economie studeerde. Als student was hij geen "losbol", maar een nijvere, wat stille jongen, die snel cum laude afstudeerde. Nadat zijn vader reeds op jeugdige leeftijd was overleden, kwam hij in 1965 in de directie van het familiebedrijf, Hollandia Machinefabrieken, later Hollandia Kloos.

Met de politiek kwam hij pas weer in aanraking in 1973. In de laatste fase van de kabinetsformatie van dat jaar bracht D'66-leider Van Mierlo hem in contact met Andriessen, die nog een geschikte kandidaat voor Economische Zaken zocht. Van Mierlo had Lubbers twee jaar eerder leren kennen, toen deze hem aangesproken had na een toespraak over de Club van Rome. Lubbers bleek de pessimistische cultuurfilosofie van de Club van Rome en van Van Mierlo te onderschrijven en maakte op de aanvoerder van D'66 een uitstekende indruk. Ook Andriessen had een prettig eerste contact met hem en liet hem – 33 jaar oud – als grote onbekende tot het kabinet-Den Uyl toetreden. Daar leek hij aanvankelijk niet op zijn plaats. Zijn collega's hadden moeite met hem, doordat hij in drift kon ontsteken en met slaande deuren de ministerraad kon verlaten als hij geen gelijk kreeg. Na verloop van tijd ging het echter beter. Hij had "een ongebreidelde denkproductie", waarmee hij zijn collega's en ambtenaren nog wel eens in verwarring bracht, maar die hem voor Den Uyl een serieuze partner maakte. Lubbers stoorde zich wel enigszins aan de arrogantie van Den Uyl, maar had er minder moeite mee dan Van Agt. Doordat hij net als Den Uyl van alles op de hoogte was, zich met alles bemoeide en altijd weer met onverwachte oplossingen kwam, ging hij Andriessen en Van Agt op den duur irriteren.

Andriessen was er bijvoorbeeld niet gelukkig mee dat Lubbers in januari 1976 zonder zijn medeweten nog een compromis bereikte in het conflict over de vermogensaanwasdeling (VAD), nadat Andriessen al min of meer besloten had het kabinet over deze kwestie te laten vallen. Bovendien beschouwde Andriessen hem als een geduchte concurrent. Niet ten onrechte: velen, onder wie Aantjes en Lubbers zelf, zagen de jonge minister toen al als de man van de toekomst.

schietschijffunctie

Eind 1977 eisten Andriessen en Lubbers beiden de KVP-post in de sociaal-economische driehoek op. Om uit het probleem te komen arrangeerde de KVP-top op vrijdag 2 december een vergadering bij Rinus Peijnenburg, een jeugdvriend van Van Agt, thuis.⁴³ Daar stelde KVP-voorzitter Vergeer voor Lubbers als kandidaat voor Economische Zaken en Andriessen als kandidaat voor Financiën te nemen. Als door het overleg tussen Van Agt en Wiegel Economische Zaken aan de KVP zou toevallen, dan zou Lubbers zijn begeerde post in de sociaal-economische driehoek krijgen. Als het overleg voor de KVP Financiën zou opleveren, dan zou Andriessen die post bezetten. In beide gevallen zou de afvalder een ander departement krijgen. Andriessen was het met deze oplossing eens en noemde Defensie als tweede keus. Lubbers vond echter dat er helemaal geen probleem hoefde te zijn als Andriessen premier werd. Andriessen antwoordde dat dat onmogelijk was en na aandringen van de anderen beloofde Lubbers dat hij over het voorstel van Vergeer zou nadenken. Mocht het "ja" worden, dan had ook hij een lichte voorkeur voor Defensie.

Nog dezelfde avond sprak Van Agt met Wiegel af dat de KVP Financiën zou nemen en de volgende dag meldden de kranten al dat Andriessen dit departement ging leiden. Maar Lubbers nam dit niet. Zondagochtend belde hij Vergeer op om te zeggen dat hij beschikbaar was voor Financiën. Zo hij vrijdag iets anders had gezegd, dan kwam hij daar nu op terug. Inmiddels had hij buiten de KVP hulp gezocht, bij onder anderen de voorzitter van het CNV, Jan Lanser (ARP), de voorzitter van de SER, J.W. de Pous (CHU) en de antirevolutionaire econoom Wil Albeda. Na Lubbers belde Lanser Vergeer om te zeggen dat de christelijke vakbeweging liever Lubbers op Financiën zag dan Andriessen.

Zondagavond kwam de KVP-top zonder Lubbers opnieuw bijeen. Het gezelschap verkeerde in een bedrukte stemming; Van Agt was aangeslagen, Andriessen was boos en Vergeer bezorgd. Besloten werd oud-premier De Jong op Lubbers af te sturen om hem voor een andere ministerspost te winnen. Het leverde niets op. Lubbers wilde alleen Financiën hebben en De Jong rapporteerde na zijn gesprek met hem dat hij daarvoor niet geschikt was. De Jong vond Lubbers "te labiel" voor "de schietschijffunctie", die een minister van Financiën nu eenmaal had. Daarmee had Lubbers afgedaan. Hij bleef buiten het kabinet en werd naar de Tweede Kamer verbannen. Het dagelijks bestuur besloot nog dat hij daar de meest gekwalificeerde man was om Andriessen als eerste KVP'er op te volgen, maar dat was een schrale troost, want inmiddels was Aantjes fractieleider geworden.

De CDA-fractie koos Aantjes in de eerste week van december met grote meerderheid tot voorzitter. De katholieken waren een half jaar eerder erg geschrokken van de woede die zij bij Aantjes hadden opgeroepen en hadden daaruit geleerd dat de anti-revolutionairen met zijden handschoenen moesten worden aangepakt. Zeker nu een katholiek premier werd, moest Aantjes fractieleider worden. Van Agt en Vergeer vonden hem overigens wel geschikt voor die positie.⁴⁴ Aantjes was allerminst enthousiast over het kabinet en zou, als hij te veel geprikkeld werd, het voortbestaan van de nieuwe ploeg in gevaar kunnen brengen. Als fractieleider zou hij daarentegen misschien een belangrijke steunpilaar worden. Hij zou gedwongen zijn rekening te houden met de realiteit en zou zijn kritische partijgenoten met het kabinet kunnen verzoenen.

In de laatste week van de formatie maakte de aanstaande premier nog een ontmoedigende rondgang langs kandidaat-bewindslieden uit de ARP. Verscheidene aangezochte antirevolutionairen, onder wie Boersma, De Gaay Fortman en Goudzwaard, weigerden toe te treden tot zijn kabinet. Het werd uiteindelijk zo pijnlijk, dat De Boer zich moest verweren tegen de indruk dat hij met de voordracht van kandidaten een spelletje speelde. De voorzitter van de ARP verklaarde in een persbericht dat hij de betrokkenen wel degelijk dringend gevraagd had hun benoeming te aanvaarden. Zijn partij had geen kandidaten die in beginsel slechts voor de ene regeringscombinatie te vinden waren en voor de andere niet. Goudzwaard voegde daar in een eigen verklaring aan toe dat ook voor hem "de weg naar de PvdA een volstrekt opgebroken weg geworden" was, die hij "niet langer voor het CDA begaanbaar" achtte.⁴⁵ De totstandkoming van het kabinet-Van Agt mocht dan ook zeker niet belemmerd worden. Persoonlijk vond hij evenwel het regeerakkoord te mager en het maatschappelijk draagvlak van het kabinet te smal. Hij vreesde dat van het kabinet-Van Agt "in een reeds sterk gepolariseerde situatie" nog eens extra polariserende impulsen zouden uitgaan.

Na het afzeggen van Goudzwaard werden toch nog vrij snel drie antirevolutionairen – Albeda, De Koning en de Amsterdamse jurist Job de Ruiter – bereid gevonden het kabinet te versterken. Albeda wilde eigenlijk ook niet, maar vond na alles wat gebeurd was dat het belang van het CDA zwaarder moest wegen dan zijn eigen voorkeur. Ook met hem erbij was het evenwicht tussen antirevolutionairen en katholieken echter zoek. Het kabinet-Van Agt was het meest katholieke kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. De KVP had haar beste mensen ingezet en de premier geleverd. De ARP was daarentegen vertegenwoordigd door haar tweede keus. Veel antirevolutionairen vonden dat het kabinet er helemaal niet had horen te zitten. Het CDA zou nog veel last krijgen van deze tegenstelling.

§ 3 twee politieke culturen

Als er nog drie zelfstandige christen-democratische fracties waren geweest, dan was waarschijnlijk opnieuw één van hen in de oppositie terechtgekomen. Een meerderheid in de fractie en het partijbestuur van de ARP had de kabinetsdeelname dan afge-

wezen. Ook nu er één fractie was en er drie antirevolutionairen in het kabinet zaten, bleven de meningsverschillen tussen katholieken en antirevolutionairen een bron van spanning. Zowel binnen de CDA-fractie als tussen de fractie en het kabinet ontstond voortdurend irritatie. De kern van de moeilijkheden was de coëxistentie van twee totaal verschillende politieke culturen in de CDA-fractie: die van de katholieken en die van de antirevolutionairen. De christelijk-historischen speelden, mede doordat de lastige Krusinga in het kabinet zat, in dit conflict nauwelijks een rol. Zij waren met slechts negen man in de fractie vertegenwoordigd, onder wie maar liefst vijf nieuwkomers, en hadden geen traditie van krachtig en eensegzind optreden. Zij waren over het algemeen nogal behoudend, op ethisch gebied was een enkeling zelfs uiterst conservatief, maar hadden veelal ook een relativerende instelling en stemden, als het erop aankwam, met de grote groep mee. De christelijk-historischen vochten niet voor hun standpunten, lieten zich imponeren door de vechtjassen uit de ARP en waren al lang blij als ze voor de eigen achterban herkenbaar bleven.

Heel anders lag dat bij de antirevolutionairen. Hun fractie zat voor 1977 vol met sterke persoonlijkheden, die ook volop de ruimte namen zichzelf te etaleren. De leden opereerden niet zelden op eigen houtje en namen in de publieke discussies pittige standpunten in. In de AR-fractie werd vaak hard en principieel gediscussieerd, waarbij het er minder om leek te gaan om allen op één lijn te krijgen, dan om het juiste standpunt in te nemen en daarvan zo goed mogelijk te getuigen – de antirevolutionairen zochten, nog steeds, de antithese.

Deze politieke cultuur was altijd al kenmerkend geweest voor de ARP, maar was door Aantjes nog eens extra gestimuleerd. Aantjes had waardering voor getalenteerde politici en gaf hen de kans zich te ontplooien. Bovendien opereerde hij zelf solistisch en was hij binnen de fractie te omstreven om zijn ploeg geruisloos naar zijn hand te kunnen zetten. Aantjes was een eenzaam man, door velen bewonderd, maar zonder vrienden en met veel vijanden. De cultuur van de AR-fractie hing verder samen met haar geringe omvang. Die had tot gevolg dat de in te nemen standpunten in de voltallige fractie bediscussieerd werden en niet door kleine groepjes specialisten. Verder kon de ARP zich meningsverschillen veroorloven omdat zij, hoewel niet zonder invloed, toch altijd in de schaduw van de KVP stond. De vorming en het voortbestaan van kabinetten was in de eerste plaats van de KVP afhankelijk, niet van de ARP. Ten slotte speelde bij dit alles nog een ideologische en godsdienstige gedrevenheid mee, die bij de pragmatische KVP volstrekt ontbrak.

De fractie van de KVP was alleen al door haar omvang en invloed in veel opzichten het tegendeel van die van de ARP. Hier werden de standpunten wel in kleine kring voorgekoekt, hier vond wel intern overleg plaats voor iets naar buiten gebracht werd, hier sprak de fractieleider wel namens de gehele fractie. Wat dat betrof was de toestand in de jaren zeventig weer geworden zoals die onder Romme was geweest. Zoals we hebben gezien had de verzwakking van de religieuze banden in de jaren zestig binnen de fractie geleid tot spanningen. De belangentegenstellingen werden na het vertrek van Romme op het scherp van de snede uitgevochten. Maar langzamerhand waren de belangenbehartigers uit de fractie verdwenen. Dat kwam vooral doordat het Nederlands Katholiek Vakverbond zich volledig van de KVP had losgemaakt. Er zaten onder Andriessen nog wel leden van het NKV in de fractie, maar die

waren zeker geen zetbazen van de vakbond meer, zodat de harde kern van de linkervleugel verdwenen was. Ook de maatschappelijke bindingen van de rechtervleugel waren verzwakt. Van de Sint Adelbertvereniging – de katholieke vereniging van de betere standen – was niets over, de Katholieke Werkgevers Vereniging bestond niet meer en alleen de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond liet haar belangen nog min of meer op ouderwetse wijze in de fractie behartigen. Over het geheel genomen had de belangenbehartiging echter plaats gemaakt voor specialistische deskundigheid. Deskundigheid werd in de KVP-fractie boven alles gewaardeerd. De stemming was er vriendelijk en saai door geworden, het streven was gericht op verzoening en harmonie, op synthese in plaats van antithese. Bij kwesties met een politieke lading pleegden de KVP'ers uitgebreid vooroverleg, en de vaststelling van de algemene politieke lijn lieten ze over aan het fractiebestuur. Dat was onder Andriessen een hechte club, bestaande uit hemzelf en drie andere ervaren parlementariërs, waarop de rest van de fractie blindvoer. Andriessen wekte vertrouwen door gematigdheid, vriendelijkheid en deskundigheid. Voor zover er plooiën gladgestreken moesten worden, gebeurde dat gemoedelijk onder een borreltje of via de telefoon. De KVP had een intensief gebruikt telefooncircuit, waarmee werd voorkomen dat meningsverschillen in de fractievergaderingen of in de media uitgevochten werden. Een schaduwzijde van deze cultuur was dat, hoewel de fractieleden in hun eigen specialisme een behoorlijk niveau haalden, de fractie slechts weinig politieke talenten met een brede visie bevatte.

muggen en bijen

Toen de CDA-fractie gevormd werd, was dat geenszins tot vreugde van het merendeel der antirevolutionaire Kamerleden. Zij zagen de nieuwe fractie als een kleur- en futloze massa waarin hun eigen creatieve wijze van politiek bedrijven verloren dreigde te gaan. Zij waren bang dat ze zich op den duur zouden moeten beperken tot het politieke handwerk op de vierkante milimeter, waarbij door eindeloos geslijp in commissies alle standpunten van hun scherpe kantjes werden ontdaan. Een aantal antirevolutionaire leden van de CDA-fractie had halverwege de jaren zeventig dan ook tot de notoire tegenstanders van het CDA behoord. Inmiddels hadden zij zich in meerdere of mindere mate neergelegd bij de vorming van het CDA, maar ze waren vastbesloten te voorkomen dat de grauwe middelmaat in de nieuwe partij maatgevend zou worden. De totstandkoming van het kabinet-Van Agt was nog eens een extra prikkel om waakzaam te blijven. De coalitie met de VVD dreigde precies die identificatie van christendom met platvloers conservatisme te brengen, waarvoor zij boven alles bang waren. Het was dan ook geen toeval dat vijf van de zes fractieleden die het regeerakkoord afwezen, antirevolutionair waren. In de praktijk lag het aantal antirevolutionaire dissidenten gewoonlijk zelfs op negen, omdat het dissidente zestal steevast gesteund werd door nog eens drie à vier antirevolutionaire geestverwanten.

Het kabinet-Van Agt en de federatieve samenwerking in het CDA zetten temeer aan tot activisme, daar ze tezamen ook een unieke laatste kans boden een radicaal-evangelisch stempel op het CDA te drukken. Zowel het kabinet als het CDA was van

de loyalisten afhankelijk. Zij konden het kabinet laten vallen en de fusie, zo niet laten mislukken, dan toch ernstig in gevaar brengen. Dat betekende dat rekening met hen gehouden moest worden. Maar tegelijk was hun positie uiterst kwetsbaar. Hun macht beruiste vrijwel uitsluitend op de unieke parlementaire constellatie en de onvoltooidheid van het CDA. Voor het overige was hun machtsbasis smal. Ze steunden op het progressieve verkiezingsprogramma "Niet Bij Brood Alleen" en op een minderheid van het antirevolutionaire partijkader, maar met de grote meerderheid van het kader en de achterban van het CDA hadden ze weinig voeling. Alleen door voorzichtig te manoeuvreren konden ze steun krijgen van andere antirevolutionairen en van meer welwillende katholieken en christelijk-historischen. Als ze hun positie zouden misbruiken, bijvoorbeeld door het kabinet te laten vallen, zou het met hen gedaan zijn. Dan zouden ze, zo drukte een van hen het uit, "worden doodgeslagen als mugen".⁴⁶ Een andere in hun kring geliefde vergelijking was die met bijen: zij zouden maar één keer kunnen steken.

Niettemin kon die ene steek ook voor het slachtoffer dodelijk zijn. Van Agt kon zich niet permitteren de loyalisten te negeren. Hij mocht dan in het CDA op meer steun rekenen dan zij, zijn positie als partijleider zou toch ernstig in gevaar komen als zijn kabinet zou vallen na een conflict met zijn eigen fractie. Hij moest des te meer rekening houden met de loyalisten, daar ook de fractieleider bij hen hoorde. Van Agt, de CDA-fractie en de loyalisten waren elkaars gegijzelden. Zij konden elkaar onder druk zetten, maar waren toch altijd weer gedwongen rekening met elkaar te houden en het eens te worden.

De katholieken in de fractie voelden voor de loyalisten een mengeling van ontzag en afschuw. Sinds zij de antirevolutionairen in de eerste vergadering van de CDA-fractie hadden gebruskeerd, wisten zij dat ze voorzichtig moesten zijn. Veel katholieken hadden daarnaast respect voor de combinatie van hardheid en idealisme die vooral Aantjes tentoonspreidde. Zij lieten zich daardoor des te meer imponeren daar zij hun aanvoeders in de fractie kwijt waren. Van de vier leden van het voormalige KVP-fractiebestuur zaten er maar liefst drie in het kabinet. Hun respect voor de loyalisten werd ook nog eens vergroot, doordat zij geneigd waren de aanhang van de loyalisten te overschatten. De katholieken wisten weinig van de achterban van de ARP en dachten dat deze in meerderheid net zo links was als de fractie en de partijleiding.

Toch konden zij hun ergernis niet altijd onderdrukken. De katholieken stoorden zich aan de in hun ogen overdreven kritische houding van de loyalisten tegenover het kabinet, dat immers hun beste mensen bevatte, en konden ook in de persoonlijke contacten niet goed met hen overweg. Zij klaagden dat de gereformeerden zo totaal anders waren dan zijzelf. Het was moeilijk in ontspannen sfeer zaken met hen te doen. De katholieken voelden zich door hun bemoeizucht, hun onbuigzaamheid en hun keiharde discussies in het defensief gedrukt. Zelfs toppolitici als Andriessen en Steenkamp waren slecht in staat met iemand als De Boer om te gaan. Beiden belden graag en veel, maar niet met de voorzitter van de ARP. Die was hen te kortaf en te stug – een zure man, die met zijn zwijgzame en zelfverzekerde houding anderen onzeker maakte. Andriessen sprak De Boer net als Den Uyl zelden direct, maar bijna altijd via tussenpersonen.

Toch maakte de CDA-fractie in haar eerste jaar geen slechte indruk. Dat was niet in de laatste plaats te danken aan Aantjes en Lubbers. Aantjes leek voor buitenstaanders wel de minst geschikte persoon om de verdeelde fractie tot een eenheid te smeden, maar functioneerde naar veler overtuiging toch lang niet slecht. Hij gaf de loyalisten vertrouwen, zonder de KVP'ers af te stoten. Voor de laatsten was hij wel niet de vertrouwensman die zij graag hadden gehad, maar dit gemis werd gecompenseerd door de aanwezigheid van Lubbers. Lubbers vatte zijn Kamerlidmaatschap onverwacht serieus op. Hij werkte zich snel in, was spoedig op veel gebieden tot in de details op de hoogte en toonde zich een redelijk en vriendelijk man, bij wie het modale Kamerlid een willig oor vond. Bovendien was hij een van de weinige katholieken in wie Aantjes vertrouwen had. Lubbers en Aantjes bleken een ijzersterke tandem, waarbij Aantjes de grote lijnen uitzette en Lubbers hem bijstond met feitenkennis, inventiviteit en goede contacten.

De twee deden het tot opluchting van Steenkamp zo goed, dat deze hen in vergaderingen van het CDA-bestuur lange lofzangen toezong. Met hun kritisch-loyale opstelling ten opzichte van het kabinet droegen zij, aldus Steenkamp, bij "aan een nadere profilering van de identiteit van het CDA".⁴⁷ Zelf lieten Aantjes en Lubbers geen gelegenheid onbenut om te benadrukken dat dat ook de bedoeling was. Het CDA moest volgens hen afstand bewaren tot het kabinet, anders zou de tweedeling in de politiek een feit zijn. Zij hamerden erop dat de fractie, niet het kabinet, de christen-democratie gestalte gaf. Het CDA moest daarom het fractiebeleid vooropstellen en niet het kabinetsbeleid. Op dit punt maakten zij zich grote zorgen. Zij vonden dat de achterban onvoldoende onderscheid maakte tussen de partij en het kabinet. Lubbers klaagde dat "de CDA-fractie niets mag uitspreken of de brieven dat de CDA-fractie het kabinetsbeleid of het kabinet onvoldoende zou steunen, komen al weer los".⁴⁸ Volgens hem was Van Agt hieraan mede schuldig. Zo vond hij het bedenkelijk dat Van Agt bij de Statenverkiezingen van maart 1978 het kabinet tot inzet van de verkiezingen had gemaakt. Het CDA haalde bij deze verkiezingen 35 procent van de stemmen, meer dan de PvdA, maar Lubbers was hier nauwelijks blij mee. Het CDA had namelijk verkeerde winst geboekt, omdat de vraag centraal had gestaan wie de grootste partij zou worden, de PvdA of het CDA. Als het ook in de toekomst zo zou gaan, bestond het gevaar "dat men de PvdA als links gaat typeren en het CDA als rechts".

werkelijk zwakken

Een schoolvoorbeeld van goed gedoseerde kritiek was volgens Steenkamp de opstelling van Aantjes en Lubbers ten aanzien van het financieel en sociaal-economisch beleid. De fractie had hier alle vrijheid, omdat de hoofdlijnen van het beleid niet in het regeerakkoord waren vastgelegd, maar in de nota Bestek '81, die pas op 30 juni 1978 aan de Tweede Kamer was toegezonden. De achtergrond van Bestek '81 waren de sombere perspectieven voor de Nederlandse economie. Aan de jarenlange sterke groei was in 1973 een eind gekomen, zonder dat de economie zich in de

jaren daarna hersteld had. Het kabinet-Den Uyl had zich om die reden genoodzaakt gezien de stijging van de overheidsuitgaven te beperken. Het had afgesproken om het aandeel van de collectieve sector in het nationale inkomen niet met meer dan 1 procent per jaar te laten stijgen. In vergelijking met de oorspronkelijke plannen van het kabinet-Den Uyl was dat een flinke beperking, maar het kabinet-Van Agt ging het niet ver genoeg. Dit kabinet werd geconfronteerd met een nog verder verslechterende economische situatie. Bovendien rekende het voor het herstel van de economie, meer dan het kabinet-Den Uyl, op de particuliere sector. In de voorafgaande jaren had vooral de VVD gehamerd op de noodzaak van beperking van de overheidsuitgaven, maar ook het CDA wilde de publieke lasten meer beperken dan de PvdA. In "Niet Bij Brood Alleen" werd dit vooral beargumenteerd met verwijzingen naar de verantwoordelijke samenleving. Als de overheidsuitgaven maar bleven stijgen, zou de financiële ruimte voor het beleven van de eigen verantwoordelijkheid op den duur verdwijnen. Daarom moest, aldus het verkiezingsprogramma, de jaarlijkse groei van de collectieve sector rond 1980 zijn teruggebracht tot 0,6 à 0,7 procent van het nationale inkomen.

In overeenstemming hiermee stelde het kabinet in Bestek '81 tot en met 1981 tien miljard gulden aan extra bezuinigingen in het vooruitzicht. Lubbers en Aantjes waren het met de omvang van de ombuigingen niet oneens, maar overlaadden het kabinet toch met kritiek. "Niet Bij Brood Alleen" benadrukte dat de ombuigingen ingepast moesten worden in een rechtvaardig en hervormingsgezind beleid. De noodzakelijke offers konden alleen van de samenleving verlangd worden, als ze maatschappelijk aanvaardbaar waren. Daarom moesten, aldus "Niet Bij Brood Alleen", de werkelijk zwakken worden ontzien, de lasten eerlijk worden verdeeld en de betrokkenheid en invloed van de werknemers worden versterkt. Bovendien moest de bevolking, met het oog op de grenzen aan de groei, tot een soberder, minder op particuliere consumptie gerichte levensstijl worden gebracht.

Volgens Aantjes en Lubbers schoot het kabinet bij al deze randvoorwaarden te kort. Het straalde geen warmte uit naar degenen die het moeilijk hadden, ontzag de hoge inkomens te veel en deed te weinig om met de vakbeweging tot afspraken te komen over loonmatiging in ruil voor werk en invloed. Lubbers merkte in dit verband in de Tweede Kamer op dat er minder ombuigingen nodig zouden zijn als de hogere inkomens minder prijscompensatie zouden krijgen. Ook vond hij dat het kabinet zijn heil te veel zocht in de marktsector. Volgens hem moesten de markt- en de collectieve sector minder tegenover elkaar gesteld worden en konden ook in de collectieve sector banen gecreëerd worden. Aantjes en Lubbers kwamen naast deze principiële kritiek ook met concrete wijzigingsvoorstellen. Zo wilden ze het huurwaardeforfait verhogen om meer geld beschikbaar te krijgen voor de sociale woningbouw en vroegen zij het kabinet om een plan voor een eigen bijdrage in de ziektekosten te laten vallen – verzoeken die het kabinet met tegenzin inwilligde.

de val van Kruisinga

Bij de debatten over Bestek '81 ging het goed, maar in de explosieve toestand waarin het CDA verkeerde, konden ongelukken toch niet uitblijven. Velen verwachtten dat

Van Agt er spoedig aan onderdoor zou gaan. Dat gebeurde echter niet. De eenzame fietser leek sterker te worden, naarmate de tegenwind harder werd. Hij handhaafde zich de volle vier jaar en de drie leiders uit de voorgaande periode, Aantjes, Andriessen en Krusinga, werden het slachtoffer.

De eerste afvaller was Krusinga. De CH-leider was bij zijn collega's nooit geliefd geweest. Velen zagen hem als een lastige, sluwe man, net als Aantjes, maar zonder diens idealisme. Zijn collega's tolereerden hem slechts omdat zij de CHU nodig hadden bij de vorming van het CDA. Bij de formatie verspeelde hij zijn laatste krediet. Hij leek na vier jaar oppositie ineens bereid alles van de PvdA te slikken als hij maar minister kon worden. Het liefst was hij minister van Buitenlandse Zaken en vice-premier geworden. Met het oog op een evenwichtige verdeling tussen de ARP, de CHU en de KVP had dat er ook ingezet, als hij zijn positie niet verzwakt had door zijn opportunisme. Nu moest hij met Defensie genoegen nemen. In het kabinet-Van Agt voelde hij zich al spoedig ontheemd. Hij was het contact met zijn partij kwijt, zonder dat er een prettige verstandhouding met zijn nieuwe collega's voor in de plaats kwam. De CH-fractie bestond niet meer, hij mocht de bestuursvergaderingen van de CHU niet meer bijwonen en zijn verhouding met Van Agt was beroerd. Begin februari 1978 vertrouwde hij *Het Parool* toe dat hij "als medicus" twijfelde aan 's mans geschiktheid voor zijn ambt.⁴⁹

Op dat moment was in het kabinet juist de zaak aan de orde die hem drie weken later tot aftreden zou brengen, de kwestie van de neutronenbom. Het ging hier om een nieuw kernwapen met relatief weinig explosieve kracht en een relatief sterke radioactieve straling. De Amerikaanse president Carter wilde het wapen invoeren in Europa, maar had dit afhankelijk gesteld van de wens van onder andere Nederland. Invoering van het wapen stond echter op gespannen voet met het CDA-verkiezingsprogramma, volgens welk Nederland moest werken aan terugdringing van de rol van de kernwapens. Bovendien wekte het wapen in brede kring weerzin. De vredesbeweging wist een miljoen handtekeningen tegen het wapen op te halen en de kerken vroegen het CDA een ondubbelzinnig "nee" tegen de neutronenbom uit te spreken.

Onverwacht verklaarde Krusinga op 2 februari 1978 dat ook hij tegen de neutronenbom was. Hij beriep zich op het oordeel van de kerken en benadrukte dat zijn vader, die hij zeer had bewonderd, pacifist was geweest. In het kabinet wekte hij echter de indruk dat zijn persoonlijke gevoelens geen consequenties voor het kabinetsstandpunt hoefde te hebben. Het kabinet meende dat de invoering van de neutronenbom van het NAVO-overleg zou moeten afhangen en dat het wapen ingebracht moest worden bij het ontwapeningsoverleg tussen Oost en West. Krusinga leek zich hieraan te conformeren, maar in de Tweede Kamer gaf hij onverwacht toch zijn eigen standpunt weer, waarna hij zich een dag later weer neerlegde bij het kabinetsstandpunt. De top van de CHU was verbijsterd over deze gang van zaken. Beernink meldde na een bezoek aan Krusinga dat de minister een verslag en overspannen indruk maakte en het gevoel had dat "ze op hem loerden".⁵⁰ Beernink gaf hem het advies het wat rustiger aan te doen. Enige dagen later, op 3 maart 1978, diende Krusinga zijn ontslag in.

de neutronenbom

Tekenend voor Krusinga's isolement was dat hij niet probeerde politieke steun voor zijn opstelling te krijgen, hoewel hij die vrijwel zeker had kunnen krijgen, ondanks zijn abominabele relatie met Aantjes. Voor de loyalisten was de neutronenbom een testcase. Volgens Aantjes was de kwestie net zo belangrijk en principieel als de abortusproblematiek. De fractie nam dan ook een hard standpunt in. Met algemene stemmen nam zij een verklaring aan volgens welke van de produktie van de neutronenbom moest worden afgezien. Dit afzien moest worden gebruikt om het ontwapeningsoverleg nieuw leven in te blazen. "De neutronenbom biedt een unieke kans om een daad te stellen, die niet mag worden gemist."⁵¹

De katholieke defensiespecialist Joep de Boer waarschuwde de fractie na de publicatie van deze verklaring zich niet te laten meeslepen door ethische retoriek, omdat Nederland zich daarmee binnen de NAVO zou isoleren. Als de bondgenoten de neutronenbom toch zouden invoeren, dan zou Nederland wellicht niet afzijdig kunnen blijven, aldus De Boer. Bij de loyalisten viel deze waarschuwing verkeerd. De Boer moest zijn woorden intrekken en diende vervolgens in de Tweede Kamer een motie in waarin het standpunt uit de CDA-verklaring verwoord werd. Het kabinet liet verrassenderwijs weten met "elementen" uit deze motie wel te kunnen instemmen. De bedoeling hiervan was het CDA gunstig te stemmen, maar het effect was tegenovergesteld. Het positieve oordeel van de regering versterkte het wantrouwen van de loyalisten alleen maar. Zij lieten zich door de PvdA influisteren dat "het afzien" van de neutronenbom, waarover de motie-De Boer sprak, kon worden geïnterpreteerd als "de bereidheid tot afzien". Zij stemden daarom tegen de motie-De Boer en voor een bijna identieke PvdA-motie, die de regering echter had afgekeurd.

Het gevolg hiervan was dat, hoewel een meerderheid in de Tweede Kamer voor eenzijdig afzien van de neutronenbom was, alle moties verworpen werden en het kabinet de vrije hand kreeg. Het vertrek van Krusinga maakte echter een nieuw debat noodzakelijk. Daarin nodigde D'66 in een motie het kabinet uit aan de Amerikaanse regering over te brengen dat de Tweede Kamer de neutronenbom ongewenst vond. De motie ging minder ver dan de motie-De Boer, maar het optreden van de loyalisten had zoveel irritatie gewekt, dat bij het CDA ditmaal ter rechterzijde tien fractieleden uit de boot vielen. Dat verhinderde niet dat de motie werd aangenomen. Het kabinet bracht voor de koeriersdienst weinig enthousiasme op, maar beloofde de motie te zullen uitvoeren.

Van den Broek versus Van Houwelingen

Naarmate het jaar vorderde, groeide de irritatie in CDA-kring. Het kwam opnieuw tot een botsing naar aanleiding van de levering van verrijkt uranium aan Brazilië. In de CDA-fractie stonden in deze kwestie de loyalist Jan van Houwelingen en de katholiek Hans van den Broek tegenover elkaar.

De eerste was een typische rechtlijnige antirevolutionair. Hij was afkomstig uit een gereformeerd-vrijgemaakt onderwijzersgezin en dit had onmiskenbaar sporen in zijn karakter nagelaten. De vrijgemaakten hadden meer nog dan de synodalen,

waarvan zij zich in 1944 hadden afgescheiden, de neiging de zuiverheid in de leer boven alles te stellen. De jonge Van Houwelingen weerde zich bij een kerkelijke richtingsstrijd, waarbij "meedogenloos op elkaar ingeschreven werd". Hij leerde daaruit dat een zekere matiging gepast kon zijn, maar vond "wel dat je heel duidelijk de meningen naar voren moet brengen".⁵² Nu, dat deed hij – en niet zonder succes. In de Tweede Kamer, waartoe hij in 1973 als compaan van Hans de Boer trad, maakte hij er zoveel indruk mee op Aantjes, dat die hem als zijn "kroonprins" ging beschouwen.

Van den Broek, de kroonprins aan Andriessen, was uit heel ander hout gesneden. Hij was als telg van de katholieke bourgeoisie na een studie rechten manager bij AKZO geworden. Vanwege zijn diplomatieke gaven werd hij in 1975 naar Ierland gestuurd om een gegijzelde AKZO-directeur vrij te krijgen. Daar kwam hij in contact met Schmelzer, die met hetzelfde doel naar Ierland was gereisd. Schmelzer vermoedde een politiek talent in hem en regelde een ontmoeting met Andriessen. Die deelde Schmelzers mening en haalde Van den Broek in de fractie. Daar stak hij al snel boven de middelmaat uit; niet, zoals Van Houwelingen, door harde, persoonlijke, meestal nogal linkse standpunten in te nemen, maar juist door voorzichtig, ongrijpbaar te formuleren, zonder nochtans een zekere neiging naar rechts te verhullen.

In de zaak waarbij Van Houwelingen en Van den Broek betrokken waren, de levering van verrijkt uranium, had Nederland in januari 1978 samen met Groot-Brittannië en de Bondsrepubliek afspraken met Brazilië gemaakt. Het akkoord was omstreden omdat Brazilië het verdrag tegen de verspreiding van kernwapens niet ondertekend had. In januari vroeg de Van Houwelingen de regering daarom in een motie om harde garanties dat het uranium niet zou worden gebruikt voor de productie van kernwapens. Het kabinet ging daarop met de Britten en de Duitsers praten, maar al spoedig werd duidelijk dat die de afspraken met Brazilië weigerden aan te scherpen. Van Houwelingen was daar niet van onder de indruk. Zonder enig overleg in de fractie ging hij het kabinet via de media onder druk zetten. Zolang er geen goede afspraken met Brazilië waren, ging er volgens hem "geen gram uranium het land uit".⁵³ Eind mei vroeg Van den Broek in de fractie of het niet onverstandig was om zonder vooroverleg zomaar allerlei boude uitspraken te doen. Hij was bezorgd dat Van Houwelingen met zijn optreden de fractie te veel vastlegde. Verscheidene fractieleden vielen hem bij, waarop Aantjes in toorn ontstak. Hij vermoedde een samenzwering, die de positie van Van Houwelingen tegenover het kabinet kon ondergraven. Toen Van den Broek hem een week later bezwoer dat zijn opmerkingen echt geen afgesproken werk waren, suste Aantjes de zaak, maar waarschuwde wel dat die indruk voortaan niet meer gewekt mocht worden.

In de Kamer moest Van Houwelingen een week later bakzeil halen. Van Agt deed toezeggingen die niets om het lijf hadden. Aantjes beweerde nadien publiekelijk dat hij Van Agt voor het Kamerdebat wel degelijk serieuze beloftes had ontftuseld, maar klaagde in het CDA-bestuur "dat het kabinet niet begrepen heeft waar het de fractie in deze hele zaak om ging".⁵⁴

Bij de Algemene Beschouwingen in het najaar bereikte de sfeer een nieuw dieptepunt. In de Tweede Kamer zei Aantjes tijdens een discussie over Zuid-Afrika dat hij zich "gegriefd" voelde door de onverschillige houding van Van Agt en na afloop van het debat weigerde hij de premier de hand te schudden.⁵⁵ Anderen maakten het nog bonter. In oktober kondigde oud-minister Boersma in een interview met de *Haagse Post* zijn vertrek uit de CDA-fractie en het CDA aan. Hij had bij de Algemene Beschouwingen het woord niet mogen voeren, omdat Aantjes en Lubbers dat al deden. Als hij nu ook nog gesproken had, zou het evenwicht tussen de drie "bloedgroepen", die samen het CDA vormden, tezeer verstoord zijn geweest. Volgens Boersma, die zei "misselijk" te worden alleen al van het woord "bloedgroepen", bewees dit dat de fractie niet functioneerde. Hij zag geen groeiende eenheid, maar toenemende versplintering.⁵⁶ Boersma ergerde zich vooral aan "het ondergronds gekuip" tegen Aantjes. Bovendien had hij het idee dat de katholieken eigenlijk van hem, Boersma, afwilden. Het had voor hem dan ook geen zin "hier nog maanden rond te hangen".

Een week later was het weer raak. Jan Nico Scholten, Jan van Houwelingen en Sytze Faber, allen ARP, klaagden er in de pers over dat de fractie en het kabinet van het CDA-program niets terecht brachten. Als dat niet spoedig zou veranderen, aldus Scholten, dan zouden de dissidenten zich tegen het kabinet keren. Door deze opeenhoping van kritiek kreeg de KVP er genoeg van. De KVP'ers in de fractie lieten Lubbers aan Aantjes overbrengen dat de antirevolutionairen te ver gegaan waren en dat de KVP het gezeur niet meer nam. Ook het KVP-bestuur stelde vast dat de maat vol was. De KVP was het, aldus Vergeer, beu om telkens weer op neerbuigende toon toegevoegd te krijgen dat zij grauw en conservatief was. Enkele dagen later luchtte Steenkamp in het CDA-bestuur zijn hart. Hij voelde zich persoonlijk gegriefd, niet alleen door de ongerechtvaardigde beschuldigingen van Boersma, maar ook door de hooghartigheid van andere antirevolutionairen. Zo kon het CDA niet door gaan. Het gedrag van de betrokken Kamerleden moest maar eens krachtig veroordeeld worden.

Na deze erupties bonden de antirevolutionairen in. Van Houwelingen ontkende dat hij de aan hem toegeschreven uitspraken gedaan had en Aantjes nam Boersma in bescherming, maar wees het optreden van Faber en Scholten af. Hij noemde het onaanvaardbaar dat zij de fractie, inclusief hemzelf, in het grauwe midden hadden geplaatst. "Daar pas ik voor. Op die manier spelen ze zowel Joop den Uyl als Rietkerk (de fractieleider van de VVD) alle kaarten in handen."⁵⁷ Na deze uitval boden Faber en Scholten hun excuses aan. Zij erkenden dat zij niet het beste moment voor hun interviews hadden uitgekozen.

§ 4 uitstel voor de ARP

De spanningen in de CDA-fractie kwamen op een ongelukkig moment. In de week dat Faber en Scholten hun excuses aanboden, publiceerde een CDA-commissie namelijk een rapport over het gevoelige onderwerp van de relatie tussen grondslag en

politiek handelen. De partijraden zouden het rapport als voorlaatste stap naar de fusie moeten goedkeuren, maar de onrust in de fractie wekte de vrees dat dit op problemen kon gaan stuiten.

Over de fusie hadden de drie partijvoorzitters al in de zomer van 1977, in de schaduw van de kabinetsformatie, afspraken gemaakt. Op hun eerste bijeenkomst na de verkiezingen hadden ze vlotjes besloten dat het CDA een eenheidspartij zou worden, waarin de drie oude partijen zouden verdwijnen. De fusie zou op 1 juni 1980 plaatsvinden. Voor die tijd zou een groot aantal organisatorische stappen gezet worden en zou de relatie tussen grondslag en politiek handelen nog eens bestudeerd worden. Over dit laatste onderwerp waren de partijen het namelijk nog steeds niet eens. Zij verschilden nog altijd van mening over de mate waarin vertegenwoordigers van het CDA aan de grondslag van de partij, het evangelie, gebonden moesten zijn. Het CDA-congres had het conflict in augustus 1975 wel in het voordeel van de KVP en de CHU beslecht, maar de ARP had het congresbesluit (dat CDA-kandidaten de evangelische grondslag niet persoonlijk hoefden te onderschrijven) nooit aanvaard. De ARP had slechts aanvaard dat het meningsverschil hierover geen beletsel hoefde te zijn voor de vorming van een CDA-kandidatenlijst.

dierbaar klinkende taal

De opdracht voor de studie werd gegeven aan een commissie onder leiding van Van Verschuer, die in 1977 aftrad als voorzitter van de CHU. In de commissie werkten de drie partijen constructief samen. Alle deelnemers beseften dat een nieuw gevecht over het functioneren van de grondslag tot niets zou leiden. Ook de antirevolutionaire secretaris van de commissie, Arie Oostlander, was meegaand. Het KVP-bestuur stelde najaar 1978 met opluchting vast dat de opstelling van de ARP veel welwillender was dan drie jaar geleden. Maar ook de KVP zelf was voorzichtiger. Zij stemde erin toe dat Oostlander, de eigenlijke auteur van het rapport, het rapport een sterk reformatorische toonzetting gaf. Zo gebruikte Oostlander, om te onderstrepen dat voor het CDA het oude testament net zo belangrijk was als het nieuwe, niet het begrip "evangelie", maar het begrip "Heilige Schrift". Ook verder was het rapport in de taal van een ouderwetse rechtzinnige ouderling geschreven. Het bestuur van de CHU vond dan ook dat "de teneur en de woordkeus in het rapport een duidelijke verademing vormen"⁵⁸, maar de ARP was er minder positief over. Het partijbestuur noteerde dat het rapport heel wat "dierbaar klinkende taal" bevatte, maar dat het de ARP daar niet om te doen was.⁵⁹ Het ging de ARP slechts om principiële overeenstemming over "hetgeen ons behoort te leiden, te bewegen en te motiveren". Wat dit betrof had de partij meer twijfel.

De oplossing van het conflict over de binding aan de grondslag had de commissie-Van Verschuer, naar de suggestie van Goudzwaard, gezocht in een accentuering van de politieke overtuiging. De vraag of een niet-christen lid kon zijn van het CDA, was, aldus de commissie, ondeugdelijk. Het CDA was een politieke partij, geen geloofsgemeenschap en het lag dus niet op zijn weg de leden naar hun persoonlijke geloofsovertuiging te vragen. De partij en haar leden werden gebonden door een politieke overtuiging, die een politiek antwoord was op de oproep van het evange-

lie. Het CDA had niet de pretentie het enig juiste antwoord te geven. Elk antwoord was, aldus de commissie, tijd- en plaatsgebonden en moest daarom telkens weer onder het gezag van het evangelie worden gesteld.

De commissie behandelde nog een aantal andere principiële kwesties, waaronder die van de relatie tussen kerk en politiek. Hierover stelde het rapport dat kerk en politiek niet onder-, maar nevenschikt waren. Ze moesten beiden, vanuit hun eigen verantwoordelijkheid, antwoorden op de uitdaging van het evangelie. Dit betekende niet dat de kerk over politiek moest zwijgen, of dat het CDA niet naar de kerken moest luisteren, maar het CDA zou zijn eigen standpunt nooit met kerkelijke uitspraken mogen legitimeren. Niet via een confessie, maar via zijn politieke overtuiging moest het CDA de evangelische boodschap politiek vertalen. Dit kwam met de klassieke antirevolutionaire benadering overeen, maar de katholieken en de hervormden hadden in de jaren zestig zo radicaal met hun theocratische traditie gebroken, dat op dit punt geen verschil van mening meer bestond.

Over het karakter van de overheid, een ander vraagstuk dat besproken werd, waren de partijen het eveneens roerend eens: de overheid regeerde bij de gratie Gods. Dit betekende enerzijds dat de overheid zo mogelijk respectvol benaderd moest worden, anderzijds dat haar macht genormeerd was. Het handelen van de overheid diende steeds onder de kritiek van het evangelie te worden gesteld. De onderdaan was geroepen het aan de evangelische toets te onderwerpen. De leer der volkssoevereiniteit werd verworpen. Niet de wil der meerderheid, maar de bijbelse norm, "niet de majoriteit, maar de autoriteit", hoorde beslissend te zijn.

karikatuur

Hoe goed de ARP zich hierin ook kon vinden, op het punt waar het op aan kwam, dat van de persoonlijke aanspreekbaarheid op de grondslag, had zij wederom haar zin niet gekregen. Sterker nog, de commissie leek Aantjes nog een trap na te geven. Met de stelling dat het CDA zijn leden niet zou vragen een uitspraak te doen over eigen en andermans christen-zijn, werd Aantjes op de ziel getrapt. Aantjes had nooit zo'n uitspraak verlangd en hij had in het verleden meermalen te kennen gegeven dat deze voorstelling van zaken hem irriteerde. Des te grievender was dat de commissie er ook nog aan toegevoegd had dat het vraagstuk in het verleden nogal eens in karikaturale vorm aan de orde gesteld was. In de ARP viel deze opmerking verkeerd. Direct na de publicatie van het rapport stelde het partijbestuur dat de ARP zich er niet door aangesproken voelde. Als de kwestie in karikaturale vorm aan de orde gesteld was, dan niet door de ARP.

Inmiddels was in de KVP de nervositeit weer toegenomen. Volgens de partijtop was de pers erop uit om antirevolutionairen naar aanleiding van het rapport saillant uitspraken te ontlokken. De kranten hadden al gemeld dat het CDA alsnog een open partij werd en dat het standpunt van Andriessen had gezegevierd. Dat was, aldus de KVP, bijzonder ongelukkig, omdat hierdoor de achterban van de ARP weer in beroering gebracht kon worden.⁶⁰ Het dagelijks bestuur liet zich ook zenuwachtig maken door een artikel van de journalist Rob Vermaas, een bewonderaar van Aantjes, die kort tevoren een biografie aan zijn idool gewijd had en gold als Aantjes-

kenner bij uitstek. Vermaas schreef in *De Tijd* dat het rapport de voortgang van het CDA wel eens kon gaan belemmeren, omdat het Aantjes in de kwestie van de binding aan de grondslag in het ongelijk stelde.⁶¹ Vermaas trok een vergelijking met de discussie van drie jaar terug, toen Aantjes meende dat het meningsverschil in deze zaak geen beletsel hoefde te zijn voor de vorming van een CDA-kandidatenlijst, maar het wel kon worden als de politieke eenheid onvoldoende groeide. Volgens Vermaas betekende dit in de huidige situatie voor het CDA niet veel goeds: als er niet meer eensgezindheid kwam, zou het nieuwe rapport stellig een beletsel voor het CDA worden. Aantjes, zo meende Vermaas, had het juist nu weer moeilijk met het CDA. Hij had de openhartige dissidenten in eigen kring wel terecht gewezen, maar was het, zo wist Vermaas, in zijn hart met hen eens.

de val van Aantjes

Aantjes zou echter van het rapport geen beletsel meer maken. Op de dag dat het partijbestuur van de ARP bijeenkwam om over het rapport te praten, vrijdag 3 november, werd hij bij Van Agt geroepen om, zo meende hij zelf, over het jongste abortusvoorstel te praten. Van Agt overhandigde hem echter een rapport waaruit bleek dat hij, Aantjes, zich aan het eind van de oorlog had aangemeld bij de Germaanse SS. In een daarop volgend gesprek met de historicus Loe de Jong gaf Aantjes toe dat dit juist was, maar interpreteerde het in een voor hemzelf gunstige zin. Hij was, zo vertelde hij, in de oorlog na een oproep voor de Arbeitseinsatz als postbeambte in Duitsland gaan werken. In 1944 had hij zich aangemeld bij de Germaanse SS in de hoop zo naar Nederland te ontkomen. Hij was inderdaad naar Nederland gestuurd, waar hij in dienst moest treden van de Landstorm. Dat weigerde hij, waarna hij als dwangarbeider te werk was gesteld in het strafkamp Port Natal bij Assen.

Jammer genoeg voor Aantjes wilde De Jong zijn versie van de gebeurtenissen niet geloven. Nog hetzelfde weekeinde kreeg de geschiedschrijver schriftelijke verklaringen van twee oud-kampbewoners volgens welke Aantjes in Port Natal geen gevangene, maar bewaker was geweest. Vervolgens werd De Jong gebeld door *Het Nieuwsblad van het Noorden*, dat al op de hoogte bleek te zijn en het verhaal over Aantjes' oorlogsverleden maandagmiddag zou publiceren. De Jong besloot daarop na overleg met Van Agt een persconferentie te geven. Die werd maandagavond rechtstreeks op de televisie uitgezonden en kwam over als een requisitoir. Aantjes besloot direct af te treden als fractievoorzitter.

In het CDA-bestuur en in de fractie werd met verslagenheid en medeleven op de gebeurtenissen gereageerd. De houding van Van Agt werd vanuit de ARP als "kil" bekritiseerd.⁶² Ook bestond er twijfel aan de juistheid van De Jongs verhaal. Lubbers probeerde Aantjes om die reden over te halen om aan te blijven. Volgens Lubbers had De Jong Aantjes met een "agressieve benadering" overvallen, zodat deze onvoldoende gelegenheid tot verweer had gehad, maar Aantjes vond dat hij te zeer beschadigd was om zijn functie nog langer naar behoren te kunnen vervullen.⁶³

De Tweede Kamer besloot twee onderzoekscommissies naar de zaak-Aantjes in te stellen: de ene zou zijn handelwijze in de jaren 1940-1947 onderzoeken, de ande-

re zou de jaren daarna bestuderen. Een jaar later brachten beide commissies verslag uit en bleek dat de twijfel over De Jongs relaas gerechtvaardigd was geweest. Aantjes was in Port Natal geen bewaker, maar gevangene geweest. Wel was hij, naar verscheidene getuigen verklaard hadden, gedurende een deel van de oorlog "begeisterd" geweest van de Führer, maar aan laakbaar gedrag had hij zich niet bezondigd.

De onderzoekscommissie naar de jaren 1947-1978 sloot niet uit dat er een complot was geweest om Aantjes ten val te brengen. Velen hadden op zijn minst al jaren een vermoeden van zijn oorlogsverleden gehad. Een deel van de AR-top was vaag op de hoogte geweest, hoewel in die kring niemand geweten had dat hij zich bij de Duitse SS had gemeld. De kwalijke vermoedens waren echter voldoende geweest om Aantjes van een ministerschap uit te sluiten. Toen Aantjes in 1967 voor het eerst voor een kabinet benaderd was, had hij op advies van Biesheuvel medische redenen aangevoerd om te weigeren.

Het CDA vond op grond van de bevindingen van de commissies dat Aantjes wel weer voor een politieke functie in aanmerking kon komen. Het is er nooit van gekomen, mede doordat de CDA-top zich verder weinig hulpvaardig toonde. Aantjes zelf raakte in de loop der jaren steeds meer verbitterd. Hij bleef lid van het CDA, zat zelfs enige jaren in het partijbestuur, maar ging de partij in toenemende mate met kritiek overladen. Over de toedracht van zijn vertrek uit de politiek ging hij steeds harder oordelen. Nadat hij daar eerst nog sterk aan getwijfeld had, geloofde hij tien jaar nadien vast dat hij door een samenzwering ten val gebracht was.

de opvolging van Aantjes

Toen hij nog fractievoorzitter was, had Aantjes Lubbers als zijn opvolger aangewezen en Van Houwelingen als zijn kroonprins. Als Aantjes zou vertrekken, moest Lubbers fractieleider worden met Van Houwelingen als tweede man naast zich. Als daarna Lubbers weg zou gaan, moest Van Houwelingen voldoende gerijpt zijn om de leiding over te nemen. Ook Lubbers voelde wel voor dit scenario, maar Aantjes' overhaaste vertrek dreigde het in de war te schoppen. Lubbers wilde Aantjes ook in deze situatie wel opvolgen, maar was bang dat niet de hele fractie daar achter zou staan. De fractie besloot dat Lubbers eerst maar naar de mening van de partijvoorzitters moest vragen. Steenkamp, Vergeer en L.M. van Leeuwen, de nieuwe voorzitter van de CHU, dachten dat het niet verstandig zou zijn om Lubbers de leiding te geven en adviseerden een antirevolutionair te kiezen. Maar het was verre van eenvoudig een voor allen aanvaardbare antirevolutionair te vinden. De linkse antirevolutionairen waren, behalve omstreden, bijna allemaal nog te jong en te licht, hun ervaren partijgenoot Maarten Schakel was te rechts en de enige antirevolutionair met wie iedereen tevreden zou zijn, De Koning, was minister. Hans de Boer leek in de gegeven omstandigheden de aangewezen man, maar die wilde zelf niet. Hij wist dat de katholieken hem niet mochten en hem uitsluitend zouden aanvaarden omdat de ARP nu eenmaal de fractieleider moest leveren. Daarom adviseerde hij de fractie in een vrije stemming te laten beslissen. Nu de KVP'ers vrij mochten stemmen, was de keuze niet moeilijk: het werd Lubbers. Hij versloeg De Boer met 34 tegen 9 stemmen.

Lubbers stelde na de stemming dat hij zijn benoeming alleen zou aanvaarden als hij een vooruitstrevende antirevolutionair naast zich zou krijgen. Maar hiervoor bleek De Boer na veel heen en weer gepraat niet beschikbaar: voor zo'n bescheiden functie kon hij niet, zoals de eis was, aftreden als partijvoorzitter. Na De Boer leek Van Houwelingen de meest geschikte persoon, maar tegen hem stelden anderen, onder wie Schakel, zich kandidaat. De laatste wist zijn linkse opponent na drie stemmingsronden met 21 tegen 19 stemmen te verslaan.

onverwachte weerstand

De val van Aantjes was voor veel antirevolutionairen een zware slag. De loyalisten werden door een loodzwaar gevoel van moedeloosheid teneergedrukt, nu ze hun eerste man, die ze als buffer tegen het oprukkend conservatisme beschouwd hadden, kwijt waren. Het CDA leek meer en meer een voortzetting van de KVP te worden. Hoeveel waardering zij ook voor Lubbers als persoon hadden, als katholiek maakte hij de roomse overheersing van het CDA compleet. Met Van Agt als premier, Steenkamp als voorzitter en Lubbers als fractieleider hadden de katholieken de drie voor het CDA belangrijkste posten in handen. De verkiezing van Lubbers deed daarom het wantrouwen bij de ARP weer aanzwellen en droeg de bouwstenen aan voor de laatste hindernis naar de fusie. Die hindernis werd niet opgeworpen door de loyalisten – die meenden dat de fusie toch niet meer tegen te houden was – maar door hun geestverwanten onder het kader van de ARP. Daar leefde het verzet tegen het CDA nog eenmaal op.

De eerste tekenen van groeiend onbehagen werden zichtbaar bij de behandeling van het rapport van de commissie-Van Verschuer. Twee dagen nadat Lubbers tot fractievoorzitter gekozen was, op 9 december, werd dit rapport behandeld op de partijraden. De partijbesturen hadden op basis van het rapport een resolutie opgesteld, die luidde: "het belangrijkste element, waardoor het CDA tot een samenhangende politieke partij wordt gevormd, is de politieke overtuiging, welke vanuit het politieke leven als antwoord op de oproep vanuit de Heilige Schrift tot stand dient te komen (...). De leden van het CDA dienen persoonlijk aanspreekbaar te zijn op onze politieke overtuiging, waarvan het hart wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan de boodschap van de Heilige Schrift voor het politieke leven."⁶⁴

De KVP-partijraad en de CH-Unieraad onderschreven de resolutie eenstemmig. Maar op de partijraad van de ARP was onverwacht veel kritiek te horen. Vijftig leden stemden tegen de resolutie. Het regende amendementen. Eén daarvan, volgens welke de leden van het CDA persoonlijk aanspreekbaar dienden te zijn *op de grondslag* en de politieke overtuiging, werd met slechts 99 tegen 77 stemmen verworpen. Verder toonden velen zich ontevreden over het kabinetsbeleid en gaf De Boer het kabinet een onvoldoende. De ARP waarschuwde daarom nog maar eens dat de grondslag voldoende in de politieke overtuiging en het politieke handelen tot zijn recht moest komen. Niettemin keurde de partijraad de resolutie goed.

Volgens het fusieschema zouden de partijraden tegelijk met de goedkeuring van het commissierapport de op één na laatste stap naar de fusie zetten. Zij zouden daartoe de partijbesturen toestemming geven alle voor de fusie benodigde stukken

ter bespreking aan de lagere partijorganen toe te zenden. Het ging hier om de statuten, de reglementen en het zogenoemde fusie-protocol van het CDA, een pak documenten dat de toekomstige verhouding tussen de bloedgroepen zou regelen. Op 9 december 1978 waren echter niet alle stukken gereed, zodat besloten werd op 3 maart 1979 extra vergaderingen van de partijraden te houden.

een koude en dorre zaak

Het oponthoud zou slechts een kwestie van tijd zijn, maar in de tweede week van februari bleek in het partijbestuur van de ARP veel bezwaar te bestaan tegen de toezending van de fusiestukken. De helft van de bestuursleden wilde voorlopig van de fusie af. Het CDA moest volgens hen een federatie van grotendeels zelfstandige partijen blijven. Zij wezen erop dat de politieke overtuiging, die volgens de commissie-Van Verschuer het bindend element in het CDA hoorde te zijn, nog nauwelijks was uitgewerkt, en lieten blijken dat hun vertrouwen in het CDA was afgenomen. Volgens hen gaf het kabinet onvoldoende gestalte aan het CDA-programma, had de KVP de laatste jaren een bedenkelijke ruk naar rechts gemaakt en werden veel rechtstreekse CDA-leden gedreven door rechtse sentimenten.

Nog dezelfde week, op 14 februari, schreef een lid van de commissie-Van Verschuer, de antirevolutionaire hoogleraar A.J. Vermaat, in *Trouw* dat fusie in dit stadium "overhaast" zou zijn.⁶⁵ Het was volgens Vermaat onverantwoord de ARP op te heffen zolang het CDA zijn politieke overtuiging nog niet had geformuleerd. Bovendien had hij over het beleid van de fractie en en kabinet ernstige twijfels. Hij raadde daarom het CDA aan ijlings een poging te doen zijn politieke overtuiging vast te leggen. Een paar dagen later viel oud-voorzitter Veerman hem bij. Veerman vond het CDA "een koude en dorre zaak", waarin de ARP onvoldoende herkenbaar was en de KVP de sleutelposities bezette.⁶⁶ De fusie moest voor onbepaalde tijd worden uitgesteld, het CDA moest meer elan krijgen en de antirevolutionaire traditie moest bewaard blijven. Veermans voorganger Berghuis ging weer enkele dagen later nog verder. Hij kondigde aan geen lid te zullen worden van het CDA en er zelfs niet op te zullen stemmen.⁶⁷

Ook de basis van de ARP roerde zich. Onder het lagere kader was het al vanaf de kabinetformatie onrustig geweest. Op 28 januari 1978 hadden ontevreden christendemocraten uit protest tegen de vorming van het kabinet-Van Agt de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) opgericht en in het najaar hadden verontruste CDA'ers zich verenigd in de werkgroep Niet Bij Brood Alleen (NBBA). NBBA was aanvankelijk klein en gematigd. Zij bestond voornamelijk uit lokaal en provinciaal AR-kader, dat zich bij de fusie had neergelegd, maar de CDA-politiek wel meer met de geest van het verkiezingsprogramma in overeenstemming wilde brengen. Maar onder invloed van de gebeurtenissen aan het eind van het jaar groeide en radicaliseerde de groep. Zij legde contact met Goudzwaard en op 17 februari 1979 kwamen meer dan honderd NBBA'ers bijeen om samen met de gereformeerde denker het CDA en het kabinet te kastijden. Twee dagen later vroeg Goudzwaard in een "ongevraagd advies" de fusie voor onbepaalde tijd uit te stellen.⁶⁸

Goudzwaard schreef in zijn advies dat hij gedreven werd door zorg en teleurstel-

ling. Het kabinet bracht van het CDA-programma volgens hem niets terecht. Van het streven naar een soberdere levensstijl, naar terugdringing van de kernwapens en naar rechtvaardigere inkomensverhoudingen was niets te merken. De fractie deed beter haar best, maar deed terwille van het kabinet zoveel water in de wijn "dat een middelmatig en niet-aansprekend beleid het gevolg was". Bovendien had Goudzwaard "niet zonder zorg gadeslagen hoe na het aftreden van de heer Aantjes de fractie gemeend heeft, in het probleem van de opvolging te moeten voorzien". Goudzwaard had nauwelijks hoop op verbetering. In een nadere uitwerking van de politieke overtuiging, zoals Vermaat had voorgesteld, zag hij weinig. Het had volgens hem geen zin om weer een aantal indrukwekkende documenten op te stellen, zolang "de kloof tussen woorden en daden zo probleemloos als een feit in het CDA wordt aanvaardt". Het werkelijke probleem was dat de achterban steeds rechtser werd. De arbeidersaanhang liep snel terug, "de meest bewegene christen-jongeren" hadden hun politieke keus elders bepaald en de rechtstreekse leden waren grotendeels lieden die de ARP en de KVP hadden verlaten omdat ze die oude partijen te links vonden.

boos, gegriefd en verdrietig

De KVP, de CHU en de rechtstreekse leden reageerden woedend op de kritiek. Vertegenwoordigers van de rechtstreekse leden in de vier grote steden schreven dat velen van hen juist geen lid waren geworden van een van de drie oude partijen omdat ze die te conservatief vonden. Van Verschuer sprak van "een verkeerde mentaliteit", Steenkamp had het over "een geweldige schok"⁶⁹ en Leyten was "boos, gegriefd en verdrietig". Leyten maakte zich kwaad op Vermaat omdat diens betoog volgens haar in strijd was met hetgeen hij in de commissie-Van Verschuer had beweerd.⁷⁰ Zijzelf had in de commissie voorgesteld de politieke overtuiging duidelijk vast te leggen, maar Vermaat had zich hier tegen verzet met het argument dat de politieke overtuiging zich als gevolg van de constante bezinning in het CDA toch steeds zou vernieuwen. Over het advies van Goudzwaard was Leyten "diep verontwaardigd". Goudzwaard had de goede bedoelingen van haar partijgenoten miskend. Zijn stelling over de motivatie van rechtsteekse leden vond zij een slag in de lucht en zijn uitspraak over de christen-jongeren beschouwde zij als een belediging voor de jonge CDA'ers. Het verlies van vooruitstrevende leden en kiezers was volgens haar primair aan de ARP te wijten, die veel te angstvallig vasthield aan de evangelische grondslag.

Ook in de ARP werd fel op Goudzwaards advies gereageerd. De Koning vond het kwetsend voor de CHU en de KVP. Hij meende dat uitstel de politieke problemen niet kon oplossen en waarschuwde voor een scheuring in de ARP.⁷¹ Hij had "rationeel maar één verklaring" voor Goudzwaards advies: Goudzwaard wilde de mogelijkheid open houden desnoods met een eigen AR-lijst de verkiezingen in te gaan. Dat zou een uiterst effectief drukmiddel zijn, maar als die eigen AR-lijst werkelijk gerealiseerd zou worden, zou de ARP kapot zijn. Er zou dan namelijk ook een CDA-lijst met antirevolutionaire kandidaten komen.

Vooral de voorzitters van de antirevolutionaire Kamercentrales waren sterk tegen uitstel gekant. Zij meenden dat de achterban er niets van zou begrijpen. De Boer

nam een tussenpositie in. Hij was het met Goudzwaards kritiek goedgeleeds eens, maar begreep dat de koers van het CDA er door uitstel niet beter op zou worden. In het AR- en CDA-bestuur zei De Boer dat hij uitstel van de fusiedatum voor onbepaalde tijd afwees, maar dat uitstel voor een beperkte periode hem onvermijdelijk leek. Hij benadrukte dat nog niet alle bijlagen op de fusiestukken binnen waren en bracht naar voren dat er na 3 maart onvoldoende tijd zou zijn om alle stukken door de partij te laten behandelen. In april vierde de ARP haar eeuwfeest en mei en juni waren geen goede vergadermaanden, zodat de discussie beter naar het najaar verschoven kon worden. Dat had bovendien als voordeel dat er ruimte ontstond om de politieke problemen op te lossen. De Boer voelde er niets voor de critici te negeren. Dan zou hem achteraf verweten worden dat hij de fusie geforceerd had. Trouwens, het was van het grootste belang ook figuren van het kaliber van Goudzwaard mee te krijgen. Het zou een enorme verarming zijn als dergelijke waardevolle mensen zouden afhaken.

In het AR- en het CDA-bestuur kreeg De Boer aanvankelijk geen voet aan de grond, maar op de AR-partijraad kreeg hij volledig zijn zin. De stemming in de partijraad was veel sterker anti-CDA dan verwacht. Een groot deel van het middenkader, dat op de partijraad verzameld was, bleek bepaald ambivalenter tegenover het CDA te staan dan het lagere kader en de achterban. Spreker na spreker eiste stopzetting van de fusie en evaluatie van het kabinets- en fractiebeleid. Toen een voorzitter van een Kamercentrale met een beroep op de achterban tegen uitstel van de fusie pleitte, moest hij na woedende interrupties uit de zaal toegeven die hij niet namens de achterban, maar namens zichzelf sprak.

In de wandelgangen kwam Goudzwaard met Albeda, Hoogendijk en Lubbers (!) overeen dat de fusie door zou gaan op voorwaarde dat de politieke overtuiging van het CDA nader werd geformuleerd. Maar De Boer slaagde er tijdens een schorsing van de partijraad in de geschrokken partijbestuurders achter een beperkt uitstel te krijgen. De fusie zou uiterlijk 1 januari 1981 plaatsvinden. Er zouden verder geen voorwaarden aan verbonden worden, maar wel zou de ARP aandringen op een politieke evaluatie en een nadere omschrijving van de politieke overtuiging. Dit voorstel werd met ruime meerderheid, 172 tegen 43 stemmen, aangenomen. De noodzaak ervan werd nog eens onderstreept doordat een voorstel tot uitstel voor onbepaalde tijd nog maar juist, met 114 tegen 95 stemmen, verworpen werd.

De Unieraad en de KVP-partijraad gaven dezelfde dag blijk van grote irritatie. Zij verboden hun bestuur over uitstel te onderhandelen. Het was, zo drukte Van Verschuer het algemene gevoel uit, "nu of nooit".⁷² Maar het werd toch "straks". Twee dagen later, enkele uren voor de vergadering van het CDA-bestuur, constateerde Vergeer in het dagelijks bestuur van de KVP dat Goudzwaard in feite een nederlaag geleden had, omdat de fusie zonder meer zou doorgaan.⁷³ Vergeer wilde daarom in strijd met de wens van de KVP-partijraad alle verlangens van de ARP inwilligen. Zo geschiedde. Het CDA-bestuur verschoof de fusie naar 11 oktober 1980.⁷⁴ Een commissie onder leiding van de commissaris van de koningin in Limburg, Sjeng Kremers, met daarin ook Goudzwaard, kreeg opdracht de politieke overtuiging uit te werken en een commissie-Steenkamp moest een politieke evaluatie voorbereiden.

De rechtstreekse leden eisten na het uitstel nog dat zij voor 11 oktober 1980 meer

invloed kregen in het CDA. Inmiddels, vier jaar nadat de mogelijkheid van een rechtstreeks lidmaatschap was ingesteld, waren er meer rechtstreekse leden (28.000) dan leden van de CHU (26.000), maar bij de verdeling van de posten op landelijk niveau werden ze vrijwel overgeslagen. In de Tweede Kamer hadden ze geen vertegenwoordiger en op de lijst voor de komende Europese verkiezingen was hun eerste kandidaat terecht gekomen op een onverkiesbare plaats. De KVP wilde de ontevreden rechtstreekse leden wel tegemoet komen, maar De Boer hield dat tegen. De ARP had, zo zei hij, niet om de instelling van het rechtstreekse lidmaatschap gevraagd en had er nog steeds geen behoefte aan. Als de KVP de rechtstreekse leden wilde helpen, moest zij haar eigen plaatsen maar voor hen beschikbaar stellen. Wie zo nodig invloed moest hebben, moest maar lid worden van de oude partijen.

§ 5 de fusie

Op 27 en 28 april 1979 kwamen bewindslieden, bestuursleden en parlementariërs van het CDA in Veldhoven bijeen om de politieke koers van het kabinet en de fractie te bespreken.⁷⁵ Onder de dertig aanwezigen waren Steenkamp, De Boer, Lubbers en Albada, maar niet Van Agt, die zich had afgemeld. Een week eerder had de commissie-Steenkamp haar discussiestuk gereed gekregen. In de nota was de hand van de voorzitter duidelijk herkenbaar.⁷⁶ Steenkamp had geprobeerd de linkervleugel van de ARP tevreden te stellen, zonder de KVP en het kabinet te irriteren. De commissie had gematigde kritiek op het kabinet en de fractie en benadrukte sterk de eigen identiteit van het CDA. Het kabinet kwam volgens de nota wat moeilijk op gang, maar zijn intenties waren goed. Het grote probleem was dat het te weinig draagvlak had en daardoor veel verzet opriep. Voor een deel was dat onvermijdelijk, voor een deel had het dat aan zichzelf te wijten. Het kabinet had een slechte presentatie en deed te weinig om de vakbeweging bij het beleid te betrekken. Dit verwijt gold volgens de commissie ook de fractie: de fractie van de PvdA had meer contact met het CNV dan die van het CDA. Fractie en kabinet zouden ook onderling wel wat beter mogen overleggen. Het leek erop, aldus de nota, dat ze vaak niet bereid waren elkaar een kans te geven. Verder vermeldde de nota dat de fractie wezenlijke zaken niet tijdig uitpraatte en zo de indruk wekte dat haar leden "vechtend door de zaal rollen". De fractie mocht wel wat harder opkomen voor het verkiezingsprogramma "Niet Bij Brood Alleen". De coalitieverplichtingen moesten "naar eer en geweten nageleefd worden", maar dat sloot "scherpe beoordeling en zelfs veroordeling" van het kabinetsbeleid en van de VVD niet uit. De CDA-ministers waren sterker gebonden aan de coalitie dan de fractie, maar ook zij mochten zich wel wat scherper ten opzichte van hun liberale collega's profileren. De commissie vroeg zich af of vooral Van Agt zich niet te weinig als partijman en teveel als de premier van het centrumrechtse kabinet opstelde.

De deelnemers aan de bezinningsdagen konden zich over het algemeen wel vinden in de opmerkingen van de commissie-Steenkamp. Het eindrapport dat de commissie na de gespreksdagen schreef, week slechts in beperkte mate van de oorspronkelijke versie af. Het belangrijkste verschil was dat de fractie wat positiever werd gewaardeerd. Volgens het eindrapport was er in toenemende mate coherentie binnen

de fractie en moesten de verschillen in stijl daarbinnen worden geaccepteerd. Vooral Lubbers kwam er nu goed van af.⁷⁷ Het rapport constateerde dat de fractie de laatste maanden een positieve tendens te zien gaf, waarbij Lubbers "als samenbindend element, een zeer belangrijke rol" speelde. De commissie was naar aanleiding van de in Veldhoven gemaakte opmerkingen tot de slotsom gekomen dat de premier uit hoofde van zijn functie "tijdens de rit voor het CDA verloren gaat als de man, die als eerste het politieke profiel van het CDA bepaalt". Daarom was Lubbers "de eerstgeopene om het profiel van het CDA te bepalen".⁷⁸

het verstandshuwelijk

In het eindrapport noch in het discussiestuk werd gesproken over de coalitievoorkeur, maar tijdens de bezinningsdagen werd hierover uitgebreid gefilosofeerd. De meeste deelnemers – in de notulen werden bij de gemaakte opmerkingen geen namen vermeld – vonden dat in de volgende kabinetsperiode in principe weer met de PvdA geregeerd moest worden. Een veel gebruikt argument hiervoor was dat het CDA zich niet in de rechtse "CDU-hoek" moest laten drukken.⁷⁹ Daarnaast werd opgemerkt dat "een wezenlijke aanpak" van de hoofdproblemen van de jaren tachtig "met de socialisten veel beter (zou) lukken dan met de liberalen". De PvdA en het CDA waren verwant op punten als de werkloosheid, de inkomenspolitiek, de bewa- pening en de bescherming van de sociaal zwakkeren. Met het oog op het maatschap- pelijk draagvlak was, aldus het verslag, ook bij harde maatregelen de medewerking van de PvdA gewenst. Niettemin moest het CDA bereid zijn "het verstandshuwelijk" met de VVD goed te houden. Dat kon wel een probleem opleveren. Als het kabinet het redelijk bleef doen, dan kon het CDA niet voor de verkiezingen meedelen dat het van partner wilde wisselen. Over de vraag hoe het CDA dan wel tot "de meest ge- wenste partner" kon komen, liepen de meningen uiteen. De gesprekspartners beslo- ten hier later nog maar eens op terug te komen. Het was nu nog veel te vroeg voor een voorkeursuitspraak.

De gedachtenwisseling over de coalitievoorkeur had al met al weinig nieuws op- geleverd. Nog steeds wilde de top van het CDA in meerderheid liever met de PvdA regeren, zonder dat zij een coalitie met de VVD bij voorbaat wenste uit te sluiten en zonder dat zij een voorkeursuitspraak wilde doen. Toch werd de discussie in Veld- hoven aanleiding tot een rel. Een week na het beraad in Veldhoven verweet Neelie Smit-Kroes, de liberale staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, het CDA een de- loyale coalitiepartner te zijn. Volgens haar was uit geheime documenten gebleken dat de CDA-top van het kabinet afwilde. Als de naderende Europese verkiezingen op een nederlaag voor de coalitie zouden uitlopen, zou het CDA het kabinet laten val- len. Het CDA-bestuur was verbijsterd over deze aantijging. Vooral Steenkamp was gebeten op Smit-Kroes. Hij vond dat zij moest aftreden.⁸⁰ Het CDA zou haar kun- nen dwingen het bewuste stuk boven tafel te brengen en zo haar positie onmogelijk maken. Het bestuur meende echter dat het CDA zich in moest houden. Een harde aanval op Smit-Kroes zou de coalitie in gevaar brengen en het CDA zou dan precies doen waarvan Smit-Kroes het beschuldigd had. Daarom werd besloten het te laten bij een perscommuniqué met een weergave van de gewraakte discussie.

De zaak bleef Steenkamp dwars zitten. Toen het weekblad *Nieuwsnet* enkele maanden later verslag deed van een ontmoeting in hotel Des Indes, waar leden van de PvdA en de VVD van gedachten hadden gewisseld over een mogelijke regering zonder het CDA, riep Steenkamp in het CDA-bestuur uit dat het bewuste stuk van Smit-Kroes toch nog boven water gekomen was.⁸¹ Alleen bleek nu dat niet het CDA deloyaal was, maar de VVD! Steenkamp had de redactie van het NOS-journaal gevraagd er aandacht aan te besteden en wilde ook dat het CDA actie zou ondernemen. De NOS vond het overleg in Des Indes echter niet belangrijk genoeg en het CDA-bestuur vond het wijzer om niet officieel op de zaak te reageren.

Misschien nog vervelender dan de rel rond Smit-Kroes was dat de evaluatie niet leidde tot het sluiten der rijen. De algemene indruk bij de deelnemers was dat het bezinningsweekend weinig had opgeleverd. Daarom werd besloten de commissie-Steenkamp haar werk nog eens grondig over te laten doen. De commissie zou het beleid van de fractie en het kabinet op een aantal onderdelen nauwgezet toetsen aan het verkiezingsprogramma. Op 14 juni was de commissie daarmee klaar. Ze leverde een langdradige opsomming af, waarin nogal wat verschillen werden geconstateerd tussen fractie en kabinet, maar kritiek op de meeste punten achterwege bleef.⁸² Het duurde daarna tot 29 september voor de definitieve versie gereed was. In de tussentijd hadden de CDA-ministers hun oordeel over het rapport gegeven, met als gevolg dat de laatste pittige passages eruit verwijderd waren. Dat pakte verkeerd uit, want de tegenwoordiger van de loyalisten in de commissie, M. Beinema, weigerde daarna de eindtekst nog te ondertekenen. Daarmee was de evaluatie mislukt. Het doel: verzoening met de kritische antirevolutionairen, was niet bereikt.

het Kwaad

De belangrijkste wijziging die de commissie-Steenkamp onder druk van het kabinet aanbracht, betrof de kernwapenproblematiek. In de versie van 14 juni had de commissie gesteld dat het kabinet onvoldoende had gedaan om de rol van de kernwapens terug te dringen. Maar in de definitieve versie kwam te staan dat het kabinet zich in NAVO-verband ingezet had om het element van wapenbeheersing mee te laten wegen. Het was deze kwestie die in de tweede helft van 1979 inzet werd van een zeer langdurige en pijnlijke confrontatie tussen de loyalisten en het kabinet.

Het CDA was in april 1978 onverwacht eenvoudig van het probleem van de neutronenbom verlost: de Amerikaanse president Carter had het productiebesluit opgeschort. In oktober was de kwestie zelfs definitief van de baan, toen Carter bekendmaakte dat de bom in ieder geval niet in Europa geïntroduceerd zou worden. De Westduitse bondskanselier Schmidt bleef echter bij Carter aandringen op versterking van de Amerikaanse nucleaire bewapening in Europa. Volgens Schmidt zat er een gevaarlijk gat tussen de kernwapens voor de korte afstand en de kernwapens voor de lange afstand. Hij meende dat de productie van de Russische SS-20, een kernwapen voor de middellange afstand, het nucleaire evenwicht in Europa verstoortte. Bovendien wilde hij dat de Amerikanen de twijfel wegnamen aan hun bereidheid Europa in geval van nood militair te helpen. Om beide redenen vond hij

dat de Verenigde Staten kernwapens in Europa moesten plaatsen die vanaf Europees NAVO-gebied de Sovjetunie konden bereiken. De hele eerste helft van 1979 gonsde het van de geruchten dat de NAVO een antwoord op de SS-20 voorbereidde. In september kondigde de NAVO het zogenaamde dubbelbesluit aan: de bondgenoten zouden op 12 december beslissen om 572 Amerikaanse middellange-afstandsraketten in Europa te plaatsen, waaronder 48 kruisraketten in Nederland, en tegelijk te streven naar besprekingen met de Sovjetunie om dit aantal te verminderen.

Deze laatste toevoeging was gedaan op verzoek van de Nederlandse regering. Het kabinet beseftte dat plaatsing zonder meer aan het CDA niet verkocht kon worden. De fractie had voldoende duidelijk gemaakt dat plaatsing van nieuwe raketten op grote bezwaren zou stuiten. Allereerst hadden de loyalisten in dit verband weer eens van zich doen horen. Het vertrek van Aantjes had hen tijdelijk verlamd, maar de kwestie van de kernwapens was voor hen aanleiding de ruggen nog eenmaal te rechten. De zaak was voor de zogenaamde "atoompacifisten" onder hen van fundamenteel belang. Volgens Hans de Boer waren kernwapens "het Kwaad in zich" en moest alles gedaan worden om "de demon van het kernwapen" uit te bannen, want met dit wapen was de wereld "in een uitzichtsloze situatie" beland.⁸³ Daarnaast was van belang dat de loyalisten in deze kwestie beslist niet geïsoleerd stonden. In de samenleving, onder meer bij de kerken, tekende zich een groeiend verzet tegen de kernwapens af. Ook wisten de loyalisten hun eigen partij achter zich. Op 19 mei sprak de AR-partijraad uit dat de aanschaf van nieuwe kernwapens op gespannen voet stond met het CDA-programa en op 1 december werd deze uitspraak nog eens krachtig herhaald. De deskundigen in de fractie, de KVP'ers Joep de Boer en Ton Frinking, stonden eveneens aan hun kant. Deze twee voormalige beroepsofficieren hadden herhaaldelijk hun weerszin geuit tegen "het ethische gebazel" waarmee de atoompacifisten en andere religieus geïnspireerde leken tegen de kernbewapening getuigden. Maar op grond van politieke en militair-strategische argumenten waren ze zelf eveneens fel tegen de kruisraketten. Joep de Boer vond dat er "per se" geen antwoord op de SS-20 moest komen. Al in juni waarschuwden Frinking en hij het kabinet dat een conflict met de Tweede Kamer er "ruimschoots" inzat en wezen zij de argumenten van de NAVO krachtig van de hand.⁸⁴ Middellange afstandsraketten zouden de kans op een beperkte kernoorlog groter maken en de twijfel aan de Amerikaanse garantie niet wegnemen, maar juist oproepen.

politieke diefstal

In het CDA-bestuur werd in september voor het eerst bezorgd over de dreigende confrontatie gesproken. In dit gezelschap stond weer eens het gevaar centraal dat het CDA in de conservatieve hoek gedrukt zou worden. Volgens Steenkamp en Lubbers moest de fractie voorkomen dat zij in deze kwestie tegenover de PvdA kwam te staan. Het leek hen het beste om "de constructieve krachten in de PvdA" zoveel mogelijk te steunen.⁸⁵ Een maand later, op 29 oktober, trok Lubbers zich buiten mededeweten van de CDA-ministers met de fractie in Lunteren terug om tot een standpunt te komen. De fractie verenigde zich op een aantal "vertrekpunten", waarmee de regering naar de NAVO gestuurd werd.⁸⁶ Volgens de vertrekpunten moest de NAVO bij

het wapenoverleg met het Warschau-Pact streven naar een zogenaamde nuloptie: verwijdering van alle SS-20's, geen plaatsing van kruisraketten. Om dit streven te ondersteunen mocht besloten worden tot beperkte productie van kernwapens voor de middellange afstand, naar moest het plaatsingsbesluit met twee jaar worden uitgesteld. Als het wapenoverleg met de Sovjetunie in die tijd geen resultaat zou opleveren, moest alsnog tot plaatsing besloten worden.

Volgens Lubbers waren alle deelnemers aan het weekeinde in Lunteren het hiermee eens, maar Hans de Boer ontkende dit.⁸⁷ Volgens hem zou de NAVO de vertrekpunten toch niet aanvaarden. Hij had gelijk. De bondgenoten lieten Van Agt weten dat ze niet verder wilden gaan dan een bescheiden verlaging van het aantal raketten. Van Agt overwoog hier genoeg mee te nemen, maar Lubbers maakte hem duidelijk dat er geen schijn van kans bestond dat de fractie dit zou nemen. Er zat volgens Lubbers niets anders op dan dat Nederland een eenzijdige opstelling in de NAVO zou kiezen. Hij raadde Van Agt aan een rondreis te maken langs de regeringsleiders van de belangrijkste NAVO-landen. Zo zou hij begrip in de NAVO kunnen kweken en tegelijk de indruk wekken dat de regering er alles aan deed om de rol van de kernwapens terug te dringen.

En zo ging Van Agt, op de voet gevolgd door de wereldpers, op bezoek bij Carter, Schmidt, Thatcher en andere regeringsleiders. Halverwege zijn rondreis, op 6 december, moest hij de tocht onderbreken voor een debat in de Tweede Kamer. Daar dienden PvdA en D'66 een motie in volgens welke Nederland op 12 december niet moest instemmen met productie en plaatsing van de kernwapens. Een deel van de CDA-fractie wilde de motie steunen, zodat Lubbers een eigen motie indiende, waarmee hij een breuk in de fractie hoopte te voorkomen. Volgens deze motie was het besluit dat de NAVO van plan was te nemen strijdig met het streven naar wederzijdse wapenbeheersing. De motie ging volgens Lubbers een stapje verder dan de vertrekpunten, maar toch stemden tien CDA'ers met de oppositie mee.

Een deel van het CDA ontstak daarop in toorn. De Unieraad van de CHU, die op 8 december vergaderde, was bijzonder opgewonden. CH-voorzitter Van Leeuwen hamerde er weer eens op dat de antirevolutionairen niet moesten denken dat zij het evangelie alleen in pacht hadden en riep uit dat ook de voorstanders van de kernbewapening een geweten hadden; een stelling die van antirevolutionaire zijde overigens nooit bestreden was. Nederland was, zo vreesde Van Leeuwen, op weg naar een nieuw neutralisme.⁸⁸ In het CDA-bestuur deed Steenkamp op vergelijkbare wijze zijn beklag. Als overal in Europa de socialisten voor plaatsing waren, dan vroeg hij zich af "wie er nu gek is, zij of wij".⁸⁹ Hij vond het ergerlijk dat de terugging van de rol van de kernwapens een monopolie van de ARP was geworden. En natuurlijk maakte hij zich ook weer grote zorgen over de eenwording van het CDA. Hans de Boer en Lubbers hielden bijna als enigen het hoofd koel. De Boer merkte op dat de fusie niet in het geding was en vond het onverstandig deze erbij te betrekken. Hij verweerde zich tegen het verwijt dat hij de bijbel voor zichzelf opeiste, want het was "helaas juist dat men met de bijbel verschillende kanten op kan". Lubbers vond het zinloos te lang bij de verdeeldheid in het CDA stil te staan. Dat zou het CDA zeker geen goed doen. De PvdA-motie was "een vorm van politieke diefstal" en het CDA kon alleen voorkomen dat de PvdA er met de buit vandoor

ging als het vasthield aan zijn eigen lijn. De regering moest gewoon de vertrekpunten uitvoeren. Alleen dan zou de CDA-fractie in staat zijn haar te steunen.

leven op een kruisvat

Kort voor de NAVO-vergadering van 12 december besloot het kabinet het dubbelbesluit onder voorbehoud te aanvaarden. Nederland zou pas over twee jaar, in december 1981, afhankelijk van het wapenbeheersingsoverleg met de Sovjetunie, beslissen over plaatsing van kruisraketten op zijn grondgebied. De bondgenoten hadden hier evenwel grote bezwaren tegen en waren verontwaardigd toen Nederland vroeg het voorbehoud ook in een NAVO-communiqué op te nemen. Daarop stemde Van Agt in met een communiqué volgens welk de NAVO-landen het dubbelbesluit eensgezind genomen hadden; alleen in een geheime besluitenlijst stond het Nederlandse voorbehoud vermeld.

Voor de CDA-parlementariërs volgde nu een moeilijke week. Het regeringsbesluit stond op gespannen voet met de vertrekpunten, maar Van Agt liet er geen twijfel over bestaan dat hij zou aftreden als de Tweede Kamer de handelwijze van de regering niet zou goedkeuren. Op het CDA-congres van 15 december haalde de gekweldde handelsreiziger hard uit naar zijn critici en haalde daarmee een donderend applaus binnen. De dissidenten werden uitgejoeld. Zij werden ervan beschuldigd te makkelijk te denken over "het nationaal communistisch socialisme" en er werd gezegd dat de knokploegen uit het verzet deze collaborateurs maar beter vast uit de weg konden ruimen.⁹⁰ In die dagen leek heel rechts Nederland zich tegen hen te keren. Dagelijks werden zij telefonisch en schriftelijk bedreigd en sommigen van hen vroegen politiebescherming aan. Vier dagen na het CDA-congres legden zij zich in de Tweede Kamer bij de feiten neer. Mede namens hen zei Lubbers dat de fractie het NAVO-communiqué niet aanvaardde, als dit inhield dat Nederland rechtstreeks verantwoordelijk was voor het dubbelbesluit. Van Agt weigerde echter te zeggen dat dat niet het geval was, ondanks herhaald aandringen van Lubbers, die steeds bleker wegtrok. De premier wilde ook niet zeggen dat Nederland wel verantwoordelijk was, maar sprak het onaantvaardbaar uit over een motie van de oppositie volgens welke Nederland thans geen verantwoordelijkheid voor het NAVO-besluit kon aanvaarden. Hoewel Lubbers Van Agt zelf om zo'n uitspraak had gevraagd, stemde de hele CDA-fractie, inclusief de loyalisten, tegen de resolutie. De loyalisten zeiden dat de regering krediet verdiende voor wat zij nog bereikt had, maar wekten zelf nauwelijks de indruk dit echt te geloven. Twee dagen na het debat liet een van hen in *Trouw* blijken dat ze in feite waren gezwicht voor overmacht. "Wat hadden we ermee gewonnen als we het kabinet hadden weggestuurd? Voor de zaak van de kernwapens waar het ons om te doen is, niets. (...) Wat hadden we ermee verloren? Het kabinet, met onze mensen erin, kapot, Ruud Lubbers kapot, de fractie kapot, het CDA kapot, de ARP kapot."⁹¹

Dat hadden zij dan voorkomen, maar wat ze niet konden voorkomen was dat ze zichzelf bijna kapot hadden gemaakt. Op de drempel van de jaren tachtig was het krediet van de evangelisch-radicalen tot een minimum teruggelopen. Ooit gewaardeerd en bewonderd tot ver buiten de ARP, werden ze nu geminacht en bespot door

het linker- en het rechterdeel der natie. Binnen het CDA werden zij zo langzamerhand gehaat. Het KVP-partijbestuur reageerde woedend toen Steenkamp, de eeuwige verzoener, in het openbaar kritiek uitte op het machtsvertoon waarmee het kabinet de gewetensvolle critici op hun nummer had gezet. Het bestuur van de KVP stelde een tegenverklaring op waarin waardering voor het kabinet en de fractie werd uitgesproken, maar liet in het CDA-bestuur weten dat het deze verklaring in het belang van het CDA niet naar buiten zou brengen. Toen bleek dat de kwestie uit de notulen van de CDA-vergadering weggelaten was, was de KVP-top diep verontwaardigd. "Wij leven", zo brieste vice-voorzitter Fleers, "op een kruisvat dat ontploft indien vanuit dit bestuur ook maar de geringste steun, instemming of welke ondersteunend gebaar naar het kabinet dan ook tegenover de buitenwereld wordt geuit."⁹²

de val van Andriessen

Van Agt was de grote winnaar van het kernwapendebat. De man die door Den Uyl was neergezet als een sukkelaar, had laten zien dat de groten der aarde hem als hun gelijke zagen en de zwiiggende meerderheid hem adoreerde. Overtuigender dan ooit ook had hij aangetoond dat hij niet naar links boog. Twee maanden later zou hij bewijzen dat hij ook niet naar rechts boog. Ditmaal was Andriessen het slachtoffer. Als laatste van de drie oude fractieleiders ruimde hij het veld.

Andriessen afficheerde zich als minister van Financiën als de kampioen van een hard bezuiningsbeleid. In feite bezuinigde hij echter veel minder dan hij voor nodig hield. Al voor Bestek '81 gereed was gekomen, was becijferd dat een bezuiniging van 10 miljard gulden te weinig was om de doelstellingen van het kabinet te realiseren. Andriessen vroeg echter niet om meer ombuigingen, omdat die naar zijn mening toch niet haalbaar zouden zijn.⁹³ Nadat hij het kabinet moeizaam achter Bestek '81 gekregen had, moest hij toezien hoe de ombuigingsoperatie langzaam werd uitgehold. Hij werd van alle kanten tegengewerkt; vooral door zijn collega op Sociale Zaken, Albada, die daarbij gesteund werd door Lubbers. Albada en Lubbers waren het in grote lijnen met elkaar eens en onderhielden een intensief contact, terwijl Lubbers en Andriessen elkaar meden. Ook van de VVD kreeg Andriessen nauwelijks steun. De liberale minister van Onderwijs, A. Pais, was zelfs één van zijn lastigste tegenstanders. Pais had voor de verkiezingen geroepen dat er zeker 20 miljard bezuinigd moest worden ("puinruimen"), maar verdedigde zich als minister vaardig tegen de aanslagen op het budget van zijn departement.

Andriessen werd bij de doorvoering Bestek '81 ook gehinderd door de vele randvoorwaarden waaraan dit plan gebonden was. De koopkracht van de inkomens tot twee maal modaal mocht niet achteruit gaan, de lonen in de collectieve sector mochten niet achter blijven bij die in de particuliere sector en de sociale uitkeringen moesten gelijk op gaan met de lonen. Bovendien kreeg Andriessen weinig steun van Van Agt. Aanvankelijk stelde de premier zich nog achter zijn vroegere leermeester, maar naarmate hij zichzelf sterker voelde, gaf hij Andriessen minder steun. Dit werd Andriessen noodlottig. Toen bleek dat de ontwikkeling van de economie ver achter bleef bij de prognoses waarop Bestek '81 gebaseerd was, eiste Andriessen in de zomer van 1979 extra ombuigingen, voor het grootste deel in de vorm van bezui-

nigingen. Maar Albada wilde van geen extra bezuinigingen weten. Albada vond dat het financieringstekort en de belastingen maar omhoog moesten en vroeg daarnaast nog eens 2 miljard gulden extra voor het scheppen van banen in de publieke sector. Na een hard gevecht in het kabinet kreeg hij die ook en haalde Andriessen vrijwel volledig bakzeil. Het was de prelude op zijn vertrek. In januari 1980 werd Andriessen geconfronteerd met nieuwe alarmerende cijfers, waarop hij 3 miljard gulden extra aan bezuinigingen eiste. Albada wilde nu wel bezuinigen, maar wenste niet verder te gaan dan 2 miljard. Andriessen weigerde een compromis van Van Agt te aangaan en stapte op. Op de daarop volgende persconferentie stelde hij bitter vast dat het ombuigings- en matigingsbeleid van het kabinet-Van Agt "meer schijn dan wezen" was.⁹⁴ Toen het erop aankwam had hij er helemaal alleen voorgestaan. Hij had gehoopt op bijstand van de VVD, van Van Agt en van zijn oude vrienden uit de KVP, maar niemand had in het openbaar ook maar één enkel blijk van steun gegeven.⁹⁵

Andriessen had niet gehoopt op steun van Lubbers. Hij had niet eens de moeite genomen de fractieleider erom te vragen. Lubbers heeft later gezegd dat hij wel wilde bijsturen, maar dat Van Agt dat afwees.⁹⁶ Daarvan heeft Andriessen niets kunnen merken. Tegenover hem beperkte Lubbers zich tot het advies er nog eens over na te denken. Het vertrek van Andriessen kwam Lubbers goed uit. Sinds het kernwapendebat werd hem uit de linkervleugel van de fractie gebrek aan ruggegraat verweten. Na de val van Andriessen verklaarde hij in *Vrij Nederland* tevreden dat het CDA nu had laten zien dat het ook naar rechts zijn grenzen trok.⁹⁷

onze waardenschaal

De stilte rond de mislukking van het bezuinigingsbeleid stond in schril contrast met de opschudding rond het kernwapenbeleid. Het voor de linkervleugel nare verloop van het kruisraketten debat leidde in de eerste maanden van 1980 opnieuw tot een sterke groei en een hardere opstelling van de werkgroep Niet Bij Brood Alleen. De leiders van NBBA hadden er op het jongste CDA-congres verloren bijgelopen en hadden er sterker dan ooit het gevoel gekregen dat het helemaal mis dreigde te lopen met het CDA. Zij hadden de moed echter niet helemaal opgegeven. Zij hoopten dat het CDA na 1981 weer met de PvdA zou regeren en dan alsnog tot inkeer zou komen. Om dit te bevorderen besloten zij NBBA om te vormen tot actiegroep. Naar het voorbeeld van het Interkerkelijk Vredesberaad wilden zij overal in het land kernen oprichten, waarvan de leden zowel zouden studeren als actievoeren. Vanuit de kernen wilden zij proberen "het elan voor een echte christen-democratische politiek" te versterken.⁹⁸

Ter voorbereiding van dit alles hield de werkgroep op 15 maart 1980 een congres in Dronten. De belangstelling voor het congres was overweldigend. Er kwamen zeker duizend mensen op af, vooral antirevolutionairen, maar ook een enkele katholiek. Voor de deelnemers was het congres een verademing na de akelige ervaring die ze drie maanden eerder bij het CDA hadden opgedaan. Men voelde weer de vertrouwde sfeer van de oude ARP, maar dan zonder het conservatieve element dat daar ook altijd aanwezig was geweest. Er werden psalmen gezongen, er werd uit de bij-

bel gelezen, er werden geleerde toespraken aangehoord en er werd met overgave gediscussieerd over boeiende zaken als de kernwapens, de inkomensverdeling, het milieu, "de vele verstoringen van Jezus van Nazareth in onze gevestigde orde" en het "ontmoeten" van mensen "die blijkbaar nog steeds buiten onze waardeschaal vallen zoals buitenlandse arbeiders, vluchtelingen, homofielen, krakers en werklozen".⁹⁹

Op het congres waren veel prominenten aanwezig, onder wie Van Houwelingen, Faber, Aantjes en enkele staatssecretarissen, maar die zagen ervan af de menigte toe te spreken. Met het oog op de explosieve sfeer in het CDA was dat een verstandig besluit, want Steenkamp en de zijnen waren geenszins van de nieuwe lijn van de werkgroep gediend. NBBA had nog wel gerekend op welwillendheid van de CDA-voorzitter en deze had een uitnodiging om het congres toe te spreken ook aanvaard. Maar tijdens zijn spreekbeurt bleek Steenkamp allerminst welwillend. Hij zei dat enige kritische bezinning het CDA wel ten goede kon komen, maar noemde een georganiseerde actiegroep onaanvaardbaar. De aanwezigen schrokken van Steenkamps felle toon, maar Steenkamp schrok kennelijk zelf ook, want direct na zijn toespraak vertrok hij. De fijne dag in Dronten werd daarna door geen wanklank meer verstoord.¹⁰⁰

een ontstellend feit

Na het glorieuze congres kwam de ontuchtering snel. Eén van de eerste taken die NBBA op zich nam, was te zorgen voor een goede bezetting van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. De CDA-lijst zou, zo hadden de partijvoorzitters besloten, nog eenmaal door de drie oude partijen worden samengesteld. Die zouden hun eigen lijst maken, die daarna volgens een rekenkundige formule in de CDA-lijst opgenomen zou worden. Bij de ARP zouden de kiesverenigingen de kandidatenlijst voor de verkiezingen van mei 1981 in mei 1980 definitief vaststellen.

Het lijstvoorstel dat het partijbestuur in begin van het jaar de afdelingen instuurde, was voor de progressieven gunstig. Hans de Boer was op de eerste plaats gezet en als de kiesverenigingen het goed vonden, zou na de verkiezingen de linkervleugel nog sterker in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn dan nu al het geval was. Maar de kiesverenigingen vonden het niet goed. Zij lieten alle prominente loyalisten duikelen. De Boer zakte van 1 naar 4, Goudzwaard van 5 naar 8, Van Houwelingen van 6 naar 10 en Scholten van 9 naar 16. Voor de slachtoffers kwam de klap hard aan. Zij hadden wel geweten dat de meeste leden conservatiever waren dan zijzelf, maar hadden gerekend op hun loyaliteit.

Het besef dat deze loyaliteit ontbrak, was Goudzwaard te veel. Hij trok zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer in, beëindigde zijn medewerking aan het CDA en kondigde aan geen lid van de nieuwe partij te zullen worden. In een verantwoording bracht hij zijn beslissing in verband met het beleid van Van Agt in het bijzonder en de koers van het CDA in het algemeen.¹⁰¹ Goudzwaard miste bij het CDA het besef dat de mensheid leefde op een vulkaan. Daarbij dacht hij aan "de demonische wapenwedloop", de financieel-economische problemen, de verharding van de sociale tegenstellingen en de moeilijkheden van de armste landen, die "door onze hang naar meer welvaart en meer veiligheid" de afgrond ingeduwd werden. De aanpak

van de problemen vereiste "wezenlijke economische offers" en "belangrijke risico's" en kon daarom niet geschieden zonder breed politiek en maatschappelijk draagvlak. Het CDA deed volgens Goudzwaard niets om de totstandkoming van dat draagvlak te bevorderen. Een tweede "ontstellend feit" was dat de christelijke grondslag van het CDA niet functioneerde. De afgelopen maanden hadden Goudzwaard geleerd dat een beroep op het evangelie in het CDA "allerminst eenvoudig" was, "ja zelfs onmogelijk". Gebleken was "dat elke verwijzing naar die grondslag in het CDA eerder verdeeldheid bewerkstelligt dan eenheid, eerder ergernis opwekt dan een bereidheid tot bezinning". In de ARP was dat ooit anders geweest, maar ook daar had een appel op het evangelie geen zin meer. "Het werkt niet", zo stelde hij vast, "en klaarblijkelijk is het Evangelie daarmee ook geweld aangedaan, en daarvoor niet bestemd." Goudzwaard vond het beter het CDA de weg te laten gaan die het kennelijk zelf verkoos. Het punt was bereikt dat verdere kritiek deloyaal zou zijn. Als hij nu doorging met het CDA zou hij zichzelf en anderen geweld aandoen.

Goudzwaards vertrek was voor de linkse antirevolutionairen een nieuwe schok. Hans de Boer probeerde hem nog op andere gedachten te brengen. Hij praatte urenlang op Goudzwaard in, sprak van "een volkomen ongerechtvaardigde stap" en hield hem voor dat de strijd om de koers van het CDA nog niet belist was, maar Goudzwaard kon er niet meer in geloven.¹⁰² Nog geen maand later legde De Boer zelf het hoofd in de schoot. Op de ARP-partijraad van 7 juni 1980 maakte hij bekend dat hij wel lid werd van het CDA, zelfs zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer handhaafde, maar zich niet meer beschikbaar stelde voor functies in de partij. Als reden gaf hij op dat de kiesverenigingen zijn optreden als voorzitter niet volledig hadden aanvaard.

Goudzwaards beslissing betekende ook het einde van de werkgroep Niet Bij Brood Alleen. Na zijn vertrek raakte de werkgroep verdeeld over de vraag of zij in het CDA moest blijven of niet. Degenen die vonden van niet, richtten begin 1981 samen met de EPV de Evangelische Volkspartij (EVP) op, die in 1982 een zetel in de Tweede Kamer zou veroveren. De rest bleef in het CDA en werd onder de naam Christen-Democratisch Beraad weer een bescheiden bezinningsgroep.

de vier kernbegrippen van het CDA

De partijraad van de ARP was op 7 juni bijeen om de politieke overtuiging van het CDA te bespreken, die de commissie-Kremers had vastgelegd in een Program van Uitgangspunten. Ironisch genoeg was dit stuk voornamelijk gebaseerd op het denken van Goudzwaard, die ook lid van de commissie was geweest; een ander lid van de ARP, H. Borstlap, een medewerker van Oostlander, had de tekst geschreven. De commissie had de christen-democratische doctrine opgehangen aan vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Deze begrippen waren in de jaren zestig al aanwezig geweest in het werk van Goudzwaard, waren in 1972 gebruikt in de stukken van de Contactraad en waren sindsdien een vast bestanddeel van het christen-democratische denken gebleven. Bij alle geruzie over personen, over de grondslag en over de politieke koers, was er over de ideologie nauwelijks verschil van mening geweest.

Dit gebrek aan wrijving was niet een gevolg van een diepe ideologische verwantschap tussen de drie oude partijen. Het werd voornamelijk veroorzaakt doordat op dit niveau eigenlijk alleen de ARP nog iets in te brengen had. De CHU had nooit een coherente politieke doctrine gehad en de KVP had de katholieke sociale leer verlaten, zonder er iets voor in de plaats te krijgen. Vandaar dat de politieke overtuiging van het CDA nauwelijks verschilde van die van de ARP. Van de vier kernbegrippen was alleen het begrip solidariteit uit de katholieke sociale leer afkomstig. De wijze waarop het CDA het hanteerde, kwam echter slechts ten dele met de opvattingen van de rooms-katholieke kerk overeen. Volgens de kerk moesten de mensen samenwerken om te worden tot Gods beeld en gelijkenis, maar het CDA deed over de wijsgerige grondslag van het solidariteitsbegrip geen uitspraak. Ook de maatschappijleer die de kerk rond het begrip gebouwd had, nam het CDA niet over. Waar de kerk en de oude KVP met solidariteit de samenwerking tussen de standen hadden bedoeld, ging het bij het CDA om "dienstbaar aan elkaar" en het "appeleren aan de verantwoordelijkheid van de sterken om solidair te zijn met de zwakken".

Het begrip gespreide verantwoordelijkheid maakte als term deel uit van het geestelijk erfgoed van zowel de KVP als de ARP, maar het CDA gebruikte het in de antirevolutionaire betekenis. De commissie-Van Verschuer had in 1978 geschreven dat het CDA met dit begrip een synthese wilde geven van het antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel, maar had toegegeven dat het eerste wel "het meest is toegespitst op de verdeling der beoogdheden tussen verschillende maatschappelijke terreinen". Dat was voorzichtig uitgedrukt, want in werkelijkheid was het subsidiariteitsbeginsel in geen dele overgenomen. Volgens het subsidiariteitsbeginsel stond de overheid boven de maatschappelijke organisaties: die waren als "lagere gemeenschappen" aan de overheid, "de volmaakte gemeenschap", ondergeschikt. De staat moest wel aan de lagere gemeenschappen overlaten wat deze zelf vermochten, maar bepaalde zelf de omvang van zijn taak. In de antirevolutionaire leer daarentegen stond de overheid niet boven, maar naast de maatschappelijke organisaties; beide waren direct aan God verantwoordelijk schuldig. In het Program van Uitgangspunten van het CDA werd deze opvatting overgenomen. "De eigen betekenis van particuliere organisaties, waaronder levensbeschouwelijke organisaties, op het terrein van onder meer onderwijs, maatschappelijk werk, volksgezondheid en maatschappelijke bewustwording, wordt erkend", aldus het program.

De begrippen gerechtigheid en rentmeesterschap waren eveneens onversneden produkten van het antirevolutionaire denken. In de katholieke sociale leer kwamen deze woorden zelfs niet voor. De wijze waarop de commissie-Kremers het begrip gerechtigheid uiteenzette, sloot naadloos aan bij de antirevolutionaire opvattingen. Volgens de commissie hield de norm der gerechtigheid voor de overheid in dat zij zich "met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid van de maatschappelijke verbanden en de burgers (...) inzet voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen, opkomt voor de zwakken, vervolgd en ontheemden, het onrecht bestraft, de gewetensvrijheid eerbiedigt en de persoonlijke levenssfeer beschermt en in het algemeen die voorwaarden schept, die nodig zijn voor een samenleving van verantwoordelijke mensen". Het was een passage die rechtstreeks

uit een van Goudzwaards artikelen uit de jaren zestig overgenomen had kunnen worden.

Ook het rentmeesterschap was geheel in overeenstemming met de antirevolutionaire leer omschreven. "De wereld is", aldus de commissie-Kremers, "door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan. Ook de overheid deelt in de opdracht tot rentmeesterschap, die voor haar inhoudt: de bescherming van de natuur en het natuurlijk leefmilieu tegen aantasting en/of rooibouw en de publieke zorg dat de vruchten van de schepping aan allen ten goede kunnen komen – met inbegrip van onze verre naaste en de na ons komende generatie."

de hoeksteen van de samenleving

De eensgezindheid over de vier kernbegrippen verhinderde niet dat de commissie-Kremers ernstig verdeeld raakte. Dat gebeurde, net als bij de commissie-Steenkamp gebeurd was, bij het punt van de kernbewapening. De commissie-Kremers werd het erover eens dat "het CDA niet wil berusten in de aanwezigheid van massale-vernietigingswapens". Het probleem was echter hoe dit politiek vertaald moest worden. De commissie vond in meerderheid dat de bewapeningswedloop teruggedrongen moest worden in NAVO-verband, maar Goudzwaard stond erop dat het CDA het NAVO-lidmaatschap ter discussie zou stellen.¹⁰³ Op de AR-partijraad van 7 juni 1980 leek hij zijn zin de krijgen. De partijraad nam een amendement aan volgens welk de terugdringing van de bewapeningswedloop "bij voorkeur" diende te geschieden in NAVO-verband. Het partijbestuur steunde het amendement, maar zei dat dit zeker niet betekende dat het NAVO-lidmaatschap ter discussie stond. Het kwam er volgens het bestuur op neer dat Nederland ook zelf initiatieven moest kunnen nemen om de bewapening terug te dringen. Dat was echter niet de uitleg die de indieners aan hun amendement gegeven hadden. Volgens hun toelichting kon "voor een christelijke partij (...) het moment van afhaken komen als haar visie principieel onverenigbaar is met die van het bondgenootschappelijk verband".¹⁰⁴ Voor de KVP was het amendement in elk geval onaanvaardbaar. De KVP-partijraad sprak zich dezelfde dag met grote meerderheid uit tegen de toevoeging van de woorden "bij voorkeur". Ook een minderheid in de ARP zelf keerde zich hard tegen het amendement. Kort voor de partijraad had zich het Comité Antirevolutionaire Christen-Democraten 1980 gemanifesteerd, dat de halfzachte houding tegenover de loyalisten beu was.¹⁰⁵ Het moest volgens het comité maar eens uit zijn met alle gejeengel en gezeur. Het keerde zich tegen ieder die zich naar zijn zin niet enthousiast genoeg achter het CDA en Van Agt stelde. Daartoe hoorden niet alleen de loyalisten, maar ook gematigde christendemocraten als De Koning en Lubbers. Het comité had de steun van een aantal prominente partijleden, onder wie Schakel, en vertolkte waarschijnlijk het gevoelen van een aanzienlijk deel van de aanhang, maar kreeg op het middenkader weinig grip. De partijraad schaarde zich in grote meerderheid achter het bestuur.

Een andere kwestie die op 7 juni deining veroorzaakte was de positie van het huwelijk ten opzichte van alternatieve relaties. De commissie-Kremers wilde beide samenlevingsvormen vergelijkbare rechten toekennen, maar veel leden van de KVP-partijraad voelden hier niets voor. Een voorstel om het huwelijk als "hoeksteen van

de samenleving te bestempelen" werd met slechts 33 tegen 20 stemmen verworpen.¹⁰⁶ De CHU wees de gelijkberechtiging van de alternatieve samenlevingsvormen zelfs van de hand. Op voorstel van het conservatieve Tweede-Kamerlid Van Leyenhorst vroeg de Unieraad het CDA om de bijzondere positie van huwelijk en gezin sterker te benadrukken. De ARP ging ook op dit punt weer een andere kant uit. Volgens de AR-partijraad moest de passage dat "het kind behoort te kunnen opgroeien onder de voortdurende zorg en verantwoordelijkheid van zijn ouders", worden geschrapt. Het kind had volgens de antirevolutionairen recht op bescherming, dat moest voldoende zijn.¹⁰⁷

Goudzwaards succesje op de AR-partijraad was zijn laatste wapenfeit. Op een conference die delegaties uit de drie partijen later in de maand hielden om de ontstane plooiën glad te strijken, was hij niet meer aanwezig. De delegaties bereikten op alle punten soepel overeenstemming. Het CDA ging de bewapeningswedloop terugdringen "met name" in NAVO-verband, achtte "huwelijk en gezin van bijzondere betekenis" en handhaafde de passage over het opgroeiende kind, maar gaf "andere duurzame samenlevingsvormen met het gezin vergelijkbare rechten en plichten".¹⁰⁸

de laatste druppel

Kort nadat Goudzwaard dat gedaan had, gaven ook de loyalisten nog eenmaal blijk van hun misnoegen. Op 26 juni, een dag voor de CDA-conference, sprak de Tweede Kamer over een olie-embargo tegen Zuid-Afrika. Een jaar eerder had een meerderheid van de CDA-fractie voor een motie van Jan Nico Scholten gestemd volgens welke Nederland tot een olieboycot moest overgaan, ook als het daarin alleen bleef staan. Nadat duidelijk geworden was dat de EG-landen niet mee zouden doen, weigerde het kabinet de motie uit te voeren. De AR-partijraad sprak daarop op 7 juni met grote meerderheid uit dat dit toch diende te gebeuren en Scholten zelf dreigde dat het wel eens afgelopen kon zijn met het kabinet als het ditmaal niet door de knieën ging. Op 26 juni steunde de meerderheid van de CDA-fractie een motie waarin Scholten oproep om onmiddellijk een olieboycot in te stellen. Toen de regering bleef weigeren, kwam de oppositie met een motie van wantrouwen. De regering overleefde die op het nippertje, maar nu niet omdat de loyalisten bakzeil hadden gehaald, maar omdat de kleine christelijke partijen haar hadden gesteund. Ditmaal hadden zes dissidenten, onder wie De Boer, Van Houwelingen en Scholten, echt gestoken.

Het stemgedrag van de zes was opmerkelijk. De kwestie van de olieboycot werd algemeen van veel minder belang geacht dan die van de kruisraketten, waarbij de dissidenten het voortbestaan van het kabinet wel hadden laten prevaleren. Het lijkt erop dat de olieboycot de druppel was die de emmer bij hen deed overlopen. Van belang was bovendien dat er in tegenstelling tot de vorige keer dit maal geen ruimte was voor verschillende interpretaties. En tenslotte wilden de loyalisten na het fiasco in het kruisrakettendebat bewijzen dat ze niet zo machteloos en slap waren als in brede kring gedacht werd.

In het CDA konden velen hun frustraties niet begrijpen. Het Comité Antirevolutionaire Christen-Democraten wendde zich tot het CDA-bestuur met het verzoek

om eindelijk eens duidelijk op te treden tegen de top van de ARP. Volgens het comité gaf het AR-partijbestuur "niet weer wat er onder het antirevolutionaire vlok leeft".¹⁰⁹ Als het CDA niet verhinderde dat opnieuw een groot aantal dissidenten de Kamer binnenmarcheerde, dan zouden velen bij de komende verkiezingen niet weten wat ze moesten stemmen. Ook het KVP-bestuur drong aan op harde maatregelen. In een brief aan het CDA stelde het comité voor om Scholten nog voor de fusie te royeren.¹¹⁰

Zo ver zou het niet komen. Steenkamp klaagde nog eens over het gebrek aan eensgezindheid, maar durfde harde maatregelen niet aan. Ook de KVP zelf deed toen het crop aankwam niets. Het bestuur organiseerde een gesprek met de eigen loyalist, Stef Dijkman, maar verder dan een uitwisseling van standpunten kwam het niet. Dijkman hield gewoon zijn plaats op de kandidatenlijst.

Bukman

Zo naderde het CDA ruziënd, maar zonder dat er rake klappen vielen, de fusie. Het laatste probleem dat nog opgelost moest worden, was de opvolging van Steenkamp. Het terugtreden van De Boer was hier de oorzaak van de zorgen, want tot juni was het een uitgemaakte zaak geweest dat hij op de dag van de fusie de nieuwe voorzitter zou worden. Zijn kandidatuur was onomstreden. Omdat met het oog op het evenwicht tussen de bloedgroepen een antirevolutionair voorzitter moest worden kwam alleen hij in aanmerking. De KVP en de CHU vonden De Boer wel lastig, maar schatten zijn bestuurlijke kwaliteiten hoog in. Geen van de loyalisten zou als voorzitter zo loyaal zijn als hij, en geen van de overige antirevolutionairen zou zo effectief de linkervleugel in het rechte spoor kunnen houden.

Na het terugtreden van De Boer wees de ARP twee alternatieve kandidaten aan: Sytze Faber en Piet Bukman. Faber was een van de vele antirevolutionairen die in hun jeugd uiterst conservatief waren geweest, maar later radicaal van inzicht veranderd waren. Hij had politicologie in Amsterdam gestudeerd, waaraan hij de pretentie ontleende dat hij een ongemeen scherp politiek inzicht had, en was hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*. In de Tweede Kamer was hij bij de kabinetsformatie van 1977, met het oog op de veelal conservatieve abonnees van zijn krant, niet met de loyalisten meegegaan, maar sindsdien had hij wel regelmatig hun zijde gekozen.

Fabers concurrent Bukman was lid van het dagelijks bestuur van de ARP en had zich in de eerste maanden van 1979 onderscheiden door zijn harde opstelling tegenover degenen die uitstel van de fusie wilden. Voor het voorzitterschap was hij naar voren geschoven door De Koning, met wie hij nogal wat gemeen had. Beiden waren afkomstig uit de Christelijke Boeren- en Tuinders Bond, beiden woonden in Voor- schoten en beiden hadden een voor antirevolutionairen ongewoon prozaïsche kijk op de politiek, waarmee zij zich in het centrum van hun partij en links van het centrum in het CDA plaatsten. Dat alles had Bukman tot een zeer aanvaardbare kandidaat kunnen maken, maar tegen hem sprak dat hij bij de CHU en KVP vrijwel onbekend was en een nogal onbehouden, boerse indruk maakte. Het KVP-bestuur was van hem dan ook net zo min onder de indruk als van Faber.¹¹¹ De KVP had een heel rijtje antirevolutionairen die zij liever als CDA-voorzitter zag, maar geen van dezen

bleek beschikbaar. De CHU was evenmin enthousiast over Bukman, maar prefereerde hem nog verre boven de linkse Faber. Dat gaf uiteindelijk de doorslag. Van Leeuwen stelde in een vergadering van het CDA-bestuur dat Faber alleen voorzitter kon worden als hij zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer opgaf. Volgens Van Leeuwen was een combinatie van twee van zulke gewichtige functies in het nieuwe CDA onverenigbaar. Faber trok daarop zijn kandidatuur in en koos voor de Tweede Kamer. Bukman mocht op het fusiecongres de voorzittershamer van Steenkamp in ontvangst nemen.

leve de koningin

In september en oktober 1980 hieven de CHU, de ARP en de KVP zich op passende wijze op.¹¹² De christelijk-historischen waren op 13 september vrolijk doch beschaafd bijeen in Ede. Toen het besluit tot opheffing aan de orde kwam, staken alle leden uitbundig hun oranje vlaggetje omhoog, ten teken dat ze het ermee eens waren. Daarna zond de CHU een aanhankelijksheidsbetuiging aan het koningshuis. Met een "leve de koningin" gevolgd door hoerageroep nam de Unie afscheid van de Nederlandse politiek. Twee weken later volgde de ARP in Amsterdam. De stemming hier was mat. De aanwezigen beseften dat er niets anders opzat en er ze lieten weinig merken van de "blijmoedigheid" waarmee ze volgens De Boer toch het CDA binnenstapten. Heel anders was het een week later bij de KVP in Den Bosch. Daar was het bier weer best en werd bij alle beslissingen luidruchtig en langdurig gejuicht en geklapt. De KVP'ers vierden tot diep in de nacht feest en kwamen in de ochtend in de Sint Jan weer bijeen, waar bisschop Bluysen hen gestreng voorhield dat het christendom voor de politiek nooit een vrijblijvende zaak mocht worden.

Na het uitbundige feest in Den Bosch was het fusiecongres, een week later in Den Haag, een ontzuivering. De Boer hield de aanwezigen voor "dat applaus versuft. (...) Onthoud dat maar voor de rest van de dag." En het werd onthouden. De gereformeerden slaagden erin het feest voor de katholieken goed te vergallen. De congresgangers moesten een stroom van serieuze toespraken over zich heen laten komen en de ARP wist zelfs nog te voorkomen dat een combootje de zaal wat opvrolijkte. Het enige feestnummer dat men zich veroorloofde was de lofzang op Steenkamp, die werd benoemd tot erevoorzitter. Steenkamp werd op één rij gezet met Kuiper, Schaepman en De Savornin Lohman en werd zelfs vergeleken met Wilem van Oranje. Lichtelijk overdreven was dat wel. Steenkamp was vanaf 1968 overal bij geweest, maar zijn inbreng was toch niet indrukwekkend geweest. Hij had de samenwerking niet op de rails gezet, had geen grootse en inspirerende visie gehad en was er niet in geslaagd ook maar één knoop door te hakken. Maar dat gaf niet. Toegegeven dat de fusie was doorgezet omdat het niet meer anders kon, zou te pijnlijk zijn geweest. Het CDA had ten minste één held nodig die allen konden toejuichen.

§ 6 het vechtkabinet

Het zou een fijne indruk hebben gemaakt als de nieuwe lijsttrekker het fusiecongres had toegesproken. Maar de christen-democraten waren nog verdeeld over de vraag

wie dat moest worden. Bovendien verschilden ze, in tegenstelling tot in 1977, weer eens grondig van mening over de meest gewenste coalitiepartner. Beide strijdpunten liepen ditmaal parallel. Er waren twee kandidaten voor het lijsttrekkerschap, Van Agt en Lubbers, en de eerste bleef het liefst met de vvd regeren, terwijl de tweede wilde overstappen naar de pvdA.

Een jaar voor de fusie had het nog vrijwel zeker geleken dat Lubbers voor het CDA de man van de jaren tachtig zou worden. In maart 1979 hadden Van Houwelingen en Faber voor het eerst in het openbaar geroepen dat voortzetting van de coalitie met de vvd "zeer ongewenst" was en Van Agt derhalve geen lijsttrekker kon worden.¹¹³ Daar waren toen na beraad in de fractie veel bezwerende woorden over gesproken, maar een maand later waren hun uitspraken door de commissie-Steenkamp in voorzichtiger termen bevestigd. Van Agt was min of meer afgeschreven; het mocht alleen niet hardop gezegd worden. Inmiddels was het nog maar de vraag of de premier zelf zijn politieke carrière wel wilde voortzetten. Bij de Algemene Beschouwingen van oktober 1979 maakte Van Agt zo'n lusteloze indruk, dat Lubbers opmerkte dat met zulk een defaultisme het land nooit uit de misere ghaald zou worden. Naar verluidt waren nagenoeg de hele fractie en het hele CDA-bestuur er op dat moment van overtuigd dat Lubbers de partij bij de volgende verkiezingen moest leiden. Lubbers zelf wilde "geen energie verknoeien aan het praten over mannetjes", maar liet wel doorschemeren dat Van Agt beter kon verdwijnen.¹¹⁴ Als er weer met de pvdA geregeerd moest worden, dan was "de persoon Van Agt een politiek feit". Dat was "een probleem", zo meende Lubbers. En dat er met de pvdA geregeerd zou worden, leek Lubbers onvermijdelijk. Ook dit niet hardop, maar hij signaleerde wel dat de pvdA de laatste tijd "naar het C gekropen" was en "dat wij een aantal punten aansnijden die de pvdA ool vaart en omgekeerd".

Van Agt stelde hier aanvankelijk weinig tegenover. In het politieke debat w duidelijk de mindere van Lubbers, bij de pvdA werd hij gehaat en met het CDA-establishment had hij weinig contact. Hij had echter één belangrijke troef in handen: zijn populariteit bij de achterban. Lubbers werd door de "mensen in het land" wel bewonderd, maar riep met zijn technocratische imago en zijn ondoorgrondelijke taalgebruik ook ergernis en verving op. Van Agt daarentegen sprak rechtstreeks tot hun hart, vertolkte hun gevoelens en wekte hun liefde. Zijn moeizame verstandhouding met de CDA-top was in dat perspectief in zijn voordeel. Herhaaldelijk speelde hij met laatlunkende opmerkingen "de heren politici" tegen "de gewone mensen" uit. Dacht Lubbers bijvoorbeeld in de kwestie van het uitstel van de fusie creatief mee, Van Agt beperkte zijn bijdrage tot de schimpscheut "dat de overgrote meerderheid van de mensen die stemmen op, of toegedaan zijn aan het CDA, dus ARP, CHU en KVP, die eenheid wensen en nu verder zonder uitstel daarvan. In ieder geval is het zo dat er een breed idealisme gevonden wordt, je kunt het overal waarnemen, waar je ook komt, in al die groepen in het land, (...) terwijl het gekisbebis van een klein aantal mensen in Den Haag nog even voortduurt."¹¹⁵

Met zijn succesvolle populistische aanpak verwees Van Agt in december 1979 vanuit schijnbaar verloren positie Lubbers in één keer naar het tweede plan. In de kruisrakettenkwesitie stelde hij met behulp van de achterban en de wereldleiders orde op zaken en kreeg hij voor het eerst het gevoel dat hij het politieke métier zeker zo goed beheerste als Lubbers en Den Uyl. Reeds enkele weken voor het beslissende kruisraketten debat in de Tweede Kamer wist *De Telegraaf*, die hem zelfs in de bangste dagen trouw gebleven was, te melden dat onze Dries wel degelijk in was voor het lijsttrekkerschap. Op het CDA-congres van 15 december maakte hij dat meer dan waar. Als een van de eerste sprekers op het congres probeerde Lubbers in een genuanceerd betoog bij de 2.000 aanwezigen begrip te wekken voor de moeilijke positie van de fractie. Kritiek was voor het CDA noodzakelijk, betoogde hij, want "applaus verdooft en versuft". Even later walste Van Agt daar met een simplistisch verhaal overheen en oogste een overweldigend applaus. Op het hoogtepunt van zijn rede zette hij Lubbers, "onze koene keeper", op zijn plaats. Met de woorden "Ruud Lubbers, altijd beschikbaar" dwong hij de ongelukkige fractieleider naar hem toe te lopen en hem voor de dolenthousiaste zaal de hand te schudden.

Vanaf dat moment liet Van Agt zich niet meer opzij zetten. Toen Steenkamp en de drie partijvoorzitters een maand later zijn weinig fijnzinnige optreden bekritiseerden, reageerde hij hautain: "De partijvoorzitters ordenen hun partijen, wij ordenen het land."¹¹⁶ Drie maanden later, in april 1980, liet hij op de hem kenmerkende wijze weten dat hij weer lijsttrekker wilde worden. Ver van het benauwde Nederland, op staatsbezoek in Indonesië, stelde hij zonder enig vooroverleg met de CDA-top het volk direct van zijn besluit op de hoogte. Het CDA-establishment was overdonderd, maar begreep niet om de staatsman heen te kunnen.

Maar daarmee waren de problemen niet van de baan. Het nieuwe lijsttrekkerschap van Van Agt baarde een deel van het CDA grote zorgen. In de KVP en de CHU waren er nogal wat die heel gelukkig met hem waren, maar vooral in de ARP wilden velen nog steeds Lubbers als lijsttrekker, terwijl vrijwel de gehele CDA-top ambivalent tegenover Van Agt stond. De CDA-top prefereerde of duldde hem om electorale redenen als lijsttrekker, maar had bedenkingen tegen zijn politieke koers. Sommige leidende christen-democraten, onder wie de ministers Albada en De Koning, lieten publiekelijk weten dat er een kabinet met de PvdA moest komen; anderen, onder wie Bukman, wilden het CDA een voorkeur voor een centrum-links kabinet laten uitspreken; weer anderen, onder wie Steenkamp en Lubbers, deden er officieel het zwijgen toe. Maar allen waren het erover eens dat voorkomen moest worden dat Van Agt te veel van zijn liefde voor de VVD zou getuigen. Dat zou de overstap naar de PvdA bemoeilijken en het evangelisch-radicalen deel van het CDA-electoraat afstoten.

de lijsttrekker en zijn schaduw

In een lange reeks besprekingen met Van Agt probeerde het CDA-bestuur het gevaar te bezweren. De lijsttrekker bedong in dit overleg dat hij in de campagne de positie-

ve punten van het gevoerde beleid naar voren mocht halen, maar legde zich erbij neer dat zijn kabinet geen inzet van de verkiezingen zou zijn. Ten aanzien van de coalitievraagstuk deed Van Agt eveneens een concessie. Hij had een voorkeur voor een nationaal kabinet van alle grote partijen, wat ook Wiegel – zogenaamd vanwege de grote nood waarin het vaderland verkeerde – propageerde. Binnen het CDA stond Van Agt met deze voorkeur echter vrijwel alleen. Hij moest zich erbij neerleggen dat alle mogelijkheden voor coalitievorming open zouden blijven. Ook aanvaardde hij met enige smart dat de campagne niet geheel rond zijn persoon geconcentreerd zou worden. Hijzelf en campagneleider Ries Smits, de secretaris van de CHU, wilden de leuze “Kies de minister-president” voeren, maar de meerderheid meende dat dit de PvdA en de eigen linkervleugel te zeer zou ontriefen.¹¹⁷ Het compromis in deze zaak kreeg uiteindelijk pijnlijk gestalte in een poster waarop Van Agt stond afgebeeld met Lubbers als een schaduw achter hem.

De bereikte overeenstemming kon niet verhinderen dat het CDA bijna net zo verdeeld de verkiezingen inging als de christelijke partijen in 1972 gedaan hadden. Het partijbestuur had graag gezien dat de partijraad Van Agt op 31 januari 1981 unaniem voor zou dragen als lijsttrekker, maar 63 van de 311 leden stemden op Lubbers, die nota bene had laten weten geen kandidaat te willen zijn. In de campagne spraken de CDA-coryfeeën elkaar voortdurend tegen. Van Agt zelf sloot weliswaar volgens afspraak geen enkele constructieve partij bij voorbaat uit, maar gaf overduidelijk te kennen dat hij weinig enthousiast was bij de gedachte dat hij “de heer Wiegel”, met wie hij “het goed gehad” had, zou moeten inruilen voor “ome Joop”. Ook de kruisraketten zorgden voor onoverkomelijke problemen. Volgens het besluit van december 1979 zou de regering in december 1981 over plaatsing beslissen. Van Agt vond dat de regering dat dan ook maar moest doen en dat er voor die tijd niet gezurd moest worden, maar de loyalisten eisten dat het CDA duidelijkheid verschafte. De commissie-Francken, die het verkiezingsprogramma schreef, kwam er niet uit. In de commissie vochten de twee oude teckels Aantjes en Schmelzer als in hun beste dagen om het been.¹¹⁸ De commissie publiceerde in augustus 1980 daarom maar een concept-programma met twee teksten over de kruisraketten. Volgens de tekst die Schmelzer had geschreven, moest over de raketten worden beslist “in bondgenootschappelijk overleg, mede tegen de achtergrond van de eigen verantwoordelijkheid van Nederland”. Volgens de tekst die Aantjes had bedacht, moest dit gebeuren “na bondgenootschappelijk overleg en tegen de achtergrond van de eigen verantwoordelijkheid van Nederland”. Rond het fusiecongres rolden de christen-democraten vechtend over straat. Sommigen wilden onder geen beding plaatsnemen; anderen vonden dat het Westen hoognodig de achterstand op het Warschau-Pact moest inhalen. De partijraad stemde ten slotte in met een nietszeggend bedenksel van Lubbers, volgens welk de beslissing zou vallen “in bondgenootschappelijk overleg, onverlet de eigen verantwoordelijkheid en autonomie van Nederland terzake”. Tien CDA-Kamerleden verklaarden echter terstond dat ze zich hoe dan ook tegen de plaatsing van kruisraketten zouden verzetten en ze bleven dit tot de dag van de verkiezingen herhalen.

Die dag, 26 mei, leverde een verrassende uitslag op. Het CDA werd de grootste partij, maar het CDA en de VVD verloren samen toch hun meerderheid in de Tweede

Kamer. Gezien de interne verdeeldheid was de uitslag voor het CDA lang niet slecht: het had slechts 1 zetel verloren. Het redelijke resultaat mocht voor een groot deel op het conto geschreven worden van Van Agt. Het vertrouwen dat de kiezers in hem hadden was in vier jaar tijds opzienbarend toegenomen. Was in 1977 Den Uyl verreweg de hoogst gewaardeerde politicus geweest, nu was Van Agt de populairste. De kiezers van PvdA en D'66 hadden nog altijd weinig vertrouwen in hem, maar de liefde van het CDA-electoraat was aanzienlijk gegroeid en de VVD-kiezers hadden evenveel vertrouwen in hem gekregen als in Wiegel. Voor Van Agt zelf had dit evenwel het nadeel dat de coalitie als geheel er niets mee opschoot. De VVD had twee zetels verloren, zodat CDA en VVD samen maar 74 zetels in de Tweede Kamer overhielden. Dit was mede het gevolg van de sensationele winst van D'66, dat van 8 op 17 zetels was gekomen. Deze winst compenseerde voor links volledig het onverwacht grote verlies van 9 zetels dat de PvdA geleden had. Zo gezien was het resultaat van Van Agts inspanningen voor het CDA uiterst dubieus. Hij had de partij behoord voor een grote nederlaag, maar ook de gevreesde tweedeling in de politiek dichterbij gebracht. Het kiezersvolk was verdeeld geraakt in twee gesloten kampen; rechts de aanhangers van Van Agt, links zijn tegenstanders. Binnen een jaar zou Van Agt diezelfde tweedeling ook aan de politieke top tot een feit maken.

feitelijk ongewenst

Voor die tijd moest er echter nog eenmaal een kabinet van CDA en PvdA komen. Vier dagen na de verkiezingen, op 30 mei, werden Lubbers en De Koning tot informateur benoemd en zij stuurden terstond aan op de door hen gewenste coalitie van CDA, PvdA en D'66.

De PvdA van 1981 was, hoewel zij nog steeds onder leiding van Den Uyl stond, een andere dan die van 1977. Tijdens de eerste twee jaar van het kabinet-Van Agt had zij nog vastgehouden aan de polarisatiestrategie, maar in de loop van 1980 was zij zich gematigder gaan opstellen. De PvdA beseftte dat zij het CDA een eigen positie in de Nederlandse politiek niet meer kon ontzeggen en besloot het voortaan als gelijkwaardige onderhandelingspartner te behandelen. Zij stelde geen ononderhandelbare minimumeisen meer en sprak geen veto's meer uit ten aanzien van personen. Den Uyl zei, tot afgrijzen van velen, al voor de verkiezingen dat hij desnoods minister zou worden in een tweede kabinet-Van Agt.

De tijd leek rijp voor een normalisatie van de betrekkingen, want eenzelfde soort ontspanning had zich ook van de CDA-top meester gemaakt. Ook de christendemocraten hadden, nu hun partij een gevestigde kracht was geworden, minder behoefte om zichzelf te bewijzen. Dat gold echter niet voor Van Agt. Die was juist nog meer dan in 1977 erop gebrand om het uiterste uit de PvdA te persen. Het leek erop dat hij de tijd gekomen achtte om oude rekeningen te vereffenen. Naarmate de formatie vorderde, ging hij meer zuigen, traineren en irriteren. Zo liet hij op een gegeven moment het overleg drie dagen stil leggen omdat hij de Tour de France wilde volgen en loste hij in de beslissende fase van de formatie het startschot bij de wieleronde van Boxmeer, op het moment dat hij in Den Haag aan de onderhandelingsstafel werd verwacht. Hij wekte zo niet alleen ergernis bij de PvdA en D'66, maar ook

bij zijn eigen partij. Hij kon het zich echter veroorloven dankzij de onwankelbare trouw van zijn achterban. Nadat D'66, na wekenlang geruzie over het premierschap, had voorgesteld een andere CDA'er dan Van Agt premier te maken en Van Agt bitter had opgemerkt dat hij dus "feitelijk ongewenst was",¹¹⁹ werd het CDA-partijbureau overstelpt werd met honderden telefoontjes, brieven en zelfs bloemstukken van verontruste burgers die de beschadigde leider een hart onder de riem wilden steken. Met het oog op Van Agts immense populariteit stelden de informateurs zich op het punt van het premierschap hard op. Zij konden niet om "het symbool van het CDA", zoals De Koning hem noemde, heen.¹²⁰ Volgens De Koning was Jeile Zijlstra de enige die Van Agt eventueel zou kunnen vervangen. Met instemming van Van Agt en Den Uyl heeft hij Zijlstra nog benaderd, maar die wilde niet, zodat Den Uyl uiteindelijk genoeg moest nemen met een plaats in de schaduw van Van Agt. In het tweede-kabinet Van Agt kreeg Den Uyl Sociale Zaken en behield Van Agts vriend Van der Stee Financiën. Dat was een noodlottige combinatie, want hierdoor gingen de "natuurlijke" tegenstellingen over de bezuinigingen tussen CDA en PvdA en tussen Financiën en Sociale Zaken, samenvallen.

een eenvoudig jurist uit Nijmegen

Van Agts reserves tegen de PvdA kwamen niet alleen voort uit persoonlijke motieven. Behalve door weerzin tegen de stijl van de PvdA, werd hij ook gedreven door bezorgdheid over het financieel-economische beleid. Hij was bang dat een regering met de socialisten te veel zou uitgeven. Velen namen hem op dit punt niet helemaal serieus, omdat zijn persoonlijke weerzin te zeer in het oog sprong en omdat zijn eerste kabinet ook geen strak bezuinigingsbeleid had gevoerd. Toch was hij er van overtuigd geraakt dat zo'n beleid nodig was.

Het fundament onder die overtuiging was gelegd in het laatste jaar van zijn eerste kabinet. Na het vertrek van Andriessen was Van der Stee op Financiën gekomen. De voormalige voorzitter van de KVP onderhield in tegenstelling tot zijn voorganger een innige relatie met de premier. Vanaf het begin trokken Van Agt en Van der Stee zich wekelijks met hun beider topambtenaren terug om de financiële problematiek te bespreken. Met steun van telkens tegenvallende cijfers bekeerden de ambtenaren de twee vrienden in deze gesprekken tot fervente bezuinigers. In het laatste jaar van het eerste kabinet-Van Agt slaagden Van Agt en Van der Stee er ook in om extra bezuinigingen af te dwingen. Zij waren er voorjaar 1981 heilig van overtuigd dat alles gedaan moest worden om door te gaan op de ingeslagen weg.

In de eerste fase van de formatie stemde Van Agt echter toch in met een bescheiden bedrag aan bezuinigingen: 9,5 miljard gulden in vier jaar. Maar nadat Den Uyl op Sociale Zaken was gezet, begon Van Agt te zuigen. Op 21 juli beloofden Van Agt en Den Uyl de 9,5 miljard als onderdeel van een totaalpakket aan voorstellen te verdedigen in hun fracties. Den Uyl wist de PvdA-fractie achter het pakket te verenigen, maar Van Agt kwam terug met de mededeling dat over de financiële paragraaf opnieuw onderhandeld moest worden. Hij had aanvankelijk "als eenvoudig jurist uit Nijmegen" het voordeel van de twijfel gegund "aan onze goede Ruud, zondagskind in de politiek en cum laude afgestudeerd in de economie", maar was

door de president van de Nederlandsche Bank, Jelle Zijlstra, op andere gedachten gebracht.¹²¹ De informateurs weigerden echter nieuwe onderhandelingen toe te staan. De fractiespecialisten hadden de teksten over het financieel-economisch beleid immers al goedgekeurd en er was afgesproken dat de fracties "ja" of "nee" zouden zeggen. Nadat er nog een week moeizaam heen en weer gepraat was, riep Lubbers de CDA-fractie op het akkoord onvoorwaardelijk goed te keuren. Van Agt vroeg de fractie dit te weigeren, maar hij kreeg niet de hele fractie achter zich. Dertig leden gaven aan zijn oproep gehoor; vijftien leden vonden dat het kabinet er nu moest komen. Twee dagen later besloot Van Agt het akkoord dan maar te aanvaarden. Twee formateurs, Kremers en Ed van Thijn, konden de formatie gaan afronden.

maag- en darmklachten

Het tweetal had zijn werk zo goed als af, toen Van Agt nogmaals eiste dat het regeerakkoord werd opengebroken. Hij wilde hardere afspraken over de financiën. Het kabinet moest zich vastleggen op concrete bezuinigingsmaatregelen, die al in 1982 4,5 miljard zouden opleveren. Van Thijn en Den Uyl, de beoogde ministers van Binnenlandse en Sociale Zaken, moesten via de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen het grootste deel daarvan opbrengen. De socialisten reageerden woedend en de hoofdrolspelers gingen, naar verluidt, bijna met elkaar op de vuist.¹²² Na afloop verklaarde Van Agt, ondanks een afspraak naar buiten toe terughoudend te zijn, voor de radio dat de formatie mislukt was als de pvda zijn eis niet inwilligde. De formateurs dwongen hem deze uitspraak in te trekken en eisten binnen een dag antwoord op de vraag of de formatie als afgerond kon worden beschouwd. Van Agt gaf dit antwoord niet en vroeg om nadere informatie, maar de formateurs waren het zat en eisten opnieuw binnen een dag uitsluitel.

Het werd "nee". De CDA-fractie besloot op 19 augustus de vorming van het nieuwe kabinet niet door te laten gaan. De christen-democraten waren evenwel opnieuw verre van eensgezind. Hoewel Van Agt had gezegd dat hij zou opstappen als de fractie "ja" zou zeggen, werd hij toch door twaalf leden getrotseerd. Onder deze twaalf waren erkende dwarsliggers als Hans de Boer, Sytze Faber en Jan van Houwelingen, maar ook de katholieken Joep de Boer en Ton Frinking en de hervormde onderwijspecialist Wim Deetman. Nog belangrijker dan deze openlijke rebellie was dat na de stemming Lubbers liet vastleggen dat hij wel degelijk achter het regeerakkoord stond, maar gezwicht was voor het machtswoord van Van Agt. Vijftien anderen sloten zich bij hem aan, zodat een ruime meerderheid van de fractie Van Agts politieke koers afwees. Het werd nog erger voor Van Agt. Een dag later adviseerde Van Agt de koningin een gezaghebbend CDA-lid alle mogelijkheden voor coalitievorming te laten onderzoeken, ook die van CDA en VVD met steun van klein rechts, maar het staatshoofd negeerde dit advies. Zij benoemde de antirevolutionair De Gaay Fortman tot informateur met de opdracht te onderzoeken of een kabinet mogelijk was, dat minstens een rekenen "op ruime steun" in het parlement. Dit besluit was een dubbele terechtwijzing voor Van Agt. Alleen een kabinet met de pvda zou immers mogen rekenen "op ruime steun" en De Gaay Fortman had zich nog

maar twee dagen tevoren op de televisie scherp tegen Van Agt gekeerd met de opmerking dat deze in de formatie handelde "op de rand van wat naar politieke zeden mogelijk is".¹²³

Na de koninklijke reprimande zocht Van Agt ten tweede male steun bij het volk. De gekwelde staatsman verscheen wegens "maag-en darmklachten" niet op zijn eerste afspraak met de nieuwe informateur en schreef vanaf zijn ziekbed dat hij aftrad als fractieleider. In zijn brief klaagde hij uitvoerig over het gebrek aan medewerking dat hij allerwegen – hij noemde Lubbers en De Gaay Fortman met name – ondervond. Wel schreef hij dat hij beschikbaar bleef voor het premierschap als er alsnog een deugdelijk regeerakkoord werd afgesloten. Na deze brief werd hij opnieuw overstelpt met aanhankelijkheidsbetuigingen en kreeg hij na enkele dagen zijn zin. De fractie koos weliswaar tegen zijn zin – hij had geadviseerd De Koning te benoemen – Lubbers als voorzitter, maar besloot ook unaniem dat Lubbers Van Agt premier moest maken en de door Van Agt gestelde eisen ingewilligd moest zien te krijgen. Binnen een week was het zover. Den Uyl en Lubbers werden het vlot eens over een compromistekst die Van Agt een heel eind tegemoet kwam en op 11 september 1981 werd het tweede kabinet-Van Agt beëdigd.

een knoeiboel

Van Agts overtuiging dat er met de pvdA nauwelijks bezuinigd kon worden, was maar ten dele gerechtvaardigd. De pvdA stemde er tijdens de formatie vlot mee in dat het financieringstekort met twee procent verminderd zou worden en de collectieve lastendruk stabiel zou blijven. Haar woede over Van Agts eis om voor 198 meteen maar 4,5 miljard aan bezuinigingen vast te leggen, kwam minder voort uit onwil om te bezuinigen dan uit wantrouwen. De sociaal-democraten dachten dat het Van Agt niet te doen was om de bezuinigingen zelf, maar om het tegenwerken van de pvdA. Hun weigering aan zijn eis te voldoen, versterkte bij Van Agt echter weer de indruk dat de socialisten niet wilden ombuigen en dat hij hen zwaar onder druk moest zetten. Zo was reeds bij de start van het tweede kabinet-Van Agt de bereidheid om samen naar oplossingen te zoeken minimaal. De wederzijdse onwil verkleinde de levenskansen van het kabinet veel meer dan de verschillen van inzicht.

Dat neemt niet weg dat er wel degelijk verschillen van inzicht waren. Voor Van Agt hadden de financiële doelstellingen van het regeerakkoord stellig een hogere prioriteit dan voor Den Uyl. Den Uyl vond dat een kabinet met de pvdA zich niet mocht beperken tot "puinruimen", maar de financiële sanering moest inkaderen in een progressief hervormingsbeleid. Centraal daarbij stelde hij de werkgelegenheid. Den Uyl schermde met een werkgelegenheidsplan, dat erg vaag bleef, maar waarvan zeker was dat het een krachtige financiële inbreng van de overheid vereiste. Hij meende dat ten behoeve van dit plan bij een tegenvallende economische ontwikkeling het financieringstekort nog wel wat opgerekt kon worden en de publieke lasten nog wel wat konden stijgen. Toch had dit een vruchtbare samenwerking niet in de weg hoeven te staan. Den Uyls voorganger op Sociale Zaken, Albeda, had dezelfde opvattingen gekoesterd. Het verschil was alleen dat Den Uyl van de pvdA was en

twee hem onwelwillende christen-democraten, Van Agt en Van der Stee, tegenover zich had staan, die meer dan ooit overtuigd waren van de noodzaak van een hard bezuinigingsbeleid.

Dit leidde al in september tot een scherp conflict tussen Den Uyl en Van der Stee, toen Van der Stee direct na de afronding van de formatie met voorstellen tot extra bezuinigingen kwam. Die extra maatregelen waren nodig vanwege uitgavenoverschrijdingen van het vorige kabinet. Den Uyl verzette zich tegen de omvang van de extra bezuinigingen en vroeg tegelijk 3 à 4 miljard voor zijn werkgelegenheidsplan. Op 8 oktober kwam de ministerraad tot een akkoord, maar een dag later haalde Van der Stee dit weer onderuit omdat zijn ambtenaren becijferd hadden dat het zou leiden tot een ontoelaatbare verhoging van het financieringstekort. Vooral de afspraken over het werkgelegenheidsplan waren volgens de ambtenaren fnuikend. Er volgde een hectische week met bittere verwijten over en weer. De PvdA-ministers verweten Van der Stee er een dubbele boekhouding op na te houden en er in het vorige kabinet een knoeiboel van te hebben gemaakt. Van der Stee weigerde in deze sfeer verder te praten en veroorzaakte zo een breuk in het kabinet.

de beul en zijn slachtoffer

Twee informateurs slaagden erin de breuk te lijmen, maar ook daarna wekte kabinet geen moment de indruk dat het de problemen aankon. Die problemen werden intussen steeds groter. Aan het eind van het jaar mislukte het centraal loonoverleg. De bonden wilden hun looneisen niet matigen, zodat Den Uyl zich gedwongen zag een loonmaatregel op te leggen. Zijn verhouding met de vakbeweging ging nog verder achteruit toen hij in januari 1982 voorstellen deed voor verlaging van de ziekteverzekeringen. De vakbeweging was woedend over de "ziekmakende maatregelen" en Den Uyl moest het meemaken dat de werknemers massaal de straat opgingen om tegen "de minister van a-sociale zaken" te demonstreren. Intussen bleef de werkloosheid dramatisch toenemen en meldde Van der Stee voortdurend nieuwe financiële tegenvallers, zodat tegelijk de druk groeide om extra te bezuinigen en de noodzaak toenam om geld voor werkgelegenheid uit te geven. In februari stonden de PvdA- en de CDA-ministers, na een nieuw bezuinigingsvoorstel van Van der Stee, weer als gesloten blokken tegenover elkaar. Meer dan een maand lang zat het overleg vast. Het kabinet leek verloren toen de PvdA op 25 maart een dramatische nederlaag leed bij de Statenverkiezingen. De PvdA kwam door het massale thuisblijven van haar kiezers maar net boven de 20 procent uit en kreeg minder stemmen dan de VVD.

De algemene verwachting was dat Van Agt de PvdA nu zou lossen om na nieuwe Kamerverkiezingen de VVD te omarmen. Van Agt was echter te handig om zijn kabinet zomaar te laten vallen. Het was veel aantrekkelijker om vanaf nu het spel heel voorzichtig te spelen en de PvdA er zelf een eind aan te laten maken. Als kon worden aangetoond dat met de PvdA geen zaken gedaan kon worden, zou de keuze voor de VVD in het CDA veel minder omstreden zijn. Van Agt mocht bovendien hopen D'66 en de PvdA uit elkaar te spelen, want in de luwte van het grote conflict Van der Stee-Den Uyl vochten D'66-leider Terlouw en Den Uyl een eigen kleine oorlog uit.

Na de Statenverkiezingen deed Van Agt onverwacht een heel gematigd bezuinigingsvoorstel, wat leidde tot het zogenaamde Goede-Vrijdagakkoord. Uit de reacties op het akkoord bleek echter dat de PvdA er na de Statenverkiezingen weinig zin meer in had. Partijvoorzitter Max van den Berg bepleitte een "offensieve aanpak" en noemde het akkoord onaanvaardbaar. In een vergadering van het partijbestuur maakte hij Den Uyl en Van Thijn duidelijk dat ze hogere eisen moesten stellen en uit het kabinet moesten stappen als ze hun zin niet kregen. De PvdA-bewindslieden waren hier woedend over, maar vonden ook dat ze "met een chaos achter ons" niet op dezelfde voet door konden gaan. Lubbers probeerde het tij op het laatste moment nog te keren. Hij riep de coalitiepartners op "elkaar vast te houden" en "samen de storm van kritiek te doorstaan", maar het was te laat. Van der Stee kondigde nieuwe tegenvallers en bezuinigingen aan, Van Agt steunde hem deze keer slechts gedeeltelijk en kwam daardoor met D'66 tot een compromis, maar de PvdA-ministers zagen er geen gat meer in. Van Agt heeft later verklaard dat Den Uyl in de langdurige laatste ministerraadsvergadering moedeloos werd van zijn welwillendheid. Op een gegeven moment zou Den Uyl zelfs gezegd hebben "beul, maak er een einde aan".¹²⁴ Maar het slachtoffer moest er, geklemd tussen de eisen van zijn eigen partij en het gebrek aan ruimte in de begroting, zelf een eind aan maken. In de nacht van 12 mei stapte hij met de andere PvdA-ministers op. CDA en D'66 regeerden samen verder in het derde kabinet-Van Agt, dat voor 8 september 1982 nieuwe verkiezingen uitschreef.

demagogie

Het CDA verhulde voor de verkiezingen ditmaal nauwelijks dat het zich opmaakte voor een langdurige coalitie met de VVD. De partij stelde dat er een energiek kabinet moest komen dat de economische problemen kon aanpakken en verweet de PvdA een krachtig beleid onmogelijk gemaakt te hebben. Ook de vertegenwoordigers van het brede midden, die de vorige keer nog voor een coalitie met de PvdA hadden gepleit, verwachtten dat het deze keer op een kabinet met de VVD zou uitdraaien. De Koning zei bijvoorbeeld begin juni dat de PvdA "menselijkerwijs gesproken" niet zou "kunnen voldoen aan de eisen die wij menen thans te moeten stellen".¹²⁵ Maar dat betekende niet dat hij een voorkeur voor de VVD wilde uitspreken. Hij wilde niet uitsluiten dat de PvdA alsnog tot inkeer zou komen. Hij vond het niet zo gek dat de PvdA te weinig de noodzaak van harde bezuinigingen had ingezien. De partij was immers in haar oppositiejaren enigszins van de werkelijkheid vervreemd geraakt. Zij was echter nu aan een proces van heroriëntatie begonnen. De Koning vond dat het CDA hier begrip voor moest hebben. Het CDA zelf was, aldus De Koning, "op dit punt (slechts) iets eerder tot een hardere conclusie gekomen dan de PvdA". Ook het CDA zag, wijs geworden door de bittere ervaringen van het eerste kabinet-Van Agt, pas sinds kort in dat de sanering van de overheidsuitgaven de hoogste prioriteit moest hebben.

De PvdA was inderdaad geschrokken van de telkens terugkerende financiële tegenvallers. Het financieringstekort was onder het eerste kabinet-Van Agt gestegen van minder dan 5 procent naar 8 procent en was inmiddels opgelopen tot ruim 12

procent. De collectieve uitgaven als percentage van het nationale inkomen waren voortdurend toegenomen, van 40 in 1970 tot bijna 70 in 1982. De werkloosheid was eveneens spectaculair gestegen: van 150.000 in 1977, via 260.000 in 1981 tot 375.000 in 1982. Maar de PvdA besteedde hier in de verkiezingscampagne weinig aandacht aan en probeerde niet zich met het CDA te verzoenen. Integendeel, zij koos nadrukkelijk voor de oppositie. Den Uyl zei onomwonden dat hij nooit meer met Van Agt in een kabinet wilde zitten en de PvdA maskeerde haar onzekerheid op financieel en sociaal-economisch terrein door zich volledig op de kruisraketten te storten. In de vorige campagne had de PvdA deze zaak wat naar de achtergrond geschoven. Volgens haar toenmalige verkiezingsprogram zou zij niet meewerken aan de plaatsing van kruisraketten, maar de partijleiding had geweigerd dit tot een harde eis te maken, die ertoe kon leiden dat de PvdA buiten de regering zou blijven. Uit enquêtes was nadien gebleken dat de verkiezingsnederlaag van de PvdA verklaard kon worden uit wat de kiezers zagen als haar onbetrouwbaarheid ten aanzien van de kernwapens. Ditmaal zei de PvdA ondubbelzinnig dat met haar in de regering de kruisraketten er nooit zouden komen en zette zich hierbij keihard af tegen het CDA. Een PvdA-Kamerlid presteerde het zelfs om te zeggen dat de PvdA "niet om sociaal-economische redenen gedwongen (werd) uit het kabinet te stappen, maar vanwege de visie van de partij op de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland".¹²⁶

Dit soort demagogie zette in het CDA veel kwaad bloed. In werkelijkheid waren de kruisraketten voor Van Agt veeleer een reden geweest het toch maar met de PvdA te proberen. Met het oog op de eenheid in het CDA moest hij het op dit punt met de PvdA eens worden. Alleen dan kon hij hopen de "atoompacifisten" rustig te houden. Tijdens zijn tweede kabinet had hij een confrontatie op dit punt vermeden door het plaatsingsbesluit opnieuw uit te stellen. Dat was gebeurd met instemming van Den Uyl, die daarbij nota bene het NAVO-dubbelbesluit als uitgangspunt voor het kabinetsbeleid had aanvaard.

een fluitje van een cent

Het CDA begon de verkiezingscampagne optimistisch. Bij de Statenverkiezingen was de partij erop vooruit gegaan en in het Centraal Verkiezingscomité (CVC) vatte de mening post dat het behalen van winst "een fluitje van een cent" zou zijn.¹²⁷ Volgens de campagneleiding moest het CDA zoveel mogelijk zwijgen over de kruisraketten, omdat het plaatsing niet uitsloot, maar naar schatting dertig procent van de achterban daar onder alle omstandigheden tegen was. Het CVC wilde de sociaal-economische problematiek centraal stellen om zo de PvdA in het defensief te drukken.

Maar het omgekeerde gebeurde. In de media ging de aandacht vooral uit naar de kruisraketten. De PvdA en de VVD vielen het CDA voortdurend aan op zijn onduidelijkheid en verdeeldheid op dit punt en het CDA kon niet anders dan dit beeld bevestigen. Van Agt zei al begin juli dat "alleen een ongelofelijke optimist" kon geloven dat Nederland op den duur niet zou plaatsen¹²⁸, maar tien CDA-kandidaten lieten weten onder geen beding met plaatsing in te zullen stemmen. Kort voor de verkiezingen veroorzaakte Jan Nico Scholten een rel toen hij zei dat deze tien een coalitie met de VVD volgens de kruisraketten moesten kunnen afwijzen. Lubbers noemde dit

“te dol” en waarschuwde dat er na de verkiezingen in de fractie geen ruimte meer zou zijn voor loyalisten, waarop Aantjes en anderen weer over Lubbers heenvielen.¹²⁹

Ook op financieel en sociaal-economisch terrein wist de partij de gelederen niet te sluiten. In CDA-kring werden twee elkaar uitsluitende visies aangehangen: die van de commissie-Wagner en die van de CDA-econoom D.B.J. Schouten. De opvattingen van Schouten pasten het beste in de christen-democratische traditie en vertoonden, doordat Schouten het accent legde op overleg en vrijwillige matiging, een sterke overeenkomst met het denken van Goudzwaard. Volgens het plan-Schouten moest de overheid met de sociale partners afspreken de nominale lonen te bevriezen. De overheid zou prijsstijgingen dan compenseren via de belastingen. Het financieringstekort zou zo nog enige tijd toenemen, maar daar zouden “inverdien-effecten” tegenover staan, omdat de bevriezing van de lonen zou leiden tot meer winst en minder faillissementen. De overheid zou meer inkomsten uit belastingen ontvangen en minder uitgaven aan sociale uitkeringen en salarissen hoeven te doen. Het CDA-verkiezingsprogram, “Om een zinvol bestaan”, sloot min of meer bij het plan-Schouten aan en de CDA-partijraad sprak zijn voorkeur voor het Schouten-alternatief uit, maar Van Agt, Van der Stee en Zijlstra lieten weten dat ze alleen wilden werken met het plan van de overheidscommissie-Wagner, dat een veel meer liberale oplossing voor de crisis bepleitte. Zij vonden dat de verlaging van het financieringstekort de hoogste prioriteit moest hebben, omdat dit naar hun mening veel te hoog was om het plan-Schouten uit te voeren. Als het nog verder zou oplopen, zou de staatsschuld onbetaalbaar worden, zou de rente uit de pan rijzen en zou “de boel in elkaar klappen”. Tijdens de campagne liepen de meningsverschillen hoog op, met als dieptepunt dat het ministerie van Financiën het CDA-program naar de prullemand verwees en Albeda en Van der Stee elkaar hierover, een dag voor de verkiezingen, in de haren vlogen.

Het resultaat was er naar. Het CDA zakte van 48 naar 45 zetels, de PvdA werd met 47 zetels de grootste partij en de VVD won maar liefst tien zetels en kwam uit op 36. D'66 moest het loslaten van de PvdA bekopen en ging terug van zeventien naar zes zetels.

een hard regeerakkoord

Na de verkiezingen stuurde het CDA aan op een coalitie met de VVD. Tijdens de formatie liet de partij eerst een PvdA-informateur vaststellen dat een kabinet van CDA en PvdA er niet inzate, waarna de CDA'er W. Scholten (ex-CHU) opdracht kreeg een vierde kabinet-Van Agt voor te bereiden. Nu werd de financiële problematiek energiek aangepakt, naar de principes van de commissie-Wagner. Het sociaal-economische en financiële gedeelte van het regeerakkoord liet Scholten voorbereiden door een werkgroep bestaande uit de drie belangrijkste specialisten uit beide fracties en een aantal topambtenaren. Met behulp van somber stemmende prognoses overtuigden de ambtenaren de politici ervan dat de terugdringing van het financieringstekort de hoogste prioriteit moest hebben, hoewel dat de eerste jaren zou leiden tot een sterke stijging van de werkloosheid en een afname van de particuliere consumptie

en de investeringen. De werkgroep zette als eerste doel in het regeerakkoord dat in 1986 het financieringstekort gedaald zou zijn van 12,4 tot 7,4 procent. Als tweede doel formuleerde zij dat de collectieve uitgaven als percentage van het nationaal inkomen niet meer zouden stijgen. Het bereiken van beide doelen moest op den duur leiden tot versterking van de marktsector en toename van de werkgelegenheid. Voor dit alles zou het eerste jaar 12 en de daaropvolgende jaren telkens 7 miljard bezuinigd moeten worden. De werkgroep vulde precies in hoe dit diende te gebeuren, waarbij de verlaging van de sociale uitkeringen en van de ambtenarensalarissen het grootste bedrag op moest leveren. De randvoorwaarden waaraan eerdere kabinetten zich hadden gehouden, zouden nu niet gelden. De sociale uitkeringen hoefden niet meer gekoppeld te blijven aan de lonen en de ambtenarensalarissen hoefden niet meer gelijk op te gaan met de lonen in het bedrijfsleven.

Nadat de werkgroep enkele weken in het diepste geheim gewerkt had, kwam zij met een gedetailleerd akkoord naar buiten, waar de fracties nog maar weinig tegenin brachten. Scholten had eerst de ambtenaren de fractiespecialisten laten overdonderen en nu overdonderden de fractiespecialisten op hun beurt de fracties. Nadat de politiek vanaf 1975 vergeefs getracht had de uitgaven in de hand te houden, leek het probleem eindelijk met kracht ter hand te worden genomen.

de melancholieke nevels van de herfst

Terwijl de werkgroep met het regeerakkoord bezig was, kreeg de strijd om het leiderschap in het CDA een onverwachte ontknoping. Lubbers, en niet Van Agt, werd minister-president en Van Agt trok zich terug uit de politiek.

Van Agt en Lubbers hadden elkaar vanaf 1978 gegijzeld gehouden. Zij hadden al die tijd persoonlijk en politiek tegenover elkaar gestaan, maar hadden hun conflict nooit openlijk uitgevochten, omdat ze tegelijk op elkaar aangewezen waren geweest. In het tweegevecht had Van Agt op den duur de overhand gekegen. De persoonlijke strijd besliste hij eigenlijk al in december 1979 in zijn voordeel, toen hij Lubbers op het CDA-congres aanwees als zijn assistent. In het politieke meningsverschil zegevierde hij tijdens de kabinetsformatie van 1982 met de duidelijke keuze voor een coalitie met de VVD en voor een hard bezuinigingsbeleid. Van Agt kon, als hij dat wilde, terugtreden op het hoogtepunt van zijn roem en in de zekerheid dat zijn opvolger het door hem gewenste beleid zou uitvoeren.

En Van Agt wilde terugtreden. Hij had vaak gezegd eigenlijk niet geschikt te zijn voor de politiek en had, in afwachting van een spoedige terugkeer, "mijn vrouwtje Eutie" jarenlang alleen op de Heilige Land Stichting bij Nijmegen laten wonen, maar was toch telkens gewicht voor de druk van zijn partijgenoten en de bekoring van de macht. Maar in 1982 had hij er echt geen zin meer in. Het vechtkabinet met Den Uyl had hem afgemat en hij vreesde ieder ogenblik een hartaanval. Al voor de verkiezingen van 1982 begon hij te jheremiëren. Tobbend op de Heilige Land Stichting liet hij de natie een week lang in onzekerheid of hij het lijsttrekkerschap zou aanvaarden. In die week kwam de halve CDA-top bij hem langs om hem dringend te verzoeken de partij nog eenmaal naar een goede verkiezingsuitslag te leiden. "Wat je de dag na de verkiezingen doet, interesseert me geen donder", zo voegde Van der

Stee hem toen toe, "maar voor die tijd moet je nog één keer de kar trekken."¹³⁰ Van Agt deed het, onder voorbehoud dat hij er na de verkiezingen te allen tijde mee op mocht houden.¹³¹

Op 13 oktober, "in de melancholieke nevels van de herfst", was het zover.¹³² Van Agt stelde Bukman en De Koning als eersten van zijn aanstaande vertrek op de hoogte en vertelde erbij dat De Koning hem moest opvolgen. Hoewel Lubbers voor de buitenwacht de gedoodverfde opvolger was gebleven, wilde Van Agt zijn plaats liever niet juist aan hem afstaan. Hij had altijd een zekere aversie tegen Lubbers gehad. Volgens hem was Lubbers net als Den Uyl in de privé-sfeer te weinig geïnteresseerd en in de zakelijke sfeer te veel. Lubbers was er de man niet naar om na een verrijnd diner met een goed glas wijn en een sigaar genoeglijk te bomen. Hij sloberde liever tussen het werk door bij de Chinees snel een bord bami naar binnen. Vooral tijdens het eerste kabinet-Van Agt had hij Van Agt geïriteerd met zijn on-eindige stroom varianten en tussen-oplossingen. Eenmaal bracht de bode in de ministerraad een briefje binnen dat Van Agt terstond verscheurde met de woorden dat "daar weer zo'n vodje van mijn fractievoorzitter" was. Lubbers zelf reageerde beheerst op de vernederingen die hij moest ondergaan. Hij wilde doorstoten naar de absolute top en beseft dat hij daarvoor geduldig en buigzaam moest zijn. Toen Van Thijn hem bij de formatie van 1981 vroeg hoe hij de weerstand uit zijn eigen partij ervoer, maakte Lubbers met zijn hand een gebaar ter hoogte van zijn borst: het zat hem niet zo hoog dat hij niet meer kon incasseren.¹³³ Zo voorkwam hij dat Van Agt de beslissende demarrage kon platen. Vlak voor de finish probeerde Van Agt het nog een keer, maar ditmaal werd Lubbers door zijn meesterknecht, De Koning, aan de koppositie geholpen.

Toen Van Agt De Koning vroeg hem op te volgen, weigerde deze resoluut. Vc De Koning stond vast dat Lubbers de nieuwe leider moest worden. De Koning had grote waardering voor de teamgeest, de creativiteit en het uithoudingsvermogen van Lubbers en kon sinds de kabinetsformatie van 1981 uitstekend met hem overweg. Bovendien gold Lubbers al jaren als de kroonprins van het CDA en zou het een slechte indruk maken als hij gepasseerd werd. In ieder geval kon het CDA zich, aldus De Koning, geen nieuwe strijd om het leiderschap permitteren. Ook Bukman vond dat het CDA voor alles snel en eensgezind een nieuwe leider moest kiezen. Van Agt legde zich hierbij neer en bedacht dat het misschien ook maar beter was dat juist de voormalige linkse dwarsligger met de VVD het herstelbeleid moest gaan uitvoeren. En zo deelde Van Agt een dag later in select gezelschap mee dat Lubbers zijn enige erfgenaam was. Nog dezelfde dag deed de fractie unaniem een beroep op Lubbers om Van Agt op te volgen. Lubbers beloofde het verzoek met "een positieve grondhouding" te zullen benaderen.¹³⁴ Drie weken later, op 4 november, presenteerde hij zijn eerste kabinet.

Een positieve grondhouding

§ 1 het CDA en het moderne levensgevoel

De CDA-top verviel na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1982 tot diep pessimisme. Aanleiding voor de somberheid was de eigen nederlaag, maar meer nog de enorme winst van de VVD. Om de VVD hadden het CDA en zijn voorgangers zich nooit zo druk gemaakt. Na de opzienbarende liberale verkiezingswinst van 1959 waren ze er een tijdje bang voor geweest, maar daarvoor en daarna hadden ze de PvdA als de enige serieuze concurrent beschouwd. De VVD was te klein en te meegaand geweest om nerveus van te worden. De liberalen hadden hen nooit beconcurrerd met een uitgewerkte ideologie, hadden hen nooit geconfronteerd met voorstellen tot maatschappijvernieuwing en hadden het bestaansrecht van de confessionele partijen en het CDA nooit zo consequent en principieel ter discussie gesteld als de PvdA gedaan had. Tot en met 1967 was het er bij de verkiezingen steeds om gegaan of de KVP dan wel de PvdA de grootste partij zou worden; daarna hadden de christelijke drie zich schrap gezet om de aanval van de PvdA te overleven en sinds 1977 ging het er weer om welke partij de grootste zou worden. In die laatste periode was in christen-democratische kring ook zo nu en dan opgemerkt dat eigenlijk D'66 het electorale probleem voor het CDA was, maar voor de VVD had niemand gewaarschuwd.

In 1982 constateerden de christen-democraten echter met schrik dat op de lange termijn alleen de VVD van de electorale verschuivingen profiteerde.¹ Sinds 1946 was het stemmenpercentage van de PvdA nauwelijks toegenomen en dat van de VVD bijna verviervoudigd. Het leek een reële mogelijkheid dat de VVD bij de eerstvolgende verkiezingen groter dan het CDA zou worden, want daarvoor was nog slechts een verschuiving van 5 zetels nodig. De VVD had onder middelbare scholieren een grotere aanhang dan de PvdA en het CDA samen, kreeg van de kiezers tot en met 24 jaar de meeste stemmen en slaagde er als enige in over te komen als een bruisende, vitale en slagvaardige partij, met duidelijke oplossingen voor de economische crisis. Bovendien was gebleken dat de VVD vooral stemmen bij het CDA wegtrok en een grote aantrekkingskracht had op randkerkelijke kiezers. Het CDA beseftte dat het, wilde het verdere teruggang voorkomen, eerst en vooral een antwoord moest vinden op "de liberale uitdaging".

de liberale uitdaging

Velen dachten dat dit onbegonnen werk was. De Nijmeegse hoogleraar A.G. Weiler hield zijn christen-democratische partijgenoten voor dat het liberalisme wortelde in de mentaliteit van de omhoogstrevende burgerij en dat de gezindheid waarvan de christen-democratie het moest hebben aan het verdwijnen was.² Het liberalisme werd, aldus Weiler, gemotiveerd door afkeer van dwang en had als leidende idee de vrije ontplooiing van de mens. Dat sprak vooral jonge mensen aan, met "gevoelens van vitaliteit, ondernemingslust, dragen van eigen verantwoordelijkheid, op eigen benen staan, onafhankelijkheid en tolerantie". In de jaren tachtig werden deze gevoelens extra sterk geprikkeld doordat "de staatsbureaucratie" met een "verstikkend oerwoud van regels (...) de motor van de samenleving, de individuele vrije expansie, voortdurend afremt". De liberale gezindheid was stevig verankerd in de Westerse cultuur en de christen-democraten zouden er volgens Weiler goed aan doen om toe te geven dat ook zij een afkeer van dwang hadden, die hen sterk verwant deed zijn met de liberalen. Zij moesten er alleen voor waken dat de zelfontplooiing niet zo ver ging dat daardoor anderen onrecht werd aangedaan. De liberale uitdaging voor het CDA was, aldus Weiler, een leefbare politieke ordening te ontwerpen waarin de krachtige, naar vrijheid strevende mens solidair kon blijven met de mens die niet voor zichzelf kon zorgen. Daarin kon het CDA echter alleen slagen als velen zo'n ordening wensten. Wat dat betreft zag Weiler de toekomst somber in. De noodzakelijke correctie op het liberale vrijheidsstreven kon alleen voortkomen uit een evangelische gezindheid, maar die verloor snel terrein. Uit wetenschappelijk onderzoek bleek dat met de kerken ook het christelijk waardenbesef op den duur zou verdwijnen, aldus Weiler.

De pessimistische toekomstverwachtingen werden door de cijfers gestaafd. Recent onderzoek bevestigde dat de erosie van de kerken in de jaren zeventig onverminderd was doorgegaan.³ Nog altijd noemde 10 procent van de bevolking zich gereformeerd, maar het percentage hervormden was tussen 1966 en 1980 gedaald van 20 tot 15 en het percentage katholieken van 35 tot 31. Bovendien gingen de overblijvers steeds minder vaak naar de kerk. Zei in 1966 nog 86 procent van de katholieken regelmatig naar de kerk te gaan, nu deed nog maar de helft dat. Bij de protestanten was de teruggang minder dramatisch, maar toch ook onrustbarend. In 1966 hadden nog bijna alle gereformeerden regelmatig de kerk bezocht, nu zei 15 procent dat niet meer te doen. Het percentage kerkgangers bij de hervormden was in dezelfde periode gedaald van 50 tot 42. Voor het CDA waren deze cijfers temeer verontrustend, daar het er nog steeds niet in was geslaagd enige aanhang van betekenis onder buitenkerkelijke kiezers te verwerven.⁴ In 1982 hadden nog minder buitenkerkelijken op de partij gestemd dan in 1981 en 1977. Maar ook onder de trouwe en minder trouwe kerkgangers had de partij terrein verloren. Bij voorgaande verkiezingen had het CDA onder deze categorieën gewonnen, maar deze trend was nu weer omgeboegen. Ook in de partij zelf was de fut eruit. De afdelingsvergaderingen werden steeds slechter bezocht, de leden leken zich niet bewust van een gemeenschappelijk uitgangspunt en de vertegenwoordigers van het CDA vlogen elkaar te pas en te onpas in de haren. Het CDA leek gedoemd steeds verder terug te vallen.

Eén van de weinigen die daar niet in geloofden was Arie Oostlander, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA. Direct na de verkiezingen schreef hij dat het CDA als enige partij de instrumenten had om de bevolking aan te spreken en de grote problemen van de Westerse samenleving aan te pakken.⁵ Het CDA kon daar echter niets mee doen, omdat het werd verlamd door verdeeldheid en zich niet door een gemeenschappelijke overtuiging liet dragen. Velen hadden de neiging de loyalisten hiervan de schuld te geven, maar het loyalisme was in werkelijkheid, aldus Oostlander, een symptoom van een dieper geworteld kwaad. De hele partij was verantwoordelijk voor de malaise. "Samen zijn wij ziek geworden, samen moeten wij ook weer gezond worden."

Oostlander zag ook de opmars van de VVD als ziekteverschijnsel. De liberalen profiteerden volgens hem van het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid waarmee de mensen vroeger gebonden waren geweest aan de kerken en de christelijke organisaties. Velen dachten dat dit een gevolg was van toegenomen zelfbewustzijn bij de burgers, maar in werkelijkheid kwam het, aldus Oostlander, uit "geestelijke desoriëntatie" voort. Volgens hem was het geen onafwendbaar proces, maar waren de kerken, de christelijke partijen en de christelijke organisaties er zelf schuldig aan. Zij waren sinds de jaren zestig verzakelijkt, hadden nauwelijks nog belangstelling voor de eigen maatschappijvisie en waren daardoor afgeleden tot een vaag christelijk ethos, dat niemand houvast bood. Het had hen gevoelig gemaakt voor de waan van de dag en hen doen zwalken tussen "profetische" emotionaliteit en oppervlakkig populistisch conservatisme. Oppervlakkig conservatisme en populisme waren, aldus Oostlander, ook kenmerkend voor de VVD, en "de aanwezigheid van deze tendenzen in het CDA" vormde dan ook "evenveel glijbanen naar de VVD toe". De christenen gleden af naar het liberalisme zonder te beseffen dat ze daarmee de christelijke beginselen verloochenden. De VVD streed immers niet, zoals de PvdA, met open vizier voor haar ideeën, "juist niet zelfs"; het was "meer een kwestie van verleiden". De partij had succes omdat zij "de makkelijkste weg" bood, omdat haar waarden aansloten "bij zeer menselijke neigingen die wij bij onszelf ontwaren": "de mens die aan zichzelf genoeg heeft, die zijn eigen normen kiest, die niet zo nodig het kringetje van het individuele eigenbelang verlaten moet."

Het enige dat tegen die al te menselijke neigingen kon helpen, was volgens Oostlander christelijke beginselpolitiek. Het CDA moest de principiële tegenstellingen met de andere partijen scherp stellen. Hierbij hoefde het zich niet in de eerste plaats tegen de PvdA te keren, want die gaf zelf al duidelijk genoeg aan waar de verschillen lagen, maar "de kloof met de VVD moet door onszelf worden onthuld". "Voor de brede schare" was een "toegankelijke analyse nodig van het al te gemakkelijke en in letterlijke zin Godloze beginselprogramma van de VVD". Daarnaast was een verheldering van het eigen denken vereist en "een uitroeien van denkbeelden die vreemd zijn aan grondslag en uitgangspunten van het CDA".

Het belangrijkste doel was echter niet om de achterban te behouden, maar om de partijpolitiek op hoger niveau te brengen. Naar de mening van Oostlander beschikte het CDA over een uitstekend Programma van Uitgangspunten, dat de ideale

basis was voor het ontwikkelen van oplossingen voor de grote vraagstukken van deze tijd. Het CDA kon "één van die schaarse platformen zijn waar mensen op grond van eenzelfde inspiratie met elkaar in debat gaan over hun verschillen van inzicht, om vandaaruit op zoek te gaan naar creatieve oplossingen". Het probleem was dat dit niet gebeurde. Het Program van Uitgangspunten speelde in de praktijk eenvoudigweg geen rol. Veel leden waren niet eens van het bestaan van het program op de hoogte. Het gevolg was, aldus Oostlander, dat het de partij ontbrak aan intellectuele diepgang, aan samenhangend beleid en aan ideeën die uitzicht konden bieden. Nauw hiermee samen hing dat de leden geen vertrouwensband met elkaar hadden. Zij wantrouwden elkaar, konden niet serieus met elkaar discussiëren en spraken elkaar in het openbaar op de ongelukkigste momenten tegen. Zinnvolle discussies waren alleen mogelijk als men probeerde "om door wederzijds overtuigen en op basis van de grondslag en onze principiële uitgangspunten verder te komen". Het CDA had, aldus Oostlander, kwaliteit en eensgezindheid nodig om er weer bovenop te komen. Maar daar kwam nog iets bij. De partij moest bedenken dat zij het niet alleen kon. Overeenkomstig haar uitgangspunt dat de politiek niet alleen verantwoordelijk kon zijn, moest zij haar contacten met de gelijkgezinde christelijke organisaties herstellen. "De kracht van de christen-democratie was en moet zijn de verworteling in een brede maatschappelijke beweging die zich, gedreven door dezelfde grondmotieven, op uiteenlopende terreinen organiseert. In christelijke scholen, vakbeweging, media etc. Door zo'n verankering kan men elkaar wederzijds inspireren." Als het CDA een levende partij in een levende maatschappelijke beweging zou worden, zou het uiteindelijk ook electoraal beloond worden. Want ondanks de schijn van het tegendeel snakte de bevolking volgens Oostlander ten diepste wel degelijk naar beginselpolitiek. Zij was "beu van oppervlakkige beloften" en kon alleen getrokken worden "door een beleid met diepgang".

geestelijk eigendom

Oostlander had soortgelijke ideeën ook al geuit in 1976, in het kader van de eerste landelijke CDA-verkiezingscampagne. Toen waren ze door de leidende katholieke politici van de hand gewezen. De KVP en de ARP stonden in 1976 nog te wantrouwend tegenover elkaar om Oostlanders orthodox-antirevolutionaire visie serieus te nemen. Ook nu kwam er van katholieke zijde kritiek. De critici vonden Oostlanders visie op de VVD te eenzijdig, betwijfelden de zin van een dialoog met de maatschappelijke organisaties en bestreden dat de kiezers teruggewonnen konden worden met beginselpolitiek.⁶ Maar de kritiek op Oostlander was dit keer niet doorslaggevend. Nu het fusieproces voltooid was, waren de katholieken meer geneigd de antirevolutionairen in ideologische kwesties hun zin te geven. Nog belangrijker was dat Oostlander dit maal geen verkiezingscampagne hoefde voor te bereiden. Voor een verkiezingscampagne waren zijn denkbeelden wel te eenzijdig, maar voor het herstel van de eensgezindheid en het zelfvertrouwen in de partij gold dit minder. Als diagnose voor het CDA zouden ze zelfs heel bruikbaar blijken.

Ook het dagelijks bestuur geloofde dat het het CDA schortte aan doorwerking van

de principes. Naar de mening van het bestuur had dat ook als oorzaak dat de partij organisatorisch versterkt was. Vooral het fusieprotocol, volgens welk de functies via vaste verdeelsleutels verdeeld werden onder de bloedgroepen, stond naar de overtuiging van het bestuur een doorstroming van talent in de weg. Verder moest, aldus het dagelijks bestuur, het Program van Uitgangspunten vertaald worden in een actuele maatschappijvisie en moest voor alles de verlamrende verdeeldheid overwonnen worden. Het dagelijks bestuur nam het initiatief tot de instelling van twee werkgroepen die moesten helpen de partij beter te maken. Reeds op 12 oktober werden de werkgroepen door het partijbestuur geïnstalleerd.

De ene, de werkgroep Interne Partijorganisatie, kreeg opdracht voorstellen te doen om de politieke overtuiging van het CDA "meer geestelijk eigendom te doen zijn van de leden". Ook moest zij nadenken over de stijl en organisatie van het CDA en over zijn relatie met de kerken en de maatschappelijke organisaties. De andere, de werkgroep Politiek Perspectief, moest het rapport van de commissie-Van Verschuer en het Program van Uitgangspunten omzetten in een christen-democratische visie voor de jaren tachtig en zich bezinnen op de plaats van het CDA ten opzichte van het liberalisme en het socialisme. In november 1983 zouden de rapporten van de werkgroepen naar de partijleden gestuurd worden en in mei 1984 zouden ze moeten leiden tot besluiten van de partijraad.

een opkomende ik-cultuur

In september 1983 publiceerde de werkgroep Politiek Perspectief haar rapport "Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij". Het stuk ademde onmiskenbaar de geest van Oostlander. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut was zelf geen lid van de werkgroep, maar deze stond wel onder leiding van twee andere anti-revolutionairen. Kuiper, de voormalige vice-voorzitter van de ARP, was voorzitter en zijn geestverwant C. Bremmer stond hem als secretaris terzijde. Voor dit tweetal deugde de tijdgeest net zo min als voor Oostlander en was de gemiddelde liberaal, "Ik Jan-Vrijheid", hiervan de representant.⁷

"Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" opende met de stelling dat in "het moderne levensgevoel" nogal wat "minder hoopvolle trends" te signaleren waren. Er was bij de huidige generatie sprake van een opkomende "ik-cultuur". Die werd wel fraai verpakt in termen van onafhankelijkheid en zelfbewustzijn, maar in feite kwam zij neer op bot egoïsme. De ontwikkeling naar een meer persoonlijke en meer zelfstandige beleving van normen en waarden was, aldus de commissie, op zich heel positief. Ze kon namelijk tot meer individuele verantwoordelijkheid leiden. Maar de ontwikkelingen schoten "thans te ver door". Kenmerkend voor de ik-cultuur was dat deze slechts rechten kende en geen plichten. De moderne mens dacht geen andere mensen meer nodig te hebben en voorzover hij nog meedeed in organisaties was dat met grote vrijblijvendheid.

De somber stemmende wending van het moderne levensgevoel was volgens het rapport een gevolg van de crisis in de economie, in de samenleving en in de internationale politiek. In reactie op de snel stijgende werkloosheid, de aantasting van de sociale zekerheid, de dreigende kernoorlog en de toenemende criminaliteit ver-

schansten de mensen zich verkrampd achter hun eigen belangen. Dat was op zich al erg genoeg, maar ronduit treurig was het dat het ook nog eens bewust aangemoedigd werd. De ik-cultuur was immers de succesformule voor commercials, pers- en omroeporganisaties en "zelfs voor een enkele politieke partij." Dit was "wellicht wat christen-democraten het meest steekt in de liberale hang naar exploitatie van deze ik-gerichtheid: want in het 'gewoon jezelf zijn' dreigen mensen nog eens extra aangespoord te worden zich te verschansen achter de dingen die men in deze samenleving kan overzien: het inkomen, de eigen uitkering, de eigen besloten wereld. (...) En welke rem is er nog om geen misbruik te maken van belastingen en sociale zekerheid wanneer men elke identificatie daarmee en elke verantwoordelijkheid daarvoor heeft verloren?"

Over de socialisten oordeelden de auteurs, net als Oostlander, positiever, maar ook op hen hadden zij principiële kritiek. De socialisten dachten volgens hen te veel vanuit de staat en hadden daardoor in hoge mate bijgedragen aan de ondermijning van het verantwoordelijkheidsgevoel. De verzorgingsstaat was mede onder hun invloed opgezadeld met veel te hoge verwachtingen. De staat werd voor alles verantwoordelijk gesteld en was ook zelf bereid voor alles verantwoordelijkheid te nemen. Dit sloot aan bij het socialistische mensbeeld, volgens welk de mens zijn mens-zijn allereerst verwezenlijkt in de volksgemeenschap, die zich in de staat manifesteert. De christen-democraten stelden daartegenover dat de mens ook deel had aan andere gemeenschappen, zoals het gezin, het onderwijs, de werkkring, de kerk, de buurt, het vrijwilligerswerk en talrijke verenigingen. Doordat de staat zich met alles bemoeide, werd aan deze gemeenschappen verantwoordelijkheid onttrokken. De economische crisis had de desastreuze gevolgen hiervan pas goed zichtbaar gemaakt. De burgers verwachtten dat de overheid hen uit de nood redde en ook verder aan de gewekte verwachtingen bleef voldoen, maar waren niet meer bereid de enorme lasten die dat met zich meebracht op te brengen. Een ander negatief aspect van de verzorgingsstaat was de doorgeschoten professionalisering. Doordat de overheid de verzorging grotendeels van de vrijwilligers en de particuliere organisaties overgenomen had, was deze verschaald tot een serie zo efficiënt mogelijk uitgevoerde technische handelingen. Daarmee was het hart uit de verzorging weggenomen. De hulpbehoevende mens was gedegradeerd tot verzorgingsobject en werd niet meer benaderd als persoon.

confrontatiepolitiek

De schrijvers gaven toe dat ook de christen-democraten aan het doorschieten van de verzorgingsstaat hadden meegewerkt. Daarom stonden zij nu voor de taak de verzorgingsstaat grondig te herzien. Zij moesten hun eigen oorspronkelijke concept van de verzorgingsmaatschappij weer serieus nemen. Het kwam erop neer dat de overheid zich weer ging concentreren op haar primaire taken. Zij moest als schild voor de zwakken het recht handhaven en daarnaast voorzieningen zeker stellen "voor hen die dat werkelijk nodig hebben doordat zij niet of nauwelijks voor zichzelf kunnen opkomen en ook niet door anderen een helpende hand krijgen aange-reikt". Concreet betekende dit dat de overheid een aantal basisvoorzieningen moest

blijven waarborgen: een minimumloon, sociale uitkeringen en een noodzakelijk gegarandeerd minimumniveau aan hulpverlening. Zij mocht zich echter niet, zoals de liberalen wilden, beperken tot het leveren van een basispakket. Daarnaast moest zij stimuleren dat de samenleving zelf haar verantwoordelijkheid weer ging nemen. Dit kon volgens de werkgroep het best gebeuren met "confrontatiepolitiek": "het scheppen van omstandigheden waardoor mensen en maatschappelijke organisaties weer zicht krijgen op hun verantwoordelijkheden (...) en verplichtingen jegens elkaar." Dit gebeurde door de baten en de kosten zo dicht mogelijk bij de gebruikers te brengen. Om bijvoorbeeld ouders te stimuleren zelf oplossingen te zoeken, moest de overheid weigeren de kinderopvang voor haar rekening te nemen, ook als beide ouders betaald werk verrichtten. De overheid kon het nemen van verantwoordelijkheid ook belonen. Zo zou zij kinderen die hulpbehoevende ouders verzorgen kunnen subsidiëren. Daarnaast was het, aldus de werkgroep, in het algemeen niet wenselijk dat de overheid deed wat particuliere instanties ook konden. De laatsten stonden veelal dicht bij de mensen en konden veel taken daardoor beter aan. Door de verantwoordelijkheid weer te leggen bij de maatschappij, zouden de christendemocraten "een weerwoord op het moderne levensgevoel" geven. De christendemocraten zouden de verantwoordelijkheid stellen in de plaats van de ik-cultuur, "het gemachtigd zijn in plaats van machthebber zijn; (...) het rentmeester in plaats van het meester zijn."

"Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" bevatte al met al niet veel nieuws. Het meeste was uit oudere stukken overgenomen, zoals het begrip "confrontatiepolitiek", dat al was uitgewerkt in het rapport "Gespreide Verantwoordelijkheid" uit 1978. De betekenis van het nieuwe rapport was dat de vier christendemocratische kernbegrippen op een voor de gewone leden toegankelijke wijze werden toegepast op de problemen van de jaren tachtig en niet, zoals tot dan toe altijd het geval was geweest, ver boven de werkelijkheid bleven zweven en het bevattingsniveau van de leden ver te boven gingen.

handen uit de mouwen

Tegelijk met "Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" verscheen het rapport over de partij-organisatie, "Appel en Weerklank". De werkgroep die het voorbereid had, bestond uit vertegenwoordigers van het lagere kader, maar was begeleid vanuit het Wetenschappelijk Instituut. Ook dit rapport opende met een aanklacht tegen de tijdgeest. Wij leefden "in een tijd waarin velen voor zichzelf uitmaken wat voor hem of haar het beste is, zonder dat men zich verplichtend wil binden aan de opvattingen van de groep waarin men leeft". Deze eigengereidheid werd nog verergerd door de economische recessie. Deze had geleid tot een harde strijd om het bestaan, waarin het eigenbelang voorop stond. Zo was er grote verdeeldheid ontstaan in de kerken, in de christelijke organisaties en in het CDA. Het ontbrak het CDA aan alles wat leden en kiezers kon binden: een eenduidige presentatie van het beleid, een coherente visie, zelfvertrouwen en creativiteit. Maar de partij hoefde, aldus het rapport, niet te wanhopen. Er waren wel degelijk mogelijkheden uit de impasse te komen. De oplossing was dezelfde die Oostlander een jaar eerder had ont-

vouwd: "de handen zullen uit de mouwen moeten voor een gezamenlijk gedragen beginselpolitiek."

De werkgroep Interne Partijorganisatie stelde vast dat de grondslag en de politieke overtuiging van het CDA niet functioneerden. De partijleden hadden uiteenlopende motieven, maar zelden de goede. Zij zagen het CDA als nuttige middenpartij, waren uit traditie lid of deden mee omdat de partij hun belangen behartigde, maar "nog te weinig treffen wij mensen in het CDA, die geïnspireerd zijn door het eigene van de christen-democratische benadering als zodanig".

Het belangrijkste instrument om dit te veranderen was volgens het rapport het kader- en vormingswerk. "Daar kan de kennis overgedragen worden, kunnen de vaardigheden geoefend worden in de omgang met het Program van Uitgangspunten en kan respect voor elkaars opvattingen (...) verdiept worden." De werkgroep wilde dat de partij een scholingsprogramma opstelde, zodat binnen drie jaar alle actieve leden zich ten minste één keer intensief zouden bezig houden met het Program van Uitgangspunten. Deze training mocht niet vrijwillig blijven. Het moreel verplichtende karakter ervan moest, aldus de werkgroep, bij de kandidaatstelling meewegen. Afdelingsbestuurders moesten speciale cursussen volgen om de discussies te kunnen leiden. Want de afdelingen zouden veel moeten discussiëren. Ze zouden het beleid van de landelijke en lokale fracties moeten bespreken en zouden moeten meedoen aan alle partijpolitieke discussies. De discussies zouden voortdurend moeten worden begeleid door studies van het Wetenschappelijk Instituut, en het Program van Uitgangspunten zou bij dat alles uitgangspunt en toetsingsinstrument moeten zijn.

De leden moesten zich volgens het rapport niet alleen de politieke overtuiging eigen maken, zij moesten ook de grondslag van de partij intensiever beleven. Daartoe moesten zij "zich gezamenlijk over de bijbel buigen om de voortdurende vernieuwing van ons politieke denken te inspireren". Bijbelstudie was voor het CDA "een bestaansvoorwaarde". Er kwam nu nog veel te weinig van terecht, "aangezien het een toenemend aantal leden aan een bepaalde vorming en scholing op dit punt ontbreekt". Tot slot deed het rapport ook nog een voorstel dat neerkwam op de inwilging van de oude wens van Aantjes. Het kon, aldus de werkgroep, "niet zonder gevolgen blijven (...) als mensen er (...) openlijk blijk van geven geen boodschap te hebben aan de grondslag en het Program van Uitgangspunten".

bemoedigen

Ook bij een gemeenschappelijk beleden overtuiging en grondslag zouden meningsverschillen niet altijd te vermijden zijn. In dat geval moest men met elkaar in gesprek blijven en vermijden elkaar etiketten op te plakken. De meningsverschillen mochten bovendien krachtige besluitvorming niet in de weg staan. Bij zulke besluiten kon niet iedereen tevreden gesteld worden. Dat nam niet weg dat eenmaal genomen beslissingen consequent gehandhaafd en eensgezind uitgedragen moesten worden. Met name van de fractie werd verwacht "dat onderlinge meningsverschillen intern uitgesproken worden, dat men niet reageert als media in dit kader uitspraken van fractiegenoten voorleggen, teneinde daarop commentaar te vernemen, en dat

men de bereidheid vertoont het onderling eens te worden in plaats van zich persoonlijk te profileren”.

Met betrekking tot de organisatie van de partij bepleitte de werkgroep het fusieprotocol snel buiten werking te stellen. Het protocol belemmerde de “bij een vitale politieke partij steeds noodzakelijke doorstroming van mensen en gedachten”. En dat was niet nodig, want, aldus de werkgroep, de verhoudingen tussen de oude bloedgroepen werden steeds minder als relevant ervaren.

Net als Oostlander benadrukte de werkgroep verder de band met de kerken en de christelijke organisaties. Het CDA en de kerken moesten elkaar niet voortdurend “vermanend toespreken”, zoals nu het geval was, maar “elkaar bemoedigen, zich gezamenlijk stellend onder Gods leiding”. De partij moest daartoe een geregeld contact met de kerken onderhouden. Voor de contacten met de christelijke organisaties greep de werkgroep terug op een rapport uit 1979. Volgens dit rapport zou het CDA samen met de organisaties moeten nadenken over het concrete beleid en over de programmatische visies op de langere termijn. Voor het eerste zouden de fracties contact onderhouden, voor het laatste de bestuursorganen. “Appel en Weerklank” stelde vast dat dit tot nu toe nauwelijks gebeurde. Vooral met de organisaties voor welzijnswerk en volkshuisvesting en met de pers was de relatie bedrevend. Om dit te verbeteren moesten geregelde officiële contacten plaatsvinden en zou het nuttig zijn als CDA-leden lid van maatschappelijke organisaties waren. Het was immers “van groot belang dat de partij van binnenuit kennis heeft van de deelbelangen en dat de betrokken organisaties zich in de personen in het CDA kunnen herkennen, terwijl omgekeerd de CDA-visie in het maatschappelijk leven meer bekendheid krijgt”. Daarbij moest er wel voor gewaakt worden dat belangenbehartiging niet het primaire doel werd. De belangen moesten steeds tegen elkaar worden afgewogen tegen de achtergrond van het Program van Uitgangspunten. Tot slot dacht de werkgroep, net als Romme dertig jaar eerder gedaan had, dat de bloei van de christelijke politiek aan de versterking van het christelijk geloof kon bijdragen. Velen die zich van de kerken hadden afgewend en niet meer de betekenis van het geloof zagen, waren volgens haar ten diepste toch nog wel gevoelig voor christelijk geïnspireerde normen en waarden. Als het CDA en zijn bondgenoten het geloof in daden konden omzetten, zouden de verdoolde schapen wellicht de weg vinden “die weer leidt naar een geïntegreerd christelijk leven”.

Na de publikatie van de rapporten verliep ook de verdere afhandeling volgens plan. Het partijbestuur kon zich in de twee rapporten heel wel vinden. In november 1983 stuurde het CDA-bureau ze naar de afdelingen en de Kamerkringen toe. Nadat er in alle kringen een informatiebijeenkomst voor de afdelingen gehouden was, werden de rapporten besproken in plaatselijke werkgroepen, die waren gevormd uit de gemeentelijke afdelingen. In januari en februari 1984 bepaalden de afdelingen hun standpunt en in maart rapporteerden de Kamerkringen hierover aan het partijbestuur. In mei 1984 nam de partijraad een aantal op de rapporten gebaseerde besluiten en resoluties aan. Dat gebeurde overigens, in strijd met de aanbevelingen in “Appel en Weerklank”, nog in een sfeer van onderlinge verkettering. De rapporten zouden, zoals we nog zullen zien, een bijdrage leveren aan het herstel van het CDA, maar waren daarvoor bepaald niet de enige voorwaarde. De partij kwam haar ver-

deeldheid ook te boven door een aantal andere factoren. Eén daarvan werd gevormd door de onredelijke opstelling van de PvdA, een andere door een aantal wijzigingen in de personele sfeer.

§ 2 het eerste kabinet-Lubbers

De val van het tweede kabinet-Van Agt en de verkiezingscampagne van 1982 maakten voor jaren een eind aan de discussie met welke partij geregeerd moest worden. Slechts enkele hardleerse dissidenten bleven roepen dat er weer een coalitie met de PvdA moest komen, maar zelfs Hans de Boer en Jan van Houwelingen zagen in dat de PvdA haar uitschakeling aan zichzelf te wijten had en dat het CDA niets anders restte dan met de VVD samen te werken.

De belangrijkste wijziging in de personele sfeer was de vervanging van Van Agt door Lubbers. Hierdoor viel een permanente bron van spanning weg en kreeg het CDA eindelijk een onaantastbare leider. Het vertrek van Van Agt droeg zeker ook bij aan de integratie van de antirevolutionairen. De linkse antirevolutionairen, die Van Agt knarsetandend hadden gedoogd, respecteerden Lubbers en zagen hem min of meer als hun geestverwant. Maar ook de fans van Van Agt omarmden hem. Vooral in het bedrijfsleven waren velen aanvankelijk bang dat Lubbers de bezuinigingen zou traineren en weer naar de PvdA zou lonken, maar dat viel enorm mee. Lubbers maakte als premier een veel slagvaardiger indruk dan Van Agt en van liefde voor de PvdA was geen sprake meer. Zo werd Van Agt bij het bedrijfsleven binnen een jaar van licht in de duisternis tot mislukking en Lubbers van gevallen engel tot briljant manager en staatsman. Ook bij de mensen in het land werd Lubbers de kampioen. Zij gingen hem wel niet zo beminnen zoals ze Van Agt bemind hadden, maar Lubbers kreeg zeker hun respect en bewondering.

Van betekenis was ook het verdwijnen van Albeda en Van der Stee en hun vervanging door De Koning en de katholieke bankier Onno Ruding. Albeda wilde, hoewel hij grote bezwaren tegen het regeerakkoord had, minister van Sociale Zaken worden, maar de VVD verhinderde dit en nam zo een potentiële conflicthaard weg. Lubbers, De Koning en Ruding wisten zich te presenteren als de eensgezinde leiding van een hechte ploeg. In de media kwam het kabinet over als een uitgeslagen en energieke club van frisse managers die geen hoger doel hadden dan te offeren op het altaar van hogepriester Ruding. In werkelijkheid klopte alleen het beeld van die hogepriester. In vergelijking met zijn voorgangers voerde het kabinet wel forse ombuigingen door, maar dit was voornamelijk te danken aan het regeerakkoord, dat loyaal werd uitgevoerd. Zodra Ruding met tegenvallers kwam en extra bezuinigingen eiste, werkten Lubbers en De Koning hem eendrachtig tegen. Lubbers liep Ruding nogal eens voor de voeten door "creatief mee te denken" en eigen, veel gematigder tegenvoorstellen te lanceren. Eenmaal, kort voor de verkiezingen van 1986, initieerde Lubbers schijnbaar forse ombuigingen, nadat hij er lucht van gekregen had dat Ruding met een aanzienlijk ingrijpender voorstel wilde komen. De Koning wakte naar buiten toe de indruk nog harder te zijn dan Ruding, maar verzette zich binnen het kabinet tegen te forse ingrepen in de sociale zekerheid. Zijn faam als keiharde bezuiniger vestigde hij vooral toen hij najaar 1983 tegenover de vakbeweging

vasthield aan de verlaging van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen met 3,5 procent. Hij verzette zich krachtig tegen de verwijten dat de verlagingen onrechtvaardig zouden zijn en de bestedingen te veel zouden doen dalen. Maar in de zomer had Ruding in het kabinet nog verlagingen van meer dan 5 procent gevraagd en toen had De Koning dat tegengehouden met dezelfde argumenten die hij tegenover de vakbeweging van de hand wees.⁸ Dat de CDA-ministers zich wisten voor te doen als de koene bestrijders van het financieringstekort, had ook als oorzaak dat de VVD er niet aan te pas kwam. De enige VVD-minister in de sociaal-economische driehoek, Gijs van Aardenne, was vrijwel vanaf het begin als serieuze tegenspeler uitgeschakeld door zijn betrokkenheid bij een schandaal rond het Rijnschelde Verolme-concern en VVD-fractie leider Ed Nijpels was te licht om de CDA-ministers te vertrouwen.

De Vries

Ook de fractie raakte een aantal vechtersbazen kwijt. Jan van Houwelingen werd staatssecretaris op Defensie, Hans de Boer werd burgemeester van Haarlemmermeer en Sytze Faber werd burgemeester van Hoogeveen. De belangrijkste verandering was echter de vervanging van Lubbers door de antirevolutionair Bert de Vries. De Vries was een typische representant van de "kleine luyden": standvastig in het geloof, hardwerkend, betrouwbaar, rechtlijnig en provinciaal. Hij kwam uit een gereformeerd-vrijgemaakt gezin. Doordat zijn vader geen dure studie voor hem kon betalen, maakte Bert de Vries op zijn vijftiende de MULO af en werd ambtenaar bij de belastingdienst. Daarna haalde hij met avondstudie de HBS en volgde hij als werkstudent een studie economie. Ondertussen verdiende hij bij door voor zijn vader, die privé-detective was, bewijsmateriaal te verzamelen voor echtscheidingszaken. Hij stapte na een kerkscheuring bij de vrijgemaakten over naar een ander rechtzinnig kerkgenootschap, de Nederlands-Gereformeerde Kerken, kreeg in 1968 een aanstelling als wetenschappelijk medewerker, promoveerde en werd halverwege de jaren zeventig door Albeda, die evenals hij aan de Erasmusuniversiteit werkte, in de politiek geïntroduceerd.

In 1978 kwam hij als opvolger van Jaap Boersma in de Tweede Kamer. Hij viel daar aanvankelijk voor de buitenwacht nauwelijks op, maar weerde zich wel in het debat over het financieel en sociaal-economisch beleid van het CDA. In dit debat nam hij een middenpositie in, enigszins ter rechterzijde van Albeda, maar duidelijk tegenover Van der Stee. Toch wees niets erop dat hij fractie leider zou worden. Hij was te zeer specialist, had te weinig een brede visie en had te weinig interesses buiten zijn vakgebied. Zelf ambieerde hij het voorzitterschap niet, maar Lubbers zag in hem een mogelijke opvolger en liet zijn naam in dat verband in de fractie vallen. Hij was aanvankelijk niet meer dan zesde of zevende keus, maar schoof op toen bijna alle andere kandidaten, onder wie Deetman, Van Zeil en Van den Broek, minister of staatssecretaris werden. Toen de fractie moest stemmen, bleven alleen De Vries en de christelijk-historische econoom Gerrit Gerritse over. Gerritse had, als een van de auteurs van het regeerakkoord, de betere papieren, maar doordat hij zijn vele nevenfuncties niet wilde opgeven, was hij niet volledig beschikbaar voor de fractie.

Dat gaf de doorslag. Met achttien tegen acht stemmen, en bijna de helft van de leden afwezig, koos de fractie De Vries tot voorzitter.

De Vries was voor het CDA de juiste man op de juiste plaats en de juiste tijd. Zolang hij de fractie leidde, was een nieuwe prestigestrijd tussen de premier en de fractieleider uitgesloten. De Vries was het in grote lijnen met Lubbers eens en had niet de neiging zich ten koste van hem te profileren. Zijn doel was het kabinet ruimhartig te steunen en de VVD geen kans te geven zich als de betrouwbaarste bondgenoot van Lubbers te profileren, zoals ze wel met Van Agt gedaan had. Daarbij speelde ook mee dat De Vries geen schijn van kans had Lubbers ooit van de eerste plaats te verdrijven. Tegenover de charmante en aantrekkelijke premier stak De Vries af als een grijze muis. Zijn saaiheid bij publieke optredens was ongeëvenaard en hij praatte gedurende zijn carrière meer toehoorders in slaap dan enig ander politicus. In de fractie toonde hij zich evenwel een echte taai antirevolutionaire vechtjas en bleek hij, veel beter dan Lubbers, in staat zijn collega's te disciplineren. Zijn leiderschap ademde de geest van "Appel en Weerklank": in de fractie mocht worden gediscussieerd, maar naar buiten toe moest één lijn worden getrokken. Maar ook bij debatten in de fractie was hij verre van gemakkelijk. Anders dan Lubbers was hij niet telkens op zoek naar nieuwe compromissen, maar hield hij koppig vast aan zijn eigen lijn, wat meestal wilde zeggen: aan de lijn die hij met Lubbers overeen was gekomen. Hij had daarbij de steun van het strakke regeerakkoord en van partijvoorzitter Bukman, die de fractie regelmatig luid en duidelijk kwam mededelen dat de gelederen gesloten dienden te worden. Zo wisten De Vries en Bukman de fractie op den duur te drillen tot een gedisciplineerde en hechte club.

diep in de ogen

Bukman kreeg als gevolg van zijn stevige optreden bijnamen als "de drillboor" en "de Lenin van Voorschoten". Inderdaad hamerde hij net als de grondlegger van het Sovjet-communisme voor alles op de eenheid van de partij, inhoudelijk was hij weinig geïnteresseerd, maar in tegenstelling tot Lenin werkte hij niet met roeyementen en verdachtmakingen en overschreed hij niet de grens van het betaamelijke. Onder zijn bewind werden alleen tegen de Tweede-Kamerleden Stef Dijkman en Jan Nico Scholten disciplinaire maatregelen genomen en die legde niet hij, maar de fractie op.

Hoewel De Vries bij zijn aantreden beloofde dat het loyalisme verleden tijd was, stemden nog geen maand later elf fractieleden al weer met een motie van de oppositie (over de kernwapens) mee. De Vries kondigde na de stemming een fundamentele discussie in de fractie aan, waarbij men elkaar "diep in de ogen" zou kijken en ook Bukman zag in het afwijkende stemgedrag aanleiding eens stevig met de fractie van gedachten te wisselen.⁹ Het gepraat liep in januari 1983 uit op een intentieverklaring om voortaan als eenheid naar buiten te treden. Hoewel alle fractieleden de verklaring ondertekenden, bleven Scholten en Dijkman hun partijgenoten afvallen. In mei verweet Dijkman in de Tweede Kamer de christen-democratische ministers de sociale uitgangspunten van het CDA te verloochenen. De fractie pikte dit niet en ont nam hem het recht namens haar het woord te voeren, wat Dijkman in het openbaar

een blijk van "kadaverdiscipline" noemde. Er volgde een uren durend fractieberaad waarin De Vries de fractie wist te verenigen op een verklaring waarin de woorden van Dijkman betreurd werden en de zondaar opgeroepen werd "de goede samenwerking te herstellen". De Vries zei na afloop dat hij er zich vooral aan gestoord had dat Dijkman zijn kritiek in de media geventileerd had. Dijkman had, aldus De Vries, recht op zijn mening, maar moest die binnenskamers houden. Naar buiten toe moesten de vertegenwoordigers van het CDA het gemeenschappelijk standpunt uitdragen en niet het standpunt dat zij in de discussie binnen de fractie innamen. Alleen als zij daarvoor zeer dringende redenen hadden, mochten zij van deze gedragslijn afwijken.¹⁰

Nadat Dijkman nog enige tijd dwars was blijven liggen, legden De Vries en hij in de zomervakantie onder vier ogen het conflict bij. Volgens De Vries was Dijkman "tot het besef gekomen dat het samenwerkingsverband van de fractie natuurlijke beperkingen met zich meebrengt". Dat Dijkman dat besepte, was zonder twijfel juist, maar van weinig betekenis. Het probleem was hoe ver de beperkingen gingen en wanneer er zeer dringende redenen waren om ze te overschrijden. Dijkman, en ook Scholten, vonden het beleid van hun partijgenoten zo kwalijk dat ze zich volledig gerechtigd voelden dat publiekelijk te laten blijken.

een ernstige vertrouwensbreuk

Najaar 1983 liep de ruzie tussen het tweetal en de rest van de fractie volledig uit de hand. Het kabinet werd in "de hete herfst" van 1983 geconfronteerd met massaal verzet tegen de plaatsing van kruisraketten en de verlaging van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen. De Vries wist in beide cruciale kwesties 43 van de 45 CDA-fractieleden achter het kabinet te krijgen; Dijkman en Scholten kozen als enigen de kant van de oppositie. In oktober stemden zij in de kwestie van de kruisraketten tegen een motie van De Vries en voor twee moties van de PvdA. In dezelfde maand stelde Dijkman voor de publieke tribune vast dat bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer "het eerlijk verdelen van de lasten en het bevorderen van de solidariteit ontbraken in de opstelling van het CDA".¹¹ Scholten sprak nog dezelfde maand op de grote vredesdemonstratie in Den Haag, die door het CDA geboycot werd, en liet weten bezig te zijn met een zwartboek over zijn partij. Hij werd somber van de rechtse praat die daarin al opgetekend was en moedeloos bij de gedachte "met hoe weinig interne fundamentele discussie die verrechtsing" had plaatsgevonden.¹²

Door dergelijke uitspraken werd de positie van Dijkman en Scholten onhoudbaar. Toch duurde het nog tot december voor het tot een definitieve breuk kwam. De Vries en Bukman gingen vanwege de geveerde repercussies omzichtig te werk. De fractie wijdde verscheidene vergaderingen aan het probleem en besloot de twee dissidenten het woordvoerderschap te ontnemen, maar dit terug te geven als zij zich alsnog zouden schikken. Het leek echter steeds minder waarschijnlijk dat dit zou gebeuren. Op 28 oktober vroeg de fractie in een brief aan het partijbestuur hoe ver de plicht tot samenwerking nu eigenlijk ging. Er was volgens de fractie sprake van "een ernstige vertrouwensbreuk", maar zij wilde het oordeel van het partijbestuur

kennen voor zij een onherroepelijk besluit nam. Het partijbestuur durfde de knoop echter niet door te hakken en speelde de bal terug naar de fractie. Het riep Scholten en Dijkman op "vanaf heden weer constructief in fractieverband samen te werken" en sprak zijn vertrouwen uit dat De Vries en de fractie de zaak verstandig zouden afdandelen.¹³ Scholten en Dijkman leidden hieruit af dat het bestuur hen in het ongelijk stelde. Zij hadden het bestuur een aantal vragen voorgelegd, onder meer of het kabinet niet serieuzer met de ambtenarenbonden moest praten. Volgens hen zou dit in de lijn van het Program van Uitgangspunten zijn, waarin stond dat de opvattingen van maatschappelijke groeperingen van wezenlijke betekenis waren. Het partijbestuur weigerde echter op inhoudelijke vragen in te gaan, waaruit Scholten en Dijkman afleidden dat zij ook van de partijleiding niets te verwachten hadden.

Pas op 6 december, drie weken na de vergadering van het CDA-bestuur, zegde de fractie het vertrouwen in Scholten en Dijkman op. Ook nu werden ze er echter niet uitgezet; ze mochten gewoon de fractievergaderingen bij blijven wonen. Twee dagen later maakten ze er zelf een eind aan. Ze stapten uit het CDA en vormden, tot woede van Bukman en De Vries, een eigen fractie. Inmiddels hadden de twee dissidenten ook al overleg gehad met Goudzwaard. Als uitvloeisel daarvan riepen Goudzwaard en enkele andere voormalige antirevolutionairen op tot een bijeenkomst van mensen die zich in de opstelling van Scholten en Dijkman herkenden. Er was volgens Goudzwaard "op het ogenblik dringend behoefte aan politici die staan voor hun principiële overtuiging en die de stem van hun geweten niet het zwijgen opleggen terwille van een geforceerde eenstemmigheid".¹⁴

Even leek het alsof het initiatief kans van slagen had. Op de door Goudzwaard aangekondigde bijeenkomst kwamen 1.200 mensen af, Scholten en Dijkman openden met de EVP gesprekken over de vorming van een "basisbeweging voor vrede en solidariteit" en uit opiniepeilingen bleek dat zo'n beweging 5 zetels in de Tweede Kamer zou kunnen halen. Maar even later liepen de besprekingen van Scholten en Dijkman met de EVP vast, waarna Dijkman zich aansloot bij de PPR en Scholten lid werd van de PvdA.

In het CDA had het conflict rond het dissidente duo nog een staartje. Naar een aanbeveling uit "Appel en Weerklank" zou de partijraad in mei 1984 volgens een nieuwe methode een nieuw partijbestuur benoemen. Bukman en de voorzitters van de Kamerkringen zouden hun plaats automatisch houden, maar voor de vijftien overige zetels, die tot dan toe volgens de regels van het fusieprotocol onder de bloedgroepen waren verdeeld, zouden meerdere kandidaten worden gesteld. Deze gedeeltelijk vrije stemming leidde tot de verwijdering van Aantjes, die in het voorafgaande jaar openlijk de zijde van Scholten en Dijkman had gekozen. Een "anti-Aantjes-comite" riep enkele dagen voor de partijraad op de voormalige fractieleider niet te herkiezen en de partijraad voldeed aan deze oproep.

oog in oog met het Kwaad

Rond deze partijraadsvergadering bereikte de spanning in de kruisrakettenkwestie, die toen al meer dan vier en een half jaar de gemoederen verhitte, een hoogtepunt. Het CDA was op dat moment over deze zaak meer dan ooit ten prooi aan verwarring

en verdeeldheid. De leden van de fractie hadden zich in de affaire-Scholten/Dijkman vastgelegd op de door De Vries en Bukman gewenste gedragslijn, maar in dit geval hielp dat buitengewoon weinig. In de zaak van de kruisraketten telde voor een aantal fractieleden het eigen geweten zwaarder dan alle morele verplichtingen aan de partij bij elkaar. Zo zei Frouwke Laning-Boersema, een antirevolutionaire huisarts die in 1982 de linkervleugel van de fractie was komen versterken, op een persconferentie over de kruisraketten in New York dat "we stand eye to eye with the Evil" – en daarbij doelde zij niet op het Sovjet-imperium, maar op de kernwapens.¹⁵ Het splijtende effect dat de kruisraketten op de fractie hadden, werd nog versterkt doordat De Vries en Bukman, beiden volstrekte leken op de terreinen buitenland en defensie, in deze zaak niet wisten wat er moest gebeuren – behalve dan natuurlijk dat het eensgezind moest gebeuren – en dat ook het kabinet ernstig verdeeld was. De VVD-ministers waren, gesteund door hun fractie, zonder meer voor plaatsing van alle 48 raketten en waren bereid het kabinet te laten vallen als ze er niet zouden komen, maar de minister van Defensie, de bedachtzame, ethisch bewogen antirevolutionair Job de Ruiter, zag het liefst dat Nederland de raketten zou weren. De CDA-ministers waren ook onderling verdeeld. Van den Broek, de minister van Buitenlandse Zaken, vond vooral dat Nederland de NAVO tevreden moest stellen en was het inzake de kruisraketten grondig met De Ruiter oneens.

Het regeerakkoord gaf hier weinig houvast. Het slagen van de onderhandelingen tussen Washington en Moskou gold als de centrale doelstelling van het kabinetsbeleid. Van slagen zou sprake zijn bij het bereiken van de nuloptie: het verwijderen van alle kernraketten voor de middellange afstand van het grondgebied van het Warschau-Pact en het niet-plaatsen van deze raketten door de NAVO. De Amerikaanse regering had in november 1981 laten weten dat ze met Moskou over de nuloptie wilde onderhandelen. Een maand later waren de onderhandelingen begonnen en toen het kabinet-Lubbers aantrad, waren ze nog steeds gaande. Om de Sovjet-unie aan te moedigen tot serieus onderhandelen, werd in het regeerakkoord de mogelijkheid tot plaatsing opengehouden. Nederland nam, aldus het regeerakkoord, nog geen besluit over plaatsing, maar deed wel aan de "passieve voorbereidingsfase" van de plaatsing mee. In dit kader wees het kabinet in juni 1983 Woensdrecht aan als basis voor de kruisraketten. De Ruiter liet daarbij weten dat de lokatiekeuze niet op een plaatsingsbesluit vooruitliep, maar dat Nederland in verband met het plaatsingsschema van de NAVO wel in juni 1984 een besluit moest nemen. De gewetensbezwaarden in de CDA-fractie betwijfelden of ze dit goed moesten vinden, maar behalve Scholten en Dijkman stemden ze uiteindelijk allemaal met de aanwijzing van Woensdrecht in.

het mes op tafel

De echte problemen kwamen pas toen het overleg tussen Moskou en Washington op 23 oktober 1983 eindigde in een fiasco. Het regeerakkoord voorzag niet wat er in deze situatie moest gebeuren en dat stelde de politici voor vrijwel onoplosbare moeilijkheden. Naarmate de fatale junimaand van 1984 naderde, verliep de besluitvorming chaotischer. Ondertussen nam de opwinding in het land toe en leek de sa-

menleving, en vooral het christelijk deel ervan, in twee vijandelijke kampen uiteen te vallen. Heel christelijk Nederland scheen zich met de zaak te bemoeien. De gereformeerde synode sprak zich uit tegen plaatsing, een stichting "Miljoenen Zijn Tegen" dreigde met een proces als De Vries zijn fractieleiden niet de vrije hand zou laten en een "Comité CDA'ers tegen Plaatsing" kreeg 2.500 adhesiebetuigingen van christen-democraten uit het hele land. Aan de andere kant riepen veertien christen-democratische oud-bewindslieden het CDA op de kruisraketten toch vooral toe te laten en dreigden leden van het rechtse Interkerkelijk Comité voor Tweezijdige Ontwapening de kerkelijke bijdrage niet te betalen als hun kerk zich tegen plaatsing uitsprak. De hervormde synode liet in een herderlijke boodschap weten dat de politiek de raketten niet moest toelaten, maar trok deze vermaning schielijk in, toen zij met de fel negatieve reacties uit de achterban werd geconfronteerd.

Zo stond het CDA voor de opgave twee onverzoenlijke kampen in de eigen boezem te verzoenen en tegelijk te voorkomen dat het kabinet over deze kwestie zou vallen. De fractieleiden bedachten de ene oplossing na de andere. Een opzienbarende werd in januari verzonnen door Joep de Boer. De Boer vond het nauwelijks verantwoord "in juni al" een beslissing te nemen en vroeg de NAVO het dubbelbesluit in heroverweging te nemen. Het onderhandelen "met het mes op tafel" had niets opgeleverd en nu moest de NAVO volgens hem "het lef hebben te zeggen: 'wij hebben ons vergist'".¹⁶ Sommige fractieleiden vond dat een goed plan, maar De Vries stelde dat De Boer voor zijn beurt gepraat had. De Vries was echter zelf voor dergelijk solisme verantwoordelijk, omdat hij de fractie, in strijd met het principe eerst alles in tern uit te praten, geen enkele maal plenair over de zaak liet vergaderen. Bovendien vergrootte hij de verwarring door ook zelf enkele ongelukkige opmerkingen te maken. Zo opperde hij eind 1983 dat het plaatsingsbesluit misschien maar beter nog eens uitgesteld kon worden; een tijdje later was het "geen ja, geen nee en ook geen uitstel" en eind februari verklaarde hij dat het CDA "nee" zei tegen 48 kruisraketten en alleen over een lager aantal wilde praten.¹⁷ Deze laatste uitspraak wekte woede bij zowel Van den Broek als bij de linkervleugel, maar verleidde Nijpels tot een positieve reactie. Tot dan toe had de fractieleider van de VVD steeds geroepen dat niet-plaatsen het einde van het kabinet zou betekenen, maar nu liet hij weten dat met hem over aantallen wel te praten viel.

knallende kurken

Ook in het kabinet rolden de oplossingen over de tafel. Daar De Ruiters en Van den Broek elkaar blokkeerden en het CDA de VVD er zoveel mogelijk buiten hield, verriete hier vooral Lubbers het denkwerk, niet zelden samen met zijn vriend Van Mierlo, die zich in het tweede kabinet-Van Agt als minister van Defensie al van zijn creatieve kant had laten zien. Eén van Lubbers' weinige varianten die niet meteen "afgeschoten" werden, was de 44ste, die hij half mei deed: de zogenaamde crisisvariant. Dit plan kwam erop neer dat alle faciliteiten in Woensdrecht gebouwd werden, maar de raketten zelf er pas in tijd van nood naartoe gebracht zouden worden. Dit leek De Vries wel wat en ook Van den Broek en De Ruiters wilden erover praten, al waren ze het over de details oneens. Ze vonden elkaar ten slotte eind mei op een va-

riant van deze variant. De NAVO en de VVD vonden het plan onaanvaardbaar, maar toch toog Van den Broek er op 28 mei mee naar de NAVO-ministerraad in New York. Van den Broek had er inmiddels lucht van gekregen dat Lubbers alweer met een andere variant bezig was en sommeerde zijn ambtenaren hem zo snel mogelijk te waarschuwen als de premier daarmee kwam. Van den Broek wantrouwen tegen de meedenkende premier bleek niet ongerechtvaardigd. Van den Broek was nog niet weg of Lubbers lanceerde zijn nieuwe variant. De premier stelde voor het oordeel over de plaatsing opnieuw uit te stellen, ditmaal tot 1 oktober 1985, en het besluit dan te nemen aan de hand van een aantal duidelijke criteria. Mochten de VS en de Sovjetunie voor 1 oktober 1985 alsnog een overeenkomst bereiken over beperking van de raketten, dan zou Nederland zijn aandeel in de beperkte plaatsing op zich nemen. Mocht er geen overeenkomst zijn, dan zou Nederland alle 48 raketten toelaten, behalve als de Sovjetunie sinds 1 juni 1984 geen nieuwe raketten geplaatst had - in dat geval zou Nederland van plaatsing afzien. Lubbers gaf Moskou dus nog een laatste kans en liet de mogelijkheid van een Nederlandse "Alleingang" in de NAVO open.

Toen Van den Broek, die voor zo'n afwijkende opstelling niets voelde, bij Lubbers op het Catshuis arriveerde, was het al te laat. De Ruiters, Bukman, De Vries en de specialisten uit de fractie zaten er ook en die waren allen zo blij dat de premier op het laatste moment zo'n handige oplossing had bedacht, dat ook Van den Broek zich erbij neer moest leggen. Een dag later gingen ook het kabinet en de VVD-fractie overstag. Van de regeringspartijen stemden alleen acht CDA-fractieleden die altijd al mordicus tegen raketten waren geweest, tegen, maar dat kon de pret niet drukken. De Vries geloofde dat Nederland met het nieuwe besluit een mooie bijdrage aan de wereldvrede kon leveren en zijn fractie liet Lubbers en passant beloven dat het kabinet het aantal Nederlandse kerntaken eenzijdig zou verminderen als de kruisraketten onverhoopt toch geplaatst moesten worden. Dat was weer tot ergernis van Van den Broek, maar de VVD maalde er ditmaal niet om. Nijpels zei opgetogen dat er zeker geplaatst ging worden, omdat de Rus naar zijn vaste overtuiging toch niet naar Nederland zou luisteren, en meldde dat zijn fractie 48 champagneflessen had klaargezet die hij terstond ging ontkurken.

de rust van het kerkhof

Op het CDA had "het 1 juni-besluit" een heilzaam effect. Voor het eerst in haar bestaan heerste er rust in de partij, "de rust van het kerkhof", zoals Hans de Boer vanuit de "kernwapenvrije gemeente" Haarlemmermeer zuur opmerkte. Bij de vredesbeweging was de fut eruit. Na jaren van opwinding was de samenleving moe van de kruisraketten. Het was een jaar stil rond de raketten. Toen na dat jaar de datum van het plaatsingsbesluit naderde, leefde het verzet nog eenmaal op. De vredesbeweging wist 3,7 miljoen handtekeningen te verzamelen onder een volkspetitionnement tegen de kruisraketten. Vergeefs. Toen Lubbers de handtekeningen op 26 oktober 1985 in de Haagse Houtrusthallen in ontvangst nam, zei hij dat het petitionnement het kabinet niet van plaatsing zou afgehouden. Terwijl Lubbers sprak, joelden de aanwezigen hem uit en keerden hem de rug toe. Het derde hem niet, zijn eigen

partij had de gelederen gesloten. Nog dezelfde dag benoemde de CDA-partijraad Lubbers met een staande ovatie tot lijsttrekker. Twee weken eerder had het Comité CDA'ers tegen Plaatsing nog eenmaal van zich doen horen, maar de linkervleugel van het CDA had minder mensen in beweging weten te brengen dan ooit. Op de door het comité georganiseerde manifestatie "Europese christen-democraten tegen kernbewapening" waren niet meer dan 300 mensen afgekomen en de hele CDA-top had geweigerd te komen. Op de manifestatie werd gepleit voor nieuw uitstel op grond van uitspraken van de nieuwe Sovjet-leider Gorbatsjov, die had gezegd dat het aantal raketten in het Europese deel van de Sovjetunie was teruggebracht tot het door Nederland gewenste aantal. Lubbers zei echter dat dit niet van belang was, omdat het bij het 1 juni-besluit was gegaan om de raketten in de hele Sovjetunie en niet alleen die in het Europese deel.

Toch was de CDA-top nog niet helemaal zeker van haar zaak. De NAVO voelde er weinig voor om, zoals het CDA had gevraagd, Nederland minder kerntaken te geven als het de kruisraketten plaatste en Van den Broek had tegen die vermindering dan ook de grootste bezwaren. Bukman hield de minister echter voor dat hij omwille van de eenheid van het CDA zijn bezwaren moest inslikken en omdat de voorzitter door de hele CDA-top gesteund werd, haalde Van den Broek maar weer eens bakzeil. In het kabinet ging daarop ook de VVD door de knieën. Maar de vermindering van het aantal kerntaken was toch wel het uiterste waartoe Van den Broek en de VVD bereid waren. In de ministerraad van 1 oktober stelde Lubbers nog voor het plaatsingsbesluit alleen maar symbolisch te nemen. Misschien was de nieuwe leider van de Sovjetunie toch wel te bewegen tot concessies en kon hij, Lubbers, nog eens met hem gaan praten. In die opvatting stond hij echter alleen. Ook het kabinet wilde nu wel eens van het gedonder over de kruisraketten af zijn. Na de ministerraad maakte Lubbers bekend dat op 4 november het plaatsingsverdrag met de VS gewoon getekend zou worden. Toen de Tweede Kamer hierover stemde, bleek het verzet in de CDA-fractie bijna geheel te zijn gedoofd. Slechts twee leden stemden tegen.

§ 3 een omgekeerde doorbraak

De campagneleider van het CDA, partijsecretaris Ries Smits, keek in 1982 afgunstig naar de verkiezingscampagne van de VVD. De VVD concentreerde haar hele campagne rond één man, de jeugdige Nijpels, die overal luid en duidelijk dezelfde boodschap uitdroeg. Nijpels legde daarbij weinig accent op de inhoud en veel op de verpakking, die optimistisch en eenvoudig was. Smits was op grond van Amerikaans onderzoek al in de jaren zeventig tot de conclusie gekomen dat campagnes zó gevoerd moesten worden.¹⁸ Hij wilde in 1981 op die manier met Van Agt de verkiezingen in, maar dat was toen onbespreekbaar. In plaats daarvan werd het accent naar zijn mening veel te veel op de inhoud gelegd. In 1982 gebeurde dat opnieuw, maar na het debacle van dat jaar kreeg Smits de kans zijn denkbeelden gestalte te geven.

De campagneleider werd in zijn overtuiging gesterkt door de resultaten van recent verkiezingsonderzoek. Vanaf de zomer van 1982 liet het CDA permanent verkiezingsonderzoek verrichten door het bureau Inter/View en daaruit kwam steevast

naar voren dat het percentage "zwevende kiezers" nog veel groter was dan Smits aanvankelijk gedacht had. Nog slechts veertig procent van de kiezers stemde traditioneel, vanuit een beginsel. Dertig procent stemde op basis van belangen en politieke standpunten en een groeiende groep, zo'n dertig procent van het electoraat, ging vooral af op haar indruk van de politieke leiders. Volgens Smits ging het bij de verkiezingsstrijd om dit deel van het electoraat. Alleen door zich primair op de zwevende kiezers te richten, kon het CDA, zo meende hij, zich handhaven.

Deze opvatting leek op gespannen voet te staan met "Appel en Weerklank", dat de principiële uitgangspunten juist sterker wilde laten doorwerken. Het rapport opende zelfs met de stelling dat "een politieke partij met een duidelijke grondslag, die erin slaagt haar politieke overtuiging herkenbaar in het beleid te vertalen, (...) een duurzaam bindmiddel [vormt] voor grote groepen kiezers". Toch was de tegenstelling slechts schijn. Ook Smits vond dat de uitgangspunten in de partij sterker moesten doorwerken. Alleen dan was eensgezindheid, de eerste voorwaarde voor succes, mogelijk. Alleen een eensgezinde partij kon met succes een beroep doen op de kiezers en eensgezindheid was alleen te bereiken als de leden zich verbonden wisten door een gemeenschappelijk uitgangspunt. Smits geloofde bovendien dat beginselpolitiek de zwevende kiezers niet hoefde af te stoten – beginselpolitiek kon hen, mits goed gebracht, zelfs aantrekken. De zwevende kiezers waren veelal rand- of buitenkerkelijk, maar de meesten van hen hadden, soms ver weg, nog wel wat christelijke wortels, waarvan het CDA gebruik kon maken. Uit onderzoek van Inter/View bleek dat vooral veel PvdA-kiezers in de Randstad een wat conservatief, vaag-christelijk waardenpatroon hadden. Daarom, zo stelde Smits, werkte "het hanteren van ideologische themata (...) offensief naar zwevers van de VVD en de PvdA, die gevoelig zijn voor levensbeschouwelijke vraagstukken".¹⁹ Bovendien bleven ideologische punten als het gezin, het christelijk onderwijs en de euthanasie bruikbaar om de traditionele kiezers vast te houden.

permanente campagne

Maar Smits vond dat voor een succesvolle verkiezingscampagne meer nodig was. Beginselpolitiek alleen was niet voldoende. Wel voor het vasthouden van de traditionele aanhang, niet voor het aantrekken van zwevende kiezers. Met het oog op de zwevende kiezers moest het accent liggen op het beleid, maar meer nog op de personen en het meest van al op de persoon van de lijsttrekker. In "Appel en Weerklank" was dit inzicht, tussen alle nadruk op de beginselen, ook verwoord. "Minder aan de kerk gebonden mensen", zo stond daar te lezen, "laten zich bij hun politieke voorkeur niet leiden door een vanzelfsprekende keuze voor christelijke organisaties. Het komt er dan op aan deze kiezers via het concrete beleid en aansprekende, geloofwaardige politici te interesseren voor de beginselen, omdat de weg andersom hen onvoldoende kan aanspreken."

Van belang was volgens Smits daarbij dat dit niet alleen kort voor de verkiezingen gebeurde. Er moest permanent campagne gevoerd worden. De belangrijkste politici moesten voortdurend hun beleid uitleggen. Het ging er daarbij om dat ze stonden voor wat ze deden en "alles zoveel mogelijk positieverden".²⁰ Essentieel was een

goede beeldvorming in de massamedia. Het beeld van het CDA bij de omroep en de pers was te negatief en aangezien de meeste mensen voor hun oordeel op deze media aangewezen waren, was het van essentieel belang om positief in het nieuws te komen.

In oktober 1983 had de campagneleider zijn eerste notitie over de verkiezingsstrategie gereed. Daarin betoogde hij dat het erom ging dat het CDA in zichzelf geloofde en zich beter presenteerde. In november besprak Smits de notitie met onder anderen Bukman, Oostlander, De Vries, Ruding en Lubbers. Het gezelschap werd het snel eens en besloot dat de de ministers en de Kamerleden van het CDA zouden proberen telkens eenstemmig naar buiten te komen. Ook zou er een aantal grote CDA-manifestaties worden georganiseerd waarop de ministers en de fractieleider het kabinetsbeleid uiteen zouden zetten. Daarbij zouden vooral de heilzame lange-termijneffecten van onpopulaire maatregelen sterk beklemtoond worden. Het accent zou op het economisch herstelbeleid liggen en het christelijk karakter van het CDA zou niet te veel nadruk krijgen. Belangrijk was verder dat de manifestaties aandacht in de media kregen en dat de aanwezigen de kans kregen in ontspannen sfeer met de top politici van gedachten te wisselen.

Zo geschiedde. De CDA-ministers verlieten van tijd tot tijd hun werkkamers en trokken het land in om het volk uitleg te geven en te vernemen wat het volk bewoog. Al snel kon gemeld worden dat de uitstapjes tot wederzijds genoeg waren en bijdroegen tot een versterking van het "wij"-gevoel.

Toen de afspraken over de permanente campagne gemaakt werden, kon het kabinet wel wat reclame gebruiken. Uit enquêtes bleek dat de populariteit van het CDA tijdens de hete herfst van 1983 daalde naar een historisch dieptepunt, dat ook de VVD op verlies stond en dat de PvdA op een duidelijk hoger niveau kwam dan in 1982. In het daaropvolgende jaar, het jaar van de kruisraketten, zakte het CDA nog verder weg. Begin 1985 kon de PvdA volgens de peilingen rekenen op bijna zestig zetels, twintig meer dan het CDA. Vanaf dat moment herstelde het CDA zich echter en leverde de PvdA in. Het economische dal was gepasseerd en de CDA-ministers konden zich erop beroemen dat dank zij het impopulaire beleid betere tijden in het verschiet lagen. De voorsprong van de PvdA bleef groot, op 1 november 1985 nog tien procent, maar verscheidene CDA-ministers konden zich inmiddels verheugen in een opvallende populariteit. Ruding bleek goed te liggen bij PvdA-kiezers in de Randstad, Van den Broek deed het goed bij de vrouwelijke kiezers en Lubbers kreeg onder bijna alle groepen veel vertrouwen. Smits was daarom, ondanks de nog altijd magere resultaten voor het CDA, optimistisch. Hij geloofde dat het CDA maximaal wel 55 zetels kon halen en achte 50 zetels zeker haalbaar.²¹

het karwei van Lubbers

In het definitieve campagneplan voor de verkiezingen van 1986 benadrukte Smits nog sterker dan voorheen dat het CDA het vooral moest hebben van zijn leiders. Het bleek, aldus Smits, dat vele kiezers die "ideologisch niet tot het CDA behoren, wel sympathiek staan tegenover het beleid en de personen van het CDA". Vooral in de persoon van Lubbers beschikte het CDA over "een aansprekende verpersoonlijking,

zowel binnen de partij als daarbuiten, van het economische herstelbeleid". Dat kon van beslissende betekenis zijn, want "in toenemende mate wordt de populariteit van een politieke partij en daarmee het electorale succes bepaald door personen".²²

De nieuwe campagne van het CDA onderscheidde zich in twee opzichten van die van de voorgaande verkiezingen. In de eerste plaats natuurlijk doordat zij geheel op de persoon van de lijsttrekker was afgesteld. Lubbers poseerde als de wijze en krachtige staatsman, die bezig was het land uit de misère te halen. Overal in het land werden posters geplakt met daarop groot het gezicht van Lubbers en de tekst: "laat Lubbers zijn karwei afmaken". In deze leuze was ook het tweede verschil met eerdere verkiezingscampagnes vervat. Het CDA, tot dan toe slachtoffer van de polarisatie, polariseerde nu zelf. Voor het eerst maakte het CDA het kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen en sprak het een duidelijke voorkeur uit voor een coalitiepartner, de VVD. Een enkeling, zoals De Koning, had hier nog bedenkingen tegen, maar ook hij was het ermee eens dat, als de PvdA haar opstelling niet voor de verkiezingen matigde, er zo mogelijk weer met de VVD zou worden geregeerd.²³

In de campagne stelden vooral Bukman en De Vries zich hard op tegenover de PvdA. De Vries zei er niets voor te voelen "om de zoete vruchten van het wrange beleid van de afgelopen jaren met de PvdA te delen". De PvdA deed "valse beloften." Als zij in de regering kwam, zou na 1990 opnieuw "orde op zaken" moeten worden gesteld. Lubbers sloeg, overeenkomstig zijn imago van wijs staatsman, een gematigder toon aan, maar ook hij liet geen twijfel bestaan over zijn coalitievoorkeur. Een coalitie met de PvdA wilde hij niet uitsluiten, maar hij voorspelde wel dat "als de PvdA als grootste partij gaat meeregeren, (...) deze persoon weer terug naar het parlement [gaat]".²⁴ De strijd tussen Lubbers en Den Uyl was een centraal element in de CDA-campagne. Smits schatte in dat de confrontatie met Den Uyl het beeld van Lubbers als "dynamisch, duidelijk en probleemoplossend" staatsman zou versterken.²⁵

Ten slotte was de campagne gebaseerd op het inzicht dat een beetje christendom in de verkiezingsstrijd geen kwaad kon. In een lijsttrekkersdebat voor de EO-tv-televisie legde Lubbers vrij sterk het accent op de C. Voor het overige verloochende het CDA zijn christelijke karakter niet, maar was het op dit punt wel terughoudend. Om de traditionele kiezers te behouden was immers, aldus Smits, niet veel inspanning vereist en de zwevende kiezers konden door te veel christendom afgestoten worden.

ernstig kijken

Het CDA had geluk. De economische ontwikkeling in het laatste jaar voor de verkiezingen was zeer gunstig. Na jaren van grote somberheid zat de economie onmiskenbaar in de lift. Hoewel in de voorafgaande jaren de financiële tegenvallers onvolgende waren gecompenseerd, werd dank zij de groei toch nog onverwacht het eerste doel uit het regeerakkoord, de terugdringing van het financieringstekort tot 7,4 procent, gerealiseerd. Ook het tweede doel, het gelijk houden van de publieke lasten, werd gehaald. Dit was vooral te danken aan de daling van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen en nauwelijks aan het terugdringen van de bureaucratie, maar versterkte toch de indruk dat de regering de problemen had aangepakt. Een

zwak punt was dat de werkloosheid enorm gestegen was, tot 765.000, maar daar stond tegenover dat het kabinet er enkele dagen voor de verkiezingen in slaagde met de vakbeweging een akkoord over de werkloosheidsbestrijding te sluiten. Zo herstelde het kabinet, na jaren van wederzijdse verkettering, ook nog de sociale vrede. Door dit alles maakte de boodschap van het karwei een geloofwaardige indruk.

Voor de PvdA was dit buitengewoon vervelend. De PvdA wilde het kabinet aanvallen op zijn falende werkgelegenheidsbeleid en zijn gebrek aan sociale rechtvaardigheid, maar door het economische herstel viel dit grotendeels in het water. Verder hingen sinds 1 november 1985 de kruisraketten als molenstenen om de nek van Den Uyl en de zijnen. De zaak van de kruisraketten was beslist, maar de PvdA wilde na de stampeij die ze erover gemaakt had – Den Uyl had op de grote vredesdemonstratie van 1983 in Den Haag gesproken van “een stap op weg naar de catastrofe” – niet toegeven dat een regering met haar de raketten nu overeenkomstig het verdrag met de VS zou plaats.

De VVD was niet minder aangeslagen. De partij had geen stempel op het kabinetsbeleid kunnen drukken, verscheidene van haar leiders waren betrokken geweest bij schandalen en Nijpels oogde heel wat minder fris dan vier jaar terug. De positie van de lijsttrekker was ondergraven door de ongelijke strijd die hij vier jaar lang met Lubbers had uitgevochten en door de ruzies waarin de VVD inmiddels verstrikt was geraakt. Bovendien was de traditioneel sterkste troef van de VVD, dat een stem op de VVD de beste garantie was tegen een kabinet met de PvdA, haar door het CDA uit handen geslagen.

Al met al was het weinig verwonderlijk dat het CDA na oktober 1985 de achterstand op de PvdA snel inliep. Eind januari 1986 was er nog vier procent van over, maar daarna bleef de opmars stagneren. Begin mei, twee weken voor de verkiezingen, was de achterstand nog steeds vier procent. De coalitie, die rond de jaarwisseling in de peilingen voor het eerst boven de vijftig procent was uitgekomen, zat daar, door de verdere teruggang van de VVD, sinds februari weer onder. Om de stagnatie te doorbreken besloot de campagneleiding Van Agt nog een keer als geheim wapen onder de grote rivieren in te zetten. De terugkeer van Van Agt liep echter uit op een fiasco, onder meer door zijn uitspraak dat socialisten als Wim Kok en Joop den Uyl onder de grote rivieren niets te zoeken hadden.

De laatste tien campagnedagen stonden, overeenkomstig de bedoelingen van Smits, in het teken van de televisie-debatten. Er waren er maar liefst zes, en Lubbers trad in alle zes op. Het werd een glansrol. Lubbers zette een perfecte staatsman neer. Vooral in het slotdebat met Nijpels en Den Uyl overtrof hij alle verwachtingen. De lijsttrekkers deden hun best over te komen als betrouwbare en wijze politici. Zij probeerden positief te zijn en negatieve opmerkingen te vermijden, maar alleen Lubbers slaagde in deze opzet. Den Uyl en Nijpels vlogen elkaar bij voortdurende in de haren en lieten Lubbers met rust. Deze gedroeg zich ingetogen en wekte de indruk aandachtig naar zijn gesprekspartners te luisteren en hun woorden serieus te overwegen.

Daar hij voor de televisiekijkers ook nog eens in het midden zat, drong zich onvermijdelijk het beeld op van de boven de partijen staande staatsman. Smits zei na afloop dat het allemaal erg makkelijk was geweest. Lubbers had gewoon zichzelf

kunnen zijn. "Wij hebben drie dingen aan Lubbers gedaan: zijn haar, zijn pak en de voorbereiding (...); een beetje de staatsman, af en toe wat knikken, eens ernstig kijken."²⁶

de omgekeerde doorbraak

In de laatste peilingen voor de verkiezingen liep het CDA verder op de PvdA in. Op 20 mei, een dag voor de verkiezingen, was de achterstand teruggelopen tot twee procent. De PvdA werd toen 35 procent van de stemmen voorspeld, het CDA 32,9 procent. De coalitie zou haar meerderheid waarschijnlijk niet behouden. Maar deze voorspelling werd gelogenstraft. In werkelijkheid behield de coalitie haar meerderheid ruimschoots. Het CDA bleek de PvdA op de verkiezingsdag te hebben ingehaald. Met een winst van negen zetels kwam het CDA op 54 zetels uit, twee meer dan de PvdA, die vijf zetels won. Doordat de VVD er negen verloor bleef de coalitie op 81 zetels staan.

Het meest opzienbarende aspect van de verkiezingsuitslag was dat het CDA voor het eerst in groten getale buitenkerkelijke kiezers getrokken had. Meer dan de helft van de winst was het gevolg van deze omgekeerde doorbraak. In totaal had twaalf procent van de niet-godsdienstige kiezers CDA gestemd, driemaal zoveel als in 1982. Dit kwam als een totale verrassing, want in maart was nog slechts vier procent van de buitenkerkelijken van plan geweest CDA te stemmen. Van degenen die zelfs niet godsdienstig waren opgevoed, had vier procent CDA gestemd, tegen twee procent in 1982. Onder de buitenkerkelijken die wel godsdienstig waren opgevoed, was de winst nog groter. Vijftien procent van hen had CDA gestemd, tegen vijf procent in 1982. Ook onder de randkerkelijke kiezers, die in 1982 massaal naar de VVD waren toegestroomd, had het CDA fors gewonnen. Er hadden meer randkerkelijken CDA gestemd dan ooit. Onder de trouwe kerkgangers had de partij licht verloren. De kleine rechtse protestantse partijtjes hadden daar echter niet van geprofiteerd. Het verlies onder het kerkvolk kwam geheel op rekening van de katholieken.

Een prettige bijkomstigheid voor het CDA was dat de trend dat de partij steeds meer was aangewezen op de rechts georiënteerde kiezers – een polarisatieverschijnsel – was omgebogen. De winst kwam wel voor een belangrijk deel van de VVD, maar het CDA en de VVD waren geen communicerende vaten meer. Het CDA had ook veel gematigd-linkse kiezers bij de PvdA weggetrokken. Dat was vooral gebeurd in de laatste dagen van de campagne. Veel mensen die lang niet geweten hadden wat ze zouden stemmen, hadden op het laatste moment voor Lubbers gekozen. In vergelijking met de totale uitslag viel de score onder de jongeren nog wat tegen. Van de kiezers tot en met 25 jaar had een kwart CDA gestemd. Dat was weliswaar meer dan in het rampjaar 1982, toen het zestien procent was geweest, maar nog altijd minder dan in 1977, toen het 28 procent was geweest.

De winst van het CDA kon in hoge mate verklaard worden uit het Lubbers-effect. Lubbers genoot aanzienlijk meer vertrouwen bij de kiezers dan Den Uyl, Van Agt, Wiegel en Nijpels ooit hadden gekregen. Nijpels en Den Uyl genoten ditmaal zelfs uitzonderlijk weinig vertrouwen. Alleen de kiezers van de kleine linkse partijen hadden beduidend meer sympathie voor Den Uyl dan voor Lubbers. Bij de gema-

tigd linkse kiezers was Den Uyl al geen partij meer voor Lubbers. Aan de andere kant van het spectrum, bij de rechtse en gematigd-rechtse kiezers, was de populariteit van Lubbers weer groter dan die van Nijpels.

Het Lubbers-effect deed velen twijfelen aan de duurzaamheid van de winst. Zolang het CDA niet deconfessionaliseerde zou de winst niet meer dan een tijdelijke opleving zijn. Als Lubbers er niet meer zou zijn, zou de partij verder wegzakken dan ooit. Zulke voorspellingen kenden echter te veel waarde toe aan de persoon van Lubbers. Lubbers had namelijk niet alleen als redder van het vaderland kunnen poseren omdat hij geknipt was voor die rol, maar ook omdat het CDA zich zelfbewust en eensgezind achter hem had gesteld. En daarin was het CDA nu juist mede geslaagd dank zij zijn christelijke karakter.

een antirevolutionaire KVP

Nadat de CDA-partijraad in mei 1984 de conclusies van "Appel en Weerklank" aanvaard had, was het CDA er ook naar gaan leven. Het CDA was zich sindsdien aan het ontwikkelen tot een eensgezinde club. Dat werd natuurlijk bevorderd door de personele wijzigingen in de partijtop en door de oplossing van de coalitie- en de kruisrakettenkwestie, maar stond toch ook niet los van de nieuwe geest die zich van de partij meester had gemaakt. Het Program van Uitgangspunten bleek inderdaad een aantal van de kwaliteiten te bezitten die "Appel en Weerklank" het had toebedacht. Van betekenis was in de eerste plaats dat velen, ook buiten de partij, gingen geloven dat de christen-democratische visie een aanvaardbare uitweg uit de crisis van de verzorgingsstaat bood. Dit geloof werd versterkt doordat de PvdA, die in de hele naoorlogse periode de leiding in het politieke debat had gehad, door de crisis van de verzorgingsstaat in verwarring raakte. De sociaal-democraten hadden sinds de jaren dertig gedacht vanuit de staat en stonden, nu deze staat dreigde te bezwijken aan overbelasting, met lege handen. Zij konden niet, zoals de christen-democraten, terugvallen op een vaste set van denkbelden. De christen-democratische visie was echter niet alleen beter toegesneden op de problemen van de jaren tachtig dan de sociaal-democratische, maar ook dan de liberale visie. Het liberale standpunt was te simplistisch en te hard. Te veel mensen en te veel organisaties waren van de overheid afhankelijk om genoeg te nemen met het botte bezuinigingsbeleid dat de VVD voorstond.

Daarnaast was belangrijk dat het Program van Uitgangspunten binnen het CDA bruikbaar bleek. De vier kernbegrippen waren herkenbaar genoeg om als normatief kader te dienen voor het binden van de leden en voor de ontwikkeling van herkenbare beleidsvisies en herkenbare praktische voorstellen. Tegelijk waren ze vaag genoeg om een grote praktische wendbaarheid toe te laten. Dit mengsel van praktische vrijblijvendheid en ideële geldingskracht was een uitstekend middel om de gereformeerden en de katholieken te verenigen. De veranderingen die doorgevoerd werden, maakten de gereformeerden in het CDA van dwarsliggers tot dragers. Hun weerstand tegen de vorming van het CDA was in niet geringe mate voortgekomen uit vrees dat met de ondergang van de ARP ook de beginselpolitiek verloren zou gaan. Dat het CDA zich tot beginselpolitiek bekeerde, voldeed dan ook aan een vooral bij

hen aanwezige behoefte. Het CDA werd voor hen zo van een vreemd onderkomen tot een vertrouwd tehuis, een soort verbrede ARP, waarin ook nog aan bijbelstudie gedaan werd.

De verzoening met het CDA werd ook bevorderd doordat de gereformeerden, in tegenstelling tot wat gevreesd was, in het geheel niet in de massa katholieken en hervormden bleken te verdwijnen, maar juist onevenredig veel invloed kregen. In 1986 waren de twee belangrijkste ideologen, Kuiper en Oostlander, de partijvoorzitter, Bukman, de fractievoorzitter, De Vries, en de op Lubbers na invloedrijkste minister, De Koning, uit de ARP afkomstig. Van de CDA-leden was 33 procent van gereformeerde herkomst, tegen maar 11 procent van de CDA-kiezers.²⁷ Zomer 1991, elf jaar jaar na de opheffing van de ARP, zaten in de CDA-Tweede-Kamerfractie vijftien oud-leden van de ARP, een aantal dat de fractie van de ARP sinds de jaren vijftig niet meer gehaald had. Ook van de gevreesde ontkerkelijking van het CDA kwam niets terecht. Meer dan negentig procent van de leden ging in 1986 minstens eenmaal per maand naar de kerk en bijna tachtig procent ging zelfs elke week.²⁸ De hele Tweede-Kamerfractie en alle CDA-ministers waren aangesloten bij één van de drie grote kerkgenootschappen. De mogelijkheid dat niet-christenen het CDA op hoog niveau konden vertegenwoordigen was zuiver theoretisch gebleven.

Maar ook de katholieken konden zich goed in het nieuwe CDA vinden. Zij waren geen denkers maar bestuurders, en hechtten aan een sfeer van vriendelijkheid en eensgezindheid. Voor hen was het belangrijk dat de reconfectionalisering een grote praktische wendbaarheid niet uitsloot en een einde maakte aan de openlijke conflicten. De bijeenkomsten van de partij werden vanaf 1985 weer gekenmerkt door een zekere gemoedelijkheid en boden weer ruimte om in de wandelgangen ontspannen zaken te doen en de laatste nieuwtjes uit te wisselen. De manier van discussiëren in het CDA was de katholieken bovendien niet vreemd. De organisatie van de discussies deed denken aan de vroegere KVP-werkgroepen. Alleen aan het veelvuldige gebruik van de bijbel moesten ze wennen, maar op den duur gingen ze ook dit positief waarderen.

De hervormden hadden op den duur nog de meeste moeite met het CDA. Zij voelden zich niet opgewassen tegen de gereformeerden en slaagden er nauwelijks in belangrijke functies in de partij, de fractie of het kabinet te bemachtigen. Vandaar dat in 1985 een "comité van verontruste hervormden" opgericht werd. Dit gezelschap wilde meer hervormden in de Tweede Kamer en in het kabinet en probeerde een hervormde partijvoorzitter te krijgen. Overeenkomstig de christelijk-historische traditie legde het zich er echter snel bij neer toen dat niet lukte, en daarna werd van het comité niets meer van vernomen.

§ 4 de verantwoordelijke samenleving

Had Oostlander zijn partijgenoten na de verkiezingen van 1982 moed ingesproken, na de verkiezingen van 1986 sprak hij een vermanend woord.²⁹ Natuurlijk, zo waarschuwde hij, de winst was prachtig, maar er waren ook gevaren. De overwinning bevestigde de werfkracht van de christen-democratie, maar was ook te danken aan de toevallige aanwezigheid van een aansprekende lijsttrekker. Op zich was dat niet

erg, want zo'n man kon bij uitstek de kiezers van de waarde van de christen-democratie overtuigen. Maar volgens Oostlander was dat maar gedeeltelijk gelukt. Velen hadden op Lubbers gestemd zonder het flauwste benul te hebben van de christen-democratische overtuiging. Die kiezers vormden een onzekere aanhang, die weer snel verloren kon gaan. Voor een deel was dit onvermijdelijk; het zaad kon niet bij iedereen wortel schieten. Erg zou het pas zijn als het CDA zich overgaf aan persoonsverheerlijking. Zulks zou ten scherpste afgekeurd moeten worden, want het zou de aandacht afleiden van de zaken waar het op aankwam. In een fixatie op politieke leiders school bovendien het gevaar dat de leiders te veel macht naar zich trokken. Volgens Oostlander maakte een krachtig persoonlijk leiderschap beginsel-politiek bijna per definitie onmogelijk. De Europese christen-democratie gaf daarvan tal van voorbeelden. Vooral de Italiaanse christen-democratie ontbrak het, aldus Oostlander, in ontstellende mate aan een samenhangende visie. De partijleiders maakten daar met steun van hun clientèle de dienst uit en lieten zich niets gelegen liggen aan de christen-democratische beginselen. In België was een mafia ontstaan rond Paul van den Boeynants, die, niet gehinderd door een beginselvaste achterban, zijn gang had kunnen gaan. Het CDA was gelukkig voor dergelijke toestanden gespaard gebleven, maar Oostlander ontwaarde wel zorgwekkende tendenzen. Zo viel hem op dat Ruding bij de kabinetsformatie allerlei persoonlijke claims op tafel legde, die strijdig waren met het verkiezingsprogramma. Rudings opstelling werd volgens Oostlander gekenmerkt door "bestuurlijke techniciteit", die vreemd was aan de christen-democratie. Het enige dat het CDA voor afglijden kon behoeden, was concentratie op de beginselen. "Dorpsdespotisme moet door beginselpolitiek worden afgeschaft", stelde Oostlander. Alleen als "het Boek" (de bijbel) en de daarop gebaseerde politieke overtuiging de baas waren, kon voorkomen worden dat allerlei baasjes de macht in handen namen.

Oostlander vond dat de politieke overtuiging van het CDA nog te weinig doorwerkte. Zeker, de afgelopen vier jaar was duidelijker geworden waar het CDA voor stond. Maar in de praktische politiek was er nog weinig van te merken. Het kabinet liet zich te zeer beïnvloeden door belangengroepen, ambtenaren en de simpele noodzaak tot bezuinigen, en getuigde te weinig van een politieke visie. Het CDA zelf was te zeer verstarde in een "zenuwachtige eenheidskramp" en durfde nog te weinig vrijelijk vanuit een gemeenschappelijke visie te discussiëren. Dat alles moest, aldus Oostlander, de komende jaren veranderen.

een generatie in de mist

Oostlanders standpunt werd in brede kring gedeeld. Toen in de zomer van 1986 veertien CDA'ers in *Christen-Democratische Verkenningen* hun visie op de doorwerking van "Appel en Weerklank" gaven, kwamen bijna allen tot de slotsom dat het rapport een heilzaam effect gehad had, maar dat er nog een lange weg te gaan was. Bij die constatering werd de partij niet gespaard. De voorzitter van de partijkrant *CD/Actueel* bijvoorbeeld schreef dat de politieke overtuiging van het CDA meer was terug te voeren op het dreigende failliet van de staat, dan op het Program van Uitgangspunten. Ook was hij bang dat de partij onder druk van de niet-christelijke

kiezers zou vervlakken. De voorzitter van de Kamerkring Dordrecht klaagde over het autoritaire optreden van het dagelijks bestuur dat, zo schreef hij, door sommige leden van het partijbestuur als "het Politbureau" aangeduid werd. Als modaal partijbestuurslid had hij de stukken meermalen pas ter vergadering uitgereikt gekregen. Het dagelijks bestuur drukte besluiten door voordat de aanwezigen door hadden waar het eigenlijk over ging.

Toch overheerste het optimisme. De kritiek kwam voort uit het gevoel dat het goed ging, maar nog beter kon. Allen hadden hoge verwachtingen van het CDA en prezen de terugkeer tot de beginselpolitiek. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, Huib Eversdijk (ex-CHU), constateerde dat "de velden wit zijn om te oogsten".³⁰ Dat veel buitenkerkelijken CDA gestemd hadden, zag hij als een aansporing om door te gaan met beginselpolitiek. Ook de buitenkerkelijken verwachtten van het CDA een herkenbare christelijke koers, want "ook al komt men niet of niet geregeld in de kerk, het christelijke normen- en waardenpatroon wordt door zeer velen bewust of onbewust aanvaard!"

Ook oud-KVP'ers bleken tot de beginselpolitiek bekeerd te zijn. De katholieke topambtenaar J.J.A.M. van Gennip meende dat de christen-democraten zichzelf hervonden hadden. Hij herinnerde eraan hoe tot voor 25 jaar binnen de katholieke organisaties een beginselvast politiek en maatschappelijk kader gevormd werd. De cursussen van het Romme-instituut van de KVP, de studiedagen in het seminarie Rolduc, de opleidingen aan de Tilburgse universiteit – overall werden katholieken gepokt en gemazeld in christelijk-sociaal denken en handelen. Maar, zo schreef Van Gennip, "opeens was het allemaal weg: het Romme-instituut verkocht, de Rolducse studiedagen verlopen en Tilburg werd de Karl Marx-Universiteit. Van de christelijk-sociale leer die in de politiek vertaald moest worden, sprak niemand meer. Menigeen bepleitte op dat moment de omvorming van de christelijke partijen tot een democratische middenpartij."³¹ Van Gennip, die een van de leidende figuren in het Democratisch Centrum Nederland was geweest, had zelf ook gepleit voor de vorming van een levensbeschouwelijk-neutrale middenpartij, maar zag in dat dat fout geweest was. Het CDA zat nu nog met de brokken. Er was "een generatie in de mist" opgegroeid, die niet in staat was te werken met christelijke kernbegrippen als solidariteit en rentmeesterschap. Deze generatie had de leiding in de partij, maar was onvoldoende toegerust voor "de agenda van de toekomst". Dit was zorgelijk, omdat de politiek de komende jaren antwoord moest geven op fundamentele samenlevingsvragen. Daarom stond het CDA "voor de noodzaak van extra inspanning, in ieder geval een inhaalmanoeuvre voor de creëring van een nieuw en herkenbaar kader".³² Het CDA moest, aldus Van Gennip, in eigen kring en daarbuiten, de discussie over de maatschappelijke orde nodig intensiveren.

de zorgzame samenleving

De behoefte aan discussie was algemeen. Zij kwam behalve uit het vertrouwen in de beginselpolitiek, ook voort uit een smelend onbehagen bij het CNV, bij delen van het lagere kader en bij de aanhang. De christelijke vakbeweging en veel plaatselijke CDA-politici waren niet gecharmeerd van de verzorgingsmaatschappij die het CDA

voorstond. Zij werden geconfronteerd met de pijnlijke gevolgen van bezuinigingen die het Rijk doorschoof naar de sociaal-zwakkeren en de lagere overheden. Zij zagen daarom de verzorgingsmaatschappij als weinig meer dan de verpakking van het misschien noodzakelijke, maar in ieder geval onaangename ombuigingsbeleid. Dit beeld had ook postgevat in de media. Vooral over de minister van wvc, Elco Brinkman, werd in dit verband negatief geoordeeld. Brinkman was de enige minister die het bezuinigingsbeleid in verband bracht met de CDA-ideologie en deze ideologie ook trachtte te populariseren. Hij verkondigde dat mede als gevolg van de doorgeschoten staatsbemoeienis de onderlinge solidariteit van "de zorgzame samenleving" verdwenen was en vooral in de grote steden was vervangen door normloosheid en bruto egoïsme. Deze boodschap was misschien velen uit het hart gegrepen, maar veroorzaakte ook een stroom van verontwaardiging. Brinkman werd afgeschilderd als een provinciaal, die onkundig was van het moderne leven, en als een keiharde bezuiniger, die de ware aard van zijn beleid met hypocriete praatjes trachtte te verhullen. Vooral zijn uitspraken over bejaarden werden als smakeloos beoordeeld. De minister was verantwoordelijk voor de besnoeiingen op de bejaardenzorg en beantwoordde de kritiek hierop met de stelling dat de samenleving zelf zich maar eens wat meer om de oudjes moest bekommeren. Om deze opvattingen werd hij weggehoond. De CDA-top begreep uit de negatieve reacties dat het van belang was de christen-democratische maatschappij-opvatting beter uit te werken en uit te dragen.

Van Velzen

In dit verband kwam het goed uit dat Bukman in 1986 minister werd en als voorzitter vertrok. Algemeen werd erkend dat Bukman de partij op orde had gebracht, maar de drillboor werd toch minder geschikt geacht om de gewenste discussies te leiden en de public relations te verzorgen. Toen Bukman zijn vertrek aankondigde, stelde het partijbestuur vast dat zijn opvolger uit ander hout gesneden moest zijn. De nieuwe voorzitter moest minder een dictator zijn en meer een luisteraar en een stimulator. Bij dit profiel had men niemand in het bijzonder op het oog en velen stelden zich dan ook kandidaat. Nu de partij tot eenheid en bloei gekomen was en de voorzitter er kon inleggen met ideologische verdieping, was het voorzitterschap van het CDA een aantrekkelijk baantje geworden.

Om een openlijk gevecht te voorkomen, kreeg een commissie onder leiding van Steenkamp opdracht een kandidaat voor te dragen. Even leek het alsof de slechte oude tijden herleefden. In de commissie zat naast Steenkamp een vertegenwoordiger van elk der oude partijen. Het katholieke commissielid Leyten en het hervormde lid Van Verschuer voelden zich geroepen voor hun groep op te komen. Zowel in katholieke als in hervormde kring viel te vernemen dat de eigen groep nu aan de beurt was om de voorzitter te leveren. De commissie zelf aarzelde maandenlang en liet een groot aantal sollicitanten afvallen, waarna Steenkamp ineens ontstak in groot enthousiasme voor Wim van Velzen, de voorzitter van de Kamerkring Noord-Brabant. Van Velzen was geen lid van de KVP geweest, maar was wel katholiek, zodat Van Verschuer weinig voor hem voelde. Maar omdat de commissie er zo langzamerhand toch eens uit moest komen, waren de andere commissieleden bereid

Steenkamp te volgen. Van Verschuier ging na een positief advies van minister Deetman, die Van Velzen meegemaakt had op zijn ministerie (Onderwijs), ook akkoord en zo droeg de commissie in oktober Van Velzen als enige kandidaat voor. De verontruste hervormden dreigden nog roet in het eten te gooien door Eversdijk te kandidideren, maar deze trok zich op aandringen van Lubbers op het laatste moment terug. Op de partijraad van 22 november preees Lubbers zich "erg gelukkig dat de wisselingen van personen kunnen plaatsvinden zonder allerlei verveligheden". Hij had het "zeer gewaardeerd" dat Eversdijk twee dagen eerder "in een geest van grote toegewijdsheid aan het CDA" had afgezien van zijn kandidatuur. Onder luid applaus werd vervolgens Van Velzen bij acclamatie gekozen.

Van Velzen deed de aanwezigen sterk aan Steenkamp denken. Hij bleek een opgewonden man, druk gesticulerend, met felle blauwe ogen, die een klemtoon in elke zin legde en een voor anderen niet altijd even goed te doorgronden enthousiasme voor de christen-democratie uitdroeg. De nieuwe voorzitter kwam uit het onderwijs. Hij had onderwijskunde gestudeerd, had dertien jaar lang bij het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch gewerkt en was in 1985 top-ambtenaar geworden op het ministerie van Onderwijs. Zijn carrière in het CDA was nog maar net op gang gekomen. Pas in 1980 was hij lid geworden en pas in 1984 had hij zijn eerste belangrijke functie in de partij gekregen. Hij was toen meteen voorzitter van de Kamerkring Noord-Brabant geworden. Dat hij op dat moment nog volstrekt onbekend was in de partij, gold als een voordeel. Noord-Brabant wilde net als het landelijke CDA een nieuwe start maken en zocht een buitenstaander die van de belegen KVP-coterie een geïnspireerde en dynamische CDA-Kring kon maken. Volgens de Brabantse bestuurders was Van Velzen daar uitmuntend in geslaagd. Hij had nieuwe mensen aan het werk gezet, vrouwen en jongeren aangetrokken en discussieclubs geïnstalleerd, die hij met groot enthousiasme stimuleerde, niet met de harde hand van de ouderwetse partijbaron, maar met de gestroomlijnde techniek van de eigentijdse manager.

De hoofdpersoon zelf hield zijn partijgenoten zo vaak hij kon voor dat hij van het CDA een levendige discussieclub wilde maken en de christen-democratische beginselen wilde vertalen naar eigentijds beleid. In dit kader stelde hij een werkgroep in, die een vervolg op "Van Verzorgingsstaat tot Verzorgingsmaatschappij" moest schrijven. In oktober 1987 was de werkgroep, die weer onder leiding stond van de vroegere vice-voorzitter van de ARP Dick Kuiper, daarmee klaar en werd haar nota "De Verantwoordelijke Samenleving" naar de leden toegestuurd. Na honderden discussies aan de basis en een aantal regionale studiedagen stelde de partijraad ten slotte op 4 juni 1988 de definitieve tekst vast.

het maatschappelijk middenveld

De commissie-Kuiper had de kritiek op "de zorgzame samenleving" ter harte genomen. De jaren negentig, waarvoor het nieuwe rapport bedoeld was, vroegen om andere accenten dan de jaren tachtig, die onderwerp van het vorige rapport waren geweest. De andere aanpak bleek al uit de titel, waarin de "verzorgingsmaatschappij" was vervangen door de "verantwoordelijke samenleving" – een begrip dat als voor-

deel had dat het minder deed denken aan het pannetje soep voor de armen. In het rapport hadden "kwetsbare groepen" bijzondere aandacht gekregen. Vanuit het solidariteitsbeginsel moest "ingespeeld worden" op problemen als "de nieuwe armoede van sociale minima, de problemen van de tweede generatie etnische minderheden op de arbeidsmarkt [en] de ontoegankelijkheid van de arbeidsmarkt voor gehandicapten en gedeeltelijk arbeidsongeschikten".

Tegelijk stelde ook het nieuwe rapport weer dat de overheid overbelast was. Nodig was "een beter evenwicht tussen de rol van de overheid, de burgers en hun maatschappelijke verbanden". Dit kon bereikt worden door een "proces van vermaatschappelijking" op gang te brengen: de overheid moest het verantwoordelijkheidsbesef van de maatschappelijke organisaties en de burgers versterken. Bij het werkgelegenheidsbeleid kon dit bijvoorbeeld geschieden door tripartisering van de arbeidsbureaus: de overheid moest zich niet langer alleen verantwoordelijk stellen voor de arbeidsbemiddeling, maar deze samen met de organisaties van werkgevers en werknemers ter hand nemen.

De vermaatschappelijking was het centrale element van de nota. Volgens de auteurs was de kernvraag: "krijgen maatschappelijke organisaties een zelfstandige verantwoordelijkheid, of zie je ze als instrumenten die de overheid kan gebruiken, als zetbaasjes van het beleid? Als dat laatste het geval is, ben je bezig met niet meer dan verandering van organisatie. Geef je die maatschappelijke verbanden een eigen rol, dan heb je het over wezenlijke maatschappijvernieuwing. Op dat laatste koersen we aan."³³ In deze opvatting lag kritiek op het kabinet besloten. Het kabinet, zo meenden de vernieuwers, legde het accent te veel op privatisering. Bovendien beschouwde het privatisering "nog te veel als een overdracht naar de commerciële sector en te weinig als een inschakeling van de non-profit-organisaties".

De nadruk op "het maatschappelijk middenveld" onderscheidde het rapport over de verantwoordelijke samenleving van het rapport over de verzorgingsmaatschappij. Daarin had het accent gelegen op het terugtreden van de overheid en op het vrijwilligerswerk, dat moest inspringen waar de overheid te kort schoot. In het nieuwe rapport ging het om de overdracht van geld en bevoegdheden. Daarnaast sprak het positiever over de rol van de overheid. Op een aantal terreinen, zoals het milieubeleid, moest de overheid niet terugtreden, maar juist krachtiger optreden of nieuwe taken ter hand nemen, het liefst natuurlijk in samenwerking met maatschappelijke organisaties. Ook waar de overheid bevoegdheden overdroeg, kwam zij niet buitenspel te staan. In veel gevallen zou zij geldschietter blijven en dan zou zij controleren of de middelen doelmatig gebruikt werden. Bovendien zou zij in alle gevallen toezien op de kwaliteit en de toegankelijkheid van de voorzieningen en het democratisch gehalte van de organisaties. Aan de democratisering van de samenleving was zelfs een apart hoofdstuk gewijd. De tijd dat de notabelen bijvoorbeeld de schoolbesturen domineerden was, aldus de vernieuwers, voorbij. De ouders dienden over de gang van zaken op school te beslissen.

De discussienota voldeed binnen de partij aan de verwachtingen. Zij kreeg bij het middenkader, dat het maatschappelijk middenveld en de lagere overheden bevolkte, een enthousiast onthaal. De meest gedreven voorstanders van de nieuwe aanpak geloofden dat de nota een nieuw tijdperk inleidde. Van Velzen riep zelfs uit dat het CDA een "complete transformatie" van de samenleving ging doorvoeren. Maar zoveel enthousiasme was niet gerechtvaardigd. Leidende politici bleken minder onder de indruk te zijn. Minister van Binnenlandse Zaken Cees van Dijk (ex-CHU) onthulde dat in het kabinet nooit gesproken werd over de christen-democratische visie op de samenleving. De discussies gingen over praktische problemen en hadden geen principiële karakter. Van Dijk zette grote vraagtekens bij het rapport. Overdracht van bevoegdheden aan non-profitorganisaties leek hem "een buitengewoon moeilijke zaak", want "als je iets overdraagt naar het maatschappelijk middenveld, heb je kans dat je als overheid nog lange tijd wordt aangesproken voor de kosten. Als de kosten uit de hand lopen, dan komen ze weer bij de overheid aankloppen."³⁴

Ook fractievoorzitter De Vries waarschuwde tegen overspannen verwachtingen. Op de partijraad van 4 juni 1988, waar Van Velzen over de transformatie van de samenleving sprak, maande De Vries tot nuchterheid. Hij constateerde dat sommigen dachten dat de verantwoordelijke samenleving zo maar even ingevoerd kon worden. Dat herinnerde hem aan "het naïeve optimisme uit het tijdperk van de Verlichting". Overhaasting in de politiek kon, aldus de Vries, alleen maar schade aanrichten. "Woede en razernij kunnen in een half uur meer omver werpen dan omzichtigheid en vooruitziend beleid in een eeuw kunnen opbouwen." Bovendien bespeurde hij in het concept een bedenkelijke neiging tot moralisme. De overheid had niet de taak de mensen op te voeden. De opvoeding diende plaats te vinden in de daartoe geeignende instellingen, zoals de kerk en het gezin. Op de volgende partijraad waarschuwde hij nog eens. Hij bespeurde toen de neiging de verantwoordelijke samenleving tot ideologie te verheffen. Dat gepraat over het maatschappelijk middenveld vond hij maar overdreven. Van de maatschappelijke instellingen moest men niet te veel verwachten, want zij konden zich makkelijk ontwikkelen tot "semi-ambtelijke bureaucratieën, die zich over alles zorgen moeten maken behalve over hun eigen voortbestaan".³⁵

persoonlijk temperament

Van Velzen verweerde zich niet tegen de kritiek. Hij wilde de partij wel laten discussiëren, maar wenste voor alles openlijke confrontaties te voorkomen. Meningsverschillen hield hij het liefst binnenskamers. Bij de discussies over de verantwoordelijke samenleving deelde hij de partijraad op in "deelraden", zodat de kritiek niet doordrong tot de plenaire vergadering. De plenaire partijraad moest een applausmachine blijven – en dat bleef hij ook.

Oostlander kwam achteraf nog wel op De Vries' betoog terug. In *Christen-Democratische Verkenningen* schreef hij dat De Vries "nogal ver tegemoet [kwam] aan hen die zich door wantrouwen ten opzichte van het maatschappelijk middenveld la-

ten leiden".³⁶ Over de non-profitorganisaties had De Vries, aldus Oostlander, een duidelijk minder positieve toon laten horen dan over het bedrijfsleven. Maar Oostlander nam nu juist bij de commercie "stuitende aspiraties" waar, die "schreeuwen om een duidelijk overheidsbeleid dat de markt in zijn hok drijft". De CDA-ideoloog gaf De Vries toe dat christen-democraten niet met blauwdrukken voor een andere maatschappij hoorden te werken, maar vond diens waarschuwing niet op zijn plaats, want "die blauwdrukken hebben we niet". Oostlander was het verder met de fractieleider eens dat de verantwoordelijke samenleving niet meer dan "een globale beleidsrichting" was. Hij vond de meningsverschillen dan ook niet wezenlijk. Het was een kwestie van "persoonlijk temperament". Vanuit zijn eigen temperament presenteerde De Vries zich nu eenmaal "als nuchter en voorzichtig politicus en daarmee eerder als 'revisionist dan als radicaal'". En, Oostlander gaf het graag toe, De Vries had "gelijk als hij stelt dat die non-profitorganisaties van binnenuit geprikkeld moeten worden om veel aandacht te besteden aan kwaliteit, toegankelijkheid en zuinig beheer".

Desondanks ontging het Oostlander niet dat de doorwerking van het christen-democratische concept uiterst moeizaam verliep. Zelfs waar de politiek taken aan maatschappelijke organisaties overdroeg, leek het soms dat het er voornamelijk om ging de lasten af te schuiven. Dit type vermaatschappelijking had "niets, maar dan ook helemaal niets met de verantwoordelijke samenleving te maken", maar was een "mooie vermomming" van "cynisch instrumentalisme", waarbij de maatschappelijke organisaties gewoon instrumenten van de overheid bleven. De overheid was trouwens niet de enige die de realisatie van de verantwoordelijke samenleving in de weg stond. Ook de achterban van het CDA bleek niet bereid de praktische consequenties van de CDA-ideologie te aanvaarden als die botsten met het eigenbelang. In 1989 stelde Oostlander voor om het openbaar onderwijs net als het bijzonder onderwijs onder te brengen in stichtingen. Dit zou de overheid terugdringen ten gunste van het maatschappelijk middenveld. De ouders zouden meer, de bureaucratie zou minder invloed krijgen. Maar ofschoon dit voorstel logisch volgde uit het concept van de verantwoordelijke samenleving, was de achterban er allerminst gelukkig mee, omdat het de gunstige positie van het bijzonder onderwijs zou kunnen ondergraven. Tweemaal, op de parijraad en op een landelijke studiedag, werd het met ruime meerderheid verworpen. Oostlander was hierdoor uit het veld geslagen en jammerde dat "we aan een principiële discussie over onze uitgangspunten weer niet toekomen".³⁷ De meest serieuze aandacht voor het CDA-idee kwam nog, zo signaleerde hij, uit het openbaar onderwijs.

CDA-yuppies

Zo bleef er weinig over van de roem die Van Velzen met de ideologische discussie wilde vergaren. Na verloop van tijd begonnen juist degenen die wel ideologisch bevlogen waren, hem aan te vallen. De aanleiding hiervoor was zijn personeelsbeleid. Van Velzen deed zijn best het CDA een dynamischer uitstraling te geven. Hij maakte gebruik van het eigentijdse managersjargon en trok mensen aan die eerder in het bedrijfsleven leken thuis te horen dan in een christelijke partij. Zo stelde

Van Velzen de commissie die het nieuwe verkiezingsprogram schreef samen uit figuren wier christen-democratische overtuiging tot voor kort bij weinigen bekend was geweest. De commissievoorzitter, F.J.M. Werner, was financieel directeur van het AMC-ziekenhuis en had in de magere jaren van het CDA nooit van zich doen horen. Zijn medewerkers, de hoogleraar sociologie A.C. Zijdeveld en de topambtenaar Pieter Volten, waren zelfs pas na 1986 lid van de partij geworden. Dit tweetal gaf toe niet afwijzend te staan tegenover een leuke politieke carrière en was bepaald niet evangelisch bevolgen. Zijdeveld erkende zelfs dat hij in het geheel niet gelovig was.

Dit alles wekte ergernis bij een deel van de leden. Die ergernis kwam aan het einde van 1988 in volle hevigheid naar buiten toen Van Velzen voorstelde het Kuypershuis in Den Haag, het voormalige hoofdkwartier van de ARP, te verkopen, en zijn nieuwe aanpak vast liet leggen in het rapport "Bestuurlijke vernieuwing in een verantwoordelijke samenleving". Van Velzen lichtte zijn voorstel het Kuypershuis te verkopen toe met een zeldzaam gebrek aan tact en gevoel voor traditie: hij merkte op dat het CDA geen museum kon onderhouden. In het rapport over de bestuurlijke vernieuwing stond dat CDA-vertegenwoordigers een "helicopterview" moesten hebben, "functioneringsgesprekken" moesten ondergaan en bij slecht functioneren voor "outplacement" in aanmerking moesten komen. Dit alles stond eigenlijk ook al in "Appel en Weerklank", maar de woordkeus in het nieuwe rapport deed zo zeer denken aan de snelle sector van de informatie-maatschappij dat degenen die zich al langer aan Van Velzen geërgerd hadden, tot razernij gebracht werden.

Het begon in december 1988 met een artikel van de CDA-jongere Wilfried Scholten.³⁸ Volgens Scholten was het CDA onder Van Velzen hard bezig een "christen-technocratische partij" te worden. Carrière-makers kregen de voorkeur boven bevolgen christenen. Gladde managers, yuppies en pragmatische types waren met de hulp van Van Velzen bezig aan een snelle opmars in de partij. Scholten merkte bovendien op dat de voorzitter wel te koop liep met de verantwoordelijke samenleving, maar dat hij nog nooit op een inhoudelijke uitspraak betrupt was. Met zijn artikel maakte Scholten een ware furie los. De Kamerkringbestuurders, het CDA-vrouwenberaad, het dagblad *Trouw*, de Europarlementariër Hanja Maij-Weggen, Oostlander – allen voelden zich geroepen Scholten gelijk te geven. Oostlander mopperde dat nu het CDA in de lift zat er allerlei "vreemd volk, slechts belust op een carrière" op af stroomde. "Na enig ideologisch gestotter" wisten dezulken "voldoende vertrouwen te winnen, maar eenmaal gevestigd binnen de partij zullen juist van die kant de idealen ondergraven worden".³⁹

Van Velzen reageerde bepaald onhandig op de kritiek. Eerst was hij zo onverstandig om Scholten een interview te weigeren en vervolgens probeerde hij de verwijten over zijn vaagheid te weerleggen door een paar pittige uitspraken, waarbij hij echter zo stuntelig te werk ging, dat het een averechts effect had. Zo foeterde hij dat Marokkaanse jongeren in Amsterdam na vergripen "een nachtje worden opgepakt" en daarna weer ongestoord "langs de straat banjeren".⁴⁰ De achterban was geschokt door deze domme rechtse praat en de top sprak van zeepbellen, zodat de voorzitter tenslotte maar besloot zich te beperken tot een geruisloze rol op de achtergrond. Voortaan zou zijn bijdrage aan het partijleven beperkt blijven tot oproepen om de

eenheid naar buiten toe te handhaven – oproepen die, omdat de noodzaak ertoe niet meer aanwezig was – niet zelden een krampachtige indruk maakten.

§ 5 een nieuw bestand

Op 2 mei 1989 viel het tweede kabinet-Lubbers. Dat gebeurde onverwacht, maar de relatie tussen de regeringspartijen was al enige tijd onprettig geweest. In de Tweede Kamer was de verstandhouding nooit hartelijk geweest, maar voor 1986 hadden beide fracties zakelijk nog redelijk met elkaar kunnen opschieten. Na 1986 was ook dat niet meer het geval. De CDA-fractie constateerde dat gaande weg “een stuk frustratie” bij de coalitiepartner groeide, dat een redelijk gesprek steeds vaker onmogelijk maakte. Binnen het kabinet stond de samenwerking eveneens onder druk. Het CDA had al een overwicht in het eerste kabinet-Lubbers, maar in het tweede kabinet-Lubbers kwam de VVD er helemaal niet meer aan te pas. De vijf liberale ministers – voor de verkiezingsnederlaag waren het er zes geweest – hadden een zwakke aanvoerder, Rudolf de Korte, die absoluut geen partij voor Lubbers was, maar wel een sterke behoefte had zich te doen gelden.

De VVD werd intussen sinds 1986 verlamd door een harde interne machtsstrijd. In 1986 was Nijpels op het ministerie van VROM “in de luwte” gezet en had De Korte zich als eerste man opgeworpen, maar naarmate de vice-premier aanzien verloor, leek fractieleider Joris Voorhoeve zich te ontpoppen als de werkelijke partijleider. Voorhoeve presenteerde zich als de aanvoerder van het deftige en weldenkende deel van de VVD. De geaffecteerd sprekende professor wilde het CDA links passeren, om zo ooit een coalitie met de PvdA te kunnen sluiten. Maar daarvoor voelde het populistisch-rechtse deel van de partij helemaal niets. Deze vleugel, onder leiding van Frits Bolkestein en Hans Wiegel, kon Voorhoeve als leider niet aanvaarden en liet niet na hem te beschadigen. Evenzeer ergerden Bolkestein en Wiegel zich aan Nijpels, die populair werd met een milieubeleid waarvan de rechtervleugel gruwde.

De interne machtsstrijd maakte de VVD tot een instabiele coalitiegenoot. Toch werd de sfeer pas echt broeierig toen Lubbers zich ermee ging bemoeien. In juni 1988 schafte het kabinet de WIR, een investeringspremie, af. Dat had bij verrassing moeten gebeuren, maar de maatregel lekte uit, zodat veel bedrijven nog tijdig investeringen konden vastleggen. Voorhoeve suggereerde dat de premier hieraan schuldig was en bracht deze daarmee tot grote toorn. Op de CDA-partijraad van 4 juni betichtte Lubbers Voorhoeve van “politiek vandalisme” en beklemtoonde dat ook de VVD-leider op de hoogte was geweest van de afschaffingsplannen. Hij dreigde met een kabinetscrisis en meldde dat hij weer als lijsttrekker beschikbaar was bij de volgende verkiezingen. Zo snel had een premier zich nog nooit beschikbaar gesteld en de pers vermoedde dan ook dat Lubbers ernstig rekening hield met vervroegde verkiezingen. In een Kamerdebat werd enkele dagen later nog geprobeerd de relatie te herstellen, maar tussen Lubbers en Voorhoeve kwam het nooit meer goed. Elf maanden later droeg dit bij aan de val van het kabinet. In april 1989 kreeg de rechtervleugel van de VVD een uitgelezen kans om zowel met Voorhoeve als met Nijpels af te rekenen. Medio april werd bekend dat Nijpels' Nationaal Milieubeleidsplan tot flinke lastenverzwaringen voor de automobilist zou leiden. Voorhoeve stelde zich

aanvankelijk achter het plan op, maar bij de achterban van de vvd viel dat helemaal verkeerd. Daar werd al jaren geklaagd dat de gewone automobilist als "melkkoel" "gepakt" werd, terwijl de auto toch nauwelijks aan de milieuvervuiling bijdroeg. Nu het milieuplan voorzag in afschaffing van de staatssubsidie op het woon-werkverkeer, ontkende *De Telegraaf* een hetze tegen Nijpels en werd Voorhoeve vanuit de fractie en het partijbestuur onder druk gezet om zijn steun aan de afschaffing van het reiskostenforfait in te trekken. Al na enkele dagen zwichtte hij. Ook drie vvd-ministers wezen het kabinetsvoornemen nu af, maar Nijpels en het cda wilden van geen wijken weten, zodat een kabinetscrisis ineens heel dichtbij leek. Op de avond van het beslissende debat in de Tweede Kamer kwam Lubbers, geheel tegen zijn gewoonte, niet met tussenoplossingen, maar vroeg Voorhoeve slechts nog eens goed na te denken. Nog voor middernacht stapte de premier op met de mededeling dat hij de volgende ochtend het ontslag van zijn kabinet bij de koning zou aanbieden.

een Amerikaanse samenleving

De kabinetscrisis kwam het cda goed uit. De partijtop wilde zo langzamerhand wel van de vvd af. Al ruim twee jaar lang was zij bezig de partij en de achterban rijp te maken voor een nieuwe coalitie met de pvda. Die operatie vereiste enige zorg, want bij een groot deel van de achterban zat de weerszin tegen de pvda diep. Tijdens de verkiezingscampagne van 1986 werd de partijleiders bij spreekbeurten herhaaldelijk door partijgenoten op het hart gedrukt nooit meer met de socialisten te regeren. Slechts tien procent van de cda-kiezers vond toen dat hun partij met de pvda moest gaan regeren als de coalitie met de vvd geen meerderheid zou halen. De Vries, die niet verdacht kon worden van ongezonde rode sympathieën, begon al in september 1986 de achterban te laten wennen aan het idee van een centrum-linkse coalitie. Hij hield de vvd toen voor dat er een grens was aan het snijden in de collectieve sector. Natuurlijk, zo zei hij, ook het cda vond dat de overheid een stapje terug moest doen, maar het wilde niet naar een Amerikaanse samenleving toe. Het wilde de mensen goede basisvoorzieningen garanderen, en dat betekende dat de collectieve sector niet onder de 60 procent van het nationaal inkomen mocht komen. Tot 1990 zou dat vermoedelijk geen problemen opleveren, maar de vraag was: "wat doen wij daarna? (...) Als de vvd in 1990 zegt dat zij naar een type samenleving toe wil met een overheid die niet groter mag zijn dan 40 procent, dan wordt het voor het cda heel moeilijk met hen door te gaan."⁴¹ De Vries sloot "volstrekt niet uit" dat het cda in 1990 weer met de pvda zou gaan regeren. Over de nieuwe partijleider, Wim Kok, was hij nogal te spreken. "Je kunt", vond hij, "aan Wim Kok merken dat hij een man is van een andere generatie dan Den Uyl. Dat praat wat makkelijker. Je kunt openlijk en zakelijk met hem omgaan."⁴²

Ook andere leidende cda'ers mochten graag filosoferen over de toekomstige coalitieverhoudingen. Nadat de vvd een nederlaag had geleden bij de Statenverkiezingen van maart 1987, noemde De Koning het "van groot belang dat er weer een sfeer ontstaat waarin een coalitie van pvda en cda mogelijk is". Hij had "niet zo gek veel beginselen, maar één ervan is dat een coalitie tussen constructieve, democratische

partijen niet op voorhand onmogelijk moet zijn".⁴³ De PvdA hoefde eigenlijk helemaal niet zoveel te doen om weer in genade aangenomen te worden. Zij moest alleen haar toon maar bijstellen. De PvdA had namelijk volgens De Koning veel schade aangericht door het kabinet als een stelletje schurken af te schilderen en zichzelf te presenteren als de enige partij die de sociale minima een warm hart toedroeg en de wereldvrede serieus wilde bevorderen. De PvdA deed intussen haar best van haar slechte naam af te komen. Zij nam direct na de verkiezingen afstand van de vredesbeweging, begon te filosoferen over de grenzen van de verzorgingsstaat, stelde zich minder negatief op tegenover het kabinet en erkende het christen-democratische gedachtengoed als waardevol.

Op de achterban van het CDA leek dit alles evenwel weinig indruk te maken. Die bleef een duidelijke voorkeur voor een centrum-rechtse coalitie houden. Nog na de kabinetscrisis kreeg het CDA veel brieven van leden die in onbedekte termen tegen het rode gevaar waarschuwden en nog in augustus 1989 vond 60 procent van de CDA-kiezers dat de coalitie met de VVD hersteld moest worden; slechts een kwart had een voorkeur voor een coalitie met de PvdA.

anders getinte gevoelens

Toch was de zorg om de leden en de achterban ook een motief om het weer eens met de PvdA te proberen. Lubbers heeft achteraf in *De Groene Amsterdammer* gezegd dat een nieuw kabinet met de VVD op den duur zeker spanningen in het CDA had opgeleverd. Omdat het CDA een brede volkspartij was, leefden er "ook anders getinte gevoelens dan liberale", en die moesten zo langzamerhand eens bevredigd worden.⁴⁴ Inderdaad nam, naarmate de PvdA zich gematigder opstelde, in het CDA het verlangen naar een centrum-links kabinet weer toe. Onder meer het CNV, de voormalige loyalisten en de christelijke onderwijsorganisaties verwachtten van een coalitie met de PvdA een aanzienlijk beter beleid dan van een coalitie met de VVD. Daarnaast ontstond er een soort "nieuw links" van leden die wilden dat er eindelijk eens serieus gewerkt werd aan de verantwoordelijke samenleving. Deze ideologisch gedrevenen waren een heteroog gezelschap. Er zaten nogal wat rechtstreekse leden en jonge Tweede-Kamerleden onder, maar ook gedreven christelijke jongeren en ouderwetse antirevolutionairen, die de eerste groepen verdachten van aantasting van de christelijke identiteit. Hoezeer de nieuw-linkers ook van elkaar verschilden, zij meenden allen dat de verantwoordelijke samenleving het best gebouwd kon worden met de PvdA. RABO-topman H.H.F. Wijffels, die door Van Velzen als christen-democratisch denker "ontdekt" was, zei al in 1986 dat de (toen nog) zorgzame samenleving met de PvdA sneller dichterbij zou komen. Oostlander, die in 1986 een coalitie met de PvdA nog voor jaren onmogelijk achtte, was twee jaar later ook zo ver. Voor het project van de verantwoordelijke samenleving viel, zo meende hij toen, met de VVD "niets te verhapstukken".⁴⁵ Dat bleek niet alleen uit het kabinetsbeleid, maar ook uit het recent gepubliceerde rapport "Liberaal Bestek", waarin de VVD de overdracht van taken naar het maatschappelijk middenveld "niet sympathiek" noemde. Het jongste PvdA-rapport, "Bewogen Beweging", juichte Oostlander daarentegen van harte toe. Hij vond dat gestreefd moest worden naar een lang-

durige samenwerking met de socialisten. De verantwoordelijke samenleving kon nu eenmaal niet in een dag voltooid worden. Het was met de verantwoordelijke samenleving net als het in de jaren veertig en vijftig met de verzorgingsstaat was geweest. De opbouw ervan was een zaak van lange adem, waarover brede consensus in de samenleving moest bestaan. En het was "nu eenmaal zo dat wij als christen-democraten de breedst denkbare coalitie met de sociaal-democraten kunnen maken". De PvdA kon "een heel goede bondgenoot van ons worden".

De partijtop was niet ongevoelig voor dit soort argumenten. Onder anderen Lubbers vond dat de coalitie met de VVD na de grote sanering van de jaren tachtig haar taak had volbracht. Nu de economie er weer bovenop was, moest de politiek zich zetten aan "nieuw beleid". Er ontstond een consensus dat het CDA in de benadering van de actuele vraagstukken dichter bij de sociaal-democratie dan bij het liberalisme stond. In toenemende mate ging het CDA de spanning tussen individualisering en solidariteit als het kernprobleem van de jaren negentig beschouwen en ging het zichzelf in deze kwestie samen met de PvdA tegenover de VVD en D66 plaatsen. Volgens Van Velzen lag er op dit punt "een gemakkelijke herkenning met de PvdA, omdat die partij ook de spanning merkt tussen aan de ene kant zelfstandigheid en mondigheid van mensen naast organiseren van solidariteit in de samenleving".⁴⁶ Lubbers vond dat "het CDA per definitie op sommige punten verwantschap heeft via het sociale met de sociaal-democratie".

De neiging om aan deze gevoelens van verwantschap praktische consequenties te verbinden, werd nog versterkt door de vrees dat het anders met de PvdA of de VVD mis zou gaan. De Koning bijvoorbeeld vond het hoognodig dat de PvdA weer eens meeregeerde, omdat deze partij in de oppositie in toenemende mate gefrustreerd en verbitterd raakte en omdat het talent in haar kring verpieterde en verloren ging. Oostlander was bevreesd dat de PvdA om uit het isolement te komen net als de VVD en D66 de individualisering zou omhelzen. Lubbers was vooral bezorgd over de VVD. Hij was bang dat de VVD het CDA links zou passeren en blijvend in de rechtse hoek zou drukken. Hij achtte Voorhoeve op dit punt niet kansloos, vooral niet omdat Nijpels dezelfde kant uitwilde. De stijl en het beleid van Nijpels hadden "een enorme aantrekkingskracht", die de VVD tot een soort D66-achtige partij kon maken. Lubbers vond het in 1991 "eigenlijk maar beter dat de VVD onder Bolkestein weer aan het vertrouwde conservatieve beeld beantwoordt".⁴⁷

De vrees om de rechtse hoek ingeduwde te worden, werd niet door alle leidende CDA'ers gedeeld. Dat gold wel voor de algemene notie dat het gewoon goed voor het land was als de christen-democratie af en toe van partner wisselde. "De christen-democratie", zo stelde De Vries, regeerde "al zeventig jaar met wisselende partners. Dat heeft ertoe geleid dat de Nederlandse samenleving zich redelijk stabiel heeft ontwikkeld. Zowel voor het CDA als voor het land zou het een goede zaak zijn dat te continueren."⁴⁸ Zo ging het CDA niet alleen met de PvdA regeren omdat het dat zo prettig vond, maar vooral ook omdat de sociaal-democraten weer aan de beurt waren.

De CDA-verkiezingscampagne van 1989 stond in het teken van de continuïteit. Het CDA wilde "verantwoord voortbouwen", zoals de titel van het verkiezingsprogramma luidde. Bovendien was de campagne weer geconcentreerd rond Lubbers. In de centrale verkiezingsleuze "Verder met Lubbers" waren beide elementen, de continuïteit en de succesvolle premier, samengebracht. Lubbers manifesteerde zich nog duidelijker dan in 1986 als de wijze staatsman, die te goed was om aan het politieke gekissebis deel te nemen. Aan de gebruikelijke campagne-activiteiten deed hij nauwelijks mee. Terwijl de andere politici het land afreisden, zat de premier, zogenaamd heimelijk bespied met televisiecamera's, in het Catshuis voor het vaderland te werken. En als hij dan eens naar een verkiezingsbijeenkomst ging, bleek hij zich onderweg toch nog aan staatszaken te wijden. Ondertussen liet de CDA-verkiezingscaravaan met zelfbewuste kreten als "we are the champions" en "we run this country" weten dat de natie bij de christen-democraten in goede handen was.

Het belangrijkste verschil met de vorige campagne was dat het CDA geen coalitievoorkeur uitsprak. Met wie er ook geregeerd werd, het succesvolle CDA-beleid werd toch voortgezet, luidde de boodschap. Niettemin wekte Lubbers duidelijk de indruk dat hij op een centrum-links kabinet aanstuurde. Zo maakte hij van het televisie-slotdebat van de lijsttrekkers een gezellig onderonsje met Kok en Van Mierlo en liet hij Voorhoeve nauwelijks aan het woord. De lijsttrekker van de VVD maakte een gespannen indruk en werd, zodra hij het gezellige samenzijn wilde verstoren, door één van de drie andere heren terechtgewezen.

De verkiezingsuitslag viel het CDA enigszins tegen. De partij bleef groter dan de PvdA en haalde net als in 1986 54 zetels, maar was hier nauwelijks tevreden mee. De christen-democraten hadden sinds de val van het kabinet in de opiniepeilingen voorgelegen op de PvdA en hadden verwacht tussen de 55 en de 61 zetels te halen. In de peilingen stonden ze sinds de val van het kabinet boven de uitslag van 1986 en bovendien verwachtten ze, net als de vorige keer, in de slotweek flink te winnen. Deze verwachting gaf echter meer blijk van overmoed dan van realiteitszin. In werkelijkheid mocht het CDA blij zijn de score van 1986 geëvenaard te hebben. Van januari 1987 tot en met april 1989 had de partij op verlies gestaan. Het was uitsluitend aan de kabinetscrisis en de chaos in de VVD te danken, dat zij zich op het niveau van 1986 handhaafde. In de eerste week na de val van het kabinet ging de VVD al 1,7 procent achteruit, terwijl het CDA 0,7 procent won. Toen in de tweede week in de VVD op hoge toon het vertrek van Nijpels geëist werd, en deze op even hoge toon weigerde, verloor de VVD nog eens 0,9 procent, waarvan tweederde deel ten goede kwam aan het CDA. In de daaropvolgende weken etterde de ruzie in de VVD door en bleef het CDA profiteren, zodat de kabinetscrisis de VVD in totaal op een verlies van 3,3 procent (5 zetels) kwam te staan en het CDA een winst van 2,5 procent (4 zetels) opleverde.⁴⁹

Ondanks de nauwelijks verholde voorkeur voor een coalitie met links, kwam de formatie moeilijk op gang. Met het oog op de rechtervleugel van het CDA kon Lubbers niet zonder meer op een centrum-links kabinet aansturen. Na de verkiezingen zuchtte hij daarom eerst maar eens dat de uitslag "een complex beeld" gaf. Alles was mogelijk, ook een nieuwe coalitie met de VVD. Die kon op 76 zetels rekenen en bovendien wilde Lubbers bij de kleine rechtse partijen informeren of die zo'n coalitie wilden steunen. Maar ook de combinaties CDA-VVD-D66, CDA-PvDA en CDA-PvDA-D66 waren denkbaar. Lubbers wist niet wat te doen en het leek hem dan ook goed een "voor-informateur" eerst eens wat helderheid te laten verschaffen. Hiervoor werd voor de vierde keer in acht jaar De Koning aangewezen. Tegen hem noemde Lubbers als eerste voorkeur een coalitie met de VVD en D66. Maar D66 had al lang laten weten helemaal niet voor een centrum-rechts kabinet te voelen. Omdat ook klein-rechts geen garanties wilde geven, kostte het De Koning weinig moeite de VVD buitenspel te zetten. De VVD was te zeer in het ongerede geraakt om als enige coalitiepartner te dienen.

Zo kon Lubbers schuldloos aan partnerruil doen. Maar nu diende zich een echt meningsverschil aan: dat over de deelname van D66. Lubbers wilde in zijn nieuwe kabinet Van Mierlo er graag bij hebben, zodat hij met hem en Kok een inventief en daadkrachtig driemanschap kon vormen. Daarom stelde hij ook voor niet te veel vast te leggen in het regeerakkoord. Maar de CDA-fractie, met De Vries en Brinkman voorop, voelde hier niets voor. Als "het supertrio" de dienst ging uitmaken, dan had de CDA-fractie niets meer te vertellen en viel te vrezen dat het herstelbeleid van de afgelopen jaren teniet gedaan zou worden. Daarom moest Van Mierlo afvallen en moest het financieel-economisch beleid aan strakke afspraken gebonden worden. De Vries en Brinkman hadden nog meer bezwaren. D66 was, zo stelden zij, voor een ruime meerderheid in de Tweede Kamer niet nodig en kon een destabiliserende factor worden. Reeds bij de zetelverdeling waren problemen te voorzien. PvDA en CDA konden, als Lubbers premier werd, samen beide zeven zetels bezetten, maar als D66 meedeed dreigden de "libertijnen" in de meerderheid te komen. Bovendien was D66 voor het CDA zo langzamerhand de grote ideologische vijand geworden. D66 ontleende zijn bestaansrecht aan haar anticonfessionisme en stelde zich een kabinet zonder het CDA ten doel. Het was de kampioen van de individualisering en de felste tegenstander van het maatschappelijk middenveld. Daar bevond zich volgens Van Mierlo "de onzichtbare macht van het CDA", die ten bate van de democratie bestreden moest worden. Van Mierlo had, zo herinnerde men zich, het heel ongezond genoemd dat een groepering al zeventig jaar onafgebroken aan de macht was en had in dit verband Nederland met Oost-Europa vergeleken.

Reeds in de eerste fractievergadering na de verkiezingen, op 6 september, kreeg Lubbers te horen dat D66 niet mee mocht doen. Maar toen hij een week later De Koning opvolgde als informateur, betrok hij Van Mierlo toch bij de formatie. De CDA-fractie was woedend, maar Lubbers gaf het niet op. Een week later schreef hij in een lange brief dat D66 in beginsel mee bleef doen. D66 zou alleen afvallen "indien werkende weg zou blijken dat dit coalitievorming te zeer zou belemmeren".

Ook stelde hij voor de euthanasie-kwestie, waar D66 een hard punt van had gemaakt, voorlopig maar niet te regelen. Vervolgens schreef hij dat D66 één minister zou leveren en dat de zetelverdeling 7-6-1 zou worden. Dat was redelijk, meende hij, want als de Kamerzetels van de drie partijen (54, 49 en 12) door 8 gedeeld werden, dan kregen we 6,57-5,97-1,46, afgerond 7-6-1. Bovendien stond Lubbers zelf eigenlijk boven de partijen, want als premier had hij de taak "eerst te luisteren naar de ministers". Ten slotte stelde hij nog voor "een zeer strak financieel kader" vast te leggen en dan pas in het voorjaar afspraken te maken over nieuw beleid.

Lubbers kwam met zijn brief de CDA-fractie ver tegemoet, maar hoopte dat het voorstel toch voor D66 nog juist aanvaardbaar zou zijn. Hij adviseerde Van Mierlo de bittere pil maar te slikken. D66 moest, zo gaf hij toe, wel diep buigen, maar als de partij zich "werkende weg" aanvaardbaar zou maken, zou zij een zware ministerspost kunnen krijgen en zou het vernieuwingsbeleid toch wel op gang komen. Het voorstel maakte geen schijn van kans. De CDA-fractie was niet bereid D66 een kans te geven en D66 weigerde genadebrood te eten. Na verschijning van de brief grapte De Vries malicieus dat "al werkende weg zal blijken dat D66 weggewerkt wordt" en besloot D66 zich terug te trekken. Van Mierlo haalde na dit besluit hard uit. Het CDA, zo brieftte hij, had blijk gegeven van een "spastische anti-D66-houding", waarmee zijn partij "stelselmatig vernederd" was. Er was volgens Van Mierlo weer eens bewezen hoe schadelijk de christen-democratische mentaliteit was. Het CDA zei "in feite dat het in ieder kabinet recht heeft op overwicht". De aanpak van de euthanasiekwestie was stuitend. De andere partijen moesten "in de kronkels liggen omdat een minderheid, het CDA, haar rechtsgevoel op wil leggen aan een meerderheid met een ander rechtsgevoel. In de houding van het CDA zie je elke keer dat dictaat. (...) Het is stinkend."⁵⁰

sociale vernieuwing

De Volkskrant voorspelde na deze episode "een martelgang" waarbij de pvda "nog heel wat hoeken van de SM-kelder" van de "Onpartijdige" (Lubbers) zou zien.⁵¹ Maar dat viel mee. Nadat Van Mierlo was weggewerkt, kwamen de pvda-onderhandelaars Kok en Thijs Wöltgens en de CDA-onderhandelaars De Vries en Brinkman onder leiding van Lubbers snel tot zaken. Er viel geen onvertogen woord meer en op 16 oktober werd het regeerakkoord gepresenteerd. De onderhandelaars hadden elkaar gevonden op het thema "sociale vernieuwing" – een begrip dat, hoewel afkomstig uit sociaal-democratische kring, een gelukkige synthese van beider maatschappijvisies was. Bij sociale vernieuwing ging het, aldus Lubbers, om "het integreren van de geïsoleerden", zoals vrouwen, laag opgeleiden, leden van etnische minderheden en gedeeltelijk arbeidsongeschikten, die dreigden de aansluiting bij de samenleving te verliezen. Goede middelen om dat te voorkomen waren werk, scholing en huisvesting, maar het beleid kon alleen slagen als de samenleving anders werd georganiseerd. Veel overheidsinstanties werkten langs elkaar heen en stonden te ver van de mensen af om daadwerkelijk hulp te bieden. Daarom stelde het kabinet zich ten doel de gemeenten en het maatschappelijk middenveld meer mogelijkheden te geven. Het nam zich voor het beleid niet meer aan de samenleving op te

leggen, maar samen met de samenleving uit te werken. De partijen spraken echter wel af dat het nieuwe beleid aan strenge randvoorwaarden gebonden zou blijven. Het financieringstekort moest worden teruggebracht van 5 procent tot 3,25 procent en de collectieve lastendruk mocht niet stijgen. Daardoor bleef de ruimte voor nieuw beleid klein en sterk afhankelijk van de economische groei. De beleidsruimte werd nog verder beperkt doordat de automatische koppeling van de lonen in het bedrijfsleven met de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen, die in 1982 was losgelaten, hersteld werd.

Het zag er allemaal mooi en degelijk uit. De verantwoordelijke samenleving werd naderbij gebracht, zonder dat het herstelbeleid werd opgeofferd. De CDA-fractie was er dan ook heel tevreden mee. Het CDA hield de formatie nog wel even op, maar dat gebeurde niet uit wantrouwen tegenover de nieuwe coalitiepartner. Nog altijd streefde het CDA naar een zeker evenwicht tussen de bloedgroepen, maar de partij kreeg in het nieuwe kabinet te weinig zetels om iedereen tevreden te stellen. In de zomer was geregeld dat de gereformeerde Brinkman fractievoorzitter werd, zodat de katholieken de meeste ministers mochten leveren. Daardoor kwamen de gereformeerden in de knel. Lubbers kon niet om Bert de Vries heen, die naar Sociale Zaken ging. Ook moest er per se een minister met een christelijk-historische achtergrond komen – dit werd Koos Andriessen – zodat er voor de antirevolutionairen maar één zetel overbleef. Gelukkig wilde De Koning weg, maar ook zo waren er minstens twee serieuze antirevolutionaire kandidaten: Bukman en Enneüs Heerma. De laatste had grote ambities en had het in veler ogen in het vorige kabinet uitstekend gedaan. Als staatssecretaris van VROM had hij volgens het Wetenschappelijk Instituut als enige bewindsman de idee van de verantwoordelijke samenleving consequent in de praktijk gebracht, en de ideologen zagen hem dan ook als de toekomstige partijleider. Een extra complicatie was dat het CDA minstens één vrouwelijke minister moest leveren. In christelijk-historische kring werden hiervoor geen geschikte kandidaten aangetroffen en in katholieke kring lag de ambitieuze Yvonne van Rooij goed, maar die moest wijken voor Lubbers, Van den Broek, Gerrit Braks en Ernst Hirsch Ballin. Dat leidde er ten slotte toe dat de antirevolutionairen met Maij-Weggen de vrouw leverden en Bukman en Heerma hun ministerspost misliepen. Maar erg lang kon dat de pret niet drukken. Na 62 dagen was de formatie voltooid. In brede kring heerste tevredenheid en de politiek leek na zeven magere jaren een aantal vette jaren tegemoet te gaan. Dat zou echter bitter tegenvallen.

een mistige herfst

De jaren negentig brachten de kater. De euforie rond de nieuwe coalitie ebde snel weg en reeds na enkele maanden kon men overal vernemen dat het kabinet niets bereikte en niets uitstraalde. Lubbers had met zijn nieuwe ploeg geen geluk. Zijn vorige kabinetten hadden dank zij een sterke economische groei hun doelstellingen verwezenlijkt, maar nu kreeg hij te maken met economische stagnatie. De economie kwam wel niet terecht "in de winter", zoals in het begin van de jaren tachtig, maar toch wel in een soort mistige herfst, die de voortgang aanzienlijk bemoeilijkte. Het nieuwe beleid was afhankelijk gesteld van de economische groei, maar die bleef uit,

waardoor Lubbers' derde kabinet meer ombuigingen moest initiëren dan zijn eerste twee kabinetten ooit gedaan hadden.

De stagnatie van de economie was niet de enige oorzaak van het fiasco. De sociale vernieuwing was niet uitsluitend afhankelijk van het geld, maar moest volgens de achterliggende filosofie ook zonder omvangrijke subsidies tot resultaat leiden. Dat gebeurde echter niet. In het voorjaar van 1991 bleek bijvoorbeeld dat de tripartisering van de arbeidsbureaus – waarbij de overheid de verantwoordelijkheid voor de arbeidsvoorziening deelde met de vakbonden en de werkgevers – volstrekt niet aan de verwachtingen voldeed. De beleidsmakers hadden gehoopt door de tripartisering jaarlijks tien procent meer werklozen aan een baan te helpen, maar deze doelstelling moest worden verlaagd tot twee procent. De arbeidsbureaus klaagden dat vooral vrouwen en leden van etnische minderheden moeilijk aan werk te helpen waren – maar voor die groepen was de sociale vernieuwing nu juist bedoeld! Op andere terreinen was het nog erger. Bij de arbeidsbureaus was er ten minste nog sprake van gedeelde verantwoordelijkheid, maar in het contact met de gemeenten viel het Rijk gewoon terug in de oude dictatoriale gewoonten. Nadat Rijk en gemeenten in oktober 1990 een akkoord over de sociale vernieuwing getekend hadden, kregen de gemeenten in strijd daarmee een half jaar later al weer forse bezuinigingen opgelegd. De Interbestuurlijke Projectgroep Sociale Vernieuwing, die het hele proces begeleidde, stelde na twee jaar vast dat het kabinet zich aanvankelijk wel enthousiast achter de sociale vernieuwing geplaatst had, maar dat de belangstelling van de ministers snel verflauwd was, waardoor de sociale vernieuwing als een nachtkars dreigde uit te gaan.

Het falen van het kabinet was voor een deel ook een kwestie van presentatie. De eerste twee kabinetten-Lubbers hadden het ook niet in alle opzichten fantastisch gedaan, maar die waren tenminste niet met hooggespannen verwachtingen begonnen en die hadden zich beter verkocht. Lubbers en Kok maakten in toenemende mate een vermoeide indruk en Lubbers leek zijn ambities vooral op het buitenland te richten, wat tot pijnlijke conflicten met Van den Broek leidde. De presentatie werd ook bemoeilijkt door het ontbreken van felle oppositie. Niemand was gelukkig met het kabinet, maar het had evenmin echte vijanden, waartegen het zich eensgezind schrap kon zetten. En tenslotte had dit kabinet niet, zoals de twee vorige kabinetten gehad hadden, de krachtige steun van de CDA-fractie leider. De nieuwe fractieleider, Brinkman, leek vaak zelfs één van de grootste critici van het kabinet. Verr van het te loven en te prijzen, riep hij telkens maar dat het kabinet niets deed en nodig eens “de handjes” moest “laten wapperen”.

een werkzame sfeer

Brinkmans kritiek was deels ingegeven door de noodzaak de achterban te pacificeren. De vorming van het centrum-linkse kabinet had onverwacht weinig weerstand gewekt, maar toen de resultaten uitbleven, nam binnenskamers het gemor toe. Brinkman zag het als zijn taak aan de gevoelens van onlust uitting te geven. Maar waarschijnlijk had hij die gevoelens ook zelf.

De opvolger van De Vries droeg van huis uit het socialisme geen warm hart toe.

Hij was de zoon van een gereformeerde burgemeester en stelde zich al vroeg ten doel in de voetsporen van zijn vader te treden. Dat hij geen radicaal temperament had, bleek al toen hij als middelbare scholier lid werd van de jongerenorganisatie van de CHU en niet van die van de ARP. Later, als student in Amsterdam, sloot hij zich aan bij de jongerenorganisatie van de VVD, zonder overigens te vervallen tot de in die kringen niet ongebruikelijke losbolligheid. Hij was een nijvere student, die volgens een carrièreplanning rechten en bestuurskunde deed. Hij sprong nooit uit de band, op dronkenschap werd hij niet betrapt en wel zag hij eenmaal in Parijs "halfnaakte vrouwen dansen", maar daarna ontmoette hij al spoedig zijn toekomstige echtgenote, waarmee hij snel huwde. Hij was, zo vertelde hij later, "daarvoor nooit met anderen naar bed geweest. Ik ben recht in de leer, dat moet je zijn."

Omdat hij de sfeer bij de liberale jongeren te fel en te ruzie-achtig vond, werd hij in 1975, na de afronding van zijn twee studies, lid van het CDA. Een jaar later bracht hij het tot chef de bureau op Binnenlandse Zaken en in 1980 – hij was toen 32 jaar oud – maakte Wiegel hem zelfs directeur-generaal. Zijn weldoener was tevens zijn grote voorbeeld. Met de liberale voorman heeft hij altijd contact gehouden, wat mogelijk niet zonder gevolgen bleef. "Het zal duidelijk zijn dat als we in de opera zitten, dat we dan niet alleen over de opera spreken", vertelde hij aan *De Volkskrant*.⁵² OnheilsPELLend gaf hij in datzelfde interview het derde kabinet-Lubbers een laatste kans.

Reeds als directeur-generaal had Brinkman de ambitie minister te worden. In 1982 lukte dat, waarschijnlijk dank zij Wiegel. In het no-nonsense team van Lubbers was hij op zijn plaats. Hij etaleerde zich als een energieke jonge manager, die geen tijd had voor slappe praatjes. Hij werd bekend als yup. Hij was "flashy", flexibel, pragmatisch, altijd strak in het pak en perfect gekapt, "helemaal de wondere wereld van Peter Stuyvesant".⁵³ Al snel ambieerde hij het leiderschap van het CDA. Maar daarvoor zou hij meer moeten zijn dan een gestroomlijnde regelaar. In zijn tweede periode als minister begon hij zijn beleid dan ook te onderbouwen met betogen over de zorgzame samenleving, die hij illustreerde met dierbare herinneringen aan Hardinxveld-Giessendam, waar hij was opgegroeid: "Er was een werkzame sfeer. Er bestond een zekere zuinigheid in de goeie zin van het woord. Er was ook een druk verenigingsleven waaruit intensieve sociale contacten voortvloeiden." Sommigen dachten – ten onrechte overigens – dat Brinkman, als hij zo sprak, nooit helemaal meende wat hij zei. De verwarring hierover voedde hij zelf door te zeggen dat hij niet zozeer een boodschap had, maar eerder oppikte wat er leefde. "Je moet aansluiten op de belevingswereld van die meneer en mevrouw in de Oranjestraat 50 in Dordrecht [en] over plichten praten doet het op spreekbeurten altijd goed."⁵⁴

grenspaaltjes

Halverwege het tweede kabinet-Lubbers moest Brinkman in de rij van Lubbers' potentiële opvolgers nog twee concurrenten, Ruding en Van den Broek, voor laten gaan. Deze twee hadden echter als nadeel dat zij net zo oud waren als Lubbers en steeds slechter met de premier konden opschieten. Nadat Lubbers weer eens bezuinigingsvoorstellen van Ruding had doorkruist, merkte de gepijnigde minister pu-

blikkelijk op dat de premier "kennelijk een iets andere visie op de eigen ministeriële verantwoordelijkheid had". Toen Lubbers in 1988 aankondigde nog vier jaar door te willen gaan, liet Ruding dan ook weten ermee op te houden. Voor Van den Broek waren de perspectieven inmiddels nog somberder geworden. Niet alleen had ook hij het vooruitzicht van nog vier jaar Lubbers, maar daarnaast was zijn imago ook geschaad door de mislukte produktie van een nieuw, fraudebestendig paspoort, een zaak die beschouwd werd als een toonbeeld van bestuurlijk onvermogen.

Toen De Vries zijn vertrek als fractieleider aankondigde, was Brinkman de eerste kandidaat om hem op te volgen. In de fractie bestond echter ook voorkeur voor Heerma en Bukman. Zomer 1989 spraken Lubbers, De Koning en De Vries uitgebreid met de drie kandidaten. De Vries zelf zag het meest in Heerma, maar Lubbers wees uiteindelijk Brinkman aan. In de fractie werd er wel even raar tegen aangekeken dat de fractie haar voorzitter niet meer zelf koos, maar een slechte keus leek Brinkman nu ook weer niet. Na enige tijd was de fractie zelfs verrukt van hem. Na De Vries werd Brinkman ervaren als een verademing. De Vries drukte altijd zijn eigen zin door, maar Brinkman luisterde naar zijn fractie. De fractie-bijeenkomsten waren onder Brinkman niet zelden een georganiseerde chaos, waarbij tientallen vergaderingen tegelijk plaats leken te vinden en zelfs het meest bescheiden Kamerlid zijn zaakjes "even met Elco overleggen" kon.

Brinkman was in eerste instantie geen voorstander van een coalitie met de PvdA. Hij wilde tijdens de formatie eerst serieus bekijken of niet verder geregeerd kon worden met de VVD. Bij de besprekingen over het regeerakkoord vielen Kok en Wöltgens hem enorm mee, maar bij de Algemene Beschouwingen vond hij het toch nodig om "grenspaaltjes" te slaan. Hij waarschuwde tegen "wilde avonturen" en "geëxperimenteer" en stelde dat financiële meevallers niet voor nieuw beleid, maar voor verlaging van het financieringstekort gebruikt moesten worden. De sociale vernieuwing trok hij sterk in de morele sfeer. Het was "voor de CDA-fractie in de eerste plaats het bevorderen van een andere geesteshouding ten opzichte van de samenlevingsvraagstukken van de komende jaren". Het ging om "een levensstijl en een vorm van omgaan met elkaars persoon en goed die zorzuldigheid uitstralen" en "een verder herstel van saamhorigheid en zelfwerkzaamheid in de maatschappij". Brinkman gaf in zijn "maidenspeech" niet aan hoe dit in concreet beleid vertaald kon worden en verbaasde de toehoorders door de rechtse inslag van zijn verhaal. Brinkman begreep dat het CDA zich in een kabinet met de PvdA rechtser moest opstellen dan in een kabinet met de VVD; niet alleen om de PvdA tot matiging te dwingen, maar ook om de achterban gerust te stellen. Daar bestonden, zo legde hij uit, "nog enige reserves tegenover de nieuwe coalitiegenoot. Eerst zien, dan geloven is de stemming. Ik heb in mijn toespraak dat gevoel verwoord."⁵⁵

Brinkman trof de juiste toon. Uit peilingen bleek dat ineens een meerderheid van de CDA-kiezers liever een kabinet met de PvdA dan een kabinet met de VVD zag, en de CDA-partijraad keurde het resultaat van de kabinetsformatie in december 1989 eenstemmig goed. In het daaropvolgende jaar ging het slecht met het kabinet, maar goed met Brinkman. Na een jaar viel waar te nemen dat Brinkman, en niet langer Lubbers, op CDA-bijeenkomsten het langste en meest enthousiaste applaus kreeg en dat in de fractie Brinkman, en niet Lubbers, de getapte figuur was.

het bankstel in het midden

Brinkmans aansporingen om de handen uit de mouwen te steken, bereikten in het voorjaar van 1991 een climax. In een interview met *De Volkskrant* stelde hij dat de samenleving ziek was en dat vooral het probleem van de sterke stijging van het aantal arbeidsongeschikten krachtig aangepakt moest worden. Daarover zou de Sociaal Economische Raad op 12 juli advies uitbrengen, maar Brinkman weigerde zo lang te wachten. Het kabinet moest zelf maar eens wat doen. Het moest "moed tonen", anders vreesde hij "dat we met dit kabinet in grote, ernstige problemen komen". Brinkman stelde voor de bestaande WAO-uitkering te vervangen door een lage basisuitkering en de hoogte van de uitkering afhankelijk te maken van het aantal gewerkte jaren.

Het kabinet wachtte op het advies van de SER, maar toen deze geen eensgezind advies bleek te kunnen geven, kwam het met een spijkerhard eigen voorstel, dat geheel naar de zin van Brinkman was. De vakbeweging reageerde furieus en in de PvdA ontstonden ernstige problemen. Kok, die aanvankelijk de WAO-ingreep gesteund had, krabbelde terug, maar Brinkman was ontoegeeflijk en tussen Wöltgens en Brinkman liep de irritatie hoog op. In de laatste week van augustus leek het kabinet verloren, maar op het laatste moment bereikten de partijen toch nog een compromis, waarbij het WAO-plan in de door Kok gewenste richting werd bijgestuurd. Dit viel niet erg op, omdat Brinkman het kabinet bleef prijzen om zijn daadkracht en de vakbeweging het WAO-plan krachtig bleef afwijzen, maar in werkelijkheid was het CDA de PvdA ver tegemoet gekomen. De vice-voorzitter van de FNV, Karin Adelmund, publiekelijk een van de meest onverzoenlijke tegenstanders van het kabinetsbeleid, gaf Kok binnenskamers zelfs het compliment dat hij veel meer van het CDA gedaan had gekregen dan zij ooit voor mogelijk had gehouden.

De toegeeflijkheid van het CDA hing samen met de bezwaren die ook in CDA-kring tegen de WAO-ingreep bestonden, maar was vooral een gevolg van het verlangen om het kabinet in stand te houden. Misschien dat Brinkman het persoonlijk wel op een kabinetscrisis had willen laten aankomen, maar de partij als geheel meende zich een breuk met de PvdA niet te kunnen permitteren. Als bleek dat het CDA niet met de PvdA kon regeren, zou, zo vreesden velen, de partij blijvend in de rechtse hoek belanden. Laatstelijk was weer diverse malen de vrees geuit dat het CDA een soort CDU zou worden. De christen-democratische jongeren, Oostlander en diens opvolger als wetenschappelijk directeur, Van Gennip, hadden gewaarschuwd dat het CDA extra waakzaam moest zijn, omdat de partij door de Europese eenwording toch al in het conservatieve kamp getrokken dreigde te worden. Volgens Van Gennip "zou het een ramp zijn als de Duitse tweedeling tussen progressief en conservatief bijvoorbeeld via het Europese Parlement en de Europese Volkspartij aan Nederland zou worden opgedrongen. Dan worden de wortels in onze samenleving aangetast. Onder vooral Duitse invloed zou de EVP [het samenwerkingsverband van de Europese christen-democraten] gedwongen kunnen worden zich aan te sluiten bij het conservatieve blok. Uit frustratie met het huidige kabinet (...) zou er in het CDA zelf aan de liberaal/conservatieve kant ook een versterkte neiging kunnen ontstaan om zich in langjarige conservatieve verbanden vast te leggen."⁵⁶

Het CDA voelde zich niet alleen bedreigd door de politieke veranderingen op Europees niveau, maar ook door de verschuivingen op nationaal niveau. Volgens de opiniepeilingen van 1991 zakte de PvdA ver weg en werd D66 door een sensationele winst de op één na grootste partij. De CDA-politici ervoeren dit waarschijnlijk als uitermate bedreigend. Brinkman hamerde op het vermeende gebrek aan inhoud van D66 en Lubbers riep de PvdA-kiezers op hun partij trouw te blijven. De identiteit van D66 werd steeds meer bepaald door haar kritiek op de machtspositie van het CDA. Bij het 25-jarig bestaan van D66 constateerde Van Mierlo vergenoegd dat een coalitie zonder het CDA voor het grijpen lag. Om die reden verwierp hij, onder luid applaus van zijn partijgenoten, het recent gelanceerde idee van een fusie met de PvdA. Zo'n operatie zou, aldus Van Mierlo "op een verkeerde manier een scheiding der geesten bewerkstelligen". Het zou de bestaande politieke verhoudingen alleen maar bevestigen: "het bankstel van het CDA in het midden en de twee fauteuils ter linker en ter rechterzijde".⁵⁷

Epiloog

Aan de verbintenis van de ARP, de CHU en de KVP is een allerminst gemakkelijke verlovingstijd vooraf gegaan. De partners kregen al snel ruzie, en werden zo vaak gremd door wantrouwen en twijfel, dat het menigmaal leek alsof hun relatie voor goed zou stranden. Ook nadat ze in 1972 besloten hadden te trouwen, voelden de ARP en de CHU spijt over het verlies van hun vrijheid, en dacht de KVP heimelijk over mogelijke andere partners. Het huwelijk werd een paar keer uitgesteld, en alleen omdat de familieleden niet langer wilden wachten, werd er tenslotte een definitieve datum geprikt. Op de bruiloft zelf vroeg menigeen zich af of het huwelijk nu uit liefde gesloten was, of uit berekening, en of dit huwelijk onvermijdelijk was, of dat het ook anders had kunnen lopen.

Het CDA zelf heeft in *De groei naar het CDA* een rooskleurig beeld van zijn ontstaansgeschiedenis geschetst. In dit werkje wordt deze geschiedenis beschreven als een groeiproces dat weliswaar met enige crises gepaard ging, maar door de diepere verbondenheid van de partners toch onvermijdelijk tot iets moois moest leiden. Pierre van Enk daarentegen schrijft in *De aftocht van de ARP* het samengaan van de confessionele partijen toe aan machtspolitieke motieven, en wekt de indruk dat het verval van die partijen ook tot een twee-partijstelsel had kunnen leiden. Deze visie is meer expliciet verwoord door J.M. Bik, die bij zijn afscheid als parlementair redacteur van *NRC Handelsblad* stelde dat de PvdA de totstandkoming van het CDA had kunnen voorkomen als zij aan het begin van de jaren zeventig wat meer begrip voor de KVP had getoond.

Bij nader inzien blijken beide visies te eenzijdig. In feite hebben de twee gewichtigste partners, de ARP en de KVP, zich vanaf het eind van de jaren vijftig steeds aan elkaar verwant gevoeld. Hoewel betwijfeld kan worden of ze ook werkelijk nauw verwant waren, hield dit gevoel hen op de beslissende momenten bijeen. De antirevolutionairen en de katholieken ergerden zich niet zelden aan elkaar en trokken menigmaal ook zelf de diepte van hun verwantschap in twijfel, maar kozen toch, als het erop aankwam, telkens bewust voor voortzetting van de samenwerking. De gevoelens van verwantschap waren voor de fusie echter niet voldoende. De wording van de christen-democratie stond vanaf het begin evenzeer in het teken van het dreigende confessionele machtsverval. Toen in 1958 de KVP voor het eerst begon te spelen met de christen-democratische gedachte, hanteerden de voorstanders als argument dat de christelijke partijen afzonderlijk op den duur invloed zouden verliezen. Nadat de KVP in 1963 een verrassende verkiezingsoverwinning had behaald, was de eenwording van de baan, en pas na de dramatische nederlaag van 1967 ging de KVP

weer bij de andere partijen op nauwere samenwerking aandringen. De CHU greep vertwijfeld de uitgestoken hand, maar de ARP hield afstand. Zij had juist een verkiezingszege behaald en beschikte over een nogal flatteus zelfbeeld. Pas toen de top van de ARP in de jaren 1969-1971 ging inzien dat ook de ARP op den duur weinig toekomst had, kreeg het fusieproces enige vaart. Dat betekent niet dat de fusie toen onvermijdelijk was. In de drie partijen lagen de linker- en de rechtervleugel zo ver uit elkaar, dat scheuringen heel wel mogelijk waren geweest. Veel confessionelen, onder wie De Zeeuw, Goudzwaard en Berghuis, zijn niet in het CDA terecht gekomen; anderen, zoals Aantjes en Beernink, zijn mokkend en met tegenzin meegegaan. Tot 1974 bleef de samenwerking bovendien wankel, omdat de partijen aan de basis nog vrijwel geheel gescheiden bleven. Pas toen de samenwerking op plaatselijk niveau gestalte kreeg, werd het fusieproces onomkeerbaar.

Nadat de partijen in 1977 een gezamenlijke CDA-fractie in de Tweede Kamer gevormd hadden, stonden zij voor de opdracht het CDA tot een eenheid te maken. De politieke cultuur van de ARP en de KVP liep zozeer uiteen, dat het samenzijn voor velen onverdraaglijk werd. Het CDA slaagde er daardoor bij de verkiezingen van 1981 en 1982 geen moment in zich als eensgezinde en daadkrachtige partij te presenteren. De uitslag van 1982 leidde dan ook tot de slotsom dat het CDA het verval van de christelijke partijen niet had kunnen stuiten, en dat Nederland voor het einde van de twintigste eeuw alsnog een politiek twee-stromenland zou worden.

Daar is niets van terechtgekomen. Met Lubbers als leider haalde het CDA in 1986 een verrassende verkiezingszege, en sindsdien is het de enige grote partij die niet in een permanente crisis verkeert. Sommigen schreven de verkiezingsoverwinning van 1986 aanvankelijk geheel op het conto van de succesvolle Lubbers, die met zijn zakelijke imago het christelijk karakter van het CDA verhuld zou hebben. In werkelijkheid echter kon de premier alleen succesvol zijn, omdat hij een eensgezinde en zelfverzekerde *christelijke* partij achter zich had. Tijdens het eerste kabinet-Lubbers had het CDA zichzelf gevonden. De uitweg uit de crisis bleek niet te liggen in grotere levensbeschouwelijke openheid, zoals de katholieken altijd gedacht hadden, maar in nieuwe christelijke inspiratie. De premier mocht zich presenteren als een zakelijke "Macher", zijn partij floreerde vooral doordat zij was teruggedraaid tot de christelijke beginselpolitiek. Het CDA had aansluiting gevonden bij de traditie van de ARP en was er aldus in geslaagd de antirevolutionairen te integreren.

Zo groeide het CDA uit tot een onaantastbaar machtsblok in het politieke centrum. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de christen-democraten daaruit deze eeuw nog verdreven worden. Als dat toch gebeurt, dan zal het vanzelfsprekende van hun machtspositie daarvan de oorzaak zijn. Het langdurige overwicht van het CDA wekt de afgunst van de concurrentie, en de snel groeiende partij van Van Mierlo ziet het als haar hoofdtak om aan "het laatste een-partijstelsel in Europa" een eind te maken. De kansen van Van Mierlo moeten echter niet te hoog worden aangeslagen. D66 is voor de verdrijving van het CDA afhankelijk van de pvda en de vvd, en bij die partijen zit de afkeer van het CDA niet zo diep, dat zij daaraan hun onderlinge tegenstellingen ondergeschikt willen maken. Zolang de christen-democraten in coalitieverband niet alleen van nemen weten, maar op de juiste ogenblikken ook van geven, zullen zij nog jarenlang de lakens uitdelen.

Noten

Noten bij hoofdstuk 1

- ¹ Langeveld, 2.
- ² Hendriks, 159-174.
- ³ Hendriks, 222.
- ⁴ Van Wissen, 111.
- ⁵ Van Wissen, 113.
- ⁶ Bosscher, 294.
- ⁷ Puchinger 1979, 37.
- ⁸ Bosscher, 385.
- ⁹ Van Wissen, 268-270.
- ¹⁰ Puchinger 1979, 58-59.
- ¹¹ Bijvoorbeeld Puchinger 1957 en *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 1956, 245-304, een themanummer over de verkiezingen van 1956.
- ¹² Puchinger 1957, 37.
- ¹³ *Nederlandse Gedachten*, 27 april 1957.
- ¹⁴ Van Herwijnen, 171.
- ¹⁵ Ook in de wetenschappelijke literatuur wordt het accent gelegd op de persoonlijke tegenstellingen. Maas houdt het er op dat de crisis illustreerde "hoezeer het in de politiek om de 'mannetjes' gaat en hoezeer omstrede en labiel leiderschap de verhoudingen kan compliceren" (Maas, 90). Maas volgt overigens de versie die Zijlstra heeft gegeven (Puchinger 1979, 86-92). Bruins Slot schrijft in zijn memoires dat het niet om een persoonlijk, maar om een zakelijk conflict ging. De fractieleider verschuilt zich enigszins achter zijn fractiegenoot J. van Eibergen, die de motie waarin de AR-fractie de bouw van 5.000 woningen extra eiste, zonder zijn medeweten indiende (Bruins Slot, 185-188).
- ¹⁶ Bruins Slot, 201-212.
- ¹⁷ *Nederlandse Gedachten*, 20 oktober 1962
- ¹⁸ *Nederlandse Gedachten*, 30 maart 1963
- ¹⁹ ibidem
- ²⁰ ibidem
- ²¹ ibidem
- ²² *Nederlandse Gedachten*, 7 november 1964.
- ²³ Van Wissen, 276-284.
- ²⁴ Vermaas, 80.
- ²⁵ *Nederlandse Gedachten*, 25 oktober 1958.
- ²⁶ Hoogerwerf 1964 toont aan dat de gereformeerden in het begin van de jaren zestig over het algemeen conservatiever dachten dan de katholieken en buitenkerkelijken. Opvallend is dat ze op het terrein van de ontwikkelingshulp, juist een terrein waar Berghuis veel accent op legde, vooruitstrevender dachten dan de andere bevolkingsgroepen.
- ²⁷ Houwaart 1988, 110.
- ²⁸ Wieten, 209.
- ²⁹ Wittwaal van Stoetwegen, 115.
- ³⁰ Gerretson, 12.
- ³¹ *De Telegraaf* 25-2-1952.
- ³² Vermaas en Van Dijk, 40.
- ³³ Vermaas en Van Dijk, 64.
- ³⁴ Bank 1977, 81.
- ³⁵ Bank 1977, 153.
- ³⁶ Lipschits 1963, 276.
- ³⁷ Bosmans 1981, 227.
- ³⁸ Romme, 56.
- ³⁹ Romme, 68.
- ⁴⁰ Romme, 58.
- ⁴¹ Bosmans 1976, 51.
- ⁴² Bank 1983, 239.
- ⁴³ Den Uyl 1951, 407.
- ⁴⁴ Den Uyl 1988, 32.
- ⁴⁵ Bosmans 1982, 47, 48.
- ⁴⁶ Bosmans 1982, 54.
- ⁴⁷ Bosmans 1982, 66.
- ⁴⁸ Visser, 165.

- ⁴⁹ Ruygers, 277.
⁵⁰ Ruygers, 275.
⁵¹ Partijbestuur KVP 1960, stuknr. 60-98.
⁵² K.J. Hahn, *Nota inzake samenwerking van christen democraten*. Dagelijks bestuur KVP. 1958, stuknr. 58-42.
⁵³ Simons en Winkeler, 268.
⁵⁴ Bosmans 1976, 37
⁵⁵ Romme, 81.
⁵⁶ Romme, 57.
⁵⁷ Visser, 169.
⁵⁸ Romme, 79
⁵⁹ *Nota inzake samenwerking van christen-democraten*.
⁶⁰ Partijbestuur KVP, 14 maart 1959.
⁶¹ J.M. Peters, *Stellingen over nauwere samenwerking met de Protestants-Christelijke Partij en voor de bijeenkomst te Baarn op 8 en 9 april 1960*. Partijbestuur KVP 1960, stuk 60-33.
⁶² *Katholieke Staatkundig Maandschrift* 1959, 501.
⁶³ Houwaart 1988, 58.
⁶⁴ *Stellingen over nauwere samenwerking...*
⁶⁵ Andriessen, *Stellingen over nauwere samenwerking met de Protestants-Christelijke Partij en voor de bijeenkomst te Baarn op 8 en 9 april 1960*, stuknr. 60-32.
⁶⁶ *Grondslag en karakter...*
⁶⁷ Beckers 1972, 29.
⁶⁸ Beckers 1972, 32.
⁶⁹ Beckers 1972, 33.
⁷⁰ Hoekstra, 13.
⁷¹ ibidem.
⁷² Dagelijks bestuur KVP, 17 januari 1966.
⁷³ Van Niftrik, 45.

Noten bij hoofdstuk 2

¹ Aalberse, 29; Ammerlaan, 276.

² Hoekstra, 215.

³ Mededeling Erik Jurgens aan de auteur, 13 september 1991.

⁴ *NRC Handelsblad*, 5 oktober 1991.

⁵ *Christen-Radicaal*, 13.

⁶ Hoekstra, 65.

⁷ *Christen-Radicaal*, 15.

⁸ Hoekstra, 123.

⁹ Ammerlaan, 278-279.

¹⁰ Hoekstra, 53.

¹¹ Hoekstra, 54.

¹² Ammerlaan, 281.

¹³ Mededeling Erik Jurgens aan de auteur, 13 september 1991.

¹⁴ Ammerlaan, 283.

¹⁵ Hoekstra, 19, 20.

¹⁶ Hoekstra, 31-33.

¹⁷ Hoekstra, 20.

¹⁸ Hoekstra, 38.

¹⁹ Hoekstra, 40.

²⁰ Ammerlaan, 289.

²¹ Hoekstra, 170.

²² Waltmans, 27.

²³ Van Praag jr., 66.

²⁴ Partijbestuur KVP, 3 oktober 1969.

²⁵ *NRC Handelsblad*, 27 september 1980.

²⁶ Partijraad KVP, 8 juni 1968.

²⁷ ibidem.

²⁸ Partijbestuur KVP, 6 en 7 juni 1969.

²⁹ ibidem.

³⁰ *De Gelderlander*, 11 september 1969.

³¹ Partijbestuur KVP, 21 november 1969.

³² Beckers 1972, 52.

³³ *De Tijd*, 27 november 1969.

³⁴ Partijraad KVP, 29 november 1969.

³⁵ Beckers 1972, 54.

³⁶ Partijbestuur KVP, 14 november 1970.

³⁷ *De Nederlandse kiezers in 1967*, 39.

³⁸ *Christen-Radicaal*, 17.

³⁹ Houwaart 1988, 56.

⁴⁰ Groep van Achttien, 24 april 1967.

⁴¹ Houwaart 1988, 59-60.

⁴² *Nederlandse Gedachten*, 22 juni 1968.

⁴³ Veerman 1977, 35.

⁴⁴ *KHA* 1968, 390

⁴⁵ Waltmans, 32.

⁴⁶ *KHA* 1969, 8.

⁴⁷ Van Enk, 21.

⁴⁸ *KHA* 1969, 726.

⁴⁹ Borstlap en Klop, 63.

⁵⁰ *Antirevolutionaire Staatkunde* 40 (1970), 239.

⁵¹ Groep van Achttien, 24 april 1967.

⁵² Hoekstra, 96.

⁵³ ibidem.

⁵⁴ *Het Parool*, 14 december 1967.

⁵⁵ Algemene vergadering CHU, 17 mei 1968.

⁵⁶ Dagelijks bestuur CHU, 17 maart 1969.

⁵⁷ Van Spanning II, 320.

- ⁵⁸ Van Spanning II, 344-345.
⁵⁹ Van Spanning II, 327.
⁶⁰ Brief Bleumink, 24 augustus 1969. Archief dagelijks bestuur CHU.
⁶¹ *KHA* 1971, 199.
⁶² *ibidem*.
⁶³ Brief Centrumgespreksgroep, 16 september 1968. Archief dagelijks bestuur CHU.
⁶⁴ *KHA* 1971, 200.
⁶⁵ *KHA* 1971, 199.
⁶⁶ Ammerlaan, 337-339.
⁶⁷ Brief Democratisch Centrum Nederland aan de leden van het Partijbestuur van de KVP, 3 mei 1971.
⁶⁸ Dagelijks bestuur KVP, 17 mei 1971.
⁶⁹ Partijbestuur KVP, 27 augustus 1971.
⁷⁰ *De Tijd*, 28-8-1971.
⁷¹ Persbericht partijbestuur KVP, stuknr. 71-72.
⁷² Beckers 1972, 61.
⁷³ Brief Coen H.B. Winters, D. de Zeeuw e.a. aan de leden van het partijbestuur van de KVP, 1 november 1971. Archief partijbestuur KVP, stuknr. 71-98.
⁷⁴ Van Enk, 33-34.
⁷⁵ Partijbestuur KVP, 27 augustus 1971.
⁷⁶ Van Enk, 35-36.
⁷⁷ Veerman 1971, *passim*.
⁷⁸ *KVP*'71, septembernummer.
⁷⁹ Memorandum J. de Geus op verzoek van het dagelijks bestuur. Archief dagelijks bestuur CHU.
⁸⁰ Notitie Goudzwaard voor de Contactraad, 18 februari 1972.
⁸¹ Borstlap en Klop, 73.
⁸² Contactraad, 7 maart 1972.
⁸³ Concept-strategie, 29 maart 1972. Archief Contactraad.
⁸⁴ Nota Hoogendijk, 4 april 1972. Archief Contactraad.
⁸⁵ Commentaar begeleidingscommissie ARP, 18 mei 1972. Archief Contactraad.
⁸⁶ *Trouw*, 14 april 1972.
⁸⁷ *Trouw*, 1 mei 1972.
⁸⁸ Antwoord begeleidingscommissie CHU aan de Contactraad, 13 mei 1972.
⁸⁹ Contactraad, 9 mei 1972.
⁹⁰ Andriessen 1972.
⁹¹ *De Volkskrant*, 26 mei 1972.
⁹² Contactraad, 26 mei 1972.
⁹³ Borstlap en Klop, 194.

- ⁹⁴ Contactraad 1972, *passim*.
⁹⁵ Borstlap en Klop, 73, 74.
⁹⁶ Van Enk, 52.

Noten bij hoofdstuk 3

- ¹ Dagelijks bestuur KVP, 18 juli 1972.
² Contactraad, 9 maart 1972.
³ Dagelijks bestuur KVP, 28 juli 1972.
⁴ Partijbestuur KVP, 31 juli 1972.
⁵ Kort verslag van het voorzittersoverleg op 25 juli 1972. Archief partijbestuur KVP, stuknr. 72-69.
⁶ Kort verslag van het voorzittersoverleg op 27 juli 1972. Archief partijbestuur KVP, stuknr. 72-70.
⁷ Voorzittersoverleg ARP, CHU, KVP, 22 augustus 1972. Archief dagelijks bestuur KVP.
⁸ Voorzittersoverleg ARP, CHU, KVP, 12 september 1972. Archief dagelijks bestuur KVP.
⁹ Voorzittersoverleg ARP, CHU, KVP, 14 november 1972.
¹⁰ Dagelijks Bestuur KVP, 15 augustus 1972.
¹¹ Brief dagelijks bestuur KVP aan de ARP en de CHU, 15 augustus 1972.
¹² Bestuur CHU, 28 augustus 1972. Vanaf 1972 werd het dagelijks bestuur van de CHU aangeduid als "het bestuur".
¹³ Partijbestuur KVP, 21 augustus 1972.
¹⁴ Verklaring van het partijbestuur van de KVP, 28 augustus 1972. Stuknr. 72-93.
¹⁵ Voorzittersoverleg ARP, CHU en KVP, 19 september 1972 en 26 september 1972. Archief dagelijks bestuur KVP.
¹⁶ *KHA* 1972, 671.
¹⁷ Van Esterik en Van Tijn, 210.
¹⁸ Vermaas, 141.
¹⁹ Van Enk, 72.
²⁰ *KHA* 1973, 115.
²¹ Archief dagelijks bestuur KVP, stuknr. 72-136.
²² Vermaas, 142.
²³ Van Esterik en Van Tijn, 252.
²⁴ Korte notitie van de vergadering van de drie dagelijkse besturen op 19 maart 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.
²⁵ Notitie Van Spanning, 26 april 1973. Archief bestuur CHU.

- ²⁶ Notulen vergadering van de Eerste-Kamerfractie, de Tweede-Kamerfractie, het bestuur, Udink en Van Veen, 26 april 1973. Archief bestuur CHU.
- ²⁷ Verslag van de bijeenkomst van de drie dagelijkse besturen, gehouden op 27 april 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ²⁸ Notitie voor het dagelijks bestuur in verband met de verhouding ARP, CHU, KVP, 8 december 1972. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ²⁹ Algra, 7.
- ³⁰ Algra, 13.
- ³¹ Notitie Centrumgespreksgroep voor gesprek met bestuur CHU, 15 januari 1973. Archief bestuur CHU.
- ³² Bestuur CHU, 13 januari 1973.
- ³³ *Politiek manifest van de Actiegroep Nieuwe Partij*, januari 1973. Archief partijbestuur KVP.
- ³⁴ Dagelijks bestuur KVP, 12 maart 1973.
- ³⁵ Bestuur CHU, 13 januari 1973.
- ³⁶ Notitie in verband met de nota van de contactraad. Neerslag van enkele gesprekken, die plaatsvonden in een werkgroep, in december 1972 ingesteld door het dagelijks bestuur van de ARP, 6 februari 1972. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ³⁷ Dagelijks bestuur KVP, 12 februari 1973.
- ³⁸ Korte notitie van de vergadering van de drie dagelijkse besturen op 19 februari 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ³⁹ Verslag van de bijeenkomst van de Stuurgroep, gehouden op 8 mei 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁴⁰ Mededeling Jan de Koning aan de auteur.
- ⁴¹ Kort verslag van de vergadering van de drie dagelijkse besturen op 22 januari 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁴² Mededeling Jan de Koning aan de auteur.
- ⁴³ *Trouw*, 25 juni 1973.
- ⁴⁴ *Het Parool*, 25 juni 1973.
- ⁴⁵ *De Tijd*, 25 juni 1973.
- ⁴⁶ Dagelijks bestuur KVP, 6 augustus 1973.
- ⁴⁷ Bestuur CHU, 26 september 1973.
- ⁴⁸ In de verder beslist niet uitgebreide verslagen van de vergaderingen van het bestuur van de CHU werden tijdens het eerste jaar van het kabinet-Den Uyl voortdurend klaagzangen opgenomen over Andriessen, De Zeeuw en Aantjes. Bijvoorbeeld op 24 oktober 1973: "De heer Kruisinga kondigt aan in het CDA de publieke uitlatingen van Aantjes en Andriessen over de CHU te bespreken. De heren Kruisinga en Kaland doen verslag van de CDA-vergaderingen. Zij laten een waarschuwend woord horen tegen de houding van de ARP en de KVP t.o.v. de CHU in de CDA-vergaderingen, waar a.h.w. de CHU ter verantwoording wordt geroepen." Op 19 december 1973 luidt het: "De heer Kruisinga heeft zeer veel moeite met de uitspraken naar buiten van de heren Andriessen en De Zeeuw. De vergadering is van mening dat dit soort kritiek niet mag voorkomen binnen het CDA-verband en dat de CH-delegatie dit in het bestuursverband naar voren moet brengen."
- ⁴⁹ Notitie voor het dagelijks bestuur, 8 oktober 1973. Stuknr. 73-151.
- ⁵⁰ Dagelijks bestuur KVP, 29 oktober 1973.
- ⁵¹ Brief P. A. J. M. Steenkamp aan de leden van het bestuursorgaan CDA, 7 februari 1974. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁵² Van Praag, 147-148.
- ⁵³ Partijbestuur KVP, 4 maart 1974.
- ⁵⁴ *De Volkskrant*, 29 maart 1974.
- ⁵⁵ Dagelijks bestuur KVP, 1 april 1974.
- ⁵⁶ *De Nederlander*, 25 oktober 1974.
- ⁵⁷ Nota met betrekking tot de besluitvorming inzake de CDA-lijst bij eerstvolgende Kamerverkiezingen, 28 oktober 1974. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁵⁸ Mededeling Jan de Koning aan de auteur.
- ⁵⁹ Partijbestuur KVP, 11 november 1974.
- ⁶⁰ *Trouw*, 16 december 1974.
- ⁶¹ Notitie F.H.J.J. Andriessen inzake statuten CDA ten behoeve van partijvoorzitter KVP, 16 december 1974. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁶² Partijraad KVP, 14 december 1974.
- ⁶³ *Trouw*, 16 december 1974.
- ⁶⁴ *ibidem*.
- ⁶⁵ Samenvattend verslag van de CDA-conferentie, gehouden op 21 en 22 februari 1975 in het conferentieoord "Woudschoten" te Zeist. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁶⁶ J. Janmaat, *Intra-Partijdenken. Uitwerking van de enquête van oktober 1973*, oktober 1974. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁶⁷ Brief A.C. Colijn aan de kringpropagandaleiders, voorzitters, secretarissen, penningmeesters, studietoelaten, 6 december 1974. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁶⁸ Partijbestuur KVP, 24 maart 1975.

- ⁶⁹ Brief G. Ph. Brokx aan de voorzitter van de KVP, 14 maart 1975. Archief KVP, map conflict rond De Zeeuw.
- ⁷⁰ Brief P. Bovens aan de leden van het dagelijks bestuur en partijbestuur, 14 maart 1975. Archief KVP, map conflict rond De Zeeuw.
- ⁷¹ P.H. van Zeil, *Notitie voor de leden van het Dagelijks Bestuur en zijn adviseurs*, 20 maart 1975. Archief KVP, map conflict rond De Zeeuw.
- ⁷² Partijbestuur KVP, 24 maart 1975.
- ⁷³ Dagelijks bestuur KVP, 12 augustus 1975.
- ⁷⁴ Dagelijks bestuur KVP, 14 augustus 1975.
- ⁷⁵ Van Enk, 134; *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 20
- ⁷⁶ *Nederlandse Gedachten*, 23 maart 1974.
- ⁷⁷ *De Tijd*, 15 augustus 1975.
- ⁷⁸ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 17.
- ⁷⁹ *KHA 1975*, 535.
- ⁸⁰ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 18.
- ⁸¹ Van Enk, 147.
- ⁸² *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 19.
- ⁸³ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 22.
- ⁸⁴ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 24.
- ⁸⁵ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 19, 20.
- ⁸⁶ Van Enk, 145-146.
- ⁸⁷ Dagelijks bestuur KVP, 12 augustus 1975.
- ⁸⁸ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 24
- ⁸⁹ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 25.
- ⁹⁰ Dagelijks bestuur CDA, 21 augustus 1975.
- ⁹¹ Borstlap en Klop, 122.
- ⁹² *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 42-50.
- ⁹³ Mededeling M. Smits aan de auteur.
- ⁹⁴ *Hervormd Nederland*, 10 september 1975.
- ⁹⁵ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 67.
- ⁹⁶ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 80.
- ⁹⁷ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 70.
- ⁹⁸ Dagelijks bestuur CDA, 23ste vergadering, 19 september 1975.
- ⁹⁹ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 93.
- ¹⁰⁰ Dagelijks bestuur CDA, 26ste vergadering, 30 en 31 oktober 1975.
- ¹⁰¹ Dagelijks bestuur CDA, 27ste vergadering, 15 november 1975.
- ¹⁰² Van Enk, 161.
- ¹⁰³ Borstlap en Klop, 132.
- ¹⁰⁴ Bestuur CHU, 2 december 1975.
- ¹⁰⁵ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 104-114.
- ¹⁰⁶ Bestuur CHU, 14 januari 1976.
- ¹⁰⁷ Van Enk, 162.

¹⁰⁸ *De Tijd*, 30 mei 1980.

¹⁰⁹ *KHA 1976*, 235.

¹¹⁰ Vertrouwelijke notitie, zonder titel, van P.A.J.M. Steenkamp, 28 juli 1974. Archief dagelijks bestuur KVP, stuknr. 74-85.

¹¹¹ *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 40.

¹¹² Van Praag jr., 198.

¹¹³ Dagelijks bestuur CDA, 34ste vergadering, 5 juli 1976.

¹¹⁴ *KHA 1976*, 731.

Noten bij hoofdstuk 4

¹ Strategienota CDA, 14 september 1976.

² Dagelijks bestuur CDA, 1 oktober 1976.

³ *Elsevier*, 2 oktober 1976.

⁴ Bestuur CHU, 15 september 1976.

⁵ Joustra en Van Venetie, 147.

⁶ *Haagse Post*, 20 augustus 1977.

⁷ Borstlap en Klop, 141, 142.

⁸ Joustra en Van Venetie, 148.

⁹ *Haagse Post*, 20 augustus 1977.

¹⁰ Tromp en Witteman, 16.

¹¹ Brief W.K.N. Schmelzer aan het dagelijks bestuur van de KVP, 16 augustus 1973. Archief dagelijks bestuur KVP.

¹² *KHA 1976*, 731.

¹³ CVC, 25 oktober 1976.

¹⁴ Resumé van het Pleinoverleg, 25 januari 1976. Archief KVP.

¹⁵ Dagelijks bestuur CDA, 46ste vergadering, 26 februari 1977.

¹⁶ *ibidem*.

¹⁷ *ibidem*.

¹⁸ *ibidem*.

¹⁹ Algemeen bestuur CDA, 24 maart 1977.

²⁰ *ibidem*.

²¹ *Het CDA en de Tweede-Kamerverkiezingen 1977; evaluatierapport van het Centrale Verkiezingscomité (CVC)*, 143.

²² *Het CDA en de Tweede-Kamerverkiezingen...*, 23.

²³ CVC, 25 mei 1977.

²⁴ De Hond, 81.

²⁵ *Het CDA en de Tweede-Kamerverkiezingen...*, 57.

²⁶ De Hond, 81.

²⁷ Van der Eijk en Niemöller, 177.

²⁸ *Acta Politica* 1983, 189.

- ²⁹ Van Thijn, 13.
- ³⁰ Algemeen bestuur CDA, 30 augustus 1977.
- ³¹ Van Thijn, 179.
- ³² Van Thijn, 231, 232.
- ³³ *De Tijd*, 13 december 1974.
- ³⁴ Topoverleg KVP, 3 november 1977. Er zijn geen officiële notulen gemaakt van het overleg in KVP-kring over de kabinetsformatie, maar verspreid in het archief van het dagelijks bestuur liggen kladjes, waarop de discussies in de KVP-top zijn beschreven. De gebeurtenissen lijken hierin betrouwbaar weergegeven. De meeste feiten zijn tweemaal, in verschillende handschriften, genoteerd.
- ³⁵ Topoverleg KVP, 7 november 1977. In dit verband is het beslist opmerkelijk dat Andriessen op 2 november het volgende antwoord geeft op een vraag van Van Thijn of hij zich desnoods niet terug kan trekken: "Wat jullie over het hoofd hebben gezien is dat ik nog altijd de materiële leider van de KVP ben (...) Ik kan me niet terugtrekken. Als ik me terugtrek, trekt de KVP zich terug." Van Thijn, 272.
- ³⁶ Van Praag jr., 365, 366.
- ³⁷ Borstlap en Klop, 200.
- ³⁸ Brief Andriessen aan het dagelijks bestuur van de KVP voor de AR-partijraad van 10 april 1976.
- ³⁹ *Vrij Nederland*, 29 januari 1983.
- ⁴⁰ *KHA* 1977, 812.
- ⁴¹ Topoverleg KVP, 3 december 1977. Anonime aantekeningen in archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁴² Van Thijn, 281.
- ⁴³ Topoverleg KVP, 5 december 1977. Anonime aantekeningen.
- ⁴⁴ *ibidem*.
- ⁴⁵ Verklaring prof. dr. B. Goudzwaard i.v.m. niet-beschikbaar zijn voor een ministerschap, 14 december 1977. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁴⁶ *Haagse Post*, 15 december 1979.
- ⁴⁷ Dagelijks bestuur CDA, 20 oktober 1978.
- ⁴⁸ Dagelijks bestuur CDA, 31 maart 1978.
- ⁴⁹ *Het Parool*, 4 februari 1978.
- ⁵⁰ *Haagse Post*, 11 maart 1978.
- ⁵¹ *Nederland en de kernwapens*, 105.
- ⁵² *Haagse Post*, 20 mei 1978.
- ⁵³ *KHA* 1978, 447.
- ⁵⁴ Dagelijks bestuur CDA, 78ste vergadering, 8 september 1978.
- ⁵⁵ *De Tijd*, 3 november 1978.
- ⁵⁶ *Haagse Post*, 19 oktober 1978.
- ⁵⁷ *Trouw*, 28 oktober 1978.
- ⁵⁸ Notitie over geloof en politiek handelen, 14 oktober 1978, door L.P. Heukels, A. van Twist en H. Eversdijk. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁵⁹ Brief partijbestuur ARP aan het dagelijks bestuur van het CDA, 22 november 1978.
- ⁶⁰ Dagelijks bestuur KVP, 30 oktober 1978.
- ⁶¹ *De Tijd*, 3 november 1978.
- ⁶² Dagelijks bestuur CDA, 10 november 1978.
- ⁶³ *ibidem*.
- ⁶⁴ *Trouw*, 11 december 1978.
- ⁶⁵ *Trouw*, 14 februari 1979.
- ⁶⁶ *Trouw*, 26 februari 1979.
- ⁶⁷ *De Volkskrant*, 3 maart 1979.
- ⁶⁸ Ongevraagd advies, B. Goudzwaard, H.A.M. Fiolet, G.A. Kieft, C. Mak, Joh. Prins en G. Th. Rothuizen, 19 februari 1979.
- ⁶⁹ *Trouw*, 26 februari 1979.
- ⁷⁰ *Trouw*, 23 februari 1979.
- ⁷¹ *Nederlandse Gedachten*, 3 maart 1979.
- ⁷² *KHA* 1979, 364.
- ⁷³ Dagelijks bestuur KVP, 5 maart 1979.
- ⁷⁴ Dagelijks bestuur CDA, 5 maart 1979 en 17 maart 1979.
- ⁷⁵ Dagelijks bestuur CDA, 27 en 28 april 1978.
- ⁷⁶ CDA-commissie "Politieke Koers". *Nota betreffende smaak van het beleid en het optreden van kabinet en fractie*, Utrecht, 18 april 1979, *passim*.
- ⁷⁷ Rapport van de CDA-commissie "Politieke koers", 6.
- ⁷⁸ Rapport van de CDA-commissie "Politieke koers", 4.
- ⁷⁹ Dagelijks bestuur CDA, 27 en 28 april 1979.
- ⁸⁰ Mondeling verslag politiek topberaad CDA, 8 mei 1979, Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁸¹ Dagelijks bestuur CDA, 15 september 1979.
- ⁸² Rapport van de CDA-commissie "Politieke koers".
- ⁸³ *Haagse Post*, 30 mei 1980.
- ⁸⁴ *Haagse Post*, 30 juni 1979.
- ⁸⁵ Dagelijks bestuur CDA, 15 september 1979.
- ⁸⁶ *Nederland en de kernwapens*, 136.
- ⁸⁷ Dagelijks bestuur CDA, 7 december 1979.
- ⁸⁸ *Trouw*, 10 december 1979.
- ⁸⁹ Dagelijks bestuur CDA, 7 december 1979.

- ⁹⁰ *Voor de kernwapens niet bang. IKV-geschrift nr. 7*, Voorburg 1980.
- ⁹¹ *Trouw*, 21 december 1979.
- ⁹² Dagelijks bestuur CDA, 25 januari 1980. Aanvankelijk was deze interventie buiten de notulen gelaten. Het dagelijks bestuur van de KVP schreef naar aanleiding van deze ommissie een woedende brief aan Steenkamp, waarna de fout hersteld werd.
- ⁹³ Toirkens, 53.
- ⁹⁴ *KHA 1980*, 153.
- ⁹⁵ *Haagse Post*, 1 maart 1980.
- ⁹⁶ Toirkens, 404, 405.
- ⁹⁷ *Vrij Nederland*, 5 april 1980.
- ⁹⁸ *Wat wil? wat doet? de werkgroep "Niet Bij Brood Alleen".... en hoe kunt u haar steunen?*, Den Haag 1980. Archief dagelijks bestuur KVP.
- ⁹⁹ Slotwoord H.A.M. Fiolet op het congres in Dronten, 15 maart 1980.
- ¹⁰⁰ *Haagse Post*, 22 maart 1980.
- ¹⁰¹ Brief Goudzwaard aan het bestuur van het CDA, 13 mei 1980. Archief dagelijks bestuur CDA.
- ¹⁰² *Haagse Post*, 30 mei 1980.
- ¹⁰³ Brief Goudzwaard, 13 mei 1980.
- ¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 9 juni 1980.
- ¹⁰⁵ Brief Comité Anti-Revolutionaire Christen-Democraten aan het bestuur van het CDA, 7 juli 1980.
- ¹⁰⁶ *Trouw*, 16 juni 1980.
- ¹⁰⁷ *Trouw*, 9 juni 1980.
- ¹⁰⁸ Verslag van de Conference van het CDA d.d. 28 juni 1980 te Noordwijkerhout. Archief dagelijks bestuur CDA.
- ¹⁰⁹ Brief Comité, 7 juli 1980.
- ¹¹⁰ Brief G.J. van der Top aan het dagelijks bestuur van het CDA, 1 juli 1980.
- ¹¹¹ Dagelijks bestuur KVP, 12 juni 1980.
- ¹¹² *KHA 1980*, 824-826.
- ¹¹³ *KHA 1979*, 364.
- ¹¹⁴ *De Gelderlander*,
- ¹¹⁵ Tromp en Witteman, 153.
- ¹¹⁶ Tromp en Witteman, 151.
- ¹¹⁷ Mededeling M. Smits aan de auteur. Van Agt heeft dit ook laten doorschemeren in een interview met *Vrij Nederland*, 29-1-1983.
- ¹¹⁸ *Nederland, let op uw taak, IKV-geschrift nr. 8*, Voorburg 1981, 38.
- ¹¹⁹ *KHA 1981*, 547.
- ¹²⁰ *KHA 1981*, 546.
- ¹²¹ Dittrich, Cohen en Rutgers, 49.
- ¹²² Dittrich, Cohen en Rutgers, 67-68.
- ¹²³ *KHA 1981*, 634.
- ¹²⁴ *Vrij Nederland*, 29 januari 1983.
- ¹²⁵ De verkiezingsstrategie van het CDA, passim.
- ¹²⁶ Ten Berge, 65.
- ¹²⁷ Oostlander 1982, 462.
- ¹²⁸ *De Volkskrant*, 6 juli 1982.
- ¹²⁹ *Trouw*, 17 augustus 1982.
- ¹³⁰ *Het Vrije Volk*, 14 oktober 1982.
- ¹³¹ Van Tijn en Van Weezel beweren dat de CDA-top in het strengste geheim een plan uitwerkt had volgens welk Van Agt na twee jaar premierschap zou opstappen en opgevolgd zou worden door De Koning. De Koning zou weinig zin hebben gehad om partijleider te worden en zou daarom na weer twee jaar opgevolgd worden door Lubbers, die aldus op termijn het partijleiderschap zou verdienen (Van Tijn en Van Weezel, 19). De Koning ontkende tegenover schrijver dezes dat een dergelijk plan bestaan heeft. Volgens hem hebben Lubbers en hij toen de zaak aan de orde kwam in een gesprek onder vier ogen beider plus- en minpunten op een rijtje gezet. Zij zouden daarbij tot de slotsom gekomen zijn dat Lubbers de meest geschikte opvolger van Van Agt was.
- ¹³² *De Volkskrant*, 14 oktober 1980.
- ¹³³ Joustra en Van Venetië, 191.
- ¹³⁴ Van Tijn en Van Weezel, 20.

Noten bij hoofdstuk 5

- ¹ Bremmer 1982.
- ² Weiler.
- ³ Goddijn, Smets en Van Tillo, 1979.
- ⁴ Van Eijk en Niemöller, 178.
- ⁵ Oostlander 1982.
- ⁶ Zie bijvoorbeeld Van Rooy 1983.
- ⁷ Bremmer 1982.
- ⁸ Toirkens, 193.
- ⁹ *De Volkskrant*, 16 december 1982.
- ¹⁰ ANP, 30 augustus 1983: 077.
- ¹¹ *Eindhovens Dagblad*, 15 oktober 1983.
- ¹² ibidem.
- ¹³ ANP, 7 december 1983: 011.
- ¹⁴ ANP, 3 december 1983: 259.
- ¹⁵ Bos en Houdijk, 71.

- ¹⁶ Bos en Houdijk, 67.
- ¹⁷ Bos en Houdijk, 68-74.
- ¹⁸ Mededeling M. Smits aan de auteur.
- ¹⁹ Van Holsteijn en Irwin, 76.
- ²⁰ Mededeling M. Smits aan de auteur.
- ²¹ Van Holsteijn en Irwin, 76.
- ²² Van Holsteijn en Irwin, 77.
- ²³ Mededeling J. de Koning aan de auteur.
- ²⁴ Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987, 25.
- ²⁵ Van der Eijk en Van Praag jr, 17.
- ²⁶ Van der Eijk en Van Praag jr., 80.
- ²⁷ Luyck en Righart, 171.
- ²⁸ Zielonka-Goci, 129.
- ²⁹ Oostlander, 1986.
- ³⁰ Eversdijk, 303.
- ³¹ Van Gennip, 284.
- ³² Van Gennip, 286-287.
- ³³ *Elsevier*, 17 december 1986.
- ³⁴ *Klop* 1987, 354.
- ³⁵ Rede De Vries op de partijraad van het CDA, 12 november 1988.
- ³⁶ *Oostlander* 1988/4.
- ³⁷ *NRC Handelsblad*, 20 november 1989.
- ³⁸ *De Tijd*, 10 februari 1989.
- ³⁹ *Oostlander* 1988/3, 320.
- ⁴⁰ *De Tijd*, 10 februari 1989.
- ⁴¹ *Elseviers Magazine*, 18 oktober 1986.
- ⁴² *NRC Handelsblad*, 21 november 1986.
- ⁴³ *De Volkskrant*, 29 maart 1987.
- ⁴⁴ *De Groene Amsterdammer*, 12 juni 1991.
- ⁴⁵ *De Tijd*, 24 juni 1988.
- ⁴⁶ *NRC Handelsblad*, 14 oktober 1989.
- ⁴⁷ *De Groene Amsterdammer*, 12 juni 1991.
- ⁴⁸ *Elsevier*, 25 maart 1989.
- ⁴⁹ Anker en Oppenhuis.
- ⁵⁰ *Trouw*, 22 september 1989.
- ⁵¹ *De Volkskrant*, 23 september 1989.
- ⁵² *De Volkskrant*, 20 april 1991.
- ⁵³ Citaat Joop van der Reijden, van 1982 tot en met 1986 staatssecretaris van Volksgezondheid onder Brinkman, *De Tijd*, 20 april 1990.
- ⁵⁴ *De Volkskrant*, 20 april 1991; *De Tijd*, 20 april 1990.
- ⁵⁵ *Trouw*, 2 december 1989.
- ⁵⁶ Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel, 254.
- ⁵⁷ *De Volkskrant*, 4 november 1991.

Bijlage

Protestants-christelijk Nederland

De kaart van protestants-christelijk Nederland is zeker zo gecompliceerd als die van de Balkan. De versnippering is zo oud als de breuk met de kerk van Rome zelf, maar de belangrijkste tegenstelling dateert uit de vorige eeuw. De *Nederlandse Hervormde kerk* werd in 1816, na de Franse tijd, gecreëerd door de overheid. Zij bleef aan de overheid gebonden via "de zilveren koorde": een traktement dat de overheid aan de predikanten betaalde, en een door de overheid opgelegd algemeen reglement, dat voorzorg in een hiërarchische bestuursorganisatie. Op lokaal niveau betekende het centraal gezag weinig en werd de dienst uitgemaakt door plaatselijke notabelen. Dat had tot gevolg dat de kerk theologisch geen eenheid vormde. In "verlichte" regio's stelden de plaatselijke machthebbers vrijzinnige predikanten aan over de veelal traditioneel-rechtzinnige "eenvoudige gelovigen"; elders bleef de kerk orthodox. Al direct werd er in rechtzinnige kring geklaagd dat de kerk afweek van de rechte leer. De ontevredenen noemden zich "gereformeerd", zoals de kerk genoemd werd vóór de komst der Fransen. In 1834 reeds scheidde een aantal "eenvoudige gelovigen" zich af, maar tot een grote scheuring in de kerk kwam het pas aan het eind van de eeuw. In de loop van de negentiende eeuw werd de moderne hervormde theologie steeds vrijzinniger. Verscheidene theologen ontkenden de goddelijkheid van Christus. Zij ontkenden dat hij de enige verlosser van het zondig mensengeslacht was en aanvaardden hem nog slechts als een voorbeeldig goed en deugdzaam mens. Het verzet tegen de moderne theologie nam tegelijkertijd echter ook toe en de rechtzinnigen slaagden erin de modernen in het defensief te dringen. Een deel van de rechtzinnige dissidenten richtte onder leiding van Abraham Kuyper in 1892 de *Gereformeerde Kerken in Nederland* op. Hierbij voegde zich een deel dergenen die in 1834 van de hervormde kerk waren afgescheiden. De andere afgescheidenen stichtten onder de naam *Christelijke Gereformeerde Kerk* een eigen kerkgenootschap. De gereformeerde kerken onderscheidden zich van de hervormde kerk doordat zij financieel niet op de overheid stunden en doordat zij de besluiten van de Dordtse synode van 1618-1619 aanvaardden. Dit hield in dat ze een niet-hiërarchische kerkorde hadden, waarbij de plaatselijke gemeenten bestuurlijk autonoom waren, en dat ze de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Dordtse Leerregels en de Heidelbergse Catechismus, "de drie formulieren van enigheid", handhaafden, drie geschriften waarin de volgens hen enig juiste interpretatie van de Heilige Schrift gegeven werd en waarin een aantal "dwaalleren" bestreden werd.

De leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Geref-

meerde Kerk waren politiek georiënteerd op de ARP, zij het dat in sommige ultra-orthodoxe christelijk-gereformeerde gemeenten de (in 1918 opgerichte) Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP) de voorkeur genoot. Een kleine 10 procent van de Nederlandse bevolking sloot zich aan bij de Gereformeerde Kerken in Nederland, zodat deze verreweg het grootste protestants-christelijke kerkgenootschap buiten de hervormde kerk werden. In 1926 deed zich binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland een geruchtmakend conflict voor over de toelaatbaarheid van de opvatting dat de slang in het bijbelboek Genesis niet letterlijk tot Eva gesproken heeft. Degenen die vonden dat deze opvatting toelaatbaar was, scheidden zich af en vormden de *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband*. Veel leden van dit kleine kerkgenootschap, onder wie ds. J.J. Buskes, oriënteerden zich op de pacifistische Christelijk-Democratisch Unie (CDU), die in 1946 opging in de pvda. Het kerkgenootschap zelf sloot zich in hetzelfde jaar aan bij de hervormde kerk. Vanaf 1944 scheurde zich een groter deel van de Gereformeerde Kerken in Nederland af bij de *Vrijmaking*. De aanleiding voor de Vrijmaking was een conflict over de doopformule. In dit conflict schorste de synode, het hoogste bestuursorgaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de theoloog K. Schilder, die zich vervolgens "vrijmaakte" en verscheidene gelovigen meekreeg. De vrijgemaakten richtten de Gereformeerde Kerken in Nederland opnieuw op. Ze weigerden een andere naam aan te nemen, omdat ze meenden dat zij gereformeerd gebleven waren, en de synode het rechte pad verlaten had. Voor de post plaatsten ze tussen haakjes achter de naam van hun kerkgenootschap: "onderhoudende artikel 31" – het artikel uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat de inzet van het conflict was geweest. Later werd deze toevoeging vervangen door "vrijgemaakt". De andere Gereformeerde Kerken in Nederland kregen de toevoeging "synodaal", omdat zij zich bij het oordeel van de synode hadden neergelegd. De vrijgemaakten richtten na 1944 een eigen mini-zuil op, met een eigen politieke partij: het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV). Een aantal vrijgemaakten bleef in de ARP, hoewel de vrijgemaakten de synodalen kerkelijk bijzonder hard bestreden. De vrijgemaakten waren rechtlijniger dan de synodalen. Zij legden grote nadruk op het zuiver houden van de kerk – héél het leven moest in overeenstemming zijn met Schrift en Belijdenis en wanneer ontdekt werd dat dit niet het geval was, moest het kwaad "uitgezuiverd" worden – terwijl de synodalen na de Tweede Wereldoorlog steeds milder werden. Van de vrijgemaakten scheidden zich na een conflict over de vraag of de vrijgemaakte kerk de enige ware kerk was, in 1967 de *Nederlands-gereformeerden* af, die zich eveneens van hen onderscheidden door een grotere gematigdheid. De Nederlands-gereformeerden, tot wie onder anderen Bert de Vries behoort, zijn politiek voor een deel op het CDA georiënteerd.

Ook binnen de hervormde kerk zijn theologische conflicten blijven bestaan. In de jaren 1860 ontstond *De Confessioneele Vereeniging*, die, zoals de naam aangeeft, de klassieke belijdenisgeschriften van 1619 aanvaardde. Ook Kuyper was hierin aanvankelijk actief. Toen Kuyper vertrok hadden de confessionelen al aanzienlijke successen geboekt. In verscheidene gemeenten hadden ze de macht, en het algemeen reglement van de hervormde kerk was grondig herzien, waardoor de lokale kerkeraden gedemocratiseerd – en dus onafhankelijk van de lokale, veelal vrijzinnige, elite – waren. Door het vertrek van Kuyper werden de rechtzinnige stromin-

gen echter verzwakt. Ze hielden weliswaar in veel gemeenten een overwicht, maar slaagden er niet in greep te krijgen op de kerk als geheel. Na 1945 ontstond er aan de top van de kerk een zekere consensus en ging de confessionele stroming op de rechtervleugel deel uitmaken van een brede midden-orthodoxie, die, vaak moeizaam, de eenheid wist te bewaren en het de synode mogelijk maakte de samenleving te verblijden met herderlijke boodschappen. De confessionele stroming is politiek op het CDA georiënteerd; vóór de oprichting van het CDA waren de confessionelen op de CHU georiënteerd.

De grote dissidente stroming binnen de hervormde kerk is de *Gereformeerde Bond*. Dit uiterst rechtzinnige en conservatieve gezelschap, dat in 1906 werd opgericht, beschouwt de kerk als "ziek" en acht een zinvolle dialoog met de andere stromingen niet mogelijk. De "bonders" oriënteerden zich politiek vóór de oprichting van het CDA vooral op de ARP en de SGP; een enkeling was actief in de CHU. Veel antirevolutionaire en christelijk-historische bonders, onder wie oud-AR-leider W. Aantjes en oud-minister C.P. van Dijk (CHU), zijn lid geworden van het CDA. Anderen hebben de stap naar het CDA niet willen maken en zijn bij de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF) terechtgekomen, die in 1976 werd opgericht door ontevreden christelijk-historischen en antirevolutionairen.

Naast de hervormde en gereformeerde hoofdstromen is er in Nederland nog een groot aantal vrijzinnige en ultra-orthodoxe kerkgenootschappen. Deze zijn voor de geschiedenis van het CDA van weinig belang. De vrijzinnigen (luthersen, remonstranten, doopsgezinden etc.) zijn meestal niet op de christelijke en christen-democratische partijen georiënteerd; de ultra-orthodoxen (Gereformeerde Kerken onder het Kruis, Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Amerika etc.) voelen zich verbonden met de SGP of zijn volstrekt a-politiek. Ten slotte zijn in Nederland, evenals in de Verenigde Staten en Latijns-Amerika, evangelische opwekkingsbewegingen in opkomst. Deze zijn in hoge mate anti-rationeel en a-politiek. Voorzover de aanhangers van deze bewegingen in ons land zich politiek oriënteren, komen ze meestal bij de RPF terecht.

Geraadpleegde literatuur

- Aalberse, P.J.M., Verwachtingen en doelstellingen in 1967. *Christelijk Historisch Tijdschrift* 22/2 (1977): 26-33.
- Algra, H., *Open brief. Een persoonlijk woord tot mijn antirevolutionaire vrienden*. Leeuwarden, 1972.
- Ammerlaan, R., *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel*. Leiden 1973.
- Andeweg, R.B., K. Dittrich en Th. van der Tak, *Kabinetsformatie 1977*. Leiden 1978.
- Andeweg, R.B., *Dutch voters adrift: on explanations of electoral change*. Leiden 1982.
- Andeweg, R.B., De kabinetsformatie van 1986. *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen 1987: 83-98.
- Andriessen, F.H.J.J., Kanttekeningen bij de politieke situatie. *Politiek Perspectief* (maart/april 1972): 6-18.
- Anker, H. en E. Oppenhuys, De breker betaalt. De kabinetscrisis van 2 mei 1989. *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen 1990: 113-124.
- Appel en weerklink*. Den Haag 1983.
- Bakvis, H., *Catholic power in the Netherlands*. Kingston/Montreal 1981.
- Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*. Deventer 1977.
- Bank, J., *Katholieken en de Indonesische revolutie*. Baarn 1983.
- Bank, J., De broederlijke relaties tussen KAB/NKV en KVP, 1945-1981, in: J. Roes (red), *Katholieke arbeidersbeweging*. Baarn 1985: 293-344.
- Bank, J. en C. Vos, *Hendricus Colijn. Antirevolutionair*. Houten 1987.
- Beckers, F.G.J.M., *Het Democratisch Centrum Nederland - documentatie van een streven naar partijvernieuwing*. Rotterdam 1972.

Beckers, F.G.J.M., Waar staat de Aktiegroep Nieuwe Partij? *Politiek Perspectief*. (mei/juni 1973): 25-29.

Berg, J.Th.J., De kabinetsformaties 1977 en het gebruik van het begrip "meerderheid". *Acta Politica XIII*: 237-243.

Berge, G. ten, *De slag om Genève. Jaaroverzicht vredesbeweging en vredespolitiek 1982/1983*. Den Haag 1983.

Berghuis, W.P., Versterkte beginselen in een veranderde wereld?, in: *Bene Meritus. Bundel opstellen uit dankbaarheid opgedragen aan doctor Johannes Schouten erevoorzitter van de anti-revolutionaire partij ter gelegenheid van zijn vijf en zeventigste verjaardag*. Kampen 1958: 11-32.

Beus, J.W. de, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel 1989.

Bleich, A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986*. Amsterdam 1986.

Blom, J.C.H., De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving. Continuïteit en verandering, in: C.B. Wels e.a. (red), *Vaderlands verleden in vervoud. Deel II: 19e en 20e eeuw*. Den Haag 1980.

Boersma, J. en J. Terlingen, *Wat ik nog wilde zeggen*. Amsterdam 1985.

Bogaarts, M.D., Het einde van de KVP, 1945-1980. *De Tijd*, 3 okt. 1980.

Bogaarts, M.D. en J. Bosmans, Duynstee en de katholieke politiek, in: *Politiek, parlement en democratie. Opstellen voor prof. F.J.M. Duynstee*. Deventer 1975.

Borstlap, H. en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Franeker 1980.

Bos, J. en J. Houdijk, *Variaties op varianten. Jaaroverzicht van vredespolitiek en vredesbeweging 1983/84*. Amersfoort 1984.

Bosmans, J., De KVP, de groep-Steenberghen en de verkiezingen van 1952. *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 6. Nijmegen 1976: 20-76.

Bosmans, J., "Beide er in en geen van beide er uit". De rooms-rode samenwerking 1945-1952. *BMGN*, 96 (1981): 204-229.

Bosmans, J., Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en KNP, 1952-1956. *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, 12. Nijmegen 1982: 46-99.

Bosmans, J., Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak". De onzin van Daudt. *Acta Politica XXII*: 227-233.

Bosmans, J., Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland. In: H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. Houten 1986: 37-61

- Bosscher, D., *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952*. Alphen aan den Rijn 1980.
- Bremmer C. (red), *Personen en momenten uit de geschiedenis van de ARP*. Franeker 1980.
- Bremmer C., Ik-Jan-Vrijheid. *Christen-Democratische Verkenningen* 12/82 (1982): 614-626.
- Bruins Slot, J.A.H.J.S., ...*En ik was gelukkig*. Baarn 1972.
- Bruyn, L.P.J. de, R.J. Mokken en F.M. Roschar, *De Nederlandse kiezer '71*. Meppel 1972.
- Bruyn, L.P.J. de, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf, *De Nederlandse kiezer '72*. Alphen aan den Rijn 1973.
- Bruyn, L.P.J. de, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf, *De Nederlandse kiezer '73*. Alphen aan den Rijn 1973.
- Christen-radicaal*. Hilversum/Maaseik/Kampen 1967.
- Coerts, H., *De A.R.P. en Nieuw-Guinea (1949-1962): historische analyse van een partijcrisis*. Franeker 1983.
- Contactraad KVP, ARP en CHU, *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij - een politieke strategie voor de zeventiger jaren*. Den Haag 1972.
- Daalder, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Assen 1974.
- Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel. Verslag groepsgesprek 11 april 1990. *Christen-Democratische Verkenningen* 6/7/90 (1990): 247-258.
- Dittrich, K.L.L.M., J. Cohen en V. Rutgers, *Het einde van een tijdperk; verslag van de kabinetsformaties 1981 en 1982*. Maastricht 1983.
- Duffhues, T., Staat "de wankelende zuil" nog overeind? Een verkenning van de recente literatuur over verzuiling en ontzuiling. *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 17 (1987): 134-162.
- Dulst, A.J. van, *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden*. Barneveld 1980.
- Duynstee, F.J.F.M., *De kabinetsformaties 1946-1965*. Deventer 1965.
- De Economische crisis en het "plan Schouten". *Christen-Democratische Verkenningen* 9/82 (1982): 400-415.
- Eenennaam, B.J. van, *Achttienveertig kruisraketten*. Den Haag 1988.
- Enk P.L. van, *De aftocht van de ARP. Jaren van strijd tussen macht en beginsel*. Kampen 1986.

- Eijk, C. van der en B. Niemöller, Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967. *Acta Politica* jg. 18 (1983): 169-183.
- Eijk, C. van der en Ph. van Praag jr. (red), *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*. Amsterdam 1986.
- Esterik, C. van en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars*. Amsterdam 1984.
- Esterik, C. van, *Nederlands laatste bastion in de Oost. Economie en politiek in de Nieuw-Guinea-kwestie*. Baarn 1982.
- Evangelië en Politiek. *Antirevolutionaire Staatkunde* 40 (1970): 221-241.
- Evangeliësch normbesef tegenover economische individualisering. Verslag groepsprek 19 april 1990. *Christen-Democratische Verkenningen* 6/7/90 (1990): 258-267.
- Eversdijk, H., Beginselpolitiek vindt weerklank in brede lagen van de bevolking. *Christen-Democratische Verkenningen* 7-8/86 (1986): 301-305.
- Faas, H., *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*. Utrecht/Antwerpen 1967.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder, Gebroken identiteit. Een studie over christelijk en onchristelijk Nederland. *Archief van de Katholieke Kerk in Nederland* 1982, 25-81.
- Gennip, J.J.A.M. van, Toerusting voor de toekomst. *Christen-Democratische Verkenningen* 8/86 (1986): 283-290.
- Gerretson, F.C., *Tilanus contra de Christelijke Historische Unie. Een democratische beginselpartij of autoritaire leiderspartij?* Utrecht 1950.
- Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU*. Den Haag 1978.
- God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland*. Amsterdam 1967.
- Goddijn, W., H. Smets en G. van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland. Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van de KRO en weekblad De Tijd*. Amsterdam 1979.
- Goudzwaard, B., *Kapitalisme en vooruitgang. Een eigentijdse maatschappijkritiek*. Assen 1976.
- Gribling, J.P., *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een priesterstaatsman*. Assen 1978.
- Groot, G.C. de, Is het Appel beantwoord? *Christen-Democratische Verkenningen* 7-8/86 (1986): 294-300.

Grondslag en karakter van de KVP (Rapport van de structuurcommissie van de KVP). 's-Gravenhage 1966.

Hendriks, J., *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn 1971.

Herwijnen, P.F. van, Dr. W.P. Berghuis. Voorzitter ARP 1956-1968. *Antirevolutionaire Staatkunde* 38 (1968): 169-191.

Hoekstra, D.J., *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar*. Alphen aan den Rijn 1968.

Holsteijn, J.J.M. van en G.A. Irwin, CDA naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987*. Groningen 1988, 66-98.

Hond, M. de, *25 mei 1977: Uitslagen en analyse van de Tweede Kamer verkiezingen van 25 mei 1977 en wat er aan voorafging*. z.p., 1977.

Hoogendijk, W.C.D., Is het CDA tegengevallen? *Christen-Democratische Verkenningen* 3/82 (1982): 312-325.

Hoogerwerf, A., *Protestantisme en progressiviteit*. Meppel 1964.

Houwaart, D., *Stormen rond partij en parlement*. Apeldoorn 1973.

Houwaart, D. (met medewerking van Corry Berghuis), *De mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Antirevolutionaire Partij*. Kampen 1988.

Hulten, M. van (red), *Van spijstemmers tot KVP-radicalen*. Utrecht 1967.

Irwin, G.A., J. Verhoef en C.J. Wiebrens (red), *De Nederlandse kiezer '77*. Voor schoten 1977.

Irwin, G.A., J. van Holsteyn en C. van der Eijk (red), *De Nederlandse kiezer 1986*. Amsterdam 1987.

Joustra A. en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Baarn 1989.

Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938*. Wageningen 1964.

Keesings Historisch Archief. (KHA) 1960-1990.

Klop, C.J., Vraagtekens bij de haalbaarheid van de CDA-plannen. Interview met minister C.P. van Dijk. *Christen-Democratische Verkenningen* 7/8/87 (1987): 351-355.

Klop, C.J., Over sociale vernieuwing. *Christen-Democratische Verkenningen* 12/89 (1989): 544-549.

Koole, R.A., P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*. Houten 1988.

Koster, K, e.a. (red), *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden*. Den Haag 1965.

Knegtmans, P.J., *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*. Amsterdam 1989.

Kuiper, D.Th., Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit. *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 40 (1970): 14-25.

Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie naar ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. Meppel 1972.

Kuiper, D.Th., Tussen identiteit en fusie. Schets van enkele ontwikkelingen in de "radicale generatie" binnen de ARP in de periode 1957-1971. *Christen-Democratische Verkenningen* 8/82 (1982): 382-394.

Kuiper, D.Th., Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief 1860-1940. In: J. de Bruijn (red), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. Franeker 1987.

Kusters, W.J.J., Stemgedrag en maatschappijstructuur. Sociografische analyse van de veranderingen in het stembusgedrag van de Nederlandse bevolking 1946-1963. *Sociologische Gids* X (1963): 226-238.

Langeveld, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*. 's-Gravenhage 1988.

Lenferink, H., De terugkeer van een katholieke eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog. In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, 10. Nijmegen 1980: 80-117.

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam 1982.

Lipschits, I., De politieke partij en de selectie van kandidaten. *Sociologische Gids* X, 5. (1963): 265-296.

Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940 (Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel 1)*. Deventer 1977.

Loor, H.D. de, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde Kerk sedert 1945*. Baarn 1970.

Luykx P. en H. Righart (red), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage 1991.

Maas, P.F., *Kabinetformaties, 1959-1973*. 's-Gravenhage 1982.

Manning, A.F., Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954. In: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1971*. Nijmegen: 138-148.

- Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland; progressiviteit en conservatisme in de jaren '60 en '70*. Meppel 1979.
- Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Alphen aan den Rijn 1987.
- De Nederlandse kiezer. Zijn gedragingen en opvattingen*. Den Haag 1956.
- De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*. Amsterdam 1967.
- Niftrik, G.C. van, Tien jaar samenwerking confessionele partijen. *Christelijk Historisch Tijdschrift* 11 (1965-1966/4): 41-46.
- Oud, P.J. en J. Bosmans, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*. Assen 1987.
- Oostlander, A. M., Lessen of zondebokken. *Christen-Democratische Verkenningen* 10/82 (1982): 460-468.
- Oostlander, A.M., Wat voor CDA willen we? *Christen-Democratische Verkenningen* 9/86 (1986): 410-415.
- Oostlander, A.M., Idealen en flinke gebaren in "Liberaal Bestek '90". *Christen-Democratische Verkenningen* 2/88 (1988/1): 90-96.
- Oostlander, A.M., In memoriam: individualisering. *Christen-Democratische Verkenningen* 4/88 (1988/2): 174-182.
- Oostlander, A.M., Berekening versus overtuiging. *Christen-Democratische Verkenningen* 8/88 (1988/3): 320-325
- Oostlander, A.M., De verantwoordelijke samenleving als marionettentheater. *Christen-Democratische Verkenningen* 12/88 (1988/4): 488-493.
- Oostlander, A.M., Christen-democratie versus conservatieve politiek. *Christen-Democratische Verkenningen* 9/90 (1990/1): 380-387.
- Op het spoor van de verantwoordelijke samenleving - Eindresultaat van een CDA-discussie*. Den Haag 1988.
- Peters, J. en O. Schreuder, *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*. Nijmegen 1988.
- Praag jr., Ph. van, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*. Amsterdam 1990.
- Puchinger, G., *Minister Zijlstra en de A.R. Partij*. Utrecht 1957.
- Puchinger, G., *Is de gereformeerde wereld veranderd?* Delft 1966.
- Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven*. Kampen 1966.
- Puchinger, G., *Dr. Jelle Zijlstra*. Naarden 1979.

- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland.* Amsterdam 1986.
- Righart, H. *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionale politiek.* Den Haag 1989.
- Romme, C.P.M., *Katholieke politiek.* Utrecht/Antwerpen 1953.
- Rooy, Y.M.C.T. van, Het gezicht van het CDA. *Christen-Democratische Verkenningen.* 12/83 (1983): 639-647.
- Ruygers, G., De katholieken en de verkiezingen. *Socialisme en Democratie* (1956): 273-280.
- Schaafsma, D., *Bouke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik.* Hilversum 1978.
- Schakel, M., *De laatste der mannenbroeders. Politicus met een ideaal.* Haarlem 1982.
- Simons, E. en L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945.* Baarn 1987.
- Spanning, H. van, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980. Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis.* (2 delen) z.p. 1988.
- Stouthard Ph. en G. van Tillo (red), *Katholiek Nederland na 1945* Baarn 1985.
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland.* Nijmegen 1983.
- Tijjn, E. van, *Dagboek van een onderhandelaar 25 mei-11 november 1977.* Amsterdam 1978.
- Thurlings, J.M.G., De ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het katholicisme. *Sociologische Gids* 1979: 470-492.
- Thurlings, J.M.G., *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme.* Deventer 1978.
- Toirkens, J., *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid, 1975-1986.* Deventer, 1988.
- Tromp, J. en P. Witteman, *Voor de duvel niet bang. Mr. Dries van Agt van weezin tot wellust.* Haarlem 1980.
- Tijjn, J. van, en M. van Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers.* Den Haag 1986.
- Uyl, J.M. den, KVP en sociale rechtvaardigheid. In: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek.* Amsterdam 1988, 31-41.
- Uyl, J.M. den, Reveil van de behoudzucht. *Socialisme en Democratie* 1951: 403-412.
- Veerman, A., Christelijke politiek als handwerk. *Anti Revolutionaire Staatskunde* 41 (1971): 369-375.

- Veerman, A., Gedachten uit de kraamkamer van het CDA. *Christelijk Historisch Tijdschrift* 22/2 (1977): 34-45.
- De Verkiezingsstrategie van het CDA. *Christen-Democratische Verkenningen* 6/82 (1982): 292-306.
- Vermaas, R. en R. van Dijk, *Oude wijn in oude zakken*. Apeldoorn 1967.
- Vermaas, R., *Willem Aantjes*. Amsterdam 1977.
- Van verzorgingsstaat tot verzorgingsmaatschappij*. Den Haag 1983.
- Vis, J.J., *De kabinetsformatie 1973. De slag om het Catshuis*. Utrecht, Antwerpen 1973.
- Visser, A., *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*. Amsterdam 1986.
- Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef*. Amsterdam 1968.
- Waltmans, H., *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR*. Groningen 1983.
- Weiler, A.G., De liberale uitdaging. *Christen-Democratische Verkenningen* 12/82 (1982): 564-572.
- Werf, H. van der, *Frans Andriessen. Profiel van een politicus*. Baarn 1973.
- Wieten, J., *Dagblad en doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederland*. Kampen 1986.
- Wissen, G.J.M. van, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven*. Amsterdam 1982.
- Wittwaal van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt*. Baarn 1973.
- Wijmans, L., *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden. Oude en nieuwe middengroepen, 1850 tot heden*. Amsterdam 1987.
- Woldring, H.E.S. en D.Th. Kuiper, *Reformatrische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19de eeuw tot heden*. Kampen 1980.
- Van Woudschoten tot Hoogenveen. Documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA*. Den Haag 1976.
- Zielonka-Goei, M.L., De achterban van parlementariërs. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987*. Groningen 1988, 116-137.

Register

- Aalberse, P.J.M. jr. 45, 47, 52, 55, 58, 59, 62-66, 68, 71, 79, 80, 87
Aalberse, P.J.M. sr. 36
Aantjes, W. 114-117, 119, 122, 123, 129, 130, 132, 133, 135, 137, 140, 144-154, 156-159, 169-171, 174, 175, 177, 178, 180-182, 185-187, 189-191, 193, 194, 196-199, 201-204, 206, 211, 216, 225, 233, 243, 249, 287
Aarden, J.M. 60, 63, 64, 67, 68
Aardenne, G.M.V. van 246
Adelmund, K. 280
Agnew, Spiro T. 92
Agt, A.A.M. van 87, 123, 143, 156, 171-190, 192-196, 198, 199, 202, 204, 208, 212-215, 219, 223-235, 245, 247, 251, 253, 257, 258
Albeda, W. 81, 123, 189, 190, 207, 208, 214, 215, 224, 229, 233, 245, 246
Algra, H. 125, 126, 140, 147
Andriessen, F.H.J.J. 96, 97, 99, 100, 106, 108, 109, 114-116, 118, 119-123, 127, 128, 131, 133-135, 137, 139, 142, 143, 145-154, 156, 158, 159, 169, 170, 173-175, 177, 178, 181-189, 191-193, 196, 198, 201, 214, 215, 227
Andriessen, J.E. 246
Andriessen, W.J. 49, 51, 99
Anema, A. 19
Beel, L.J.M. 38
Beernink, H.K.J. 31, 32, 87, 92, 102, 103, 131, 139, 140, 150, 156, 196
Bekkers, W. 68
Berg, M. van den 231
Berghuis, W.P. 20-25, 32, 50, 55, 56, 58, 67, 78-81, 85, 146, 205
Beugels, P. 75
Beinema, M. 210
Biesheuvel, B.W. 51, 52, 61, 67, 78, 79, 81, 85-87, 94, 99, 102, 113-122, 124, 130, 131, 151, 170, 172, 203
Bik, J.M. 283
Bleumink, E. 91, 106, 119, 126, 136
Blyussen, J. 222
Boer, H.A. de 156, 157, 159, 170, 171, 175, 187, 190, 193, 198, 203, 204, 206, 208, 211, 212, 216, 217, 220-222, 228, 245, 246, 252
Boer, J.J.P. de 197, 211, 228, 251
Boersma, J. 113, 114, 121, 130, 190, 199, 246
Bogaers, P.C.W.M. 46, 62-68
Bolkestein, F. 269, 272
Borgman, F. 150, 151
Borstlap, H. 217
Braks, G.J.M. 267
Bremmer, C. 240
Brink, J.R.M. van den 187
Brinkman, L.C. 263, 274-280
Broek, H. van den 197, 198, 246, 250-255, 276-278
Bruins Slot, J.A.H.J.S. 20-24, 82
Bruijn, A.C. de 36, 37, 40, 64
Bruyn, L.P.J. de 118, 126, 131, 135
Bukman, P. 221, 222, 224, 235, 247-250, 252, 253, 255, 256, 260, 263, 276-279, 281
Burger, J.A.W. 121, 123, 131
Buskes, J.J. 286
Cals, J.M.L.Th. 24, 25, 32, 46, 47, 55, 57, 60, 62, 64, 66, 67, 73, 77-79
Carter, Jimmy 196, 210, 212
Colijn, H. 16-18, 22, 27, 36
Corporaal, D. 149, 169, 175
Couwenberg, S.W. 51, 54, 63-65, 73-76, 120, 126
Crijns, F.C.L.N. 54

- Deetman, W.J. 89, 228, 246, 264
 Donker, L.A. 19
 Doorn, H.W. van 42, 49, 51, 60, 62, 63, 67, 68
 Drees, W. 19, 31, 39, 43
 Drogendijk, A.C. 141
 Duynstee, F.J.F.M. 40, 41
 Dijk, C.P. van 266, 287
 Dijkman, S. 221, 247-250
- Enk, P.L. van 9, 283
 Eversdijk, H. 131, 162, 164
- Faber, S. 199, 216, 221-223, 228, 246
 Feddema, J.P. 86, 87
 Fleers, G. 214
 Franken, H. 225
 Frinking, A.B.M. 221, 228
- Gaay Fortman, B. de 61, 82, 87
 Gaay Fortman, W.F. de 81, 82, 190, 228, 229
 Geer, D.J. de 16, 28, 36
 Geertsema, W.J. 94
 Gennip, J.J.A.M. van 262, 280
 Gerretson, F.C. 29, 30, 32, 40
 Gerrits, G. 246
 Geus, J. de 102
 Gorbatsjov, M.V. 253
 Goudzwaard, B. 23, 81, 103-107, 110, 111, 125, 136, 152, 153, 169, 190, 200, 205, 206, 207, 216, 217, 219, 220, 233, 249
 Grinten, W.C.L. van der 63-65
 Gun, F.G. van der 66-67
 Gijssen, J. 69
- Hahn, K.J. 48, 49
 Heemskerck, Th. 15
 Heerma, E. 276, 279,
 Hirsch Ballin, E.M.H. 276
 Hoedemaker, Ph.J. 25
 Hoogendijk, W.C.D. 103, 105-107, 112, 122, 129, 151, 207
 Houwelingen, J. van 197-199, 203, 204, 216, 220, 223, 228, 245, 246
 Huijsen, J. 88, 93, 119, 126, 132
 Hulst, J.W. van 92, 93, 99, 101, 102
- Idenburg, P.J. 82
 Idenburg, P.J.A. 82, 87
- Janssen van Raay, J.L. 124
 Juliana, koningin 121
 Johannes XXIII 44, 68, 69
 Jong, L. de 202, 203
 Jong, J. de 41
 Jong, P.J.S. de 70, 71, 77, 78, 84, 85, 87, 95, 114, 145, 146, 155, 189
 Jurgens, E.C.M. 60, 62-64, 66-68, 72
- Kaland, A.J. 88, 127, 128, 133
 Kan, W. 78, 96
 Kappeyne van de Coppello, J. 3, 13
 Kikkert, H. 101, 102
 Klompe, M.A.M. 52, 109
 Kok, W. 257, 270, 273-275, 277, 279, 280
 Koning, J. de 9, 129, 130, 138, 148-153, 157, 173, 190, 203, 206, 207, 219, 221, 224, 226, 227, 229, 231, 235, 245, 246, 256, 260, 270-272, 274, 276, 279
 Kort, W.L.P.M. de 45, 76
 Korte, R.W. de 269
 Kosto, A. 176
 Kremers, J. 207, 217-219, 228
 Kruisinga, R.J.H. 93, 132, 133, 137, 140, 147, 149-151, 154-156, 158, 159, 181, 183-186, 191, 195-197
 Kuiper, D.Th. 129, 130, 140, 149, 151-153, 240, 260, 264
 Kuyper, A. 13-17, 22, 25, 26, 82, 148, 222, 285, 286
- Laan, Th. 73, 96-100
 Laning-Boersema, F.J. 250
 Lanser, J. 84, 85, 189
 Leeuwen, L.M. van 203, 212, 222
 Leijenhorst, G. van 91, 93, 154, 220
 Leyten de Wijkerslooth de Weerdesteyn, J.J.M.S. 133, 135, 143, 144, 152, 169, 171, 206, 263
 Louw, A.A. van der 109
 Lubbers, R.F.M. 63, 67, 73, 143, 156, 170, 171, 181, 188, 189, 194, 195, 199, 202-204, 208, 209, 211-215, 219, 222-226, 228, 229, 231-235, 245-247, 250-253, 255-261, 264, 269-279, 281
 Luns, J.M.A.H. 84, 120
 Lunshof, H.A. 30
- McCarthy, Eugene 90
 Mackay, A. 15
 Mansholt, S.L. 114

- Marijnen, V.G.M. 32, 46, 60
 Maij-Weggen, H. 268, 276
 Meeuwisse, H.B.M. 75
 Mellema, J.T. 67, 94, 102
 Menten, P.N. 176, 179, 185
 Mertens, G.C.A. 57, 64, 67
 Mierlo, H.A.F.M.O. van 188, 251, 273-275, 281
- Nelissen, R.J. 187
 Niftrik, G.C. van 55
 Nolens, W.H. 36
 Nuyens, W. 126
 Nijpels, E.H.Th.M. 246, 251-253, 257-259, 269, 270, 272, 273
- Oostlander, A.M. 169, 175, 200, 217, 238-242, 244, 255, 260, 261, 266-268, 271, 272, 280
- Pais, A. 214
 Paulus VI 69
 Peters, J.M. 51
 Peijnenburg, M.W.J.M. 189
 Pous, J.W. de 189
 Praag, Ph. van 186
 Prins, J.H. 24, 59, 72, 80, 105, 112, 129, 151
 Puchinger, G. 151
- Quay, J.E. de 21, 37, 43, 45, 60
- Rietkerk, J.G. 199
 Rogier, L.J. 60, 61
 Romme, C.P.M. 29, 36, 38-41, 43, 45, 47-50, 54, 66, 73, 76, 96, 106, 191
 Roolvink, B. 24, 25, 132, 151
 Rooy, Y.M.C.T. van 276
 Ruding, H.O.C.R. 245, 246, 255, 261, 278, 279
 Ruiter, J. de 190, 250, 251, 252
 Ruiter, N.C. de 119
 Ruys de Beerenbrouck, G.A.M.J. 16
 Rijpstra, P.J. 155, 156
- Savornin Lohman, A.F. de 25, 26, 222
 Schaepman, H.J.A.M. 222
 Schakel, M.W. 203, 219
 Schilder, K. 286
 Schillebeeckx, E.C.F.A. 53, 98
 Schmal, J.J.R. 30
 Schmelzer, W.K.N. 24, 25, 45-47, 52, 55, 57-71, 76-78, 81, 84-86, 94, 96, 102, 106, 145, 146, 172, 198, 225
- Schmidt, Helmut 210, 212
 Scholten, J.N. 82, 83, 199, 216, 220, 221, 232, 247-250
 Scholten, W. 233, 234
 Scholten, W.F. 268
 Scholten, Y. 88
 Schouten, D.B.J. 233
 Schouten, J. 17-20, 48, 122
 Simonis, A.J. 69
 Smalldenbroek, A.G. 82, 87
 Smalldenbroek, J. 82, 86
 Smit-Kroes, N. 209, 210
 Smits, R. 225, 253-257
 Staf, C. 31
 Stee, A.P.J.M.M. van der 66, 67, 70, 71, 74-77, 83, 84, 94, 96, 97, 99, 172, 227, 229-231, 233, 234, 245, 246
 Steenkamp, P.A.J.M. 49, 71, 72, 77, 84, 94, 98, 103, 106, 107, 109-112, 113, 115, 116, 123, 124, 127-129, 131-137, 144, 145, 147, 148, 150, 153-155, 158-160, 169-173, 186, 193, 194, 199, 203, 204, 206-212, 214, 216, 219, 221, 222-224, 263, 264
 Stokman, J.G. 36-38, 52, 64
- Terlouw, J. 230
 Thatcher, Margaret 212
 Thijn, E. van 135, 144, 181-186, 188, 228, 231, 235
 Tilanus, A.D.W. 32, 55, 58, 87-90, 93, 101-103, 117, 119, 121, 123, 126, 132
 Tilanus, H.W. 28-32, 50
- Udink, B.J. 92, 93, 101, 102, 132, 146
 Uyl, J.M. den 59, 118, 119, 121, 123, 124, 128-131, 133, 135, 136, 141, 144, 145, 154, 170-176, 178-186, 188, 193, 195, 199, 214, 224, 226, 228, 229-232, 234, 235, 256-259, 2
- Veerman, A. 80-86, 97, 99-102, 107, 108, 112, 114-118, 125, 127, 129, 130, 154, 205
 Veldkamp, G.M.J. 46
 Velzen, W.G. van 263, 264, 266-268, 271, 272
 Vergeer, W.J. 143, 144, 148-150, 153, 171, 185, 189, 190, 199, 203, 207
 Verkuyl, J. 81
 Vermaas, R. 201, 202
 Vermaat, A.J. 205, 206
 Veringa, G.H. 77, 84, 94-96

Verschuier, O.W.A. van 102, 103, 108, 115, 119,
123, 124, 126, 138, 147-151, 155, 171, 200, 204-
207, 218, 240, 263, 264

Volten, P.M.E. 268

Vondeling, A. 47

Voorhoeve, J.J.C. 269, 270, 272, 273

Vries, B. de 246-252, 255, 256, 260, 266, 267,
270, 272, 274-277, 279, 286

Walsum, G.E. van 28

Werner, F.J.M. 268

Westerterp, Th.E. 54, 73

Weiler, A.G. 237

Wiegel, H. 119-121, 123, 131, 179, 186, 187,
189, 225, 226, 258, 269, 278

Willem van Oranje 222

Witteveen, H.J. 85

Woltgens, 275, 279, 280

Wttewaal van Stoettwegen, C.W.I. 29

Wijffels, H.H.F. 271

Zeeuw, D. de 97-100, 103, 105-109, 114-120,
124, 125, 127, 128, 131, 133-138, 140-147, 181,
186

Zeil, P.H. van 142, 143, 246

Zijderveld, A.C. 268

Zijlstra, J. 19-21, 24, 25, 59, 60, 78, 170, 176,
227, 228, 233

Zijlstra, R. 147, 149

Michigan 7-77-88 22, 40, 42
Mississippi 22, 24, 26
Minnesota 24, 26, 28
Missouri 22, 24, 26, 28
Montana 22, 24, 26, 28
Nebraska 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Nevada 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Hampshire 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Jersey 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Mexico 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New York 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
North Carolina 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
North Dakota 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Ohio 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Oklahoma 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Oregon 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Pennsylvania 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Rhode Island 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
South Carolina 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
South Dakota 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Tennessee 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Texas 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Utah 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Vermont 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Virginia 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Washington 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
West Virginia 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Wisconsin 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Wyoming 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36

Alabama 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Alaska 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Arizona 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Arkansas 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
California 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Colorado 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Connecticut 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Delaware 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Florida 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Georgia 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Hawaii 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Idaho 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Illinois 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Indiana 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Iowa 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Kansas 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Kentucky 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Louisiana 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Maine 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Maryland 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Massachusetts 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Michigan 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Minnesota 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Mississippi 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Missouri 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Montana 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Nebraska 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Nevada 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Hampshire 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Jersey 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New Mexico 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
New York 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
North Carolina 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
North Dakota 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Ohio 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Oklahoma 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Oregon 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Pennsylvania 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Rhode Island 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
South Carolina 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
South Dakota 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Tennessee 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Texas 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Utah 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Vermont 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Virginia 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Washington 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
West Virginia 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Wisconsin 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Wyoming 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36

5/1/92

Een positieve grondhouding is het eerste volledige historische overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de machtigste partij van ons land: het CDA. De geschiedenis wordt gevolgd vanaf de eerste gesprekken over een Nederlandse CDU in de jaren vijftig, via de moeizame worsteling van KVP, ARP en CHU in de jaren zestig en zeventig, tot en met het opzienbarende succes van het CDA in de jaren tachtig en negentig. Het boek laat zien hoe katholieken en gereformeerden jarenlang met elkaar botsten en zich rond 1985 beide konden vinden in een geheel nieuwe partijcultuur. Het volgt het optreden van het CDA in de landelijke politiek en bevat geschreven portretten van Schmelzer, Aantjes, Steenkamp, Van Agt, Lubbers, Brinkman en andere christendemocratische kopstukken.

Uit het voorwoord van oud-minister J. de Koning:

‘Verkuil neemt ons op boeiende wijze opnieuw mee op die reis van vele jaren.’

Drs. I.D. Verkuil (1960) studeerde geschiedenis in Utrecht en werkt als nieuwsredacteur bij de NOS. Hij publiceerde eerder *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945* en schreef verscheidene artikelen over leven en werk van Jacques de Kadt.

ISBN 90-12-06599-2

9 789012 065993

Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage
